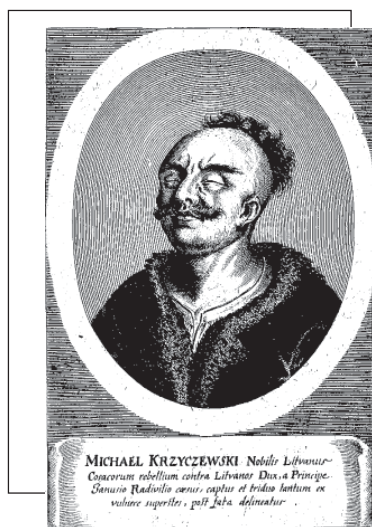

1—2-2008

ARCHE

1—2-2008

**ARCHE 1—2 (64—65)
студзень 2008**

**Навуковы, навукова-папулярны,
грамадзка-палітычны і літаратурна-
мастацкі часопіс «ARCHE Пачатак»
выдаецца зь верасьня 1998 году
штомесця.**

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Булгакаў — галоўны рэдактар
Алена Казлова — сакратарка рэдакцыі
Сяргей Макарэвіч — распаўсюднік

**ARCHE is a Partner of European Cultural
Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com).**

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3, 220018
Менск-18.
E-mail: arche@arche.org.by.

Заснавальнік: Андрэй Дынько.
Выдавец: установа «Рэдакцыя часопісу «Архэ-Пачатак».
Пасьведчаньне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 530
ад 4.05.2001.
ISSN 1392-9682
Юрыдычны адрас: вул. Нававіленская
24/1А, каб. 2П, 220053 Менск.
Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісы. Рэдакцыя
рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Часопіс можна замовіць у распаўсюднікаў:

Баранавічы — Руслан Равяка, п/с 13, 225409
Баранавічы-9, тэл. (029) 767-20-37.

Барысаў — Алег Лучына, п/с 714, 222120
Барысаў-1, тэл. (029) 33-99-161.

Берасьце — Ігар Бараноўскі,
тэл. (0162) 25-61-55

Віцебск — Барыс Хамайда, тэл. (0212) 34-52-41.

Полацк — Алесь Аркуш, тэл. (0214) 41-85-19.

Магілёў — Алесь Асіпцоў,
тэл. (0222) 25-57-85, (029) 625-57-85.

Менск — Сяргей Макарэвіч,
тэл. (029) 505-39-11.

Шукаем распаўсюднікаў зь іншых мясьцінаў.

**Падпіска на часопіс «ARCHE Пачатак»
прымаецца ўва ўсіх аддзяленьнях «Белпошты».**

Падпісана ў друк 15.02.2008.
Выхад у сьвет 25.02.2008. Фармац 70x100 у 1/16.
Друк афсэтным. Гарнітура Школьная. Ум. друк. арк. 31.
Наклад 500 асобнікаў. Замова

Надрукавана з гатовых дыяпазытываў заказчыка ў друкарні
ТАА «Палікрафт», вул. Кнорына, 50, 220103, Менск.

У афармленьні першай старонкі вокладкі выкарыстаная
ілюстрацыя з «Theatrum Euroraеum» (Франкфурт-на-Майне,
1663. Том VI). Дызайн Ягора Шумскага.

© «ARCHE Пачатак», 2008

П а д п і с н ы і н д э к с 0 0 3 4 5

ARCHE on-line: <http://arche.org.by>

ЗЬМЕСТ

АНАЛІТЫКА

- 5 РАШЭД ЧОУДХУРЫ** Пра сваіх ды чужых
12 СЯРГЕЙ БОГДАН Фараоны суд, фарысэйства і ўлада
17 Бізнэс, улада і кантроль. Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE»
27 АЛЯКСАНДАР МАТЫЛЬ Наколькі фашысцкая пунцінская Расея?

КРЫТЫКА

- 34 ЗЬМІЦЕР КАРАЦЕЕЎ** Што разьверне Беларусь да Эўропы: абмежаванае партнэрства ў эканоміцы і энэргетыцы ці выбудова нацыі?

ПАЛЕМІКА

- 39 V. K.** Каб перасьмешнік ня стаўся папугаем...

ГІСТОРЫЯ

- 45 ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ** Паўстаньне Хмяльніцкага: Ваенныя дзеянні ў Літве ў 1648—1649 гг.

Паўстаньне Хмяльніцкага. Першыя сутычкі з паўстанцамі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага

Зімовы наступ князя Друцкага-Горскага

Дзеянні стражніка Вялікага Княства Літоўскага Рыгора Мірскага

Літоўскае войска і вайскаводцы ў першай палове XVI ст.

Казацкае войска і камандзіры

Зімовая кампанія ў Літве ў 1649 г.

Ваенна-палітычная сытуацыя на літоўска-ўкраінскім памежжы на пачатку 1649 г.

Вайна 1649 г.

Літоўская кампанія 1649 г.

Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г.

ДОПІСЫ

- 223 ПАВАЛ АБРАМОВІЧ** Памінкі па мастацкім слове

ПАКАЗЬНІК

- 225** Зьмест «ARCHE» за 2007 год

CONTENTS

ANALYSIS	5	RASHED CHOWDHURY About Our Own And Strangers
	12	SIARHIEJ BOHDAN Pharaoh's Trial, Pharisaism and Power
	17	Business, Power and Control. ARCHE's Round Table
	27	ALEXANDER J. MOTYL Is Putin's Russia Fascist?
CRITICISM	34	ŽMICIER KARACIEJEŨ What Can Turn Belarus to Europe: Limited Co-operation in Economy and Power Engineering or Nationbuilding?
DEBATE	39	V. K. Lest the Mocking-Bird Should Become a Parrot...
HISTORY	45	WITOLD BIERNACKI Khmelnytsky's Uprising: Military Operations in Lithuania in 1648—1649
CORRESPONDENCE	223	PAWAŁ ABRAMOVIČ Commemoration For the Dead Artistic Word
INDEX	235	ARCHE'2007 Contents

Пра сваіх ды чужых

У канцы студзеня на галоўным канадзкім дзяржаўным канале тэлебачання СВС паказалі сэрыю штотыднёвай камэдыі «Маленькі мячэт у прэрыях» (Little Mosque on the Prairie) пад цікаваю назваю «Тыдзень пшаніцы». Пачакай, скажаце вы мне: у Канадзе кожны тыдзень паказваюць камэдыю пра мусульман? Так, паказваюць¹. І народ глядзіць: як ні дзіўна на першы погляд, але «Маленькі мячэт» цяпер ёсьць найпапулярнейшаю канадзкаю камэдыяй². Тэлекампаніі зь некалькіх замежных краін, у тым ліку як мусульманскіх (Турэччына, ААЭ), гэтак і немусульманскіх (Францыя, Ізраіль), закупілі яе, каб паказваць сваім глядачам³. Дарэчы, заканамерна, што заходняя тэлевізійная камэдыя пра мусульман, у якой мусульмане ёсьць героямі, а не аб'ектамі сьмеху, была створаная менавіта ў талерантнай, мультыкультурнай, мазаічнай Канадзе.

Дык вось, у сэрыі «Тыдзень пшаніцы» Эн Паповіч, мэр выдуманага мястэчка Мэрсі, якое нібыта стаіць пасярод велізарных палёў пшаніцы ды кукурузы ў правінцыі Саскачаван, вырашыла адмяніць папулярны штогадовы фэстываль сельскай прамысловасьці, той самы «Тыдзень пшаніцы», каб аплаціць за кошт яго бюджэту свой гіганцкі партрэт. А каб жыхары Мэрсі не пакрыўдалі на яе ўзвышаную асобу, мэр Паповіч загадала сваёй памочніцы, мусульманцы Сэры Хамудзі, каб тая знайшла людзей, якім не падабаецца фэстываль, каб віну можна было зваліць на іх. Пайшла Сэра ў кавярню й знайшла аднаго чалавека, каму фэстываль не падабаўся. Пра астатняе вы, напэўна, здагадаліся. Гэты чалавек быў мусульманінам, вядомым сярод астатніх тым, што яму ўвогуле амаль нічога не падабалася.

Рашэд Чоудхуры нарадзіўся ў Менску ў беларуска-бэнгальскай сям'і. Акрамя Беларусі, жыў у Бангладэш, Кувэйце, ЗША, Чэхіі ды Канадзе. Закончыў Грынэ-леўскі каледж у штаце Аёва ў ЗША па спецыяльнасьці «міжнародныя адносіны». Працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам Фонду Карнэгі ў Вашынгтоне. Пасьля атрымаў ступень магістра па ісламскіх дасьледаваньнях у Мак-Гілеўскім унівэрсытэце ў Манрэалі (Канада). Цяпер працуе ў МакГіле над доктарскай дысэртацыяй пра Асманскую імперыю на пачатку XX ст.

Паповіч хутка абвесьціла, што фэстываль прыйдзеца скасаваць, бо ён не падабаецца мусульманскай суполцы гораду. Што тут пачалося! Дэманстрацыя перад мячэтам. Закідваньне імама прадуктамі з пшаніцы. Асабістыя папрокі мусульманкам ад цырульніцы. Карацей кажучы, прэса й грамадзкая думка гораду абвінавацілі мусульман у тым, што яны як супольнасьць супраць культуры гораду і што яны ёсьць амаль калектыўным ворагам. Але, вядома, камэдыя не была б камэдыяй, калі б усё ня скончылася добра. Сэра Хамудзі расказала ўсю праўду пра махінацыі Паповіч мясцовай газэце, і тым, хто распальваў варожасьць да мусульман, давялося выбачацца. А на фэстываль знайшлі спонсара — в'етнамскую кампанію. Такім чынам, Тызень пшаніцы адбыўся.

Сёньняшняя наша беларуская рэчаіснасьць мае нямала элемэнтаў, падобных да гэтай камэдыі. Але ў нашым выпадку дзейныя асобы ня выдуманя, а рэальныя, таму й сьмяяцца не даводзіцца. Як ведаем, былога намесьніка рэдактара былой газэты «Згода» Аляксандра Эдвіжкова асудзілі на тры гады турмы. Асудзілі фармальна за распальваньне рэлігійнай і нацыянальнай варожасьці сваёю перадрукоўкаю дацкіх карыкатур на Прарока Мухамада. І фармальна ў выніку скаргі, якую падаў у дзяржаўны камітэт па справах рэлігіяў і нацыянальнасьцяў муфці Ісмаіл Варановіч. Паводле Варановіча, ён ня бачыў тых карыкатур, пакуль іх яму не паказалі ў тым самым камітэце. І ня ўбачыў бы, калі б улады таго не хацелі, бо наклад нумару, дзе былі зьмешчаны карыкатуры, быў да таго часу канфіскаваны.

Вось і атрымалася, як у саскачаванскім мястэчку Мэрсі. Знайшлі «незадаволенанага», а потым зрабілі сваё ад яго імя: «Згоду» закрылі, а Эдвіжкова кінулі ў астрог. Варановіч, як зразумеў, што яго падставілі, паспрабаваў дапамагчы Эдвіжкову, але было ўжо позна. Зразумела, што мусульманаў на Беларусі так мала (тысячаў трыццаць), што ўлады ва ўсёй гэтай гульні не матываваліся прынцыпам «Падзяляй і пануй». Дык дзеля чаго ўсё так добра было абсталявана? Чаму Аляксандар Лукашэнка асабіста паабяцаў закрыць газэту, а потым гэта й зрабіў?

Існуюць дзеве асноўныя вэрсіі: ці то каб паказацца абаронцамі гонару мусульманаў перад блізкаўсходнімі сябрамі й патэнцыйнымі інвэстарамі, ці то каб пакараць «Згоду» за яе падтрымку Казуліна і наогул спыніць існаваньне яшчэ адной недзяржаўнай газэты⁴. Наконт матывацыяў прэзыдэнта ды астатніх прадстаўнікоў улады можна рабіць розныя здагадкі, але вядома адно: сёньняшнія беларускія ўлады не змагаюцца за правы, годнасьць ды гонар меншасьцяў (акрамя, мабыць, расейскай). Думаю, што для ілюстрацыі хопіць двух прыкладаў: перасьлед і разбурэньне

¹ Падрабязнасьці гл. на сайце: <http://www.cbc.ca/littlemosque>.

² Vlessing, Etan. Canadian TV weathers strike // Hollywood Reporter. 12 January 2008. Гл.: http://www.hollywoodreporter.com/hr/content_display/news/e3ia6dc904e032a3e872cad57d62aecbddd.

³ Little Mosque goes international // CBC News. 25 September 2007. Гл.: <http://www.cbc.ca/arts/tv/story/2007/09/25/mosque-deals.html>.

⁴ Класковский, Александр. Гипертекст: Секир-башка // Белорусские новости. 2008. 22 студзеня. Гл.: http://naviny.by/rubrics/opinion/2008/01/22/ic_articles_410_155098.

Саюзу палякаў Беларусі пад акампанэмэнт антыпольскай прапаганды ды нядаўня камэнтары гаранта беларускай канстытуцыі наконт габрэяў з Бабруйска й сьвінушнік. Таму штосьці няшчыра выглядае гэтае новае змаганьне за мусульману.

Усё гэта так, за апошнія 13 гадоў беларусы пасьпелі прывыкнуць да Лукашэнкі і да фокусаў ягонага рэжыму. Але ўвесь гэты эпизод таксама падняў два іншыя пытаньні: па-першае, наколькі меў рацыю Зьвіжкоў, перадрукоўваючы тыя няшчасныя карыкатуры газэты «*Jyllands-Posten*» і, па-другое, наколькі беларускія мусульмане ўвогуле належаць да беларускага грамадзтва. Адказы на гэтыя пытаньні, якія давалася пачуць ад некаторых прадстаўнікоў вольнай, антылукашэнкаўскай інтэлігенцыі, мяне абуралі, а таксама, шчыра кажучы, палыхалі. І як мусульманіна, і як беларуса, і проста як чалавека.

Пачнём з агляду другога пытаньня, бо яно фундаментальнае. Калі беларускія мусульмане — чужынцы, якія «панаехалі» да «нас» 600 гадоў таму ды дагэтуль усё штосьці сваё патрабуюць, то й стаўленьне да іх адпаведнае. Але калі яны такія самыя грамадзяне Беларусі, як і астатнія, і калі яны за 600 гадоў зарабілі гонар называцца часткаю «карэннага» насельніцтва краіны, і калі мы ўвогуле адмовімся ад падзелу беларускага народу на «сваіх» і «несваіх», «маскалёў» і «заходнікаў», то й высновы, вядома, будуць іншыя.

**Сёньняшнія
беларускія
ўлады
не змагаюцца
за правы,
годнасьць
ды гонар
меншасьцяў
(акрамя
расейскай).**

* * *

Мой сябра Аўн, амэрыканскі мусульманін індыйска-пакістанскага паходжаньня, аднойчы расказаў мне сумную гісторыю, як над ягонай амэрыканскай ідэнтэчнасьцю спрабавалі паставіць пыталынік. Вырас Аўн у штаце Нью-Джэрзі, і адна зь ягоных тамтэйшых настаўніц неяк спытала яго, адкуль ён.

— Адсюль, — адказаў Аўн.

— Не, — паправіла настаўніца. — Я мела на ўвазе, адкуль ты на самай справе.

Вось і здарылася, што, нарадзіўшыся ў ЗША, пражыўшы там усё жыцьцё, будучы амэрыканцам і лічыўшы сябе такім, Аўну давалася задумацца над пытаньнем, ці амэрыканец ён «на самай справе». У той час ён для сябе вырашыў, што, раз настаўніца незадаволеная ягоным адказам, маўляў, ён мясцовы хлопец, дык гэта значыць, што ён чужы ў собскай краіне й ня ёсьць сапраўдным амэрыканцам. Але, зь цягам часу, Аўн прыйшоў да высновы, што амэрыканцам ён ёсьць, і сапраўдным таксама, нягледзячы на тое, што кажучы людзі, якія судзяць чалавека паводле імя ці аблічча. І сапраўды, не сустракаў я чалавека, які больш за Аўна любіць Нью-Джэрзі. І такога набожнага шыта, як ён, таксама не сустракаў.

У мяне таксама быў падобны момант. Мая мама паходзіць з праваслаўнай беларускай сям'і. Аднойчы, калі мы зь ёю прыехалі ў госьці да сваякоў у Магілёў, яе цётка апавяла нам, як яна паспрабавала паставіць у царкве дзьве сьвечкі за нашае здароўе.

РАШЭД ЧОУДХУРЫ

— А як імёны вашых сваякоў? — запытаўся сьвятар.

— Марыя й Рашыд, — так яна вымаўляе маё імя.

— За Марыю сьвечку можаце паставіць, — адказаў бацюшка. — А вось за Рашыда не, бо ён — чужы.

Цяпер, вядома ж, я разумею, што той сьвятар не заслугоўвае тытулу сьвятара, бо не разумее ўласнай рэлігіі. Паводле Новага Запавету Бібліі, Ісус Хрыстос, якога я, як і ўсе мусульмане, лічу божым пасланьнікам і прарокам, загадаў любіць як блізкіх, так і ворагаў. Калі чалавека любіш, дык у чым праблема памаліцца за яго здароўе? А я — ня проста ня вораг, я сын роднай сястры жанчыны, якая шчыра хацела за мяне памаліцца, па-свойму, па-хрысьціянску, у царкве. Не дазволілі.

Ня ведаючы пра мяне амаль нічога, сьвятар вырашыў, што я — чужы. І спрабуў тлумачыць яму потым, што я — беларус, што мае продкі жывуць ва Ўсходняй Эўропе ня тое што стагодзьдзямі, а паводле аналізу ДНК маёй мамы, праведзеным «Genographic Project»⁵, ажно 25 тысяч гадоў, што мая сям’я пакаленьнямі ўрабляла нашу беларускую зямлю, што мой беларускі дзед ваяваў супраць немцаў падчас Другой сусьветнай вайны, а мой бэнгальскі дзед у той самы час ваяваў супраць японцаў, і што за сваю сёньняшнюю свабоду ён, сьвятар, павінен дзякаваць абодвум маім дзядам. А ён, замест таго, выкарыстаў сваю свабоду, каб адмовіць маёй сваячцы ў праве маліцца за мяне. Відаць, імя маё яму не спадабалася. Даводзілася мне таксама чуць на Беларусі рэчы накшталт «Вяртайся ў сваю Індыю» ці нават «Такія японцы, як ты, забруджваюць нацыю». Але ад сьвятара такога не чакаеш.

Калі б усе беларусы мелі погляды, падобныя да ягоных, дык не было б на Беларусі мне месца, нягледзячы на ўсе аргумэнты, якія я прывёў вышэй і нягледзячы нарэшце на тое, што я люблю сваю краіну і зусім не адчуваю сябе «чужым». Але, дзякуй Богу, гэта ня так. Па-першае, у маёй сям’і і сярод маіх сяброў, як на Беларусі, гэтак і ў Бангладэш, добра разумеюць, што я адначасова беларус і бэнгалец, і ня бачаць у тым праблемы. А па-другое, што таксама вельмі важна, ад апазыцыйнай інтэлігенцыі я амаль заўсёды атрымліваў уражаньне, што тэрмін «беларускі народ» мае дастаткова шырокае азначэньне, якое ўключае ў сябе ўсякага чалавека, які любіць Беларусь і тым ці іншым чынам да яе належыць.

У 1995 г. я набыў кнігу «Зянон Пазьняк. Сапраўднае аблічча»⁶ і там прачытаў цудоўныя словы, якія адпавядаюць майму разуменьню Беларусі і яе каштоўнасьцяў:

Беларусы ніколі не перасьледавалі народы, якія жылі на нашай зямлі, і ня будуць нікога перасьледаваць... Усе мы — Нацыя, ня будзем забывацца пра гэта. І рускія, і яўрэі, і палякі, і татары — усе. Не забывайцеся ніколі пра гэта!

Відаць, сёньня некаторыя пра гэта забыліся. А ў 1997 г. мне пашанцавала пазнаёміцца зь Нілам Гілевічам у доме адпачынку непадалёк ад яго малой радзімы. Ап-

⁵ Даведкі наконт праекту гл. тут: <https://www3.nationalgeographic.com/genographic>. Дарэчы, мае продкі па бацькавай лініі жывуць у Паўднёвай Азіі 30—40 тыс. гадоў.

⁶ Менск: Паліфакт, 1992.

рача таго, што Ніл Сымонавіч вялікі дзяяч культуры, ён цёплы, ветлівы чалавек. І ў часе кароткай размовы ён мне яскрава паказаў, што я для яго — свой. І тое дадало мне ўпэўненасці, што няма ніякай супярэчнасці паміж тым, што я беларус і тым, што я мусульманін, а таксама бэнгалец.

Я й сёння ў гэтым упэўнены. Так сама, як і ў тым, што беларускія татары і астатнія мусульмане Беларусі ёсць такімі ж сынамі краіны, як і любыя іншыя яе грамадзяне. За больш як 600-гадовы перыяд свайго знаходжання на Беларусі мусульмане-татары перайшлі на беларускую мову, атрымалі беларускія прозвішчы, зрабіліся пэўнаю часткаю беларускага грамадства. А калі гэта так, то яны заслугоўваюць павагі, так сама, як заслугоўвае павагі любы беларус і любы грамадзянін ці жыхар нашай краіны.

У 2006 г. жыхары штату Мінэсота абралі сваім дэпутатам у федэральную Палату прадстаўнікоў мусульманіна, ды яшчэ чарнаскурага, па імені Кіт Элісан. Такім чынам гэты сябра Дэмакратычнай партыі стаў першым дэпутатам-мусульманінам за ўсю гісторыю амэрыканскай Палаты прадстаўнікоў. Так, сэнсацыя, але яшчэ большаю сэнсацыяй стала тое, што Элісан зьбіраўся прысягнуць на вернасць амэрыканскай канстытуцыі, паклаўшы руку на Кур’ан. У ЗША хрысціянне ды юдэі звычайна ў такіх выпадках кладуць руку на Біблію. ЗША — сьвецкая дзяржава, дзе дзяржава афіцыйна абвясчае роўнае стаўленьне да ўсіх рэлігій. Але ёсць тыя, хто гэты прынцып аспрэчвае, калі гаворка заходзіць пра іслам. Такім чынам, кансэрватыўны радыёвядоўца Дэніс Прэгер распачаў кампанію супраць Элісана і амэрыканскіх мусульманаў, у якой заклікаў да забароны прысягі на Кур’ане, бо гэта нібыта падрывае амэрыканскую цывілізацыю⁷. Да гэтай кампаніі далучыўся дэпутат Вірджыл Гуд, рэспубліканец зь Вірджынii. Выступаючы на тэлебачанні, Гуд заклікаў да зьніжэння ўзроўню іміграцыі ў ЗША, каб не разьвялося яшчэ больш дэпутатаў, якія будуць прысягаць на Кур’ане. І казаў ён гэта не зважаючы на тое, што сям’я Элісана жыве ў Амэрыцы як мінімум з 1742 г.⁸. Паралель з нашым магілёўскім сьвятаром відавочная.

Аднак у выніку Элісан усё-ткі прысягнуў на Кур’ане. І ня проста на сваім, а на экзэмпляры, які калісьці належаў Томасу Джэфэрсану, трэцяму прэзыдэнту ЗША. Джэфэрсан, дарэчы, напісаў у 1821 г., што ў ЗША закон аб рэлігійнай свабодзе ахоўвае «юдэя ды неюдэя, хрысціянiна ды магамэтанина, iндуiста ды няверуючага любога спавяданьня»⁹. Калі Элісан паклаў руку менавіта на Кур’ан Джэфэрсана, нават кансэрватыўная частка амэрыканскага грамадства ўспомніла словы аднаго з заснавальнікаў сваёй краіны, і скандал выпарыўся. Кожная краіна мусіць

⁷ Prager, Dennis. America, Not Keith Ellison, decides what book a congressman takes his oath on // Townhall.com. 28 November 2006. Гл. трыт: http://www.townhall.com/Columnists/DennisPrager/2006/11/28/america_not_keith_ellison_decides_what_book_a_congressman_takes_his_oath_on.

⁸ Nichols, John. Keith Ellison and the Jefferson Koran // Nation. 3 January 2007. Гл.: <http://www.thenation.com/blogs/thebeat?pid=153689>.

⁹ Jefferson, Thomas. The Works of Thomas Jefferson / ed. Paul Leicester Ford. New York; London: G. P. Putnam’s Sons, 1904—1905. Гл.: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_religions45.html.

па-свойму наладжваць уласнае грамадзкае жыццё, але беларускай грамадзкасці на гэты конт ёсць што пазычыць.

* * *

Сёння адзін з журналістаў беларускай службы Радыё Свабода пужае чытачоў свайго блогу казкамі пра «Беларусістан», ад стварэння якога астатнім беларусам, маўляў, трэба бараніцца¹⁰. Бараніцца ад меншасці, якая складае менш як 1 % усяго насельніцтва Беларусі і стагодзьдзямі жыве на яе тэрыторыі ў згодзе з большасцю. Супрацоўнік Праваабарончага альянсу высмейвае мусульманскія малітвы і традыцыйную вопратку мусульманак¹¹. Намесьнік старшыні Партыі БНФ Алесь Міхалевіч кажа, што Здвіжкова асудзілі за «выражэнне сваіх хрысціянскіх перакананняў» і што менскі гарадзкі суд зрабіў гэта нібыта «на падставе нормаў ісламскай маралі», а ня дзейных беларускіх законаў¹². Нібыта «хрысціянскія перакананні» выражаюцца ў абразе сяброў, суседзяў, суайчынікаў. Гэта — паклёп на хрысціянства.

Паводле «Эўраполу», мусульманскія тэрарысты былі вінаватыя толькі ў адным з 498 тэрарыстычных актаў, учыненых у ЭЗ у 2006 г.

Усё гэта за тое, што муфцій Варановіч паскардзіўся ўраду за абразу асобы Прарока Мухамада, асобы, вельмі дарагой кожнаму мусульманіну. Трэба дадаць, што тыя карыкатуры з газеты «*Jyllands-Posten*» былі ня толькі абразам чалавека, якога мы шануем. Некаторыя з іх былі паклёпам на ўсіх мусульман. Адна з іх, напрыклад, паказвала Прарока з бомбай у чалме. Гэта што значыць? Што прарок наш — тэрарыст-сьмяротнік, які так і чакае, каб кагосьці падняць на паветра? А калі ён успрымаецца тэрарыстам, дык і яго вернікі такімі лічацца. І што гэта, калі не распальванне варожасці да супольнасці, калі паказваеш яе лідэра як тэрарыста? Калі плюеш на тое, што для яе сьвятое? І ў такім выпадку як можна вінаваціць усю мусульманскую супольнасць Беларусі і лічыць яе за варожую, калі яна паскардзілася ўраду (гэта калі нават не заўважаць факту, што той самы ўрад яе падставіў).

Аднак трэба адзначыць, што Здвіжкоў, паводле ягоных словаў, не хацеў абразіць усіх мусульман. Ён заявіў у лютым 2006 г., што «мэта гэтай публікацыі — паказаць карані ісламскага тэрарызму, якія пратачыліся і ў Беларусь»¹³. Але й тут недарэчнасць. Карані тэрарызму — на Беларусі? Якім чынам? Дзе ўбачыў А. Здвіжкоў на Беларусі тэрарыстаў? Дзе яны, тыя «карані»? А калі пашырыць, так бы мовіць, по-

¹⁰ Дракахруст, Юры. Справа Зьдзвіжкова, альбо Няма Бога, акрамя... // Радыё Свабода. 2008. 21 студзеня. Гл.: <http://www.svaboda.org/content/Article/871591.html>.

¹¹ Гутковский, Владимир. «Аллах акбар! Чего?» // Белорусский партизан. 2008. 29 студзеня. Гл.: <http://www.belaruspartisan.org/bp-forte/?page=100&backPage=13&news=21785&newsPage=0>.

¹² Пульша, Сергей. Владыку Филарета просят заступиться за Сдвижкова // Белорусские новости. 2008. 23 студзеня. Гл.: http://naviny.by/rubrics/society/2008/01/23/ic_articles_116_155138.

шук да эўрапейскага ўзроўню, выходзіць вось што. Паводле дадзеных паліцэйскай агенцыі Эўразьвязу «Эўрапол», з 498 тэрарыстычных актаў, учыненых у ЭЗ у 2006 г., мусульманскія тэрарысты былі вінаватыя толькі ў адным. 424 тэракты былі праведзеныя рознымі сэпаратыстамі, 55 — левымі экстрэмістамі і 18 — іншымі групамі¹⁴. Чаму ж тады Здвіжкоў не надрукаваў карыкатуры на басконскі сьцяг? Дарэчы, тое таксама было б несправядліва, бо нельга вінаваціць цэлы народ за грахі жменькі яго прадстаўнікоў.

Справа ў тым, што пераважная большасьць ахвяраў тэрарыстаў-мусульман — гэта тыя самыя мусульмане: жыхары Іраку, Афганістану, Пакістану. І калі б Зьдзвіжкоў сапраўды дбаў пра ахвяр тэрарызму, ён выказаў бы салідарнасьць з ахвярамі, замест таго, каб друкаваць паклёпы на чалавека, блізкага да сэрцаў тых самых ахвяр. Як на вашу думку: ці было б правільна вінаваціць хрысьціянства за бомбы, якія яшчэ нядаўна рваліся ў Паўночнай Ірляндыі? Ці правільна казаць, што хрысьціянства нясе адказнасьць за дзеянні т. зв. Вызваленчай арміі Госпада, якая гадамі катавала мірных жыхароў Уганды з мэтай усталяваньня «біблейнага» рэжыму? Калі не, дык таксама ня варта маляваць Прарока Мухамада тэрарыстам, каб пакрытыкаваць сапраўдных тэрарыстаў.

Тры гады турмы — гэта ў дадзеным выпадку занадта. Дастаткова было б пакараць Здвіжкова ўмоўным тэрмінам, штрафам ці, яшчэ лепш, тым, што ў Паўночнай Амэрыцы называюць *sensitivity training*, г. зн. «трэніроўка ўспрымальнасьці». Хай бы загадалі Здвіжкову правесці некалькі дзён зь беларускімі мусульманамі і даведацца пра іх і іхнюю веру. Вось з гэтага магло б выйсьці штосьці добрае. Я асабіста на яго зла не трымаю, асабліва таму, што ён папрасіў прабачэньня¹⁵.

Для мяне галоўны вынік з усёй гэтай справы, што беларусы не павінны забывацца, што яны ёсьць адным народам. Усе карэнныя жыхары Беларусі, але й таксама тыя, хто на Беларусь прыехаў зь іншага краю ды дапамагае будаваць нашу краіну сваёй працай, сваімі падаткамі ці сваімі ідэямі: карацей кажучы, усе, хто любіць нашу краіну альбо па факце нараджэньня, альбо на свой выбар, усе яны й ёсьць беларускім народам. І ня варта, зусім ня варта нам дзяліцца на маленькія групкі і ўспрымаць адзін аднаго як пагрозу. Гэта ня значыць, што ўсе ўвесь час павінны адзін з адным пагаджацца. Але, калі ласка, давайце ня будзем казаць сваім братам падчас спрэчак «Ты — чужы».

¹³ Сдвизков во имя Мухаммеда? // Правозащитный альянс. 2008. 21 студзеня. Гл.: <http://www.belpa.org/hronics/10041/10642>.

¹⁴ Fuller, Graham E. A World without Islam // Foreign Policy. January/February 2008. Гл.: <http://www.foreignpolicy.com>.

¹⁵ Ісмаіл Варановіч пра справу Зьдзвіжкова: «Мяне прымусілі напісаць гэты ліст» // Наша Ніва. 2008. 18 студзеня. Гл.: <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=14443>.

СЯРГЕЙ БОГДАН

Фараонавы суд, фарысэіства і ўлада

Неверагодна жорсткі прысуд былому рэдактару газеты «Згода» за перадрук карыкатураў на Прарока Мухамада выклікаў хвалю справядлівага абурэння ў грамадстве. Але, на жаль, у ёй пачуліся і ісламафобскія галасы. Гэта было новай зьявай для Беларусі, краіны, якая мае плённую ўласную мусульманскую традыцыю. Ісламафобія прыйшла ў Беларусь апошнім часам з двух бакоў — усходняга (расейскага) і заходняга.

ПРАВАКАЦЫЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДУ

У справе публікацыі карыкатураў на Прарока ў газэце «Згода» нельга ўсё зводзіць да супрацьстаяння свабоды слова і цензуры. Ёсць пытаньне свабоды слова, і ёсць пытаньне правакацыі. Калі рэдактар «Згоды» прымаў рашэньне аб публікацыі карыкатур, ён разважаў у кантэксце свабоды слова ці правакацыі і імкнення нанесці ўдар па ісламе? Тое, што яму ішлося менавіта пра правакацыю як такую, ускосна пацвярджаюць і яго пазьнейшыя заявы, кшталту «з намі Бог і хросная сіла».

Гэтая правакацыя была імпартаваным таварам, бо ісламафобія ў Беларусі ёсць нечым вельмі экзатычным, хоць бы з тае прычыны, што сама мусульманская грамада зьяўляецца досыць маргінальнай і малалікай. А гісторыя Беларусі наагул

Сяргей Богдан — аспірант Эўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэту (спэцыялізуецца ў паліталёгіі). Выпускнік факультэту міжнародных дачыненняў БДУ, магістар палітычных навук. Даўні аўтар «ARCHE». Аўтарская назва тэксту — «Свабода правакацыі ці правакацыя свабоды».

ня ведае супрацьстаяння з мусульманскім сьветам. З крымчакамі ВКЛ ваявала, бо тыя былі качэўнікамі, што рабавалі наш край, а не таму, што яны мусульмане.

Сёньня антыісламскія ідэі ідуць да нас як з Захаду зь ягонымі праблемамі мігрантаў, так і з Расеі, якая каторы год ваюе на Каўказе. Але што нам да таго, і ці патрэбна Беларусі варагаваць зь ісламскім сьветам за чужыя інтарэсы і абстрактныя геапалітычныя канцэпты? Праблема палягае ў тым, што беларускія эліты яшчэ ня ўзьняліся да таго ўзроўню, каб самастойна пераасэнсоўваць чужыя ідэі перш як іх пераймаць. Гэтая праблема аб'ектыўная і вырашыцца толькі праз натуральнае высьпяваньне самастойнага мысьленьня.

Пакуль жа ў Беларусі антыісламскія ідэі не сутыкаюцца зь якой-кольвечы крытыкай, бо адказаць з боку мусульманаў няма каму. Нам цьвердзяць пра халіфат, дэмаграфічную экспансію, а Юры Дракахруст кажа пра пагрозу ператварэньня Беларусі ў «Беларусістан»! Нават лібэралам звыкла ляць францускіх арабаў і нямецкіх туркаў, якія «разбураюць Эўропу». Але асабліва непакоіць тое, што і некаторыя з самых пэрспэктыўных нашых палітыкаў пачынаюць апэраваць абстрактнымі і такімі небяспечнымі катэгорыямі «сваіх» і «чужых» у гэтым сьвеце, сьледуючы лініі на «сутыкненьне цывілізацыяў». Вось і Павал Севярынец кажа пра «няблізкія нам, нехрысьціянскія краіны».

Толькі заплюшчыўшы вочы на факты, можна разважаць у такіх катэгорыях, як «ісламскі/хрысьціянскі сьвет», пагроза «Халіфату» ды іншыя такія паняткі з арэналу сучасных канспіролягаў. Гэта — пустыя паняткі, за імі няма іншага сэнсу, апроч ідэалогічнай падтасоўкі фактаў. Канспіралягічнасьць гэтых паняткаў відавочная, калі проста прааналізаваць тыя факты, якімі апэруюць аматары такіх катэгорыяў. Фактычна, каб прадэманстраваць агрэсіўнасьць і падступнасьць ісламу, зьмешваюцца падзеі (выбіраючы зь іх найбольш брутальныя здарэньні), спрычыненыя трыма рознымі чыннікамі — ісламам (у самых розных яго напрамках), традыцыйнай культурай народаў, што прынята лічыць ісламскімі, і эпатажнымі ды правакацыйнымі ўчынкамі асобных людзей, якія пазыцыянуюць сябе як мусульмане. Дастаткова проста раскласьці падзеі, зьвязаныя з гэтымі чыннікамі, паасобку, і становіцца відавочная беспадстаўнасьць цьверджаньняў пра «ісламскую пагрозу».

Ня будзьма абяляць і другі бок. Шаноўны муфтэй Абубакір Шабановіч таксама выказаўся ў інтэрвію «Газэце выборчай» у даволі ваяўнічым духу. Паводле яго,

хуткая рэакцыя дзяржаўных органаў і супраца зь імі рэлігійных дзеячоў захавалі Беларусь ад кровапраліцьця. Мы ўніклі самасуду, бо людзі маглі журналіста пабіць, а рэдакцыю газэты спаліць.

Гэтая праява неталерантнага стаўленьня, праўдападобна, таксама была навеяная чужаземнымі матывамі пагромаў, учыненых з нагоды публікацыі карыкатураў у іншых краінах. Інакш патлумачыць такія словы з боку прадстаўніка звышмірнага карэннага беларускага мусульманскага насельніцтва немагчыма.

Такім чынам, абодва бакі — і мусульманскі, і немусульманскі, — забыўшыся на мудрасьць — людзей слухай, а свой розум май, — ухапіліся за чужую рыторыку і ідэі ды рынуліся ў змаганьне — хто зь «ісламскай навалай», а хто — з вора-

Беларуская ўлада можа інструмэнталізаваць нашыя крыўды дзеля сваіх бязбожных палітычных мэтаў.

гамі Прарока. Як мусульманін я таксама лічу змаганьне з ворагамі Прарока сваім абавязкам, але выконваць яго трэба не праз пасаджэньне Аляксандра Эдвіжкова ў турму, дзе яго меркаваньне пра іслам толькі пагоршыцца.

Пагатоў, калі мы ведаем, што беларуская ўлада можа інструмэнталізаваць нашыя крыўды дзеля сваіх бязбожных палітычных мэтаў. Таму муфтэям трэба было дваццаць разоў падумаць, перш чым пагаджацца на такі перасьлед Эдвіжкова, асабліва зважаючы на пазыцыю выдаўца газэты, які зрабіў усё магчымае, каб спыніць распаўсюд карыкатураў, ды асаблівасьці судовай сыстэмы Беларусі, якія наўрад ці адпавядаюць нашым уяўленьням пра справядлівасьць.

Урэшце не дзеля ісламу каралі Эдвіжкова, але дзеля палітыкі! Зробленае дзеля абароны дыктатуры — ёсьць зробленым дзеля дыктатуры, а таму перасьлед Эдвіжкова ў такім фараонавым судзе абаронай сьвятыняў ісламу не зьяўляецца.

ФАРЫСЭЙСТВА І ЎЛАДА

Неразумная правакацыя Аляксандра Эдвіжкова сутыкнулася зь непрыхаваным фарысэйствам уладаў. Унутрыпалітычнай патрэбы ў такім жорсткім пакараньні небаракі-рэдактара не магло быць у прынцыпе, бо мусульманская грамада, хоць і мае бліскучую гісторыю, але сёньня вялікае ролі ў грамадзтве не адыгрывае, а дзеянні «Згоды» былі яўна ізаляваным і

Неразумная правакацыя Аляксандра Эдвіжкова сутыкнулася зь непрыхаваным фарысэйствам уладаў.

недарэчным інцыдэнтам.

Цяжка ўявіць сабе, каб пакараньне за абразу Прарока было разьлічанае на вонкавае спажываньне. І гэта зь дзьвюх прычынаў. Па-першае, ня трэба перабольшваць нашае ролі на міжнароднай арэне. Можа, мы і добрая краіна, каб праз нас перапрадаваць нейкія ракетныя комплексы, але прадаюць іх праз нас ня мы і ня нам, і на тым нашая роля скончаная.

Няма падставаў і лічыць, што беларуская ўлада здольная выкарыстаць мусульманскую супольнасьць Беларусі і выяўляць сымпатыі да антызаходніх ідэяў з мусульманскіх краінаў дзеля таго, каб наладзіць стасункі з гэтымі самымі краінамі. Гэта відаць перадусім па прынамсі праблематычным стаўленьні ўладаў да мусульманаў, пра якое ведаюць у амбасадах мусульманскіх краінаў.

Фарысэйства ўладаў ня толькі ў тым, што яны чыхвосьцяць габрэяў ці паля-

каў, а пасья даюць тры гады «ворагу Прарока». Фарысэйства і ў тым, як улада абыходзіцца з мусульманамі. Мусульманская супольнасць гаворыць, калі муф-тэям загадваюць пісаць заявы ў дзяржкамітэтах. А калі пазалетася улада бру-тальна ўмешвалася ў канфлікт дзвюх супольнасцяў вернікаў, дык пра гэта ўсе маўчалі, як і пра тое, што зь нейкіх адміністрацыйных прычынаў шмат месяцаў быў зачынены нават наяўны часовы мячэт у Менску і ўсе магчымыя ўстановы адмаўляліся даваць памяшканьне для правядзеньня намазу. У выніку ў Менску ўвогуле не было месца, дзе маліцца па пятніцах. Той жа год людзі зьбіраліся на Эйд-аль-Адзха ці Эйд-э-Курбан фактычна ў падпольных умовах. Што ўжо казаць пра бясконцую эпапею з будаўніцтвам мячэта ў Менску, прытым што ў свой час менскі старасьвецкі мячэт быў па-рабаўніцку забраны некалі савецкай уладай. Нату-ральна, ніхто з мусульманскай грамады і не наважыцца вымагаць за тое цяпер нейкіх кампэнсацыяў. Бо веда-юць — лепш сядзець ціха пры гэтай уладзе.

Асабіста сьведчу, што пасольствы мусульманскіх краі-наў мелі інфармацыю пра гэтыя факты. «Прамусульман-скую» справу Здвіжкова гэтыя эксцэсы нашмат пераваж-ваюць, а мусульмане ў Беларусі перасьледуюцца гэтак-сама, як любая іншая арганізаваная група, якая можа стварыць хоць бы адзін мілімэтар плошчы, на якой ня будзе поўнага дзяржаўнага кантролю.

**Мусульмане
ў Беларусі
перасьледуюцца,
як любая іншая
арганізаваная
група, якая можа
стварыць зону
бяз поўнага
дзяржаўнага
кантролю.**

* * *

Справа газэты «Згода» стала першым выпадкам, калі ў Беларусі бакі грамад-зкага канфлікту апэравалі ідэямі і рыторыкай з арсэналу «сутыкненьня цывілі-зацыяў» і хрысьціянска-мусульманскага супрацьстаяньня. Ідэі гэтыя прыйшлі з-за мяжы і выглядаюць досыць штучнымі ў беларускім кантэксьце. Тым ня менш яны змаглі знайсці прыхільнікаў у Беларусі дзякуючы сваёй глябальнай дамі-нацыі ў сродках масавай інфармацыі. Штучнасьць гэтых канфрантацыйных ідэ-яў для Беларусі не зьмяншае іх патэнцыйнай пагрозы ў пляне стварэньня канф-ліктаў, як у пляне стварэньня неталерантнага грамадзтва, гэтак і правядзеньня катастрафічнае міжнароднае палітыкі.

У той самы час трэба адрозьніваць рыторыку і фактычныя матывы ўдзельні-каў названага канфлікту. Перш за ўсё з боку дзяржаўных органаў мела месца цынічная інструмэнталізацыя «мусульманскіх крыўдаў», і няма падставаў бачыць у гэтым абарону мусульманскай грамады і веры. У той жа час сама справа пуб-лікацыі карыкатураў мае разглядацца і ў кантэксьце матываў яе ініцыятара. Таму справа ня зводзіцца да супрацьстаяньня імкненьня да свабоды слова і намагань-ня ўвесці цензуру. У ёй утрымліваюцца прынамсі элементы правакацыі, індэк-трынацыі канфрантацыйнымі ідэямі глябальнай барацьбы культураў, а таксама гучнай рыторыкі.

У караненьне ісламафобіі, пасья адмовы ад правоў на габрэйскую спадчыну,

СЯРГЕЙ БОГДАН

стане наступным ударам па мультыкультурнай сутнасці беларускае нацыі. Праект «Беларусь» становіцца ўсё больш этнічна- ды культурна-эксклюзіўным і ў сваім апазыцыйным варыянце (у афіцыйнай вэрсіі ён ужо даўно ёсць такім). Працэс гэты, на шчасце, абарачальны, усё залежыць ад таго, наколькі хутка нацыя (перадусім яе эліты) дасьпее да разуменьня таго, што разнастайнасць — прадукцыйная і патрэбная якасць. Падобна таму, як лацінаамерыканскія нацыі з часам павярталіся да сваёй індзейскай спадчыны і нават абвясцілі індзейскія мовы дзяржаўнымі, беларусы таксама некалі зразумеюць каштоўнасць мусульманскай, габрэйскай ды іншай сваёй «нязвычайнай» спадчыны. Пакуль жа дыскусія ў дэмакратычных СМІ вакол працэсу над рэдактарам «Згоды» паказвае, што да гэтага, як і да паважнага стаўлення да веры іншых, нам далёка. Бо разнастайнасць ня можа існаваць інакш як ва ўмовах узаемнае павагі.

Бізнэс, улада і кантроль

Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE»

У круглым стане, які адбыўся 31 студзеня, узялі ўдзел эканаміст дасьледчага цэнтру «ІПМ» **Аляксандар Чубрык**, выкладчык Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту **Дзяніс Мельянцоў**, мэтадоляг **Уладзімер Мацкевіч**, пушкініст, палітычны камэнтатар **Аляксандар Фядута**, праваабаронца **Юры Чавусаў** і рэдактар «ARCHE» **Валер Булгакаў**.

Валер Булгакаў: Сёньняшні круглы стол прысьвечаны падзеям студзеня, узаемадзеяньню паміж такімі суб'ектамі, як беларуская дзяржава, зразуметая як апарат улады, апазыцыя і прадпрымальніцкі рух.

Ужо выказвалася думка пра тыпалягічную блізіню кампаніі перарэгістрацыі «іпэшнікаў» з кампаніямі перарэгістрацыі суб'ектаў трэцяга сэктару. Ёсьць адчуваньне, што рэжым успрымае малы бізнэс падобна трэцяму сэктару. І першы, і другі зь сярэдзіны 90-х гг. перажываюць ня першую перарэгістрацыю. Быў нават час, калі дзяржава адмаўлялася рэгістраваць новыя суб'екты гаспадараньня.

Таксама ўжо гучала меркаваньне, што палітыка нашай дзяржавы скіраваная на фрагмэнтацыю і атамізацыю беларускага грамадства. Калі раней Лукашэнка намагаўся строіць зь сябе цэнтрыста ў палітычным сэнсе, г. зн. як падаваць сябе за прадстаўніка палітычнай сілы, якая прытрымліваецца цэнтрысцкай арыентацыі, то цяпер яго цэнтрызм стаў якасна іншым. Аўтарытарная дзяржава ў мэтах пашырэння палітычнага кантролю сьвядома членіць беларускае грамадства на часткі, каб пасля толькі аўтарытарны лідэр і яго ўладны апарат маглі надаваць гэтаму грамадству функцыянальнасьць, прыводзіць яго ў рух. Толькі Лукашэнка надзяляецца здольнасьцямі знаходзіць агульную мову з рознымі ізаляванымі сацыяльнымі групамі, паміж якімі пасеяныя варожасьць і ўзаемны недавер. Цэнтрыст тут азначае ўсяго толькі «пасярэднік».

Калі ўзяць прэзентацыю прадпрымальніцтва ў афіцыйных СМІ, напрыклад, у «Советской Белоруссии», то мы пабачым, што гэтая кляса прэзэнтуюцца ўвогуле негатыўна, прычым часамі ў вельмі прасталінейных ідэалыгічных тэрмінах. Прадпрымальнікі падаюцца як людзі, чужыя спрадвечным якасьцям беларускай душы, як носьбіты заходняй рацыянальнасьці і шукальнікі выгады. І цікава, што сацыялягічныя дасьледаваньні паказваюць, што ідэнтычнасьць саміх прадпрымальнікаў расколатая і ў вялікай меры абумоўленая савецкай спадчынай.

На заканчэньне прывяду меркаваньне Алеся Анціпенкі пра млявую рэакцыю апазыцыі на студзенскія падзеі. На яго думку, беларуская апазыцыя ня здолела ня тое што асядлаць, а нейк адэкватна адрэагаваць на тыя палітычныя выклікі, якія страсянулі беларускую палітычную прастору ў гэтым месяцы.

Уладзімер Мацкевіч: Перарэгістрацыя закранула ў першую чаргу наёмных працоўных, а не саміх прадпрымальнікаў. Зь юрыдычнага боку, ідзе нармальны працэс. Калі праглядзець шырэй на кантэкст пераходных краінаў, то там таксама ўбачым упарадкаваньне юрыдычнага боку бізнэсу і эканомікі. І ў гэтым сэнсе нічога спэцыфічнага для Беларусі няма. Што тычыцца нашай цяперашняй сытуацыі, то ідзе ўпарадкаваньне малога, дробнага бізнэсу, які існаваў у форме, так бы мовіць, спрыяльнай для малога бізнэсу (з адзіным падаткам, амаль неабмежаванымі магчымасьцямі найму працоўных і г. д.). У гэтым сэнсе сутнасьць сёньняшняга працэсу палягае ў ператварэньні гэтай часткі дробнага бізнэсу ў нармальна падаткаплатнікаў, бо дагэтуль яны карысталіся больш ільготамі, чым папярэдні дзяржаўны бюджэт. З другога боку, гэтая частка дробнага бізнэсу працавала ў нетэхналягізаванай сфэры.

Калі Савецкі Саюз разваліўся і краіны транзытыўнага ладу пераходзілі на іншыя эканамічныя ўмовы, то былі разбураныя таксама і сучасныя тэхналягічныя формы гандлю. Т. зв. «рынкі» і «чаўнакі» — гэта нізкатэхналягічныя формы імпарту, раздробавага гандлю і г. д. Краіны вымушаныя былі мірыцца з гэтым, але ж потым даводзілася рабіць яго больш рэнтабельным, эканамічным і сацыяльна адказным.

Але ж, як заўсёды, у нас нармальныя мэты выконваюцца ненармальнымі сродкамі: пры сыстэмным разьвязаньні пытаньня, з аднаго боку, упарадкаваць падатковую і тэхналягічную сфэры раздробавага гандлю, а з другога боку — імпарту (бо большая частка «чаўнакоў» займаецца менавіта імпартам і раздробавым гандлем), трэба было б улічваць таксама і інтарэсы нанятых працоўных, што на сёньняшні дзень ня зроблена цалкам. Таму неразумьне гэтага працэсу прыводзіць да таго, што страйкі тых, хто наняты індывідуальнымі прадпрымальнікамі, падаюцца як выступленьні прадпрымальнікаў.

Што ж тычыцца самой перарэгістрацыі, то яна праводзілася досыць лагодна. Я думаю, што год перарэгістрацыі з адной формы на другую форму — на сёньняшні дзень цалкам прымальны тэрмін. І дзівіць наступнае: указ зьявіўся на пачатку леташняга году, пра яго шмат пісалася, праводзілася навучаньне, тлумачыўся сам указ, формы перарэгістрацыі і г. д. Таму на сёньняшні дзень, зь дзяржаўнага пункту гледжаньня, я сказаў бы, што прадпрымальнікі, якія не перайшлі

з адной формы на другую, — гэта лайдакі ці людзі, якія не разумеюць, як уладкоўвацца ў гэтым жыцці.

У гэтым сэнсе па сённяшні дзень мы маем рэха падзеяў пачатку 90-х гг., калі савецкія інжынэры, настаўнікі і людзі, якія цалкам пакладаліся на патэрналістыкі прынцыпы жыцця, апынуліся ў становішчы, калі самі мусілі зарабляць сабе на хлеб. І яны былі хутчэй не прадпрымальнікамі, а менавіта дэпрэсіўнымі савецкімі людзьмі з поглядамі звычайных савецкіх абываталяў, якія цалкам ускладалі на дзяржаву адказнасць за сваё жыццё. Яны мелі савецкія погляды, а займаліся нібыта прыватным бізнэсам. У гэтым была галоўная супярэчнасць тых прадпрымальнікаў, чаго не разумелі лібэральныя палітыкі, якія імкнуліся ставіцца да іх менавіта як да дробных бізнэсоўцаў, прадпрымальнікаў і г. д.

Прадпрымальніцкія грамадзка-палітычныя арганізацыі, якія цяпер прадстаўляюць Шумчанка, Леднік, Макаеў і г. д., цалкам адарваныя ад таго слою, які па сённяшні дзень называецца прадпрымальніцтвам. Гэтыя людзі, якія жывуць у нейкай уяўленай фантастычнай краіне, прадстаўляюць хутчэй толькі саміх сябе і імкнуцца ў пэўныя моманты абвастрэння ўзначаліць нейкі рух. Але гэта таксама не ўдаецца, таму што ўсе разумеюць іх неадэкватнасць: і тыя, хто выходзіць пратэставаць, і больш сталыя палітыкі. На мой погляд, тут трэба хутчэй праводзіць агітацыю і навучаньне, чым імкнуцца з гэтай дробязнай сытуацыі выцягнуць пэўныя палітычныя ці якія яшчэ дывідэнды.

В. Булгакаў: Што ў сумежных краінах? Напрыклад, у Польшчы дагэтуль ёсць рынкі і чаўнакі, адно што сярод іх усё менш і менш палякаў. Як сябе пачуваюць «іпэшнікі» ва Ўкраіне ці ў Расеі, ці ёсць яны як зьява ў іншых сумежных краінах Эўрасаюзу?

Аляксандар Чубрык: Пачну з таго, што даволі няшмат ведаю пра тое, як сябе пачуваюць «іпэшнікі», напрыклад, у Польшчы. Ведаю, што ва Ўкраіне гэта ўсеагульная зьява, там статус ІІ дазваляе людзям вельмі істотна зьніжаць падаткі.

Наша ўлада вырашыла, што бюджэт можна павялічыць акурат перарэгістраваўшы ІІ у ПУПы, бо першыя маюць буйны бізнэс, але пазьбягаюць большых падаткаў. Таму было прынятае рашэнне пра кампанію перарэгістрацыі.

Аднак магу не пагадзіцца з адной акалічнасцю, пра якую казаў сп. Мацкевіч. Калі гэта праблема наёмных работнікаў, значыць бізнэс іх быў не такі дробны. Па-другое, чаму яны не перайшлі ў форму юрыдычных асобаў, калі з эканамічнага гледзішча гэта было б ня так стратна? Мне думаецца, што «іпэшнікі», якія мелі буйны бізнэс, але пад шыльдай ІІ пазьбягалі буйных падаткаў, акурат-такі і перарэгістраваліся ў ПУПы. Мне асабіста вядомыя падобныя прыклады, бо для такіх людзей страйк немэтазгодны з эканамічнага гледзішча.

Але ж застаецца вялікая частка прадпрымальнікаў, якім эканамічна нявыгодна перарэгістроўвацца ў ПУПы, бо, напрыклад, яны проста ня змогуць наняць бухгалтара. І таму лічу гэты пратэст цалкам невыпадковым, бо ён мае эканамічныя чыннікі.

Што ж тычыць палітычнага боку пытання, то перарэгістрацыя НУА — гэта

сапраўды палітычная спроба фрагментаваць грамадства. Але ж палітыка, якая праводзіцца ў дачыненні да малога бізнэсу, палягае таксама ў даволі неблагіх захадах, скіраваных на спрашчэнне некаторых рэгістрацыйных працэдураў. Напрыклад, пры канцы мінулага году з’явілася навіна пра пераход да паведамляльнага прынцыпу рэгістрацыі бізнэсу. Паводле нашых апытанняў і паводле дадзеных Сусьветнага банку, пазыцыя Беларусі ў рэйтынгу вядзення бізнэсу істотна палепшылася. Аднак гэта тычыцца малога бізнэсу, а не прадпрымальнікаў.

Рэкамэндацыі Сусьветнага банку — гэта пазыцыя, якая прасоўваецца тымі самымі бізнэс-асацыяцыямі, якія аб’ядноўваюць ня толькі індывідуальных прадпрымальнікаў, але ж з’ольшага малы і сярэдні бізнэс. Тут маецца на ўвазе ня Шумчанка, а Бадзей, Карагін і г. д.

В. Булгакаў: Ці вы разрозніваеце малы бізнэс і прадпрымальніцкі рух?

А. Чубрык: Малы бізнэс — гэта юрыдычныя асобы, а прадпрымальнікі — фізічныя. Малы бізнэс — гэта фірма, якая мае бухгалтара і плаціць падаткі. І тое, што яны павінны мець бухгалтара ды іншы персанал, павялічвае іх падаткі і выдаткі. І таму гэтыя фірмы не канкурэнты дробным прадпрымальнікам, якія пазаймалі тыя самыя нішы. Індывідуальны прадпрымальнік лёгка перамагае фірму, што працуе ў той самай сфэры, меншымі цэнамі, якія ён можа прапанаваць дзякуючы ніжэйшым выдаткам.

Выходзіць, што прадпрымальнікі, з пункту гледжання грамадства, спрыялі канкурэнцыі, яны прапанавалі ніжэйшыя цэны. Беларусы не настолькі багатыя, каб набываць прадукты харчавання ці вопратку, напрыклад, у «Кароне» ці ў тым самым «Паркінгу», «Эўропе» і г. д. Гэта ўзровень «Імпульсу» ці яшчэ больш дробных рынкаў, на якіх працуюць акурат індывідуальныя прадпрымальнікі. Проста ўзровень даходаў не дазваляе людзям жыць у краіне, у якой усё займае буйны бізнэс. І калі ў гэтай краіне, зь іншага боку, ты хочаш знішчыць індывідуальных прадпрымальнікаў як клясу, ты павінен запусьціць сюды буйных замежных інвэстараў у той самы раздробавы гандаль, якія змогуць прапанаваць прыкладна тыя самыя цэны, што прапануюць прадпрымальнікі.

У. Мацкевіч: Ва ўсім сьвеце гіпэрмаркеты, ці буйны бізнэс раздробавага гандлю, працуюць у канкурэнтных умовах з сапраўды малым бізнэсам. Малы бізнэс набліжаны да цэнтру, а буйны пакрывае велізарную тэрыторыю і павінны зніжаць кошт. Таму калі чалавеку трэба дайсьці і купіць цяпер, ён гатовы заплаціць трохі болей.

Замест таго, каб гэтую тэхналягічную праблему вырашаць цалкам эканамічнымі сродкамі, у нас пайшлі юрыдычнымі, адміністрацыйнымі мэтадамі. Замест таго, каб стымуляваць эканамічныя сродкі гэтага замяшчэння, у нас адбываецца ўсё наадварот. І ў гэтым сэнсе буйныя прадпрымальнікі і, так скажам, юрыдычныя асобы ў гэтай сфэры могуць лабіяваць сваю зацікаўленасць замест таго, каб зніжаць цэны.

А. Чубрык: У Кірылы Гайдуга была цікавая думка, што гэта частка палітыкі сацыяльнай справядлівасці. Калі ты маеш машыну і можаш заехаць у краму,

значыць ты багаты і можаш заплаціць болей. Калі ты ня маеш машыны, для цябе ёсьць «Камароўка». Такім чынам выходзіць, што буйны бізнэс — для багатых, а малы — для бедных. Таму паўсталася супярэчнасьць: з аднаго боку, палітыка сацыяльнай справядлівасьці захавалася, а з другога боку, пачалі зьнішчаць яе апірышча — дробных прадпрымальнікаў.

Тым часам цяжка чакаць, што ў Беларусь (ня толькі ў Менск ды абласныя цэнтры) прыйдзе буйны раздробавы гандаль, які будзе прадаваць беларусам таньня рэчы, — каб яго зацікавіць, узровень попыту павінен быць вышэйшы, то бок беларусы папросту павінны зарабляць болей. Такім чынам, зьнішчэньне прадпрымальнікаў адмоўна адаб'ецца ня толькі на іх самых ды тых, хто ў іх працаваў, але й на шматлікім коле іх пакупнікоў.

Аляксандар Фядута: На мой погляд, тое, што адбываецца, — абсалютна нармальна і абсалютна нецывілізавана. Прычым нецывілізавана — з двух бакоў. Я цалкам згодны з тым, што казаў сп. Мацкевіч наконт таго, каго апазыцыя ўважала за прадпрымальнікаў. Гэта былі ў большасьці сваёй наёмныя работнікі. Я ведаю, бо размаўляў зь некалькімі з тых, хто быў на мітынгх. А гаспадары, тыя, каму належыць некалькі гандлёвых пунктаў, у большасьці сваёй не пайшлі. Яны сказалі, мы зачыняем гандаль, хочаце — схадзецце, можа быць, чагосьці даможацеся. І людзі, якія прыйшлі з патрабаваньнямі, насамрэч прыйшлі без патрабаваньняў. Яны ня ведалі, чаго патрабаваць. Было зразумела, што скасаваньне ўказу немагчымае.

Ніхто не пайшоў да апазыцыі пытаць, што нам трэба рабіць. Што апазыцыя змагла б прапанаваць гэтым людзям? Ім змаглі прапанаваць выступ двух палітычных лідэраў ці трох. І ў найлепшым выпадку нейкую дапамогу ў судах. Усё. У беларускай апазыцыі адсутнічае любы сцэнар любых дзеяньняў, звязаных з абаронай канкрэтных сацыяльных групаў, канкрэтных узроставых групаў, нарэшце, канкрэтных людзей, калі яны ня ёсьць актывістамі апазыцыі ці журналістамі. Вось актывісты апазыцыі і журналісты, тут зразумела. Мы патэлефанавалі ў пасольства, мы патэлефанавалі ў прэсу, мы паднялі шум, урэшце, выключанаму студэнту мы можам арганізаваць паступленьне ў іншы ўнівэрсытэт. А што рабіць з гэтымі, якія баяцца апазыцыі?

Юры Чавусаў: Навошта тады рабіць гэта гвалтоўнымі сродкамі з боку дзяржавы, калі можна было проста запусьціць сюды расейскія гіпэрмаркеты, і няхай гэтыя прадпрымальнікі ціха выміралі б.

Дзяніс Мельянюў: Што ў Магілёве, дарэчы, робіцца. Там за апошнія два гады пабудавана блізу дзясятка гандлёвых цэнтраў, куды зганяюць усіх гандляроў.

У. Мацкевіч: Расейскіх гіпэрмаркетаў не бывае. Ёсьць сапраўды тыпы гандлю, якія проста карыстаюцца розным капіталам. І ў гэтым сэнсе з гіпэрмаркетамі адбылося наступнае: загубілі некалькі тэндэраў па сетках гіпэрмаркетаў, таму што ў нас ёсьць такі суб'ект гаспадараньня, які называецца Кіраўніцтва справамі прэзыдэнта. Калі вы паглядзіце на акцыянераў гэтых гіпэрмаркетаў, то вы ўбачыце там вельмі яскравую зацікаўленасьць.

Што тычыцца прадпрымальнікаў і наёмных працоўных: называньне чужымі імёнамі прыводзіць да блытаніны. Прафсаюзаў прадпрымальнікаў быць ня можа. Могуць толькі існаваць прафсаюзы, якія аб'ядноўвалі б наёмных работнікаў, таму што ўвосень было зразумела, хто будзе пакутаваць ад перарэгістрацыі. І нават вяліся перамовы, але ніякага аб'яднаньня работнікаў у малым бізнэсе няма. Прафсаюзы, якія на сёньняшні дзень проста зьнішчаныя, таксама іх не аб'ядноўвалі.

Ю. Чавусаў: Павінен быць попыт. І гэты попыт зьяўляецца толькі цяпер і толькі ў Менску ды буйных гарадох. І калі цяпер, сказаўшы гіпэрмаркетам «пры-

ходзьце», дзяржава ня зьнішчыць прадпрымальнікаў, таму што ўзровень даходаў людзей не такі высокі, каб дазволіць ім набываць тавары ў гіпэрмаркетах.

Дзяніс Мельянцоў:
Дзяржава ўваходзіць у супярэчнасьць сама з сабой, таму што яна дэкларуе сябе як дзяржаву для народу і выкідае тысячы і тысячы людзей на вуліцы.

ходзьце», дзяржава ня зьнішчыць прадпрымальнікаў, таму што ўзровень даходаў людзей не такі высокі, каб дазволіць ім набываць тавары ў гіпэрмаркетах.

В. Булгакаў: Вы зыходзіце з таго, што на базары таньней, як у гіпэрмаркеце. Вы ўпарта бароніце мадэрнізацыйную місію беларускай дзяржавы, якая жалезнай рукой уганяе Беларусь у «нармальную» эканамічную прастору. Чаму гэта адбываецца пасля прэзыдэнцкіх выбараў 2006 г. і напярэдадні парлямэнцкіх выбараў 2008 г.? Таксама чаму ў Беларусі купляць нешта на базары таньней, чым у гіпэрмаркетах, хоць ва ўсёй Эўропе наадварот?

Дз. Мельянцоў: Я таксама разглядаў бы гэтую праблему не з палітычнага ці паліталёгічнага, а менавіта з эканамічнага пункту гледжаньня. Уся гэтая сытуацыя з прадпрымальнікамі пачалася менавіта тады, калі ў Беларусі ўлада пачала адчуваць магчымасьць эканамічнага крызісу, г. зн. калі пайшлі ўгару цэны на газ, нафтавыя мыты і г. д. Дзяржаўная сыстэма зразумела, што трэба аднекуль шукаць грошы. І таму пачаліся гістэрычныя захады скасаваньня ільготаў, хоць яно дае ня вельмі вялікія грошы, як падлічылі эканамісты. Тое самае з прадпрымальнікамі. Цяпер «іпэшнікі» сплачваюць 3 % ад усіх падаткаў, што зьбірае дзяржава, а дробныя прадпрыемствы сплачваюць, калі я не памыляюся, каля 15 %. Адпаведна, «прыбыткі» дзяржавы ад перарэгістрацыі прадпрымальнікаў не такія вялікія, каб апраўдаць жорсткія, брутальныя захады ў дачыненьні нават не да саміх прадпрымальнікаў, а хутчэй да наёмных працоўных. І тут дзяржава ўваходзіць у супярэчнасьць сама з сабой, таму што яна дэкларуе сябе як дзяржаву для народу, а зь іншага боку, выкідае тысячы і тысячы людзей на вуліцы. Таму я хутчэй бы зыходзіў з эканамічных развагаў і сказаў бы, што працэс ідзе ў належным кірунку, прыкладна ў такім, як гэты працэс ідзе ў астатніх транзытыўных грамадствах, аднак ня тымі мэтадамі, якімі варта было здзяйсняць гэтую працэдуру.

І другая частка пытаньня, чаму апазыцыя не скарыстала, не асядлала акцыяў пратэсту. Я думаю, што насамрэч апазыцыя не скарыстала іх не таму, што яна такая дрэнная. Мабыць, проста ніхто не чакаў, што прадпрымальнікі, якія заўсёды былі схільныя выстаўляць эканамічныя патрабаваньні і не ісьці на палітыч-

ныя мэтады барацьбы, здолеюць перакрыць праспэкт Скарыны і перавесці свае патрабаваньні ў палітычную плоскасць. І максымум, што мог сказаць спадар Мілінкевіч падчас мітыngu 10 студзеня, гэта тое, што «мы з вамі салідарызуюемся, але вас тут ня так шмат».

В. Булгакаў: Абмежаваньне дзейнасьці прадпрымальнікаў аўтаматычна ня будзе азначаць росквіту сетак гіпэрмаркетаў. Не сакрэт, што буйны бізнэс існуе ў адносінах кругавой парукі зь цяперашнім беларускім рэжымам. Пабудавана жорсткая герархічная сыстэма, якая прадугледжвае шмат ступеняў узгадненьня. Ці ня ўзьнікне нейкі вакуўм, які будзе выракаць на нішто гэтыя мадэрнізацыйныя патугі?

А. Фядута: Што датычыць кругавой парукі, я думаю, яна сапраўды існуе, і гэта цалкам задавальняе беларускую дзяржаву. Адна з прычынаў, чаму зробленыя гэтыя захавы, — прымусяць малы бізнэс узбуўняцца, аб'ядноўвацца, ствараць меншыя паводле колькасьці і большыя паводле фінансавага запасу, фінансавай трываласьці структуры гаспадараньня. Як на мяне, гэта заканамерна, таму што нашай дзяржаве ў гэтым выпадку прасьцей кантраляваць фінансавыя струмяні. І тут не пытаньне, ці падабаецца гэта буйному бізнэсу, буйны бізнэс існуе ў Беларусі менавіта таму, што яго можна вельмі лёгка і даволі эфэктыўна кантраляваць. І з гэтага гледзішча малы бізнэс значна цяжэй кантраляваць. Немагчыма прыставіць да кожнага дробнага бізнэсоўца па тры паліцыянты.

Аляксандар Фядута: **Кругавая парука сапраўды існуе і цалкам задавальняе беларускую дзяржаву.**

На мой погляд, адбываецца тое, што і ў Расеі ў сувязі зь пераходам цалкам на прапарцыйную сыстэму выбараў. Немагчыма кантраляваць асобных дэпутатаў, якія высюўваюцца ад пэўнай акругі, а партыю, асабліва буйную, кантраляваць дастаткова лёгка.

У. Мацкевіч: Міжнародны гандаль прадугледжвае ланцужок перапродажаў. І на кожным перапродажы наварваецца свой кошт (дададзеная вартасьць). Таму шмат што залежыць ад таго, дзе знаходзіцца канчатковы пункт акумуляваньня прыбытку. Што адбылося зь беларускім спажывецкім рынкам цягам эканамічных экспэрымэнтаў лукашэнкаўскага рэжыму? На пачатку 90-х гг. паўсталі некалькі буйных беларускіх фірмаў, якія разглядалі беларускі і расейскі рынкі як свае, імкнуліся гандляваць, напрыклад, заходнімі таварамі на гэтым буйным рынку. Былі такія фірмы, як «Dainova», «Пушэ» і г. д. Гульні з Расеяй, супольная мытная ці яшчэ нейкая прастора давялі Беларусь да таго, што былі зьнішчаныя некалькі галінаў эканомікі. Тое, што ў Беларусі рабілася таньней, можна было тут вырабляць і распаўсюджваць ці збываць на расейскім рынку. Але тыя фірмы былі зьнішчаныя. Што стала адбывацца напрыканцы 90-х гг.? Каб эўрапейскі тавар зьявіўся на рынку Беларусі, яго трэба было завезці ў Маскву на аптовую базу, а потым толькі даставіць у Менск. Гэта прыводзіла да таго, што менскі рынак меў цэны, вышэйшыя за маскоўскія, нават на тавары з Эўропы.

Палітыка дзяржавы не спрыяла стварэнню буйных імпартэраў у Беларусі. Сёння, калі беларускі спажывецкі рынак стаў больш буйным, ідзе падзел гэтага рынку. Я думаю, што і тыя гульцы, якія разглядаюць рост беларускага спажывецкага рынку як свой рэсурс, пачынаюць пераймаць яго ў буйных маскоўскіх імпартэраў. І ў гэтым сэнсе ідзе вайна за тое, дзе будзе асядаць гэтая значная частка дабаўленага кошту па імпортных апэрацыях. І т. зв. барацьба з «чаўнакамі», ці дробнымі прадпрымальнікамі, таксама падпадае ў гэтую гульню. Беларускі спажывецкі рынак на ўздыме, а калі нейкі рынак на ўздыме, то буйныя гульцы маюць свае інтарэсы і пачынаюць іх лабіяваць.

Уладзімер Мацкевіч:

Пасьля 2006 г. у рэжыму не засталася сапраўдных апанэнтаў, сапраўдных ворагаў.

Пасьля 2006 г. у рэжыму не засталася сапраўдных апанэнтаў, сапраўдных ворагаў. Давайце не перабольшваць гэтыя прадпрымальніцкія пратэсты. Падумаеш, перакрылі праспэкт. Мы павінны адмовіцца ад апазыцыйнай, канфрантацыйнай рыторыкі. Сапраўды, сёння апазыцыя не зьяўляецца ворагам рэжыму. І калі мы ня будзем разумець, што адбываецца, якія задачы яны рашаюць, якія мэты перад імі стаяць і ў якіх формах яны пра гэта разважаюць, мы да сённяшняга дня будзем думаць, што Шумчанка — гэта нейкая фігура.

В. Булгакаў: На заканчэнне я хацеў бы пачуць ваш прагноз наконт бягучага палітычнага бізнэс-цыкля.

Дз. Мельянцоў: Мая жонка працуе ў рэкрутынгавай агенцыі. Калі пачаліся пратэсты, у агенцыю пачалі масава зьвяртацца наёмныя працаўнікі, якія працуюць у «іпэшнікаў». Гэта сьведчыць пра тое, што людзі зьмірыліся з тым, што дзяржаўная машына ўсё ж такі прымусяць перарэгістравацца індывідуальных прадпрымальнікаў. Таму можна меркаваць, што ніякіх далейшых буйных выступленьняў ня будзе, бо рухавікамі гэтых выступленьняў зьяўляюцца ня самі прадпрымальнікі, а тыя людзі, якія страцяць працу пры ўступленьні ўказу 760 у сілу. Я мяркую, што ўлада ня пойдзе на канфрантацыю, таму што прадпрымальнікі колькасна ўяўляюць зь сябе вялікую сілу. Калі іх вельмі моцна прыціснуць, то яны пойдучь на далейшую палітызацыю сваіх патрабаваньняў. Для прадпрымальнікаў, я думаю, будуць палёгкі, мабыць, будуць на пэўны пэрыяд закрываць вочы, калі нехта не пасьпеў перарэгістравацца.

Ю. Чавусаў: Рызыкну выказаць меркаваньне, што з прадпрымальніцкім пратэстам адбудзецца тое самае, што адбывалася з усімі грамадзкімі ўзрушэньнямі, якія не дасягалі сваёй мэты. Пасьля таго, як хваля схлыне, застануцца нейкія структуры, магчыма нават нейкія каардынацыйныя органы палітычнага кшталту. І Шумчанка, і Таўстыка захаваюцца як палітычныя фігуры, але рэальную мабілізацыйную моц яны страцяць. Былыя наёмныя работнікі, якія знайшлі праз рэкрутынгавую агенцыю новую працу, гэтых людзей ведаюць, прыслухоўваюцца, але надалей ужо ня будуць атаесамляць іх з уласнымі інтарэсамі. Так было з забастовачным рухам пачатку 90-х гг.: ён схлынуў, але на яго глебе сфармаваліся пэўныя палітычныя структуры, паўстала Партыя працы. Прыкладна паводле

той самай схемы ўтылізуюцца рэшткі іншых грамадзкіх кампаніяў, у тым ліку акцыяў у абарону свабоды веравызнання. Дарэчы, здабыткі апазыцыйнай кампаніі на прэзыдэнцкіх выбарах 2006 г. былі засвоеныя паводле аналягічнай мадэлі — паўстаў «Рух «За свабоду», які карыстаецца палітычным капіталам Плошчы, але не валодае ейнымі палітычнымі рэсурсамі і аўтарытэтам.

Адносна стратэгіі ўлады. Я ня вельмі веру ў бізнэс-цыклі, таму ня буду разважаць праз прызму гэтай мадэлі суадносінаў дзяржаўнага рэгуляваньня гаспадарчага жыцьця і палітычнай сфэры.

Трэба памятаць, што статус індывідуальнага прадпрымальніка даваў адзіную ў Беларусі магчымасьць цывілізавана і адносна проста пачаць сваю ўласную справу. Беларусь — ня Польшча, дзе дастаткова пачаць свой малы бізнэс, і ты ўжо маеш вал крэдытаў на самых прывабных умовах, навучаньне, выходы на эўрапейскія інавацыйныя праграмы. Працы індывідуальнага прадпрымальніка не пазайздросьціш, але ж дзейнасьць у форме юрыдычных асобаў вядзецца ў зусім іншых варунках, і стасункі зь дзяржаўнай уладай там адбываюцца паводле зусім іншых правілаў, далёкіх ад цывілізаваных стандартаў вядзеньня бізнэсу. Таму нельга казаць, што цяпер улады нейкім чынам штурхаюць упартых іпэшнікаў да нейкага цывілізаванага і агульнапрынятага фармату прадпрымальніцкай дзейнасьці, а тыя ўпіраюцца.

Юры Чавусаў:
**«Рух «За свабоду»
 карыстаецца
 палітычным
 капіталам
 Плошчы, але
 не валодае ейнымі
 палітычнымі
 рэсурсамі
 і аўтарытэтам.**

Так, пратэст прадпрымальнікаў прымушае ўлады рабіць пэўныя палёгкі, напрыклад, саступкі ў працэдурі адкрыцьця камэрцыйных фірмаў. Сп. Чубрык згадаў сьнежаньскі дэкрэт № 8, які тычыўся спрашчэньня рэгістрацыі. Зразумела, гэта пакуль зусім не пераход да заяўляльнага прынцыпу стварэньня юрыдычных асобаў, як гэта гучна абвясьціла прэс-служба кіраўніка дзяржавы. Але спрашчэньне адміністрацыйнай працэдурі абяцае быць вельмі і вельмі істотным: трэба менш падаваць дакумэнтаў, тэрміны рэгістрацыі таксама зьменшаныя, ня трэба пацьвярджаць паперамі наяўнасьць юрыдычнага адрасу... Гэта крокі ў кірунку нармалізацыі эканамічнага жыцьця, але ж яшчэ застаюцца пытаньні звышвялікіх паўнамоцтваў кантрольных органаў, падаткаабкладаньне, абсурдныя і неабгрунтаваныя нормы што да імпартаваньня тавараў, грувасткае бухгалтарскае заканадаўства. Урад заяўляе пра намер надалей спрашчэць бізнэс-клімац у краіне, але ж пакуль рэальных зрухаў тут няшмат.

Сёньня ўжо гучала важнае слова «кантроль». І мы пачалі разважаць пра пытаньні кантролю над буйным бізнэсам, малым бізнэсам, а мне падаецца, што гэта пытаньне кантролю над людзьмі. І ў гэтым сэнсе ёсьць аналёгія з тым, што рабілася з грамадзкімі аб'яднаньнямі, калі вырубалі нават тыя грамадзкія аб'яднаньні, якія да палітыкі ня мелі ніякага дачынення, проста за тое, што яны незалежныя. Так і з прадпрымальнікамі. Гэта людзі, незалежныя ад сыстэмы дзяржаўнага кантролю. Таму іх трэба выпіхнуць хоць бы на прыватныя прадпрыемствы,

КРУГЛЫ СТОЛ

дзе сыстэма кантролю прынамсі ня горшая, чым на дзяржаўным заводзе. Канструючы новыя нормы паводзінаў на эканамічным полі, улады намагаюцца зьнішчыць непадкантрольную ўладзе, эканамічна самастойную сацыяльную групу — гэта ж больш за 200 тысяч чалавек. Улада дазволіла папратэставаць два дні, напэўна не чакаўшы такіх маштабных выступаў і не задзейнічаўшы напачатку звычайны мэханізм прэвэнтывных рэпрэсіяў. Але ён быў задзейнічаны ўжо пасля акцыі 10 студзеня, калі выступы атрымаліся надзіва маштабнымі і пачалі набываць палітычную афарбоўку.

Стаіць палітычная задача — да часу парламэнцкіх або прэзыдэнцкіх выбараў паставіць гэтых людзей пад кантроль. І правесці выбары так, каб на плошчу выйшла толькі радыкальная моладзь, а не пазбаўлены страху перад чорнакашульнікамі Падабеда рабочы чалавек.

Запісаў Раман Маладзьяшын

АЛЯКСАНДАР МАТЫЛЬ

Наколькі фашысцкая пуцінская Расея?

Якую палітычную сыстэму стварыў Уладзімер Пуцін у Расеі? У Крамлі надаюць перавагу тэрміну «кіраваная дэмакратыя»; большасць аглядальнікаў называюць яе аўтарытарнаю. Знайшлося нават колькі сьмелыхакоў, якія прапанавалі тэрмін «фашызм» як найбольш адпаведны.

Трэба выбраць адпаведнае значэнне. Перадусім важна называць рэчы сваімі імёнамі і не займацца непатрэбным пераліваньнем з пустога ў парожняе. Па-другое, называючы сыстэмы сапраўднымі імёнамі, можна рабіць палітычна рэlevantныя высновы. Калі Расея сапраўды дэмакратычная краіна, то, найбольш верагодна, пагаршэньне стасункаў Расеі з Захадам скоры міне, бо супольныя каштоўнасьці і пэрспэктывы з часам выйдучь на першы плян. Але калі Расея, наадварот, сапраўды аўтарытарная ці нават фашысцкая,

тады сьвету, мусіць, варта падрыхтавацца да далейшага пагаршэньня стасункаў з усё больш агрэсіўнай Расеяй. Па-трэцяе, надзвычай важна ведаць, якою Расея ёсьць цяпер, калі Пуцін не ўзабаве пакіне пасаду прэзыдэнта. Калі ён сапраўды стварыў трывалую палітычную сыстэму, то яна, найбольш верагодна, перажыве ягоны сыход зь першай пасады ў дзяржаве. Калі ж, зь іншага боку, гэтая сыстэма толькі пераходная, тады сыход Пуціна можа спрычыніцца да крызісу і, магчыма, да павароту да большай дэмакратыі.

І яшчэ адна — апошняя — уступная заўвага. Няслушна было б уважаць, што ўжываньне адносна Расеі тэрміну «фашысцкая» абавязкова азначае палітыку канфрантацыі. Няма ніякіх падставаў не супрацоўнічаць з фашысцкай Расеяй; можна нават сьцьвярджаць, што супрацоўніцтва неабходнае толькі таму,

Аляксандар Матыль — прафэсар паліталёгіі Ратгерскага ўнівэрсытэту (Ньюарк). Апошняя навуковая праца — «*Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*» (Нью-Ёрк, 2001). Тэкст друкуецца з ласкавага дазволу рэдакцыі кіеўскага часопісу «Крытыка», дзе ён быў упершыню апублікаваны.

што Расея — фашысцкая. Ня меншаю памылкай было б уважаць, што залічэньне Расеі да дэмакратычных дзяржаў зь неабходнасьцю азначае наладжаньне зь ёй супрацоўніцтва. Відавочна, што дэмакратычныя краіны могуць быць агрэсіўнымі і дзейнічаць насуперак чымсьці інтарэсам. І хоць, можа, і праўда, што ў канчатковым выніку «дэмакратыі не ваююць», ня менш слушна будзе адзначыць, што падчас доўгага руху да гэтага канчатковага выніку яны не абавязкова супрацоўнічаюць.

ШТО ТАКОЕ ФАШЫЗМ?

Тэрмін «фашызм» часьцяком ужываецца, у прыватнасьці левымі, як эпітэт, але ж у сапраўднасьці гэта цалкам нармальны сацыялягічны тэрмін, які азначае пэўны тып палітычнай сыстэмы. Усе пагодзяцца, што фашысцкія дзяржавы — аўтарытарныя, г. зн. ім не стае фундаментальных атрыбутаў як дэмакратыі, гэтак і таталітарызму. Адрозна ад дэмакратыі, фашысцкія сыстэмы ня маюць паўнаўладнасных парламэнту, суду, партый, палітычнай канкурэнцыі і выбараў. Асноўнае слова тут — *паўнаўладнасных*: у фашысцкай сыстэме, як і ва ўсіх аўтарытарных сыстэмах, парламент — гэта шаблённая інстытуцыя, суды выконваюць волю кіраўніка, апазыцыйныя партыі ня маюць істотнага значэньня ці ўплыву, а вынікі выбараў вядомыя загадзя. Адрозна ад таталітарных дзяржаваў, фашысцкія не пранікаюць ва ўсе аспекты палітычнага, эканамічнага, сацыяльнага ды культурнага жыцьця краіны, не ствараюць усёабдымных ідэалёгіяў, у якіх нібыта можна знайсці адказы на ўсе жыцьцёвыя пытаньні. Замест таго фашысцкія

дзяржавы, як і ўсе аўтарытарныя, намагаюцца толькі ўплываць і кантраляваць гэтыя аспекты жыцьця ды самі імкнуцца прытрымлівацца пэўнага сьветапогляду.

Як і аўтарытарныя, фашысцкія дзяржавы надзвычай цэнтралізаваныя і герархічныя, ва ўладных структурах пачэснае месца належыць вайскоўцам ды паліцэйскім, зазвычай супрацоўнікам спэцслужбаў, і яны заўжды маюць правадыра. Сапраўды, фашысцкай дзяржавы без безумоўнага правадыра быць ня можа. Як і аўтарытарныя дзяржавы, яны абмяжоўваюць свабоду прэсы, свабоду слова ды свабоду сходаў. Як і аўтарытарныя дзяржавы, яны адкідаюць сацыялізм і прымаюць капіталізм, г. зн. апасродкавана прызнаюць прыватную ўласнасьць і аўтаномію капіталістаў. Як аўтарытарныя дзяржавы, яны збольшага падзяляюць пэўную форму гіпэрнацыяналізму, праслаўляючы ўласную нацыю ды яе легендарныя мінуўшчыну, сучаснасьць і будучыню. Але фашысцкія дзяржавы заходзяць далей за аўтарытарныя ў фэтышызацыі дзяржавы, яе славы й магутнасьці.

Аднак фашысцкія дзяржавы — гэта ня проста звычайныя аўтарытарныя дзяржавы, якіх збольшага асацыююць з суровымі старцамі, якія кіруюць панурым грамадствам. Фашысцкія дзяржавы, наадварот, выпраменьваюць маладосць і сілу, а таксама заўсёды ўцягваюць насельніцтва ў працэс самапрыгнёту. Фашысцкія лідэры ганарыстыя, яны хочуць здавацца маладымі, мужнымі й актыўнымі. Таксама яны аплююць да адпаведных якасьцяў людзей, набіраючы моладзь у свае партыі ды рухі. Ня менш важнае і тое, што фашысцкія дзяржавы папулярныя: яны залу-

чаюць насельніцтва ў сыстэму кіравання, абяцаючы яму вялікую і слаўную будучыню ўзамен на энтузіязм і падтрымку. Фашысцкія лідэры асабліва папулярныя тады, калі падаюць сябе за ўвасабленьне найлепшых рысаў нацыі ды яе адзіную надзею на будучыню.

Няма дзіва, што фашысцкія дзяржавы схіляюцца да агрэсіўнай рыторыкі або становяцца дзяржавамі-агрэсарамі. Вайскоўцам і супрацоўнікам паліцыі, якія кіруюць фашысцкімі дзяржавамі, уласцівая прыродная схільнасьць да жорсткасьці і зброі. Гіпэрнацыяналізм, дзяржава-фэтыш і культ сілы фашысцкіх дзяржаў абумоўліваюць тое, што яны паўсюль бачаць ворага. Культываваньне статусу лідэраў заахвочвае іх з жарсцю біць сябе ў грудзі. А ўцягненьне насельніцтва ў самапрыгнёт прымушае іх балянсаваць паміж самапрыніжэньнем і спробамі прынізіць іншых.

Агульна кажучы, фашысцкія дзяржавы — гэта аўтарытарныя дзяржавы, якія маюць колькі асаблівых характарыстык: моцныя і энэргічныя лідэры, культ моцнага і энэргічнага лідэра, інэртнае насельніцтва, якое ахвотна прызнае моцнага і энэргічнага лідэра і тым самым актыўна ўцягваецца ў прыгнёт сябе самога. Такім чынам, фашысцкія дзяржавы — гэта аўтарытарныя дзяржавы, якія праслаўляюць сілу і энэргію кіроўнай эліты і чыё падлеглае насельніцтва робіць тое самае.

ЦІ РАСЕЯ ФАШЫСЦКАЯ?

З гэткага гледзішча Гішпанія Франка, Чылі Піначэта ды Грэцыя «чорных палкоўнікаў» былі толькі звычайнымі аўтарытарнымі дзяржавамі. Такой самай дзяржавай сёньня ёсьць Кітай. Ад-

розна ад усіх іх, Італія Мусаліні ды Нямеччына Гітлера (хоць яна мела і таталітарныя амбіцыі) былі яскрава фашысцкімі. Такой можа зрабіцца Вэнэсуэла Чавэса, але толькі ў тым разе, калі ён не збудуе сапраўднага сацыялізму. А што з Расеяй Пуціна?

- Яе дэмакратычныя інстытуцыі ў найлепшым разе перабываюць у стане агоніі пасля ператварэньня іх у паслухмяны інструмэнт Крамля;
- грамадзянская супольнасьць і прэса жорстка абмежаваныя ў правах на кшталт гітлераўскай *Gleichschaltung* (уніфікацыя, правядзеньне да агульнага назоўніка) грамадства ў 1933—1934 гг.;
- ва ўсіх уладных колах пераважаюць прадстаўнікі ўзброеных сілаў і спэцслужбаў — *сілавікі*, якія напаўняюць іх антыдэмакратычным духам;
- дзяржава падтрымлівае капіталізм, адначасова кантралюючы яго стратэгічныя рашэньні на ключавых прадпрыемствах, асабліва ў энэргетычнай, абароннай, вуглездабывальнай і апрацоўчай прамысловасьці;
- расейскую дзяржаву адкрыта праслаўляюць як праўдзівы фэтыш;
- Уладзімер Пуцін ёсьць безумоўным лідэрам, ягоны вобраз выпраменьвае энэргію, маладосьць і мужнасьць;
- разнастайныя фанатычна прапуцінскія моладзевыя арганізацыі паводзяць сябе як авангард дзяржавы;
- насельніцтва цалкам падтрымлівае Пуціна, прычым ад пачатку ягонага прэзыдэнцтва;
- гіпэрнацыяналізм, пастаянны рост недаверу да замежнікаў унутры і звонку краіны, адпаведнае праслаўленьне мінулага (улучна са злячын-

ным пэрыядам сталінізму) і сучаснасьці Расеі фармуюць афіцыйны сьветапогляд;

- Расея заваявала сваё «належае» месца пад сонцам праз энэргетычны шантаж Украіны, Беларусі ды краінаў Балтыі, інфармацыйную вайну супраць Эстоніі, правакацыі супраць Грузіі, захоп зямель на паўночным полюсе ды іншыя формы агрэсіўных паводзінаў.

Расею можна ахарактарызаваць як некансалідаваную фашысцкую дзяржаву.

Спасярод усіх гэтых чыннікаў цэнтральнае месца займаюць паказная энэргія Пуціна ды добраахвотная самаадданасьць насельніцтва.

Як і Мусаліні, Пуцін аддае перавагу стылёваму цёмнаму адзенню, што падкрэсьлівае сур'эзнасьць ды суворасьць. Як Мусаліні, Пуцін любіць фатаграфаваньне са зброяй ды іншым вайсковым рыштункам. І, як Мусаліні, Пуцін любіць дэманстраваць сваю фізычную форму. А ўзровень падтрымкі Пуціна сярод расейцаў ніколі не спадаў ніжэй за 70 %. Стандартнае тлумачэньне такога энтузіязму — хоць, можа, сапраўды Пуцін амаль нічога не зрабіў для матэрыяльнага паляпшэньня жыцьця расейцаў — такое: яны ўдзячныя за тое, што Пуцін зьбярог у іх пачуцьцё гонару за сябе ды за сваю краіну, якую раней прыніжалі. Такое самае пачуцьцё гонару складала ядро падтрымкі Гітлера.

Сапраўды, уражвае тое, наколькі шлях разьвіцьця постсавецкай Расеі нагадвае шлях, які прайшла Нямеччына пасля Першай усясьветнай вайны. Абедзьве краіны зазналі стратэгічную

паразу, страцілі свае імперскія пазыцыі ды прайшлі праз моцнае нацыянальнае прыніжэньне. Затым абедзьве краіны перажылі сур'эзныя эканамічныя крызісы пад кіраўніцтвам слабых ды карумпаваных дэмакратычных рэжымаў. Абедзьве краіны вінавацілі дэмакратыю ды яе ўнутраных ды замежных прыхільнікаў за свае памылкі. Абедзьве краіны зьвярнуліся да гіпэрнацыяналізму, фэтышызацыі дзяржавы ды жорсткага кіраўніцтва. У абедзьвюх краінах да ўлады прыйшлі аўтакраты — дарэчы, легітымным шляхам, — якія выкарыстоўвалі гатоўнасьць народу падпарадкавацца моцнай асобе для стаўленьня аўтарытарных рэжымаў.

Хоць Расеі Пуціна ўласьцівыя характэрныя рысы фашызму, яны яшчэ не набылі формы кансалідаванай, стройнай ды цалкам стабільнай палітычнай сыстэмы. Гэтыя азнакі зьявіліся спантанна цягам апошніх гадоў, і хоць цяпер яны цалкам відавочныя, дагэтуль няясна, як доўга яны праіснуюць. У гэтым сэнсе Расея сёньня нагадвае Нямеччыну 1933 г. альбо Італію сяродзіны 1920-х гг. Яна можа пайсьці шляхам гэтых дзвюх краін, а можа спатыкнуцца і знайсці шлях да пэўнай формы дэмакратыі. У прыватнасьці, сыход Пуціна, што мае адбыцца ў 2008 г., стане тэстам на трываласьць гэтай сыстэмы. Таму Расею можна ахарактарызаваць як *некансалідаваную фашысцкую дзяржаву*. Калі Пуцін пакіне пасаду прэзыдэнта і гэтая сыстэма застанецца альбо нават умацуецца, можна будзе сьцьвярджаць, што пераходны пэрыяд закончыўся звычайным фашызмам. Калі ж сыстэма ня вытрымае альбо зазнае значныя зьмены ў кірунку дэмакратыі, гэта будзе сьведчаньнем няўдалага пераходу.

ВЫКЛІКІ ДЛЯ ФАШЫСЦКАЙ РАСЕІ

Некансалідаваная фашысцкая Расея паўстае перад трыма выклікамі:

1. Усе фашысцкія дзяржавы застрашваюць суседзяў і правакуюць іх абараняцца ад адчувальных пагроз, якія вынікаюць з паводзінаў ды самахвальства фашысцкіх дзяржаў. У гэтым сэнсе фашысцкі гіпэрнацыяналізм робіцца самарэалізаваным прароцтвам — стварае ворагаў, якімі потым абгрунтоўвае сваё існаваньне. Як вынік, чым далей Расея будзе заставацца фашысцкай або некансалідаванай фашысцкай дзяржавай, тым болей яе суседзі будуць запалоханыя ды падазроныя. Гэтыя суседзі з часам аб'яднаюцца, будуць шукаць саюзнікаў і/або будуць намагацца ўзмацніць сваю вайсковую і эканамічную бяспеку і будуць разглядаць уласнае расейскамоўнае насельніцтва як патэнцыйную пятую калёну. Іх абарончыя рэакцыі будуць толькі ўзмацняць перакананасьць уладных колаў у Расеі ў тым, што неабходна ўзмацняць уладу і для абароны бацькаўшчыны, і для абароны сваіх «пакінутых братоў» у нерасейскіх дзяржавах. У пэўны момант напружаньне ў гэтым зачараваным коле лёгка можа перарасьці ў збройны канфлікт, асабліва калі групы расейцаў, якія жывуць у нерасейскіх дзяржавах, зьвернуцца да Расеі па «братнюю» дапамогу.

Моцныя фашысцкія дзяржавы, сутыкнуўшыся зь нефашысцкім атачэньнем, могуць намагацца ўсталяваць панаваньне над суседзямі. Безумоўна, раз усе дзяржавы ёсьць патэнцыйнымі ворагамі, моцныя фашысцкія дзяржавы часта распачынаюць войны, перацэньючы свае сілы, у выніку чаго зазнаюць паразу. Ніводная дзяржава не

настолькі моцная, каб перамагчы кааліцыю праціўнікаў, якая заўжды будзе мець перавагу ў сіле ды колькасьці. Слабыя фашысцкія дзяржавы — такія, як Расея — могуць адказваць нефашысцкаму атачэньню спробамі ўзмацніць сваю ўладу альбо яшчэ большым біцьцём у грудзі. Ва ўсякім разе гэта выклікае ў суседзяў яшчэ большы страх, і кола не размыкаецца.

2. Фашысцкія дзяржавы нестабільныя з трох відавочных прычынаў:

- Культ энэргічных лідэраў немагчыма падтрымліваць вечна, бо лідэры старэюць або робяцца немагучымі. Гэтую праблему магло б разьвязаць пастаяннае амаладжэньне дзяржаўнага кіраўніцтва, калі б ня тое, што фашысцкія лідэры ня хочуць паступацца сваім уладным становішчам. Таму рана ці позна фашысцкія лідэры страчваюць сваю асноўную легітымнасьць, і калі гэта адбываецца, іхныя прыхільнікі і падданае насельніцтва пачынаюць шукаць альтэрнатыўных ідалаў. Калі Пуцін сапраўды пакіне сцэну і паселіцца на сваім лецішчы, ён прынамсі часова прыпыніць пераход Расеі да фашызму. Калі ж, як чакае большасьць аналітыкаў, ён і далей будзе аказваць уплыў у якой заўгодна іпастасі, то гэта толькі паскорыць працэс пераходу да фашызму. Ва ўсякім разе, Пуцін, хоць пакуль ён яшчэ малады, такім назаўжды не застанецца. А стары і хворы лідэр ня зможа дэманстраваць маладосьць, сілу ды мужнасьць у тыпова фашысцкім стылі.
- Народнае прыніжэньне і гатоўнасьць падпарадкавацца неабмежаванай уладзе ёсьць слабай асновай для пабудовы дзяржавы. Рана ці позна ра-

сейцы перастаюць пачувацца прыніжанымі, і калі гэта адбудзецца — а гэта адбудзецца немінуча, калі іх дабрабыт, інтэраванасць у сьвет і яго прыцягальнасць узмоцняцца, — яны будуць намнога менш схільныя прызнаваць культ лідэра і аўтарытарную ўладу закулісных сілавікоў. Няма сумневу, расейская палітычная культура можа быць аўтарытарнай і зьберагаць фашызм. Але стратэгічныя сэктары расейскага грамадства — сярэдняя кляса, інтэлігенцыя, моладзь — усё больш адкідаюць гэтую культуру і стануць крыніцай новага мысьленьня аб расейскай палітыцы.

- Фашысцкія рэжымы заўсёды фрагмэнтаваныя. Празьмерная цэнтралізацыя ўладаў у руках галоўнага лідэра мае забяспечыць каардынацыю ды пакорліваць эліты; замест таго, як гэта было ў Нямеччыне за Гітлерам ды ў Італіі за Мусаліні, яна схіляла эліту да змаганьня за прыхільнасць лідэра, да назапашваньня рэсурсаў, пабудовы ўласных імперыяў і да адмовы ад супрацоўніцтва з калегамі-супернікамі. Таму фашысцкія рэжымы дужа крохкія, а калі лідэр спатыкнецца — што немінуча адбываецца — або сыдзе са сцэны, наступнікі ўступаюць у сутычку за ўладу. Так робячы, яны ня толькі аслабляюць рэжым, але і адначасова даюць зразумець, што сыстэма ня ёсьць грандыёзным маналітам, як яны паказваюць гэта свайму насельніцтву.

3. Пераходныя дзяржавы, такія, як Расея, асабліва няўстойлівыя, таму што пераход ад дэмакратыі да фашызму ці наадварот — гэта заўсёды нестабільны працэс. Наступныя два гады будуць асабліва складанымі для Расеі, бо да-

вядзецца сутыкнуцца або з сапраўды постпуцінскай палітычнай сыстэмай або зь нібыта постпуцінскай палітычнай сыстэмай, якой і далей будзе кіраваць Пуцін. У кожным разе расейская палітыка будзе надзвычай незбалянсаваная. Калі Пуцін сапраўды сыдзе, расейцам давядзецца вызначыцца, хто, калі ўвогуле хто-небудзь, зможа замяніць яго як харызматычнага, моцнага й энэргічнага лідэра. Калі такая асоба ня знойдзецца, нямала атрыбутаў пераходнай фашысцкай сыстэмы Расеі адымаюцца. Калі ж, наадварот, Пуцін застаецца ў ролі лялькавода, то паміж ім як «нацыянальным лідэрам» дэ-факта і ягоным наступнікам як лідэрам дэ-юрэ ўзьнікне пэўнае напружаньне. Гэта немінуча паўплывае на эфэктыўнасць сыстэмы і яе магчымасьць захаваць падтрымку мас.

Словам, фашысцкая Расея стаіць перад сур'ёзнай рызыкай распаду ў недалёкай будучыні. Пераацэнка сваіх сілаў можа вычарпаць рэсурсы дзяржавы і прывесці альбо да прынізьлівай ваеннай паразы, альбо да нарастаючага заняпаду дзяржаўных інстытутаў. Зазвычай культ лідэра доўжыцца датуль, пакуль лідэры заснавальнікі — бясспрэчна харызматычныя заснавальнікі і «заканадаўцы» — энэргічныя. Прыніжанае насельніцтва ўрэшце адмовіцца ад прыніжэньня і зьвернецца да тых формаў самаідэнтыфікацыі, якія яго найбольш задавальняюць. Сутычкі сярод эліты падрываюць моц сыстэмы ды разбураюць яе імідж. А пераход, па сваёй сутнасці, — пэрыяд нестабільнасці. Ня выключана, што Расеі давядзецца сутыкнуцца з камбінацыямі ўсіх тых рызыкаў цягам колькіх наступных гадоў.

ВЫКЛІКІ ДЛЯ СЪВЕТУ

Што б ні адбылося ў Расеі, гэта адчуе на сабе астатні съвет. У найгоршым выпадку Расея ператворыцца ў кансалідаваную фашысцкую дзяржаву і магчымасьць экспансіянізму і агрэсіі стане цалкам рэальнай. У найлепшым выпадку Расея стане нестабільнай фашысцкай дзяржавай пераходнага тыпу і патэнцыйны поўны распад сыстэмы стане рэальным у недалёкай будучыні. Як у такім разе мае адрэагаваць съвет?

Перадусім прызнаць, што Расея ёсьць не дэмакратычнай, а аўтарытарнай фашысцкай дзяржавай. Калі называць усё сваімі імёнамі, будзе зразумела, што прычынаў для самазаспакаеньня няма.

Па-другое, варта прызнаць, што Расея ёсьць і надоўга застанецца вельмі слабай у вайсковым пляне, каб уяўляць зь сябе сур'ёзную пагрозу для съвету. Узбраеньне Расеі састарэла, а яе ядравая зброя, хоць і выклікае страх, непрыдатная як аргумэнт вядзеньня замежнай палітыкі. Аднак Расея можа выкарыстаць свае велічэзныя запасы энэргіі як рычагі ўплыву на суседзяў ды астатні съвет. Гэтую магчымасьць можа зьнівэляваць курс на зьніжэньне ўзроўню энэргетычнай залежнасьці ад Расеі; апроч таго, гэта пазбавіць Расею магчымасьці нарошчваньня вайсковай магутнасьці.

Па-трэцяе, варта прызнаць, што сёньняшняя самаадданасьць расейскага народу, без сумневаў, ня будзе доўжыцца вечна, і рана ці позна пэўныя важныя элемэнты будуць імкнуцца да самасьцьвярджэньня і аўтаноміі. Гэты сэгмэнт расейскага грамадства варта падтрымліваць, заахвочваць і падзьцяляць, а найлягчэйшым і найэфэктыў-

нейшым спосабам дасягнуць гэтага будзе інтэграцыя Расеі ў міжнародную супольнасьць і ўцягваньне яе ва ўсе формы глябальных працэсаў.

Па-чацьвертае, трэба прызнаць, што цалкам фашысцкая альбо нестабільная Расея будзе проста пагрозай для сваіх суседзяў — нерасейскіх дзяржаваў былога Савецкага Саюзу ды Ўсходняй Эўропы. Варта супакоіць іхныя нэрвы ды гарантаваць ім бясьпеку. Польшча, Украіна, краіны Балтыі, Грузія, Азэрбайджан і Цэнтральная Азія — усе гэтыя краіны маюць сур'ёзныя прычыны насыцярожанага стаўленьня да Расеі. Пэрыядычныя ўварваньні расейскіх войск, брутальныя спробы калянзацыі ды нежаданьне Расеі адмовіцца ад сваёй сталінскай мінуўшчыны — усё гэта досыць сур'ёзныя падставы для недаверу. Калі дадаць да гэтага няспынны рух Расеі ў бок фашызму ды нежаданьне заходніх дзяржаваў прызнаваць, што ёсьць прычыны для неспакою, дык няма дзіва, што суседзі Расеі пачуваюцца так, нібы іх разглядаюць перш за ўсё як нязручныя перашкоды на шляху транспартаваньня расейскага газу ды нафты.

Нарэшце, варта прызнаць, што фашысцкая Расея нядоўга будзе такой заставацца. Хутчэй раней, чым пазьней, фашысцкая Расея зазнае крах. І тут перад съветам паўстаюць два варыянты: крах Расеі будзе вынікам альбо ўнутранай слабасьці сыстэмы, альбо агрэсіі ды пераацэнкі ўласных сілаў. Першы варыянт будзе больш прывабным сцэнарам, але гэта адбудзецца толькі ў тым разе, калі суседзі Расеі зьберагуць сваю бясьпеку і стабільнасьць і ня стануць сучасным увасабленьнем перадваенных Чэхаславаччыны ці Аўстрыі.

ЗЬМІЦЕР КАРАЦЕЕЎ

Што разьверне Беларусь да Эўропы:

абмежаванае партнэрства ў эканоміцы і энэргетыцы ці выбудова нацыі?

Janeliūnas, Tomas. *Between Russia and the EU: Transformational Opportunities for Belarus* // Lithuanian Foreign Policy Review. № 18. 2006. P. 131—156.

Як пісаў Мак'явэлі ў прадмове да свайго «Князя», тыя з мастакоў, якія хочуць пабачыць горы, павінны спусьціцца ў даліну й наадварот. Дастасоўваючы ягоныя словы да нашых рэаліяў, каб адчыніць дзьверы нашай палітычнай кухні, трэба часам адчуць погляд на нас з боку, тым больш калі ён суседаў. У гэтым сэнсе артыкул Томаса Янэлюнаса з Інстытуту міжнародных адносінаў і паліталёгіі Віленскага ўнівэрсытэту будзіць вялікую цікавасьць сваім экспертным ракурсам. Яго

аўтар мяркуе, што зацяжны беларуска-расейскі крызіс дае шанец Эўрапейскаму Саюзу пераглядзець сваю палітыку адносна нашай краіны, бо, на ягоную думку, падыход, заснаваны выключна на санкцыях ды ізаляцыі, праваліўся. Сп. Янэлюнас прапануе выбіральнае супрацоўніцтва (selective cooperation) зь Беларуссю ў галіне эканомікі й энэргетыкі. Толькі так Эўрапейскі Саюз зможа паменшыць нашу залежнасьць ад Расеі ды ўзмацніць беларускі сувэрэнітэт.

Зьміцер Карацееў (нар. у 1984 г. у Менску) — выпускнік факультэту міжнародных адносінаў БДУ. Атрымлівае ступень магістра ў Цэнтральна-эўрапейскім унівэрсытэце (Будапэшт, Вугоршчына). Галіна навуковых зацікаўленасьцяў — выбарчыя паводзіны, выбары, моладзь як палітычны чыньнік, міжнародныя адносіны. Супрацоўнічае з шэрагам NGO ў Беларусі й Вугоршчыне. Аўтарская назва тэксту — «Беларуска-эўрапейскі тупік».

НЕАБХОДНАСЬЦЬ ПЕРААРЫЕНТАЦЫІ БЕЛАРУСІ З РАСЕІ НА ЭС

У артыкуле грунтоўна разглядаецца гісторыя беларуска-расейскіх адносінаў у палітычнай і эканамічнай галінах. На думку аўтара, гэтыя адносіны дасягнулі крытычнага стану, а пераарыентацыя Беларусі на Эўрапейскі Саюз непазбежная і лягічная. У адваротным выпадку ніхто ня дасць гарантыі, што гульня пад назвай «саюзная дзяржава» аднойчы ня скончыцца анэксіяй Беларусі або яе ператварэньнем у незалежную бананавую

Ня маючы сучаснай эканомікі (хай нават і дзяржаўнай), Беларусі няма што прапанаваць ЭС.

рэспубліку. Такая перспэктыва робіць збліжэньне з ЭС ня проста выбарам паміж добрым і лепшым, а адзінай магчымасьцю захаваньня беларускага сувэрэнітэту.

Але як зрабіць такі крок, калі ён азначаў бы палітычную сьмерць Лукашэнкі й каляпс беларускай эканомікі? Гэты фактар робіць Беларусь палітычным кліентам Расеі. Пад яго ўплывам ЭС доўгі час намагаўся вырашаць беларускае пытаньне ў Маскве, а ня ў Менску. Палітычныя падзеі апошніх гадоў у Расеі прадэманстравалі ў пэўнай ступені яе «беларусізацыю», спаўзаньне ў аўтарытарызм. Толькі пасля гэтага эўрапейскія лідэры зразумелі, што пытаньне Беларусі можна вырашыць толькі ў самой Беларусі. ЭС можа памагчы нашай краіне пазбавіцца эканамічнай залежнасьці ад Расеі. Аднак для гэтага патрэбная эканамічная лібэралізацыя.

НЕМАГЧЫМАСЬЦЬ ПЕРАМЭНАЎ «ЗЬВЕРХУ» Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ

Пераарыентацыя Беларусі з Расеі на Эўропу немагчымая ня толькі праз пазыцыю сёньняшняга беларускага палітычнага кіраўніцтва. На гэта ёсьць эканамічныя і мэнтальныя прычыны.

Структура беларускай эканомікі, якая прынцыпова не змянілася з савецкіх часоў і застаецца плянавай, каманднай і неканкурэнтаздольнай, абмяжоўвае неабходную для любой малой эканомікі прысутнасьць на замежных рынках. Калі зірнуць на структуру замежнага гандлю Рэспублікі Беларусі, не ўжываючы маніпуляцыйных катэгорыяў беларускага міністэрства статыстыкі й аналізу, для якога сьвет падзяляецца на СНД і астатнія краіны, выявіцца, што беларускі гандаль з ЭС мае структуру тыповай краіны трэцяга сьвету. Беларусь экспартуе ў Эўропу сыравіну й прадукты нізкай ступені апрацоўкі. Беларускія несывавіныя «флягманы» могуць знайсці сабе рынкі збыту адно ў Расеі, куды ідзе абсалютная большасьць іх прадукцыі. Ня маючы сучаснай эканомікі (хай нават і дзяржаўнай), Беларусі няма што прапанаваць ЭС. Таму без структурных рэформаў і незалежнага бізнэсу нават пры наяўнасьці палітычнай волі Беларусь ня зможа пераарыентаваць сваю эканоміку з Расеі на іншыя рэгіёны сьвету.

Што да палітычных чыннікаў, то любая эканамічная лібэралізацыя значыць пагрозу існаваньню рэжыму. Лукашэнка мэтанакіравана будаваў такую палітычную мадэль, якая робіць асобу безабароннай ад умяшаньня дзяржавы. Разумеючы, што грошы — гэта ўлада, беларускі рэжым не дапускае назапаш-

Лукашэнка мэтанакіравана будаваў такую палітычную мадэль, якая робіць асобу безабароннай ад умяшаньня дзяржавы.

палітычную апазыцыю. Тым часам эканамічная лібэралізацыя дазволіць узнікнуць у Беларусі сацыяльнай групе, якая можа кінуць выклік рэжыму.

Нарэшце, існуюць і суб'ектыўныя, мэнтальныя прычыны, зь якіх беларускі рэжым ня можа пагадзіцца на эўрапеізацыю краіны. Абсалютнай большыні беларускай палітычнай эліты ўласьцівае каляніяльнае мысьленьне, у тэрмінах Сяргея Дубаўца — правінцыйнасьць. Гэта значыць, што нашы кіраўнікі жывуць з расейскім сьветаглядам у галовах, а іх беларускасьць вызначаецца ў найлепшым выпадку БССРаўскім патрыятызмам. Беларуская эліта не валодае ня толькі беларускай — яна ня ведае замежных моў, ня ўмее паводзіць сябе на дыпляматычных

Разумеючы, што грошы — гэта ўлада, беларускі рэжым не дапускае назапашваньня капіталу асобамі, не зьвязанымі зь ім кругавой парукай.

ваньня капіталу асобамі, не зьвязанымі зь ім кругавой парукай. Не выпадкова цяперашня апазыцыя атрымала мянушку «грантасосаў», бо цяпер беларускі бізнэс не інвэстуе ў

палітычныя апазыцыю. Тым часам эканамічная лібэралізацыя дазволіць узнікнуць у Беларусі сацыяльнай групе, якая можа кінуць выклік рэжыму. Нарэшце, існуюць і суб'ектыўныя, мэнтальныя прычыны, зь якіх беларускі рэжым ня можа пагадзіцца на эўрапеізацыю краіны. Абсалютнай большыні беларускай палітычнай эліты ўласьцівае каляніяльнае мысьленьне, у тэрмінах Сяргея Дубаўца — правінцыйнасьць. Гэта значыць, што нашы кіраўнікі жывуць з расейскім сьветаглядам у галовах, а іх беларускасьць вызначаецца ў найлепшым выпадку БССРаўскім патрыятызмам. Беларуская эліта не валодае ня толькі беларускай — яна ня ведае замежных моў, ня ўмее паводзіць сябе на дыпляматычных прыёмах ды ўвогуле ў адносінах з Захадам.

Гэта тры асноўныя прычыны, якія не дазваляюць нават думаць пра магчымасьць пераарыентацыі сёньняшняй Беларусі на ЭС.

ХТО МАЕ БЫЦЬ ІНІЦЫЯТЫЎНЫМ БОКАМ У БЕЛАРУСКА-ЭЎРАПЕЙСКІМ СУПРАЦОЎНІЦТВЕ?

Эўропа ў адносінах да Беларусі стаіць перад дылемай супрацоўніцтва й санкцыяў, альбо ў тэрмінах самога аўтара — бізуна і перніка (carrot-and-stick). Апошнім часам Беларусь (чытай: рэжым) адчувала на сабе толькі эўрапейскі бізун (санкцыі ў выглядзе адмены прэфэрэнцыяў у гандлі). ЭС працягвае дамагацца ад афіцыйнага Менску правядзеньня зьольшага палітычных рэформаў (т. зв. 12 патрабаваньняў), не разумеючы, што беларускі рэжым ніколі на іх ня пойдзе. З гэтага пункту гледжаньня палітыка Эўропы ў дачыненні да Беларусі тупіковая. Хоць малаверагодна, што ЭС зьменіць сваю палітыку й патрабаваньні, на думку Янэлюнаса, трэба пачынаць з абмежаванага супрацоўніцтва ў эканоміцы й энэргетыцы ў рамках эўрапейскай палітыкі добрасуседзтва (European Neighbourhood Policy).

Такі прагматызм зразумелы для прадстаўніка Літвы — краіны-суседкі Беларусі. Ён характэрны таксама для Польшчы й Латвіі, якія маюць выгаду ад эканамічнага супрацоўніцтва з афіцыйным Менскам. Эканамічны ж інтарэс краінаў Заходняй Эўропы, ад якіх перадусім і залежыць прыняцьце палітычных рашэньняў у ЭС, да Беларусі мінімальны. Пра нашу краіну ўзгадваюць толькі тады, калі ў эўрапейскіх трубах можа ня стаць газу. Эўрапейскія эліты сапраўды могуць заплюшчваць вочы на парушэньні правоў чалавека (яскравым прыкладам такога прагматызму была пазыцыя Францыі й Нямеччыны па хусэйнаўскім Іраку), але

выкарыстоўваюць такі мэтад у Афрыцы ці Азіі. Беларусь жа, нягледзячы на ўсе адыёзныя крокі ейнага кіраўніцтва, ляжыць у Эўропе.

Пачатак прэзыдэнцтва Славеніі ў ЭС у першай палове 2008 г. будзе абазначыць факусаваньне ўвагі на балканскім рэгіёне: вырашэньне праблемы Косава і ўзьняцьце пытаньня пра сяброўства краінаў былой Югаславіі ды Альбаніі ў ЭС. Так што на бліжэйшую будучыню вялікага інтарэсу да Ўсходняй Эўропы (Беларусі, Украіны й Малдовы) з боку Бруселя чакаць не даводзіцца.

Выглядае, што аўтаравы прапановы ЭС і Беларусі пачаць эканамічнае й энэргетычнае супрацоўніцтва лішне абстрактныя. Транзытнае становішча Беларусі ў энэргетыцы паніжае нашу прывабнасьць у параўнаньні з краінамі-экспартэрамі энэргарэсурсаў. Далучэньне Беларусі да Энэргетычнай хартыі ня мае сэнсу, пакуль яе не падпіша й ратыфікуе Расея. Што да эканамічнага супрацоўніцтва, то структура экспарту Беларусі ў ЭС абмяркоўвалася вышэй. Эўрапейскі інвэстар наўрад ці зацікавіцца Беларуссю, пакуль беларускія вытворцы будуць кантраляваць нацыянальны рынак за кошт пратэкцыянізму й дзяржаўнага рэгуляваньня цэнаў. Такім чынам, актывізацыя супрацоўніцтва — гэта проста рытарычная фармулёўка, за якой пакуль не стаіць нічога канкрэтнага.

Паводле літоўскага палітоляга, падзеі ў Беларусі могуць разьвівацца ў два спосабы. Пры першым Беларуссю, калі краіна існавацьме ўвогуле, будзе кіраваць маскоўскі васал, хутчэй за ўсё нават больш ляяльны за Лукашэнку. Другі варыянт, які сам аўтар называе ня вельмі аптымістычным,

прадугледжвае выхад Беларусі з-пад расейскага дамінаваньня й пераўтварэньне ў тыповую ўсходнеэўрапейскую краіну, да якіх ён адносіць толькі Ўкраіну ды Малдову. На думку аўтара, гэтым дзяржавам наканавана баянасаваць паміж Расеяй і ЭС. Другі сцэнар, хоць і цяжкі для рэалізацыі, больш прывабны для Эўропы, і таму яна мае яго падтрымліваць.

Аўтар падкрэсьлівае, што ў Беларусі, як і ў іншых постсавецкіх краінах, сапраўдная апазыцыя рэжыму можа зьявіцца ў нетрах палітычнай адміністрацыі ды дырэктарату буйных дзяржаўных прадпрыемстваў. Як на мяне, пры гэтым пераацэньваецца палітычная роля й патэнцыял беларускай бюракратыі й дырэктарату. Пакуль што гэтая катэгорыя беларускага насельніцтва не давала аніводнай падставы засумнявацца ў сваёй ляяльнасьці рэжыму. Калі ўлічыць апісаную вышэй мэнтальную правінцыянальнасьць ды непрымальнае нацыянальных каштоўнасьцяў, беларуская палітычная й эканамічная эліта цудоўна ўпісваецца ў фармат Лукашэнкавага кіраваньня. Гэтая эліта пакуль што шукае варыянты, каб схаваць скрадзенае й па магчымасьці пераседзець надыходзячы крызіс.

ШТО РАБІЦЬ?

Сёньня цяжка знайсці падставы для збліжэньня Беларусі з Эўрапейскім Саюзам, а абодва бакі не дэманструюць вялікага жаданьня ісьці на яго. З улікам таго, што прапановы Т. Янэлюнаса таксама не выглядаюць жыцьцяздольнымі, паўстае пытаньне, як знайсці выхад зь беларускага тупіка?

ЗЬМІЦЕР КАРАЦЕЕЎ

У артыкуле згадваюцца толькі такія захады ЭС, як падтрымка Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту ў выгнаньні і недзяржаўных СМІ. Гэта, безумоўна, важныя тактычныя крокі, але без належнай стратэгіі яны бессэнсоўныя.

Пасьпяховае стратэгія, якую Эўропа й толькі Эўропа можа прапанаваць Беларусі, патрабуе зацікаўленасьці ў пераменах. Пакуль ЭС ня мае значных эканамічных ды палітычных інтарэсаў

у Беларусі, у яго ня будзе й стратэгіі, і нам давядзецца спадзявацца на эўрапейскі альтруізм.

Стратэгія ЭС павінна даць беларусам надзею. Гэта тое, што ЭС зрабіў ў Турэччыне, даўшы гэтай краіне надзею на ўступленьне ў ЭС. Пытаньне ў тым, ці мае Эўропа палітычную волю для гэтага ў дачыненьні да Беларусі. Але эфэкт ад такой стратэгіі мог бы карэнным чынам зьмяніць беларускую рэчаіснасьць.

V. K.

Каб перасьмешнік ня стаўся папугаем...

Каб учора хто сказаў, што адзін сказ з артыкула Валянціна Тараса «Дар перасьмешніка. Нататкі пра пераклад»¹ прымусіць мяне сёння кінуць усе пільныя справы і кінуцца ў палеміку, як у вір, — не паверыла б. Найперш таму, што бязьмежна паважаю гэтага чалавека за ягоную мудрасьць, разважлівасьць і ўменьне насуперак усяму заставацца верным сабе. Але вось чытаю:

...адэкватнасьць перакладу... залежыць ад таго, ёсьць у цябе дар перасьмешніка, дар імітацыі, ці няма. Калі ёсьць, ня так ужо і важна, ці ведае перакладчык мову, зь якой перакладае, ці ня ведае і перакладае з падрадкоўніка².

І разумею: далей маўчаць проста немагчыма, зараз кіну ўсё і рынуся бараніць права перакладу ПРАФЭСІЯЙ ЗВАЦЦА!

Уяўляеце, каб не абы-які музыка напісаў: «Ня так ужо і важна, ці ведае сыпвак ноты, — абы голас меў прыгожы»? Або каб Елізар’еў заявіў: «Салісту балету неабавязкова скончыць харэаграфічную вучэльню»? Або каб ДАІшнік прызнаўся: «Кіроўцу неабавязкова ведаць дарожныя знакі — абы меў аўто»? Абсурд? Так, поўны абсурд. Дык чаму ж у беларускім літараткім асяродку прыжылося меркаваньне, што перакладаць можна ня ведаючы мовы?

Здаецца, адказ навідавоку: за савецкім часам, калі ідэалягічная дактрына «дружбы народаў» вымагала, каб літаратары нацыянальных рэспублік ды краі-

V. K. — перакладчыца, выкладчыца ангельскай мовы. Летась выйшла друкам кніга ейных перакладаў з ангельскай і амэрыканскай літаратуры «Бог Скарпіён».

V. K.

наў сацлягеру займаліся ўзаемнымі перакладамі, падрадкоўнік стаўся нормай. Але, даруйце, у наступным годзе паканчаюць школу тья, хто нарадзіўся ў Беларусі, а ня ў СССР, а мы іх дасюль гатовыя карміць «падрадкоўным» сэканд-хэндам!

Мабыць, ёсьць на тое іншыя прычыны, апроч «цяжкой савецкай спадчыны». У любым прыстойным падручніку з тэорыі перакладу напісана, што дасканалае валоданьне мовай арыгіналу і мовай перакладу — неабходныя, але не дастатковыя патрабаваньні да прафэсійнага перакладчыка. То бок там, дзе да перакладу ставяцца як да прафэсіі, разумеюць: перакладчыку МАЛА дасканала валодаць абедзьвюма мовамі (падкарэсьліваю: дасканала валодаць, а ня сьак-так ведаць на ўзроўні «чытаю са слоўнікам»). Але хто ў нас лічыць мастацкі пераклад прафэсіяй? Дзе нам да такой раскошы... У нашым беларускамоўным гета людзей, якія дасканала валодаюць беларускай, можна заносіць у Чырвоную кнігу. А тых зь іх, хто свабодна размаўляе яшчэ і на замежных мовах, варта браць на ўлік ды ахоўваць як від пад пагрозай зьнікненьня. Тых жа, хто яшчэ і мае дар Божы да мастацкага перакладу, можна пералічыць на пальцах адной скалечанай рукі. Ну, добра, дзьвюх. Вось мы і кампэнсуем, як можам.

Што нельга быць хірургам, не атрымаўшы дыплёму мэдунівэрсытэту, што нельга падпуськаць да ядравай устаноўкі чалавека без належнай адукацыі, мы яшчэ сьак-так разумеем. Але што пераклад — гэта мастацтва, якое палягае на падмурку пэўных прафэсійных ведаў, — не, ня кемім! І вось падыходзіць да мяне студэнтка ды кажа: «Ці ня ведаеце, дзе можна знайсці які-небудзь тэкст пра сьмяротнае пакараньне? Свайго ў «ПАМІЖ» я не напішу, а перакласьці — пераклала б».

Дзіцятка, вы спачатку няправільныя дзеясловы вывучыце! Іначай страту сьмерцю арганізую я вам. Або вы — мне: сваім перакладам! А іншы студэнт, які вельмі гучна абвясціў, што пераклаў культувы твор, *насьля* той заявы тэлефанаваў і прасіў, каб я патлумачыла яму значэньне незразумелых словаў і граматычных канструкцыяў.

Ну, гэта студэнты. Але ж ёсьць кваліфікаваныя прафэсіяналы. Нядаўна маладая, поўная энтузіязму дзяўчына зь перакладчыцкім дыплёмам пацешыла: ідыёму *to spill the beans* (даслоўна: «рассыпаць бабы», г. зн. выдаць таямніцу, раскрыць сакрэт) пераклала «стаць на гарох»! Вось ужо дзе праўда: ня блытай боб з гарохам! (Дзеля справядлівасьці мушу сказаць, што ў чыставым варыянце «гарох» быў выпраўлены.)

Ну, яна маладая, яшчэ навучыцца. Ёсьць жа майстры пяра. Дарагі Рыгор Іванавіч, я пакланяюся вашаму паэтычнаму таленту, але вы мяне моцна здзівілі сваім перастварэньнем у «Дзеяслове» № 4 за 2003 г. маіх улюбёных зь юнацтва, з

¹ Тарас, В. Цярушынгі сьмецьця на чыстай падлозе. Нататкі пра пераклад // ARCHE. 2007. № 11. С. 435—445.

² Тамсама. С. 437—438.

часоў «тутэйшага сюр» на кухні ў сёстраў Дубянецкіх, радкоў Хуана Рамона Хімэнэса:

*Por un caballo va un poeta...
¡Qué tranquilidad violeta!*

*Едзе вершнік — ён паэта...
Даль фіялкамі сагрэта!³*

Ці вы самі ўяўляеце гішпанскую далеч, што «фіялкамі сагрэта»? Не растуць жа фіялкі дываном. І ў беларускага чытача «фіялкі» цягнуць зусім іншае кола асацыяцыяў: вазон фіялак на падваконьні, карункавыя фіранкі, карацей, хатні спакой і ўтульнасць. *¡Qué tranquilidad violeta!* — гэта зусім іншае: фіялетаваыя цені, ціхі прахалодны вечар пасля сьпякотнага дня ў дарозе. Скажыце, у які падрадکوўнік можна ўкласьці асацыяцыйнае кола, калі перакладчык не валодае мовай?

Памятаю, як мяне ўразіла, што параўнаньне *like a minor royalty* (даслоўна: як асоба каралеўскай крыві, ня надта блізкая сваячка каралевы) носьбіты беларускай мовы разумеюць зусім іначэй за брытанцаў: для каго яно асацыявалася з усёдазволенасьцю, для каго — з капрызьлівасьцю, для каго — з годнымі паводзінамі. Між тым кожны брытанец адразу зразумее, што маецца на ўвазе падкрэслена афіцыйная манера трымацца, строгае захаваньне этыкету. І мне яшчэ кажучь: «неабавязкова ведаць мову»...

А вось «ляп» Язэпа Семяжона, які нібыта ведаў ангельскую. Ягоная «арфістка маладая»⁴ зь перакладу Байранавага «My Soul Is Dark» на адным сэмінары сталася таўром, якім пазначалі ўсе пераклады «міма касы». Трэба быць геніем, каб біблейнага Давіда, да якога зьвяртаўся Байран, назваць «арфістка маладая»!

Кажучь, той жа Язэп Семяжон дапамагаў Веры Рыч, у якой... як бы гэта мякчэй сказаць?... некаторыя складанасьці з разуменьнем беларускай мовы, перакладаць беларускіх клясыкаў на ангельскую. Дык вось, у Багдановічавым радку «Хай сабець нам спаткацца на вуліцы» гэтая самая вуліца ператварылася ў *highway* — шашу. А назва байкі Кандрата Крапівы «Дзед і баба» ў Веры Рыч гучыць як *Grandpa and Grandma*, то бок з дваіх простых вясковых старых пэрсонажы сталіся *дзядулем і бабуляй* апавядальніка.

Тут самы час пакаяцца ва ўласных грахах. Пабачыўшы ў Чака Палагнюка выраз *cat litter*, не дапяла я, дурніца, што ў тым кантэксьце ён азначаў не «кацячыя какашкі», а «напаўняльнік для кацячых прыбіральных». І зусім няёмка за *shark shrimps*, перакладзеныя як «мяса акул», хоць насамрэч гэта «каралеўскія крэвэткі». Ёсьць яшчэ некалькі рэчаў, згадваючы якія, я проста чырванее ад сораму... *Mea culpa! Mea maxima culpa!* Ад памылак не застрахаваны ніхто, але, ведаючы мову, ты хоць можаш іх заўважыць ды выправіць. І чужыя хібы — не

³ Хімэнэс, Хуан Рамон. Вершнік // Дзеяслоў. 2003. № 4. С. 143.

⁴ Байран, Джордж Гордан. Лірыка. Мінск: Мастацкая літаратура, 1989. С. 253.

V. K.

падстава, каб даваць зялёнае святло кожнаму, хто адчуе ў сабе «дар перасьмешніка».

Шаноўны Валянцін Яфімавіч! Ня ведаючы мовы арыгіналу (за выняткам, вядома, расейскай у выпадку з Мандэльштамам), рызыкаўна гэта — казаць:

Лорка ў яго застаецца Лоркам, Нэруда — Нэрудам, Мандэльштам — Мандэльштамам, паэт не падмяняе іх сабою, захоўвае іхнюю інтанацыю, манеру, стылістыку, перадае іхнія жарсьці. І ўражаньне такое, нібы гэта яны самі загаварылі па-беларуску. Той жа эфэкт і ў кнізе «Гуканьне паэзіі Усходу»⁵.

Я вам ня тое што ня веру, але не давяраю: ня можаце Вы гэтага з пэўнасьцю ведаць. Нават дзеля святага пачуцьця — сяброўства (да Рыгора Іванавіча). Тым болей дзеля сяброўства.

Дарэчы, Рыгор Барадулін, здаецца, адным зь першых у перакладзе хоку ўжыў рыфму. Проста параўнайце пераствораныя ім хоку Мацуо Басэ, што цытаваў Валянцін Тарас, зь перакладам В. Маркавай на расейскую мову:

*Поўняю ноч налюбуюцца ўсмак...
Чутна, як у глыбіні каштана
Ядзерца точыць чарвяк.*

*Тихая лунная ночь...
Слышно, как в глубине каштана
Ядрышко гложет червяк⁶.*

І яшчэ:

*Перапёлка крычыць далёка.
Відаць, вечарэе,
Зьмяркаецца ў ястраба вока.*

*Кричат перепела.
Должно быть, вечереет.
Глаз ястреба померк⁷.*

No comment. А як захаваная інтанацыя, манера, стылістыка Восіпа Мандэльштама, мяркуюць самі:

*О, небо, ты мне будешь сниться!
Не может быть, чтоб ты совсем ослепло,
И день сгорел, как белая страница:
Немного дыма и немного пепла!⁸*

*О неба, ты мне будзеш сьніцца звонка!
Ня можа быць, каб ты асьлепла зблізку,
І дзень згарэў, як белая старонка:
Панюшка дыму і панюшка прыску!⁹*

⁵ Тарас, В. Цярушынкi сьмецьця на чыстай падлозе. Нататкі пра пераклад // ARCHE. 2007. № 11. С. 440.

⁶ Басэ, Мацуо. Великое в малом. Санкт-Петербург: Терция. Кристалл, 1999. С. 35.

⁷ Тамсама. С. 122.

⁸ Мандельштам, О. Э. Собрание сочинений в 4-х тт. Москва: Терра. 1991. Т. 1. С. 16.

⁹ www.knihi.com/zamlitra/paezija/viersy-mandelstam.html.

Прадалі Мандэлыштама, так бы мовіць, ні за панюх табакі...

Самае дзіўнае: разьбіраючы «цярушынкi» ў перакладах з Чэслава Мілаша, паважаны Валянцін Тарас абвяргае ўласную тэзу, што «ня так ужо і важна, ці ведае перакладчык мову, зь якой перакладае, ці ня ведае». Усе хібы, якія закідае Валянцін Яфімавіч Алегу Мінкіну і Алесю Чобату, выкліканыя акурат тым, што перакладчыкі недастаткова валодаюць польскай.

Зрэшты, уяўленьне пра дапушчальнасьць падрадкоўніка мае яшчэ адзін заганны, а для беларускай перакладніцкай школы, магчыма, забойчы, бок. Досыць часта слова «падрадкоўнік» выкарыстоўваецца як зўфэмізм замест «пераклад праз расейскую». Забойча гэта для нас ня толькі таму, што пры такой завядзёнцы нам ніколі не дачакацца па-беларуску твораў, што яшчэ ня выйшлі па-расейску, і мы вечна мусім спажываць перакладны «сэксанд-хэнд». Забойча гэта найперш для маладых перакладчыкаў. Уяўляецца, які комплекс непаўнаважнасьці ім прышчапляецца, калі старэйшыя калегі заўсёды маюць за эталён расейскі пераклад? Маладыя, амбітныя, таленавітыя прызвычайваюцца да думкі, што яны *a priori* горш за расейцаў разумеюць мову арыгіналу і аўтарскі намер, таму павінны зьвярацца са «старэйшым братам». І пачынаюць ленавацца: сапраўды, навошта дасканаліць сваё валоданьне мовай, навошта глядзець у слоўнікі, калі можна зазірнуць у расейскі пераклад?

Нядаўна вельмі таленавітая дзяўчына, якую я папрасіла перакласьці вершаваныя разьдзелы з «Пэнэлёпіяды» выдатнай канадзкай пісьменьніцы Маргарэт Этвуд, бо ня дадзена мне таленту рыфмарыць, дасылае SMS-ку: «...кепская навіна: ва ўсіх усходнеславянскіх перакладах жаніх Пэнэлёпы — Антыной... Варта паправіць...» (Тут трэба патлумачыць, што з больш як сотні жаніхоў Пэнэлёпы ў гэтым тэксце насамрэч сустракаліся Антыной і Амфіном, але ў вершаванай частцы згадваўся толькі Амфіном.) Дык вось, навіна была сапраўды вельмі кепская. Папершае, «Пэнэлёпіяду» ўжо, аказваецца, пераклалі на іншыя мовы, а мне так хацелася, каб беларускі пераклад стаўся першым! Па-другое (і гэта нашмат горш), сумна, што для адной з найлепшых перакладчыцаў маладзейшага пакаленьня іншыя ўсходнеславянскія пераклады выглядаюць больш аўтарытэтай крыніцай за ангельскі арыгінал...

Валянцін Тарас піша:

Можна прывесцьці дзясяткі прыкладаў, калі пераклад з падрадкоўніка аказваецца больш блізкі да аўтарскага тэксту, да ягонай моўнай стыхii, чым пераклад з арыгіналу, зроблены тэхнічна бездакорна, але без артыстызму¹⁰.

Дык прывядзіце іх, паважаны Валянцін Яфімавіч! А потым давайце паспрабуем высветліць, з чаго ўсё ж рабіліся гэтыя пераклады: з падрадкоўніка ці з

¹⁰ Тарас, В. Цярушынкi сьмецьця на чыстай падлозе. Нататкі пра пераклад // ARCHE. 2007. № 11. С. 438.

V. K.

расейскага мастацкага перакладу? Вы ж самі цудоўна разумеце, што вашая супольная з Карласам Шэрманам праца над «Восеньню патрыярха» — выключэньне, якое толькі пацьвярджае правіла.

Дарэчы, чаму ў перакладах, зробленых з «падрадкоўніка», практычна ніколі ня згадваецца прозьвішча таго мурына, які яго падрыхтаваў? Падзякавалі б перакладчыкі чалавеку, ён жа гэтак вам дапамог. Здаецца, тут рэч ня толькі ў нашай традыцыйнай непавазе да аўтарскіх правоў. Папросту калі б гэтыя прозьвішчы пазначаліся, адразу было б відаць, адкуль у некаторых перакладаў вушы растуць. Уяўляеце, напрыклад, чорным па белым: «Падрадкоўнік С. Маршака», «Падрадкоўнік Б. Пастарнака»?

Парадокс: апраўдваючы падрадкоўнік, мы ўвесь час наракаем, што замежная літаратура ў нас перакладаецца праз расейскую. Тут ужо, як той казаў, або крыж здымі — або порткі нацягні...

Зразумела, валоданьня, нават дасканалага, мовай арыгіналу недастаткова, каб стацца перакладчыкам. Трэба яшчэ, каб Бог пацалаваў у цемечка, як сказаў Алесь Асташонак. Але без валоданьня мовай, бяз добрай *прафэсійнай* «школы» немагчымае *мастацтва* перакладу. Іначай, выбачайце, перасьмешнік ператворыцца ў папугая, у тую «птушку какаду», якая... Ну, вы ведаеце...

Дзеся чаго я гэта пішу? Я ж ня маю ані ценю надзеі пераканаць каго-небудзь ці зьмяніць чыё-небудзь стаўленьне да перакладу. Ды проста падумалася: шмат якія беды нашай краіны — ад таго, што ў ёй татальна ня цэніцца прафэсіяналізм. Тут сантэхніку рамантуюць інжынэры, балетмайстраў прызначаюць сэнатарамі, МУСаўцы праходзяць як пісьменьнікі, а кіруе дзяржавай былы дырэктар саўгасу.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Паўстаньне Хмяльніцкага: Ваенныя дзеянні ў Літве ў 1648—1649 гг.

Вітальд Бярнацкі нарадзіўся ў 1946 г., скончыў Чанстахоўскі політэхнічны інстытут. Цікавіцца вайсковай гісторыяй, асабліва антычнай, а таксама падзеямі XVI—XVII стст. Супрацоўнічае з выданьнямі гістарычна-вайсковай тэматыкі. Аўтар такіх публікацый, як «Вайна на Эгейскім моры. Канец імперыі атэнцаў, 411—404 гг. да н. э.», «Жоўтыя Воды — Корсунь, 1648 г.», «Куртрэ, 1302 г.», «Вайна ў Афрыцы. Апошні акт другой пунійскай вайны 204—202 гг. да н. э.».

Гэты пераклад друкуецца з ласкавай згоды аўтара.

ЗЬМЕСТ

Уступ	47
Да беларускага чытача	48
I. Паўстаньне Хмяльніцкага. Першыя сутычкі з паўстанцамі	51
на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага	
II. Зімовы наступ князя Друцкага-Горскага	68
III. Дзеянні стражніка Вялікага Княства Літоўскага Рыгора Мірскага	71
IV. Літоўскае войска і вайскаводцы ў першай палове XVI ст.	77
V. Казацкае войска і камандзіры	101
VI. Зімовая кампанія ў Літве ў 1649 г.	109
VII. Ваенна-палітычная сытуацыя на літоўска-ўкраінскім памежжы	119
на пачатку 1649 г.	
Дысьлякацыя літоўскіх войскаў	121
Сутычкі на памежжы	123
Бітва пад Загальлем	125
Бітва пад Рэчыцай	130
VIII. Вайна 1649 г.	134
Аблога Збаража	134
Бітва пад Зборавам	139
IX. Літоўская кампанія 1649 г.	146
Хмяльніцкі ўмацоўвае свой паўночны флянг	151
Радзівіл прымае рашэньне наступаць на Ўкраіну	152
Літоўская армія ў 1649 г.	158
Хмяльніцкі пасылае Крычэўскага супраць ліцьвінаў	159
Паход літоўскай арміі пад Лоеў	166
Крычэўскі пад Рэчыцай	177
Казакі займаюць Холмеч	177
Непакой у літоўскім лягеры	178
Крычэўскі абыходзіць пазыцыі праціўніка	179
X. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г.	184
Атака казацкай коньніцы на грэблю	184
Контратака літоўскай коньніцы	188
Крычэўскі ахоплівае флянгі літоўскай арміі	193
Атака Паўловіча і Камароўскага на тыл казакоў	195
Група Падабайлы фарсіруе Дняпро	198
Разгром казацкага табару	201
Апошні бой Крычэўскага	204
Заканчэньне	210
Бібліяграфія	221

УСТУП

Гэтая праца прысьвечаная падзеям на літоўскім тэатры ваенных дзеяньняў напрыканцы лета і ўвосень 1648 г. і ўзімку 1649 г., а таксама летняй кампаніі князя Януша Радзівіла, што завершылася ягонай бліскучай перамогай над коннай казацкай арміяй пад Лоевам 30 ліпеня 1649 г. Гэта амаль невядомая тэма ня толькі для звычайных «аматараў», якія цікавяцца гісторыяй казацкіх войнаў, але і для большасці гісторыкаў. У ранейшых публікацыях пра пачатак паўстаньня Хмяльніцкага гэтыя падзеі часта або толькі згадваюцца, або папросту абмяняюцца. Між тым высілкі Вялікага Княства Літоўскага і асабіста князя Януша Радзівіла ў пэўнай ступені паспрыялі паспяховаму заканчэньню кампаніі войскамі Кароны і падпісаньню збораўскай дамовы. Дадзеная праца спрабуе запоўніць гэты прагал.

Асноўнымі крыніцамі пры напісаньні кнігі паслужылі перадусім г. зв. «Канцылярскі дыярыюш Януша Радзівіла», які захоўваецца ў VI адзеле Галоўнага архіву старажытных актаў у Варшаве («Дыярыюш...» цяпер апрацоўвае прафэсар Міраслаў Нагельскі, і гэтая праца неўзабаве зьявіцца ў друку), а таксама лісты Януша Радзівіла, прыведзеныя ў дадатку да працы Эдварда Катлубая «Жыцьцё Януша Радзівіла» (Вільня, 1859) і перавыдадзеныя, хоць і ў крыху скарачанай форме, у кнізе Вацлава Ліпінскага «Станіслаў Міхал Крычэўскі. З гісторыі барацьбы ўкраінскай шляхты ў шэрагах паўстанцаў на чале з Багданам Хмяльніцкім у 1648—1649 гг.» (Кракаў, 1912). Сярод іншых крыніцаў — рэляцыя невядомага нямецкага афіцэра, зьмешчаная ў «Theatrum Europaeum» (Том VI. Франкфурт-на-Майне, 1663) са знакамітай гравюрай, на якой паказаная бітва пад Лоевам. Апроч таго, больш поўна карціна ваенных дзеяньняў у Літве ў 1648—1649 гг. раскрытая ў рукапісе «Вайна супраць запароскіх казакоў 1648 і 1649 гг., апісаная Альбэртам Віюком Каяловічам», што захоўваецца ў бібліятэцы Польскай Акадэміі Навук у Кракаве. (Пераклад лацінскага рукапісу з Архіваў князёў Радзівілаў у Нясвіжы выдаў і суправадзіў камэнтарамі Эдвард Катлубай.) Да таго ж шмат цікавых звестак знаходзім у працы Вэспасіяна Кахоўскага, у мэмуарах Багуслава Казімера Маскевіча і Альбрэхта Станіслава Радзівіла. На жаль, у нас няма крыніцаў, датычных бітвы пад Лоевам, якія паходзілі б з другога — украінскага — боку. У нешматлікіх захаваных украінскіх пераказах, напрыклад, у «Летапісе» ананімнага аўгара Самавыдця, параза Крычэўскага амаль ня згадваецца. Таму даводзіцца разглядаць гэтую вельмі далікатную тэму, абшпіраючыся ў асноўным на звесткі зь пераможнага літоўскага лягеру, ня маючы магчымасьці іх праверыць.

Бітве пад Лоевам пакуль прысьвячалася толькі адна манаграфія — выдадзеная па-ўкраінску праца А. Пераяслаўскага «Лоеў» (Каліш, 1935). Аўтар грунтуецца галоўным чынам на вышэйзгаданым творы ўкраінскага (але польскамоўнага) гісторыка Вацлава Ліпінскага «Станіслаў Міхал Крычэўскі». Апісаньне падзеяў на літоўскім тэатры ваенных дзеяньняў можна знайсці таксама ў біяграфіі Януша Радзівіла, напісанай Эдвардам Катлубаем (у разьдзеле, прысьвечаным бітве пад Лоевам, аўтар абшпіраецца на страчаны дакумэнт). Усе пералічаныя працы зьявіліся ў XIX ст. і на пачатку XX ст. Яны базуюцца практычна на адных і тых самых крыніцах, таму і ваенныя дзеяньні ў іх паказаныя прыкладна аднолькава. У часе ПНР досьледы на гэтую тэму не заахвочваліся. Выключэньнем стаў артыкул Генрыка Вісэра «Вайсковая дзейнасьць Януша Радзівіла ў 1648—1655 гг.» (Т. XIII. Rocznik Białostocki, 1976.).

Хутчэй за ўсё, на прапанову цензуры рэдакцыя змясьціла перад артыкулам заўвагу, што «ня цалкам падзяляе погляды аўтара, выказаныя ў артыкуле».

Толькі ў апошнія гады зьявілася праца Ўладзіслава А. Сэрчыка «На палаючай Украіне. Гісторыя Казаччыны ў 1648—1651 гг.» з адмысловым разьдзелам, прысьвечаным лоеўскай кампаніі. Прафэсар Генрык Віснэр апублікаваў новую біяграфію Януша Радзівіла «Януш Радзівіл (1612—1655). Ваявода віленскі, вялікі гетман літоўскі» (Варшава, 2000), у якой ёсьць асобны разьдзел «Лоеў». У 2002 г. выдавецтва «DiG» выдала зборнік магістарскіх працаў «Старапольскае ваеннае мастацтва XVI—XVIII стст. Працы, прысьвечаныя прафэсару Ярэму Мацюшкевічу» пад рэдакцыяй Міраслава Нагельскага. Зь іх нашай увагі заслугоўвае дасьледаваньне Яцака Камуды «Лоеўская выправа Януша Радзівіла ў 1649 г.»

Нарэшце, аўтар хацеў бы падзякаваць за дапамогу пры напісаньні гэтай кнігі Пятру Тафілоўскаму, Пятру Бізюку і Бэаце Длугайчык, якая пераклала зь нямецкай апісаньне кампаніі і бітвы пад Лоевам, зьмешчанае ў «Theatrum Europaeum».

ДА БЕЛАРУСКАГА ЧЫТАЧА

Увесну 1648 г. казацка-татарскія аддзелы разьбілі пад Жоўтымі Водамі і Корсунем рэгулярныя войскі Рэчы Паспалітай. Пасьля пэрыяду г. зв. «залатога міру» ва Ўкраіне ў 1638—1648 гг. ніхто не чакаў, што казакі заключаць хаўрус з татарамі і ўздымуць паўстаньне. Яго ачоліў ужо сталы Багдан Хмяльніцкі, які дагэтуль не вызначыўся вайсковымі талентамі. Ён, бадай, ня быў выбітным вайскаводцам, але, безумоўна, ўвайшоў у гісторыю як выдатны палітык. Больш за тое, ён умеў знаходзіць у сваім атачэньні адпаведных выканаўцаў сваіх задумаў. Паўстаньне выбухнула ў час, калі ў Мерачы паміраў кароль Уладзіслаў IV Ваза.

Неўзабаве ўсё памежжа ахапіла польмя бунту, а ўвосень таго самага году моцная казацкая армія скіравалася ў глыб Каралеўства Польскага і дайшла аж да Віслы. Спачатку Хмяльніцкі хацеў любым коштам захаваць мір зь Вялікім Княствам Літоўскім, каб пазьбегнуць вайны на два фронты. З поўначы яго ў любы момант маглі атакаваць літоўскія войскі, таму казакі ўвесь час мусілі трымаць пэўныя сілы для абароны паўночнага напрамку. Таму ўжо ўлетку 1648 г. Хмяльніцкі паслаў на тэрыторыю ВКЛ узброеныя аддзелы, каб паспрабаваць узьняць сялянскае паўстаньне на Беларусі. Казацкія загоны перайшлі мяжу Вялікага Княства Літоўскага, і запалалі Берасьцейскае, Менскае, Мсьціслаўскае, Наваградзкае, Смаленскае і Віцебскае ваяводзтвы. Аднак улады Княства зрэагавалі імгненна і больш эфэктыўна, чым Каралеўства, бо ўзначаліў сьпехам нанятых войскі палявы гетман літоўскі Януш Радзівіл. (Вялікі гетман літоўскі Станіслаў Кішка быў ужо стары, зьнясілены хваробай, таму ён ня браў актыўнага ўдзелу ў грамадзкім жыцьці.) Радзівіл, як і іншыя магнаты Княства, дамагаўся прызначэньня вайскаводцам аб'яднаных польска-літоўскіх сілаў. Ён спасылаўся на прэцэдэнт 1621 г., калі ня стала гетманаў Кароны (пад Цацорай загінуў Жалкеўскі, а Станіслаў Каныцпольскі трапіў у турэцкі палон) і армію пад Хоцімам узначаліў Ян Кароль Хадкевіч. На жаль, у 1648 г. польская шляхта падобнага не дазволіла, што прывяло да ганебнай паразы пад Пілаўцамі. У гэтай сытуацыі пастанавілі не дзяліць літоўскіх войскаў, г. зн. не аддаваць іх пад камандаваньне

не рэгімэнтараў Кароны [рэгімэнтар — у даўнім войску РП (з XVII ст.) намесьнік гетмана, які ажыццяўляў камандаваньне цэлым войскам ці яго часткай. — *заўв. перакл.*]. Вырашана было не пасылаць польскія войскі ў Літву. Дайшло да першых баёў, якія спачатку вялі магнацкія і павятовыя харугвы, а потым наёмныя войскі Княства.

17 лістапада 1648 г. каралём польскім і вялікім князем літоўскім абралі Яна Казімера — брата Ўладзіслава IV. Як сьведчыць адзін нямецкі афіцэр, у той час як уся шляхта зьбіралася на каранацыю ў Кракаў, Януш Радзівіл скіраваўся на поле бою.

Баі не спыняліся ўвосень і ўзімку. Бліскучую апэрацыю супраць казакоў ва ўсходняй Беларусі правёў князь Друцкі-Горскі, а на захадзе энэргічныя дзеянні вёў Рыгор Мірскі. Прыехаўшы ў войска па абраньні караля, Януш Радзівіл працягваў пасьпяховую кампанію ўздоўж ракі Прыпяць. Яе спынілі толькі весткі пра замірэньне, заключанае 17 лютага 1649 г. паміж Рэччу Паспалітай і казакамі да 22 траўня. Абодва бакі, нягледзячы на мірныя перамовы, стараліся выкарыстаць гэты час, каб максымальна мабілізаваць сілы.

Плянуючы вайсковыя апэрацыі, прымеркаваньня на той час, як скончыцца замірэньне, Багдан Хмяльніцкі разьлічваў, што палявы гетман Януш Радзівіл з асабістай непрыязнасьці да свайго манарха адмовіцца ад актыўных дзеяньняў і казацкім войскам адкрыецца шлях у глыб Кароны.

Улетку пры падтрымцы татарскага хана Іслама Гірэя III на захад рушыла вялікая казацкая армія (паводле ацэнак некаторых польскіх гісторыкаў, Хмяльніцкі ў 1649 г. здолеў мабілізаваць вельмі шматлікае войска). У той час войскі Кароны зачыніліся ў Збаражы і чакалі там дапамогі сілаў, якія зьбіраў кароль. Між тым Ян Казімер задумаў цікавы стратэгічны ход. Адначасова зь ягонай выправай на Збараж са сьпешна сабраным войскам з поўначы мусіла рушыць армія Вялікага Княства Літоўскага на чале зь Янушам Радзівілам. Хмяльніцкаму нічога не заставалася, як скіраваць частку сваіх сілаў на поўнач, каб прыкрыць свой тыл і сталіцу Ўкраіны Кіеў. Тым самым ён аслабляў свае галоўныя сілы. (Празь некалькі стагодзьдзяў у падобнай сытуацыі апынулася Нямецчына, у 1914 г.) На чале адпраўленай казацкім гетманам на поўнач коннай арміі стаў былы палкоўнік рээстравых казакоў Рэчы Паспалітай Станіслаў Міхал Крычэўскі. Хуткім фарсіраваным маршам ён дайшоў да Лоева і засьпеў Радзівіла зьяняцку. Аднак, нягледзячы на перавагу сілаў, Крычэўскі зазнаў адчувальную паразу і загінуў сам.

Усім гэтым падзеям прысьвечаная кніга, якой, магчыма, зацікавіцца шаноўны чытач. На гэта спадзяецца яе аўтар, бо апісаньня ваенныя дзеянні праходзілі на тэрыторыі Беларусі. Прадзеды яе сёньняшніх насельнікаў на ўсіх франтах абаранялі межы тагачаснай Рэчы Паспалітай абодвух народаў...

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Афіцэр рэйтараў

Разьдзел I

Паўстаньне Хмяльніцкага. Першыя сутычкі з паўстанцамі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага

«Залаты мір», які ўсталяваўся ва Ўкраіне пасля ўдушэньня казацкага паўстаньня ў 1638 г., не пратрываў і дзесяці гадоў. У сярэдзіне траўня 1648 г. над Рэччу Паспалітай прагрукаталі «тры грывоты гневу Божага», як напісаў у сваёй працы гісторык Караль Шайноха. Казацкія паўстанцы на чале з Багданам Хмяльніцкім пры падтрымцы татарскіх аддзелаў перамаглі войскі Кароны 16 траўня на Жоўтых Водах, а 26 траўня — пад Корсунем. У татарскі палон трапілі абодва гетманы: вялікі гетман Кароны Мікалай Патоцкі і палявы Марцін Каліноўскі. 20 траўня 1648 г., «з аўторка на сераду, а другой уначы», памёр у Мерачы (Merkiné) кароль Уладзіслаў IV Ваза¹.

Татары і казакі, — пісаў вялікі канцлер літоўскі Альбрыхт Станіслаў Радзівіл, — захапілі землі ажно да самае Белае Царквы, беручы вялікую здабычу. І з усёй пэўнасьцю, калі б іх не стрымала сіла Божая і заступніцтва Багародзіцы, яны маглі б спакусіцца на сам Кракаў і Варшаву безь нічыйго супраціву².

* * *

Насуперак прыведзеным вышэй трывожным словам літоўскага канцлера становішча было хоць і цяжкае, але не настолькі трагічнае. Перш за ўсё, Рэч Паспалітая мела ў сваім распараджэньні каралеўскую гвардыю (блізу 1200 жаўнераў) і ня надта шматлікія залогі крэпасцяў. Але магнаты Княства і Кароны маглі вельмі хутка падтрымаць дзяржаўныя войскі ўласнымі аддзелаў, асабліва тады, калі вайна пагражала іхным маёнткам. Прыватныя войскі лікам значна перавышалі сілы дзяржаўных. Найбуйнейшыя аддзелы мела ўкраінская знаць (Вішнявецкія, Каянцпольскія, Патоцкія, Заслаўскія, Любамірскія, Замоўскія, Каліноўскія і інш.). Таксама немалыя сілы маглі выставіць і літоўскія магнаты. Больш за тое, у Рэчы Паспалітай былі вялікія чалавечыя рэзэрвы. За аднаго боку, гэта мноства жаўнераў, якія служылі на ранейшых войнах і былі звольненыя з войска пры скарачэньні ў мірны час, а з другога — польскія жаўнеры, якія служылі падчас трыц-

¹ Szajnocha, K. Dzieła. Tom IX. S. 170.

² Radziwiłł, A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980 / Przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski. Tom III. S. 77.

цацігадовай вайны за мяжой і акурат вярталіся ў край па яе заканчэнні. Не было недахопу і ў ахвотных пайсыці на вайсковую службу, асабліва сярод беднай шляхты, якая бачыла ў вайне шанцы паправіць сваё матэрыяльнае становішча. Карона магла павялічыць свае сілы новымі наборамі на 20 000—30 000 жаўнераў. Ня трэба забывацца, што можна было склікаць паспалітае рушаньне, якое ў поўным аб'ёме прынесла б 30 000—40 000 чалавек. На думку Яна Вімэра, Рэч Паспалітая магла б сабраць нават статысячную армію, праблема была толькі ў тым, дзе ўзяць сродкі на яе ўтрыманьне³. Падобна, сьцьверджаньне, што, каб весці вайну, неабходныя тры рэчы: грошы, грошы і яшчэ раз грошы, паходзіць з XV ст. — нібыта гэтак адказаў маршал Жан-Жакаб Тривульзэ каралю Францыі Людовіку XII, калі той намерваўся распачаць выправу ў Італію⁴. Вядомыя таксама словы Раймонда дэ Монтэкугольлі, знакамітага аўстрыйскага вайскаводца і тэарэтыка ваеннай справы, што для вядзеньня вайны патрэбныя тры рэчы: «грошы, грошы і яшчэ раз грошы, а іх адсутнасць — прычына вечнага клопату» [вайскаводцаў. — В. Б.]⁵.

Нечаканая зьмена сытуацыі, калі раптоўна адбыўся пераход ад доўгачасовага міру і ўпэўненасці ў магутнасці і бясьпецы дзяржавы да непасрэднай пагрозы, выклікала вялізны шок. Нават правадыр паўстаньня Багдан Хмяльніцкі дзівіўся лёгкасці посьпеху і, як вобразна выказаўся ўкраінскі гісторык Міхайла Грушэўскі, апынуўся ў становішчы чалавека, «які хацеў сесці на каня, а яго пераскочыў».

Дзяржава засталася без караля, праз паўстаньне ва Ўкраіне ўзмацнілася ўнутраная пагроза, і захоўвалася небясьпека звонку — прыходзілі зьвесткі пра канцэнтрацыю на памежжы маскоўскіх і швэдзкіх войскаў. Таму шляхта на мясцовых соймах самастойна прыняла пастановы пра набор г. зв. павятовага войска, якое арганізоўвалі і аплачвалі паасобныя ваяводзтвы і землі. Па сьмерці караля права склікаць усе соймы і пасяджэнні Сэнату атрымаў, як *interrex*, Гнезьненскі прымас і арцыбіскуп Мацей Лубенскі. Ужо 25 траўня ён выдаў унівэрсалы ваяводзтвам, у якіх прызначыў на 16 ліпеня канвакацыйны сойм у Варшаве. Весткі пра паразу пры Жоўтых Водах і Корсуні змусілі Лубенскага склікаць зьезд мазавецкай шляхты (і то, напэўна, толькі з ваколіцаў сталіцы) у Варшаве. Гэты сход, прысвойшы сабе правы канвакацыйнага сойму, прыняў пэўныя пастановы, выкладзеныя ва ўнівэрсале 9 чэрвеня. Апроч іншага, у ім палкавымі камандзірамі прызначаліся Станіслаў Дамінік Астроскі-Заслаўскі, Мікалай Астрарог і Аляксандар Каянцпольскі. У краі запанавала агульнае абурэньне. Аднак гэта не пе-

³ Wimmer, J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa 1965. S. 34—35; Wimmer, J. *Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655—1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655—1660*. Warszawa 1973. S. 42—43.

⁴ Kopaliński, W. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa, 1987. S. 860.

⁵ Fiedler, Siegfried. *Kriegswesen und Kriegsführung im Zeitalter der Kabinettskriege*. Wyd. Bernard & Graefe Verlag-Koblenz, 1986. S. 58: «Der Ausspruch Montecuccolis, daß zum Kriegführen drei Dinge gehören: «Geld, Geld und Geld», bezieht sich auf diese ewige Sorge».

рашкодзіла законнай канвакацыі ўхваліць найважнейшыя рашэнні варшаўскага зьезду, у т. л. датычна камандаваньня, і прыняць прапанову канцлера распачаць (дакладней, працягнуць) перамовы з казакамі.

Першую ўдалую спробу перамоваў ужо ў другой палове чэрвеня зрабіў брацлаўскі ваявода Адам Кісель праз свайго пасланца — айца Пятроніюша Ласку. У выніку гэтай місіі пад канец чэрвеня Хмяльніцкі фармальна перапыніў ваенныя дзеянні. Прычыны гэтага рашэння шырока асьвятлілі гісторыкі (напр., Януш Качмарчык — аўтар біяграфіі Багдана Хмяльніцкага), падкрэсьліваючы цяжкае (насуперак таму, што здавалася) становішча казацкага правадыра⁶. Багдан Хмяльніцкі мусіў задаваць сабе пытаньне: што далей? Перад ім адкрываліся два варыянты: або разьвіваць посьпех, напоўніцу выкарыстаць цяжкае становішча Рэчы Паспалітай і далей дамагацца сваіх правоў са зброяй у руках, або, карыстаючыся дасягнутымі посьпехамі, распачаць перамовы. Хмяльніцкі хутчэй аддаваў перавагу другому варыянту. Ён, відаць, усьведамляў, што пры непасрэднай пагрозе Рэч Паспалітая можа задзейнічаць свае рэзэрвы, а такая населеная і магутная дзяржава мела большыя магчымасьці за паўстанцаў. Таму Хмяльніцкі адмовіўся ад задумы рушыць у глыб польскіх земляў, тым болей што яго хаўруснікі татары вярнуліся ў Крым з палоннымі і багатымі трафэямі. «І дайшло да таго, што татары давалі шляхціча за каня, а шмат сялян за аднаго каня», — пісаў Альбрэхт Радзівіл⁷. Казакі адпачатку не маглі цалкам разьлічваць на хаўрус з татарамі, бо тыя баяліся рэакцыі Атаманскай порты. Турэччына ў тым часе вяла вайну з Вэнэцыяй і не жадала канфлікту з Польшчай, бо «ня мела звычайна адначасова велькіх дзьве вайны». Візір неахвотна прыняў у Стамбуле казацкіх паслоў: «Вы здрадзілі, — казаў ён, — сваім гаспадарам, здрадзіце й нам»⁸. У гэтай сытуацыі Хмяльніцкі загадаў грузіць на вазы збожжа з усіх токаў і рыхтавацца да вяртаньня на Ніж (казацкая крэпасць на востраве Хортыца. — Рэд.). «А калі мне будзе кепска, — пагаворваў ён, — пайду на Дон». Людзей у яго было каля 30 000, але зь іх ледзьве 12 000 добрага войска; астатніх трэба было яшчэ арганізаваць, забясьпечыць зброяй, порахам і навучыць ваяваць⁹.

Пад канец траўня ў Варшаву дайшлі навіны, што «...татары пакінулі межы [Рэчы Паспалітай. — В. Б.], а казакі, апамятаўшыся ад здрады, адправілі паслоў да архібіскупа (Мацея Лубенскага)»¹⁰.

* * *

Паведамленьні пра казацкае паўстаньне і паразы арміі Кароны ліцьвіны прынялі досыць спакойна. Урэшце, казацкія бунты здараліся і раней, а посьпехі паў-

⁶ Kaczmarczyk, J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988. S. 54.

⁷ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 77.

⁸ Kubala, L. Szkice Historyczne. Warszawa, 1905. S. 345.

⁹ Kubala, L. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1924. S. 276.

¹⁰ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 77.

станцаў прыпісваліся няўдалым дзеям гетманаў Кароны. Аднак навіна пра сьмерць караля спарадзіла, апроч жалю, яшчэ і ўсеагульны неспакой. Баяліся, што Швэцыя з Масковіяй выкарыстаюць цяжкае становішча Рэчы Паспалітай і нападуць на землі Вялікага Княства Літоўскага. «Тым часам усё ж сумняюся, — піша ў сваіх «Мэмуарах» Альбрэхт С. Радзівіл, — ці трэба давяраць швэдам. Уласна кажучы, ужо некалькі тысячаў жаўнераў, сышоўшы з караблёў блізу Пуцку, нагналі на нас трывогі, а ня менш і Масковія, якая сабрала на памежжы 40 000 жаўнераў»¹¹. Ад літоўскіх сэнатараў у Мерачы Януш Радзівіл патрабаваў дазволу распачаць набор, спасылаючыся на тое, што нібыта 76-тысячная расейская армія пагражае Смаленску. У выніку было вырашана набраць 6000 чалавек, аднак ні вялікі гетман Януш Кішка, ні палявы гетман Януш Радзівіл не сьпяшаліся выконваць пастанову. Генрык Віснэр мяркуе, што набор замарудзіўся таму, што не пацьвердзіліся трывожныя сыгналы з Масквы, больш за тое, ніхто не ўяўляў сапраўдных памераў паўстаньня, а ў казьне, як зазвычай, не ставала грошай. Яшчэ ў ліпені літоўскі падскарбі Гедэон Трызна даводзіў, што для абароны межаў княства хопіць набраць 3000 жаўнераў¹².

Насуперак пашыранаму яшчэ да нядаўняга часу перакананьню (яго падзяляў і гісторык старапольскай вайскавай справы Ян Вімэр), Вялікае Княства Літоўскае, як вызначыў Генрык Віснэр, не трымала ў мірны час у першай палове XVII ст. ніякага наёмнага палявога войска. Адзінай сталай узброенай сілай Літвы былі залогі пяхоты ў Смаленску і Дзьвінску. Калі распачыналася вайна, палявую армію кожны раз набіралі нанова¹³. У гэтай сытуацыі цяжар барацьбы з паўстанцкімі аддзеламі прыйшоўся на прыватныя харугвы літоўскіх магнатаў і сьпехам набраныя павятовыя харугвы. Падчас сойму ў Варшаве (16 ліпеня — 1 жніўня 1648 г.) князь Януш Радзівіл прапаноўваў, каб паслы ўхвалілі набор значных узброеных сілаў. А калі б дайшло да ўзаемадзеяньня войскаў Літвы і Польшчы, камандаваць імі, згодна з законам 1589 г. «Пра гетманскую ўладу», мусіў літоўскі гетман. Раней гэты закон выконваўся. Так было пасля паразы пад Цацорай у 1620 г., калі загінуў вялікі гетман Кароны Станіслаў Жалкеўскі, а палявы гетман Станіслаў Каянцпольскі трапіў у палон. Тады кароль Жыгімонт III Ваза і сойм даручылі камандаваць польска-літоўскай арміяй, якая мелася супрацьстаяць турэцкай навале, вялікаму гетману літоўскаму Яну Каралю Хадкевічу. Цяпер узначаліць сілы, што баранілі Рэч Паспалітую, мусіў палявы гетман літоўскі Януш Радзівіл, бо вялікі гетман літоўскі Януш Кішка цяжка хварэў і амаль зусім адышоў ад вайсковых справаў. Аднак у выніку інтрыг вялікага канцлера Кароны Ежы Асалінскага, які дбаў найперш пра ўласныя інтарэсы, 9 чэрвеня 1648 г. пад-

¹¹ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 77.

¹² Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. S. 96—97; Wisner, H. Janusz Radziwiłł 1612—1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Warszawa, 2000. S. 91—96.

¹³ Wisner, H. Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII wieku. Cz. I // Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XIX. Cz. I. S. 69 i p. 34. (цыт. SMHW).

час зьезду ў Варшаве з удзелам некалькіх сэнатараў шляхта разам са шматлікімі сьвятарамі ніжэйшага рангу насуперак закону 1589 г. абрала рэгімэнтараў, якія меліся замяніць гетманаў Кароны.

Імі сталі Аляксандар Каянцпольскі, Мікалай Астрарог і Ўладзіслаў Заслаўскі, якіх Хмяльніцкі зласьліва, але трапна назваў «Дзяцінай», «Ляцінай» і «Пярынай». Літоўская шляхта палічыла, што выбар палкавых камандзіраў і даручэньне ім улады над войскам Кароны ў абыход літоўскіх гетманаў чыніць шкоду Вялікаму Княству. Януш Радзівіл увогуле заяўляў, што «гетманам, якіх абіраюць пажыцьцёва, нягожа заўчасна пакідаць сваіх пасадаў». Ліцьвіны не згаджаліся, каб літоўскія жаўнеры пераходзілі ў падначаленьне польскім палкавым камандзірам. Абураныя ліцьвіны пакінулі за сабой права на непадзельнасьць літоўскага войска і закрылі мяжу Літвы перад харугвамі Кароны. У выніку ўзброеныя сілы Літвы і Каралеўства Польскага не маглі аб'яднацца, хаос павялічваўся¹⁴.

Хоць паўстаньне разгарэлася ў далёкай ад Літвы Ўкраіне, яно хутка перакінулася на паўднёвыя тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага і ахапіла беларускія землі.

Большасьць рускіх гарадоў і замкаў у пакінутай і здраджанай Рэчы Паспалітай далучылася да казакоў, — пісаў Каяловіч. — А раз навіны пра гэтакія посьпехі дайшлі да тых, хто выказаў салідарнасьць з казакамі і штотды наладжваў зь імі самыя шчыльныя стасункі, нішто ўжо не магло стрымаць жыхароў Белай Русі і Палесься ад яўнай здрады¹⁵.

Хмяльніцкі хацеў выклікаць паўстаньне на Беларусі. Таму ён даслаў туды шмат сваіх людзей, пераапанутых у жабракоў, гандляроў, манахаў. За імі рушылі першыя збройныя аддзелы казакоў на чале з Главацкім, Нябабам, Няпалічам, Хвеськам, Крывашапкам, Гладкім, Аркушам (Гаркушам) і іншымі¹⁶. Аднак літоўскі фронт быў для Хмяльніцкага напэўна другасным і, магчыма, Генрык Віснэр мае рацыю ў тым, што казацкі правадыр спрабаваў пазьбегнуць канфлікту зь Літвой. Перадухіліць напад войскаў ВКЛ на Ўкраіну мусілі дывэрсійныя вылазкі казакоў, якія стваралі б атмасфэру небазьпекі. Гэта перашкодзіла б ліцьвінам падтрымаць шляхту Каралеўства Польскага і не дазволіла б конча расправіцца зь сялянскімі бунтамі¹⁷. Калі Хмяльніцкі разьлічваў на гэты плян, то ён сапраўды

¹⁴ Wisner, H. Op. cit. S. 99—101; Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 60—61; Wójcik, Z. Wojsko kozackie w dawnej Polsce. Kraków, 1989. S.66.

¹⁵ Kojałowicz, Albert Wijuk. Wojna przeciwko Kozakom Zaporozskim w latach 1648 i 1649. Tłumaczenie z rękopisu łacińskiego z Archiwum ks. ks. Radziwiłłów w Nieświeżu wydał i przypisami opatrzył Edward Kotłubaj. Biblioteka PAN w Krakowie. Rkps 1056, k. 120—135. Іншы пераклад — у AGAD AR. Dz. II. Nr 1228. K. 1-34 (далей: Kojałowicz, A. Wojna przeciwko Kozakom...).

¹⁶ Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Poznań, 1965. S. 26.

¹⁷ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648—1655 // Rocznik Białostocki, 1976. Tom XIII. S. 66 (далей: Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła).

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

ўдаўся, і ліцьвіны ўвесь час былі занятыя ўнутранымі справамі, справакаванымі казакамі няспыннымі бунтамі сялян, часткі грамадства і нават дробнай рускай шляхты. Яны падтрымлівалі паўстаньне Хмяльніцкага, іх не задавальняла тагачаснае сацыяльна-эканамічнае і рэлігійнае становішча. Такім чынам, Літва не магла паўплываць на хаду вайны ва Ўкраіне ці падтрымаць войскі Кароны. Вось што кажа Вэспасіян Кахоўскі:

Рыхтуючыся да вайны і шукаючы падтрымкі ў Масквы, Хмяльніцкі скіроўваўся ў Польшчу, загадаўшы распаліць у Літве бунт казакоў, каб ліцьвіны заставаліся ў сваім краі і не дапамагалі палякам¹⁸.

Калі Вялікае Княства Літоўскае апынулася ў агні казацкай вайны, дакладна невядома. Ужо ў чэрвені 1648 г. казацкі палкоўнік Пётра Главіцкі (Галавацкі?), шляхціц з Палесься, перайшоў з боку чарнігаўскага ваяводства мяжу Вялікага Княства Літоўскага і здабыў Старадуб, у якім забілі шмат шляхты. Яшчэ да 4 ліпеня Главіцкі заняў Гомель, і гомельскі староста Зыгмунт Слушка выдаў казакам «...габрэяў, якія туды зьбеглі, і ўсе былі забітыя»¹⁹. Далей аддзел Главіцкага заняў Рэчыцу і стаў пагражаць Старому Быхаву²⁰ (залогу гораду ўсё ж свечасова ўкамплектавалі жаўнерамі Казімера Сапегі). Відаць, ён меў намер заняць кіеўскі шлях. Аднак неўзабаве Хмяльніцкі адклікаў гэты аддзел, але і пасля яго адыходу ўжо «запалены агонь ня згас». Трэба адзначыць, што паўстанцам было лягчэй займаць гарады і крэпасці ў Літве, бо яны ў большасьці сваёй дзесяцігодзьдзямі не мадэрнізавалася, мурны не рамантаваліся, яны развальваліся і «не ўяўлялі значнай перашкоды для праціўніка». У нашмат лепшым стане былі такія крэпасці літоўскіх магнатаў, як Быхаў, Дуброўна, Ляхавічы, Мір, Нясьвіж і Слуцак²¹.

Запароскі гетман пасылаў на землі Вялікага Княства Літоўскага меншыя ці большыя аддзелы, да якіх далучалася мясцовае насельніцтва. Шмат дзе сяляне,

ці то заахвачаныя адозвамі Хмяльніцкага, ці то схіленыя ягоньмі шматлікімі сакрэтнымі пасланцамі, ці то з уласнага жаданьня, бо ім далі камандзіраў, навучаных ваеннаму мастацтву, напросту кінуліся да зброі, пачалі гуртам зьбягацца пад харугвы, гарады рускага вызнаньня ўцягваць у ваенны хаўрус; іншыя пачалі і дамы шляхецкія мячом і агнём зьнішчаць, паноў забіваць, касьцёлы зьневажаць і ўсё нішчыць²².

¹⁸ Kochowski, Wespazjan. *Historia panowania Jana Kazimierza*. Poznań, 1840. Tom I. S. 51.

¹⁹ Radziwiłł, A. S. *Pamiętnik*. S. 83.

²⁰ Стары Быхаў, Старабыхаў, Быхаў Сапегынскі — горад, разьмешчаны на правым беразе Дняпра, каля ўпадзеньня ў яго р. Макранкі.

²¹ Wisner, H. *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła*. S. 66.

²² Kojalowicz, A. *Wojna przeciwko Kozakom...*

Канцлер Радзівіл, які быў тады ў Варшаве, напісаў, што зь Літвы прыходзяць навіны, «што паўсталі каля 12 000 сялян і што спалілі, а таксама разрабавалі некалькі гарадоў, а перадусім сілай узялі Старадуб і забілі шмат шляхты»²³. Сялянскае паўстаньне адрозьнівалася жорсткасьцю з абодвух бакоў. Беларускія сяляне нападлі разам з казакамі на шляхецкія маёнткі, рабуючы іх, палячы і забіваючы шляхту. У Гомелі войт і многія зь мяшчанаў разам з казакамі забівалі габрэяў і рабавалі шляхецкае майно. Шляхта ў паніцы пакідала двары і маёнткі, шукаючы прыбежышча па замках, уцякаючы на не ахопленыя паўстаньнем тэрыторыі, урэшце шукаючы ратунку ў лясах. Але гэта не заўсёды ратавала ад сялянскай помсты. Напрыклад, сяляне маравінскага двара ў пінскім павеце навялі казакоў на шляхціцаў Колку, Непрановіча і Тустоўскага, якія схаваліся ў лясных буданах²⁴.

Неўзабаве ў Беларусі зьявіліся іншыя камандзіры, пасланыя Хмяльніцкім. Нейкі Крывашапка пераправіўся цераз Сож, уварваўся ў Аршанскі павет і рушыў у бок Магілёва. Затое палкоўнік Максім Гладкі здабыў значны са стратэгічнага і прапагандыскага гледзішча Пінск і спустошыў Пінскае староства.

У той час у нас у Літве, — піша ў сваім дыярыюшы за 1648 г. Піліп Казімер Абуховіч, — гэты самы агонь, запалены лайдэкамі ад Хмяльніцкага, так моцна разгарэўся, што ўскраінныя паветы Старадуб, Рэчыца, Мазыр, Пінск, Берасьце і нямала іншых замкаў у Белай Русі былі зьнішчаныя дашчэнту. Шляхта — адны трупам палеглі, другія церпяць цяжкае выгнаньне, туляючыся па чужых кутах»²⁵.

Толькі ў ліпені сойм згадзіўся, каб у Літве набралі 5000 жаўнераў, у т. л. 1000 павятовых. Пры гэтым павятовыя харугвы, набраныя на падставе пастановаў соймакаў, пераважна ўжо трапілі ў полымя барацьбы.

Літоўская абарона слабая, — піша Абуховіч, — перадусім нас абакралі нязьмернымі пастоямі нанятых жаўнераў, перш чым паказацца ў полі. Мы самі мусілі часткова павятовымі жаўнерамі, часткова паспалітым рушэньнем даваць непрыяцелю адпор»²⁶.

Першымі на змаганьне рушылі харугвы літоўскіх магнатаў, якія выставілі іх сваім коштам, на чале з князем Рыгорам Юр'ем Друцкім-Горскім²⁷, Уладзісла-

²³ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 83.

²⁴ Morzy, J. Kryzys demograficzny... S. 27—28.

²⁵ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630—1707) / Pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2003. S. 230.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Boniecki, A. Herbarz polski. Warszawa, 1904. T. VII. S. 356: Князь Рыгор Тэадоравіч Горскі гербу «Друцак», у 1631 г. каралеўскі прыдворны, у 1635 г. аршанскі староста; меў пяцёра сыноў: Міхала Юр'я, Стэфана, Гераніма, Мікалая (загінуў у бітве пад Варшавай у 1656 г.), Тэадора Караля.

вам Халецкім²⁸, Янам Пацам²⁹ і Ўладзіславам Валовічам³⁰, і перадусім харугвы літоўскага падканцлера Казімера Лявона (Лява) Сапегі³¹. Нанятыя за прыватныя сродкі, яны толькі потым з часам перайшлі на ўтрыманьне дзяржавы і падпарадкаваліся гетманам. Прыватныя і павятовыя літоўскія харугвы, якія выйшлі ў поле супраць непрыяцеля, дзейнічалі адасоблена зь пераменлівым посьпехам, атрымлівалі лякальныя перамогі і паразы і не маглі перашкодзіць апэрацыям ворага. Напрыклад, пінская шляхта, якая наняла адну харугву коньніцы, агаварыла, каб тая не пакідала тэрыторыі павету (рашэньне зьмянілі толькі тады, калі падышлі наёмныя харугвы)³².

На генэральны перапіс у Смаленску, які адбыўся 30 ліпеня 1648 г., нібыта прыбыло 5000 жаўнераў, у тым ліку 300 гусараў, рэйтары і казацкія харугвы, а таксама 37 харугваў пяхоты. Такія вялікія лічбы выклікаюць сур'ёзны недавер, бо ў рээстры перапісу згадваецца толькі 1419 жаўнераў і адна казацкая харугва, выстаўленая ўніяцкім духавенствам. Урэшце, смаленская шляхта паслала 1 верасья 1648 г. у лягер гетмана дзьве наёмныя харугвы³³.

Літоўскія сілы разьмясьціліся на двух галоўных напрамках магчымых казацкіх атакаў.

Першая групоўка дзейнічала на тэрыторыях сапегаўскіх уладаньняў. Калі сялянскія бунты распаўсюдзіліся на Вялікае Княства Літоўскае, а ягоным паўднёвым межам сталі пагражаць казакі, сам літоўскі падканцлер Казімер Сапега выставіў за свае грошы дывізію, якая налічвала 2000—3000 жаўнераў і мусіла абараняць ягоныя крэпасці ў Старым Быхаве і Ляхавічах, а таксама падтрымліваць павятовыя аддзелы³⁴. У яе склад уваходзіла аршанская шляхта, прыведзеная князем Рыгорам Друцкім-Горскім. Ужо 2 жніўня паспалітае рушэньне з аршанскага павету зьявілася ў лягеры пад Магілёвам.

²⁸ Уладзіслаў Юры Халецкі на Хальчы ўласнага гербу. Сын Яна, літоўскага мечніка. Дасьведчаны жаўнер. Змагаўся ўжо ў 1625 г. у рэгулярным войску пад камандаю гетмана Каныцпольскага з казакамі ў курукоўскай кампаніі, а потым — са швэдамі. У 1630 г. зноў ваяваў з казакамі. «Падчас паўстаньня Хмяльніцкага адзначыўся пры абароне Беларусі і Палесься» (Halecki, O. PSB. T. III. S. 252—253).

²⁹ Ян Самуль Пац гербу Газдава. Каралеўскі прыдворны, пасол у сойме і літоўскі падстолі. Як літоўскага харужыца яго часта блыталі са стрычным братам Крыштапам Зыгмунтам Пацам, вялікім літоўскім харужым у 1646—1656 г. (Latacz, H. PSB. T. XXIV. S. 701).

³⁰ Уладзіслаў Валовіч выставіў за ўласны кошт тры харугвы для абароны мазырскага павету.

³¹ Сапега Казімер Леў гербу Ліс, літоўскі падканцлер. Праўдападобна, быў уладальнікам аднаго з найвялікшых маёнткаў у Рэчы Паспалітай. (Rachuba, A. PSB. T. XXXV. S. 31—37).

³² Kojałowicz, A. Wojna przeciwko Kozakom...

³³ Rachuba, A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // Przegląd Wschodni, 1995. T. III. Z. 3. S. 383.

³⁴ Rachuba, A. Sapięha Kazimierz Leon (Lew). PSB. T. XXXV. S. 33.

Другая групоўка на чале з палявым пісарам ВКЛ Уладзіславам Валовічам стала ў абыззе з аддзеламі гетмана Януша Кішкі пад Рэчыцай, абараняла Палесьсе, але неўзабаве яе разьбілі паўстанцы. Януш Радзівіл паслаў «каб стрымаць наступ непрыяцеляў» літоўскага стражніка Рыгора Мірскага. Мірскі, дасьведчаны жаўнер і камандзір, рушыў у бок Рэчыцы на чале нешматлікіх гатовых да бою літоўскіх ротаў і, злучыўшыся з Уладзіславам Валовічам, стараўся стрымаць казацкія наезды, а таксама сялянскія і мяшчанскія бунты. Аднак падчас пераправы празь Бярэзіну пад Горвалем іх разьбіў казацкі аддзел Аркушы (Гаркушы, «родам з Быхава»). Уратавацца здолеў толькі Валовіч зь некалькімі вершнікамі, пераправіўшыся на другі бераг ракі.

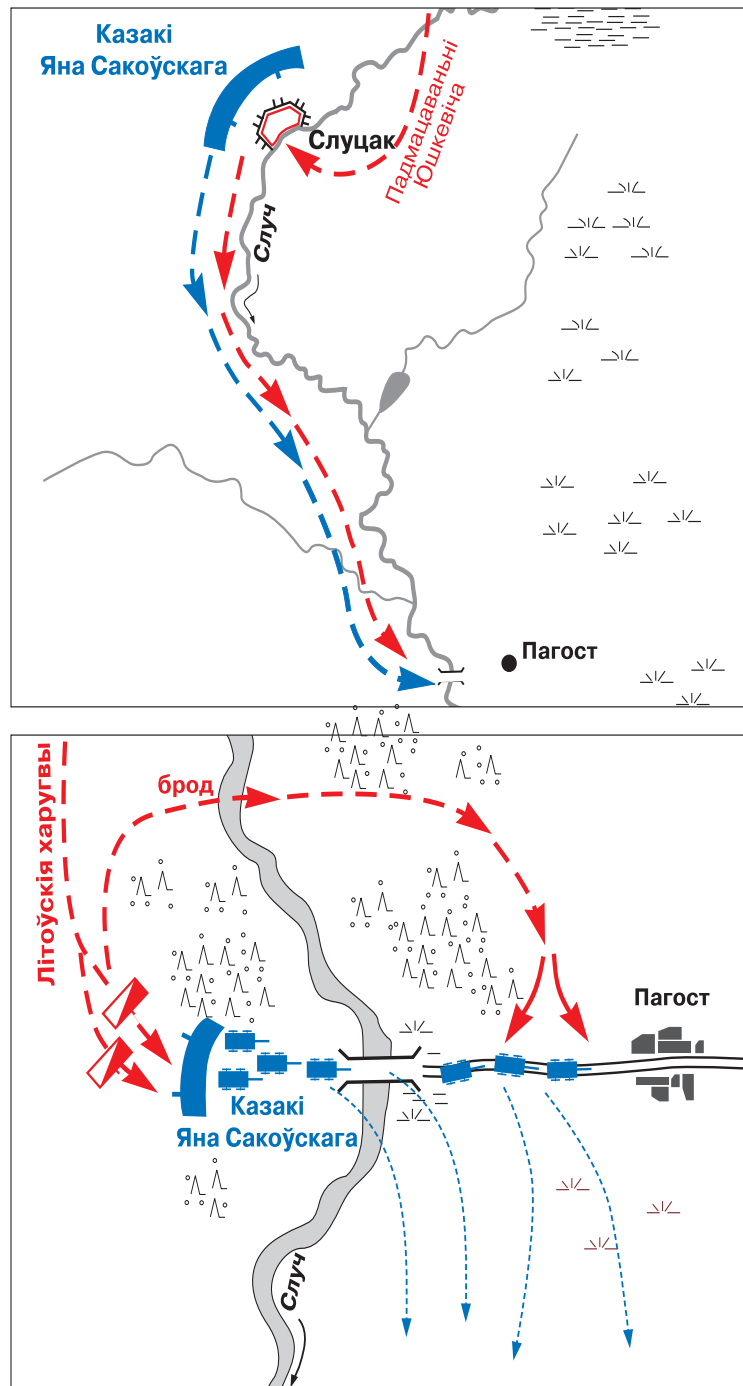
Затое літоўскі падчасы, клецкі ардынат Міхал Кароль Радзівіл на чале сваіх прыдворных ротаў і «міліцыі» разьбіў аддзелы бунтаўнікоў, якія рабавалі ягоную маёмасьць на Палесьсі.

Напрыканцы жніўня 1648 г. паўстанцы ўзялі ў аблогу Слуцак³⁵, крэпасць у наваградзкім ваяводстве, што належала князю Багуславу Радзівілу. Яе можна абараняў віленскі падстолі Ян Сасноўскі³⁶ зь «людям князя Багуслава»³⁷. Добра ўмацаваны горад ня раз вытрымліваў аблогу татараў і маскоўцаў. У Слуцку асела шмат эмігрантаў з Шатляндыі, прыведзеных літоўскім канюшым. Цяпер ліцьвіны таксама не зьбіраліся капітуляваць. Узначальваў наступоўцаў самазваны каштырскі гетман Ян Сакалоўскі (або Сакоўскі). З дасланых абаронцам Слуцку лістоў вынікала, што Сакалоўскі зь ягонымі аддзеламі прыйшоў таму, што ў горадзе схаваліся багатыя габрэі, якія аплачвалі харугвы Кароны, якія ваявалі ва Ўкраіне. І вось паўстанцы патрабавалі выдаць гэтых габрэяў, а таксама выступалі ў абарону веры праваслаўных сялян, якім нібыта забаранялася праводзіць набажэнствы «паводле старажытных звычаяў». Нападнікі накіравалі ліст слускаму архімандрыту Федасееву, але яго не было ў горадзе, таму ліст аддалі ў рукі пратапопу. Аднак найперш казакі спрабавалі дабіцца водкупу ў 10 000 злотых, шэсьць тысячаў локцяў фалендышу (цяжкага грубага галяндзкага або ангельскага палатна, ужыванага зазвычай бяднейшай шляхтай або слугамі), а таксама па кані для іх гетмана, сотнікаў і есаулаў. Віленскі падстолі Ян Сасноўскі зацягваў час, разьлічваючы на хуткую дапамогу, і распачаў перамовы з паўстанцамі. Між тым падышлі падмацаваньні, прыведзеныя Самулем Юшкевічам. Гэтыя ха-

³⁵ Горад на правым беразе ракі Случы, левага прытоку Прыпяці, каля маскоўска-берасьцейскай дарогі, калісьці — сталіца Слуцкага княства. SGKP. Т. X. S. 837—841.

³⁶ Ян Сасноўскі гербу Налэнч (пам. 1660). Браў удзел у вайне са Швэцыяй у Інфлянтах у 1621—1625 гг. як гусарскі коньнік гетмана К. Радзівіла ў харугве пар. А. Статкевіча. З траўня 1622 г. да 1625 г. таксама камандаваў харугвай вугорскай пяхоты (300 чалавек) гетмана Радзівіла. (Rachuba A. PSB. Т. XL. S. 549—552).

³⁷ Паводле *Encyklopedii Wojskowej*, у Слуцку Багуслаў Радзівіл утрымліваў шматлікую заложу, якая складалася з чатырох палкоў (Т. VII. S. 520). Ян Сасноўскі быў эканомам слуцкіх уладаньняў князя Багуслава.

1. Бітва пад Пагостам 4 верасня 1648 г.

ругвы паслаў князь Януш Радзівіл: як паведамляе Каяловіч, іх было чатыры, а паводле ліста Кшыштапа Хадкевіча — шэсьць. Уначы, пад покрывам цемры, яны незаўважна ўвайшлі ў крэпасць. Тады віленскі падстолі разарваў перамовы. 4 верасня 1648 г. абураныя казакі, нічога ня ведаючы пра ўзмацненне залогі Слуцку, кінуліся на штурм, але яго двойчы адбілі. Падчас штурму яны панеслі значныя страты (паводле некаторых звестак, у іх загінула 600 чалавек, пераважна чэрні). Тады казакі зрабілі выгляд, што адмовіліся ад далейшай аблогі, і пачалі адступаць. Наперадзе выправілі табар, але, адышоўшы на пэўную адлегласць, вярнуліся і «трэці раз напалі на Слуцк». Аднак і гэтая нечаканая атака правалілася. Разбітым паўстанцам давалося ўцякаць. Паводле іншага паведамлення, казакі адышлі з-пад Слуцку толькі пасля навіны пра набліжэнне сілаў на чале з Янушам Радзівілам. Падстолі Сасноўскі кінуў на ўцекачоў 600 кавалерыстаў, і тыя гналі непрыяцеля і секлі найбольш марудных казакоў, што адставалі. Праз чатыры мілі літоўскія жаўнеры дагналі непрыяцеля пад мястэчкам Пагост³⁸ (каля 36 км ад Слуцку) пры пераправе цераз раку Случ. Мост цераз раку, відаць, пры адступленьні табару перакрылі вазамі. Распачалася крывавая бойка перад мостам — тлумны натоўп бунтаўнікоў зацята супраціўляўся літоўскім кавалерыстам. У гэты час нейкі селянін паказаў ліцьвінам блізкі брод цераз раку, па якім некалькі харугваў Сасноўскага незаўважна пераправіліся на другі бераг і выйшлі ў тыл паўстанцаў. Сярод засьпетых зьянацку бунтаўнікоў усчалася паніка. Разбітыя казакі ратаваліся ўцёкамі ўплынь, іншыя скакалі з моста ў вадуду; тых, што засталіся перад мостам, пасеклі шаблямі. У гэтай крывавай баталіі загінула ня толькі каля 2000 казакоў, але і шмат шляхты. Недабітых ворагаў перасьледавалі аж да Турава. Ліцьвіны ўзялі столькі палонных, што іх прыйшлося трымаць у полі пад Слуцкам, а шасьцярых «значных» адаслалі ў Вільню. Самазваны гетман Сакалоўскі атрымаў цяжкую рану: падстрэлены «ў палову (...) наўрад ці выжыве». Забілі і казацкага вайсковага пісара Турчыновіча³⁹. Няўдалы каштырскі гетман неўзабаве памёр у Петрыкавічах «ад слуцкага стрэлу»; там зь некалькімі есауламі і сотнікамі яго і пахавалі⁴⁰. У сярэдзіне (?) жніўня Ян Пац на чале нанятых за ўласныя грошы дзвюх харугваў злучыўся пад Новым Быхавам з паспалітым рушэньнем аршанскага павету, якім камандаваў князь Друцкі-Горскі. Стоячы пад Рагачовам, ліцьвіны вялі сутычкі з варожымі аддзеламі, што

³⁸ Пагост — гарадок, вёска і маёнтак на р. Случы. 35 вёрстаў ад Слуцку. Нізінная мясціна, часткова крыху пагоркавая, з заходняга боку менш парослая лесам. Вельмі шмат балоцістых прырэчных паплавоў. SGKP T. VIII. S. 521.

³⁹ Kojalowicz, A. Wojna przeciwko Kozakom...; Jakuba Michałowskiego Wojskiego lubelskiego, a późniejszego kasztelana bieckiego księga pamiętniczaz dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna / Wyd. A.Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 178—179 (далей цытуецца як: Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza); Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 258; Serczyk, W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998. S. 126—127.

⁴⁰ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. Киев, 1965. С. 104.

дзеінічалі ў гэтых ваколіцах. 29 жніўня 1648 г. аршанскі ротмістар Міхал Друцкі-Горскі, старэйшы з сыноў князя, разagnaў аддзел бунтаўнікоў, які рухаўся з Гомеля да Быхава. Празь нейкі час чата [з вугорск., галоўны аддзел забесьпячэньня падчас стаянкі. — *заўв. перакл.*] на чале з Канстанцінам Міладоўскім (60 шабляў) разбіла пад Старшынінам казацкі аддзел, які ўцякаў пасьял паразы пад Слуцкам. На полі бою засталася 30 казакоў — больш за дзесяць узялі ў палон, астатнія разьбегліся па навакольлі. Але 10 верасьня 50 жаўнераў з харугвы Паца пераправіліся цераз раку Друць і спыніліся ў вёсцы Луча, забыўшыся на асьцярожнасьць і, «бавячыся, самімі сялянамі, толькі што схіленымі да запароскага бунту, былі пазабіваныя». Наступнага дня жаўнеры Паца помсыцілі за вершнікаў — пераправіліся цераз раку і пасеклі ўсіх сялян, якіх здолелі схапіць.

Лягер ліцьвінаў пад Рагачовам месціўся вельмі нязручна: яго з усіх бакоў атачалі лясы і багна. Адтуль бунтаўнікі сяляне нападалі на іх пазыцыі і адразалі дастаўку правіянту. Таму ў другой палове верасьня Пац і князь Друцкі-Горскі перанесьлі свае пазыцыі і разьмесцілі лягер паміж Старым і Новым Быхавам. Неўзабаве да іх прыйшлі падмацаваньні. Казімер Сапег даслаў частку быхаўскай залогі на чале зь віленскім падкаморым Гілярыем Чыжом: 500 коннікаў і 300 чалавек пяхоты зь дзьвюма гарматамі. Адно роту прывёў наваградзкі кашталян Самуль Статкевіч, другую — ковельскі князь Ян Сангушка⁴¹, а трэцюю — рэгімэнтар віцебскага ваяводзтва Аляксандар Агінскі⁴². Гэтая дывізія ўзаемадзеінічала з залогамі Быхава і Шклова, што належалі Сапегам. З крэпасцяў выходзілі моцныя аддзелы, каб змагацца з групамі бунтоўных сялян і казацкімі аддзеламі, што зьявіліся ў гэтых мясцінах. Групоўка Сапегі імкнулася авалодаць лініяй Дняпра і нават прасоўвалася ў глыб Чарнігаўшчыны⁴³.

Пасьял ваеннай нарады вырашылі накіраваць уверх па Дняпры ротмістра Міхала Друцкага-Горскага з 6 харугвамі кавалерыі, а ўніз па рацэ рушыў Ян Пац з камандзірам пяхоты Янам Вайсам на чале 800 чалавек. Гэтыя выправы не прынеслі поспеху, бо паўстанцы пазьбягалі бою, хаваючыся па балотах. Ліцьвіны вярнуліся ў лягер толькі зь некалькімі палоннымі.

Вялікую пагрозу для ВКЛ уяўляла групоўка паўстанцаў пад Мазыром на Прыпяці. У яе склад уваходзілі пераважна мяшчане з Мазыра і сяляне з навакольных вёсак. Загады стварыць гэткую баявую адзінку прывёз ад Хмяльніцкага каштырскі атаман. Групоўкай «паказачаных» мяшчанаў і сялян камандаваў Сядляр. Ён меў загад часова пільнаваць горад і навакольныя дарогі, а потым, у залежнасьці ад сытуацыі, або скіравацца да Хмяльніцкага, або рушыць у глыб Вялікага Княства. Пасланы літоўскімі камандзірамі разьезд на чале з Паўловічам і Смольскім прывёў палонных, і пад катаваньнем тыя прызналіся, што аддзел

⁴¹ Ян Уладзіслаў Сангушка — сын Самуля Сымона Сангушкі, віцебскага ваяводы з ковельскай лініі.

⁴² Аляксандар Агінскі з Казельску ўласнага гербу, нар. каля 1585 г., менскі ваявода. У 1648 г. быў ужо старым чалавекам.

⁴³ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 66—67.

Сядляра налічвае больш за дзесяць тысячаў чалавек. Яго меліся падтрымліваць жыхары зь іншых «паказачаных» гарадоў і вёсак: Мазыра, Рэчыцы, Гомеля, Турава, Лоева, Бабуры і іншых. Паўстанцы намерваліся рушыць у глыб Літвы, аднак усьведамлялі сваю слабасць: у аддзеле мяшчанаў з Мазыра на чале з палкоўнікам Столярам, які налічваў 400 чалавек, толькі палова мела агнястрэльную зброю, для якой, зрэшты, не ставала рыштунку і пораху. Палкоўнік Сядляр зусім ня меў артылерыі і патрабаваў, каб зь ёю дапамог Хмяльніцкі.

Падобная сытуацыя склалася ў Рэчыцы. Тамтэйшымі групамі паўстанцаў камандаваў палкоўнік Пакусін. Ён прыбыў у Рэчыцу з Чарнігава, а прызначыў яго палкоўнікам нехта Кемка, «старэйшы над цэлай ваколіцай». Аддзел Пакусіна складаўся напалову з казакоў, напалову зь сялян. Нічога дзіўнага, што аддзелы бунтаўнікоў без падтрымкі Хмяльніцкага баяліся ўступаць у бой зь літоўскім войскам. Паўстанцы пасылалі сваіх жонак чоўнамі ва Ўкраіну ды самі намерваліся пераправіцца туды, калі б толькі на іх рушылі літоўскія роты.

Са схопленымі палоннымі абышліся па-рознаму. Аднаго зь іх адпусьцілі. Другога, які быў «цвёрдым селянінам: чым больш яго мучылі, тым менш гаварыў і папросту, зубы сыцяўшы, маўчаў», пасадзілі на кол. Трэцяга, хоць ён і прызнаўся, што далучыўся да паўстанцаў за два дні да таго, але добраахвотна, пасеклі⁴⁴.

У верасьні 1648 г. Януш Радзівіл прыбыў на тэрыторыі, якім пагражала паўстаньне. Ён заехаў у Менск і адтуль скіраваўся ў Пухавічы, дзе падзякаваў літоўскаму падканцлеру Казімеру Ляву Сапегу за тое, што ягоная харугва падпарадкоўвалася загадам палявога гетмана. З Пухавічаў Радзівіл накіраваўся ў Глуск. Ён імкнуўся сабраць раскіданыя ў баях літоўскія харугвы, аднак гэта было нялёгка. Моц войска Вялікага Княства Літоўскага аслаблялася тым, што гетман ня мог ім цалкам распараджацца. Слабасць літоўскіх гетманаў вынікала з адсутнасьці ў Літве сталага войска: гетман ня меў кім камандаваць, пакуль ён не атрымае ад манарха прыпаведных лістоў [ліст, які давернік, напр., кароль, князь, горад, дае вайскаводцу з дазволам праводзіць вэрбаваньне з акрэсьленай мэтай. — *заўв. перакл.*] і на іх падставе не набярэ войска. Ці будучь прыватныя аддзелы падпарадкоўвацца гетману, залежала ад яго ўплыву і стасункаў зь іх гаспадарамі. Ён ня меў паўнамоцтваў нават ужываць дысцыплінарных захадаў у дачыненьні да харугваў, якія не прыбылі ў лягер і не выконвалі яго загадаў. Па праўдзе, аддзелы літоўскага падканцлера Казімера Лява Сапегі далучыліся да войскаў князя, але жаўнеры зь берасьцейскіх харугваў, у якіх скончыўся аплачаны тэрмін службы, разышліся па дамах. Не зьявіліся таксама менскія і аршанскія харугвы, што далучыліся да палка вялікага гетмана літоўскага, якім кіраваў Уладзіслаў Валовіч. У дадатак некаторыя паветы, напр., Пінскі, агаворвалі, што згаджаюцца на заяўленьня падаткі «*cum ea conditione* [пры той умове], каб на рэляцыйным сойміку прызначаная для абароны харугва засталася ў распараджэньні

⁴⁴ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. С. 161—163.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

павету, а ня гетмана»⁴⁵. Іншыя харугвы ішлі ў лягер так доўга, што заканчваўся час, на які іх нанялі: яны згортваліся раней, чым прыходзілі на месца!

* * *

Невядома, калі ў лягер князя прыйшла навіна пра «плюгавецкую ганьбу», як назвалі бітву на Пілаўцамі. Там пасья некалькіх дзён сутычак з арміяй Хмяльніцкага, перш чым дайшло да сур'ёзных баёў, у ноч з 22 на 23 верасня 1648 г. вестка, што нібыта набліжаецца татарская арда, выклікала ў польскім лягеры паніку. Сабранае ў лягеры пад Пілаўцамі войска Рэчы Паспалітай кінулася на ўцёкі. Трэба дадаць, што з поля бітвы беглі ў пярэпалаху аддзелы рэгулярных войскаў Кароны і добра навучаныя жаўнеры з панскіх разьездаў, а не паспалітае рушэньне, якога пад Пілаўцамі не было. У гэтую аблуду шмат каго з гісторыкаў увёў Генрык Сянкевіч. Ягоную памылку пашырыў Ежы Гофман у экранізацыі рамана «Агнём і мячом».

* * *

Пасья ўцёкаў войскаў Кароны Багдан Хмяльніцкі рушыў у глыб Рэчы Паспалітай. Ён дайшоў да Львова, жыхары якога, каб пазьбегнуць аблогі і верагоднай капітуляцыі зь непрадказальнымі вынікамі, аддалі перавагу вялізнаму водкупу. Потым казацкі гетман рушыў пад Замосьце.

* * *

Пасья Пілаўцаў сытуацыя ў Беларусі зьмянілася. Значна ўзмацнілі сваю актыўнасьць паўстанцкія аддзелы. Спачатку ўзноўленьня ваенныя дзеянні праходзілі пад іх перавагай. «Тым часам дайшлі навіны, — пісаў Альбрэхт Радзівіл, — што Берасьце Літоўскае ўзятае казакамі і разрабаванае, шмат законнікаў забітыя, а таксама луцкі канонік Лушч, майно разрабаванае, а касьцёлы зганьбаваныя»⁴⁶. Паклоўнік Максім Гладкі зьнішчыў у Кобрыне адзел драгунаў Вінцэнта Гасеўскага, Валовіч быў вымушаны адступіцца пад Слуцк. На Дняпры дзейнічаў Крывашапка.

У кастрычніку князь Януш Радзівіл, перш чым накіравацца на абраньне новага караля, умацаваў, наколькі магчыма, мяжу Вялікага Княства Літоўскага з Украінай і з Масковіяй. У полі дзейнічала каля 4000 наёмных і 1000 павятовых жаўнераў. Іх падтрымлівала паспалітае рушэньне. Як адзначалася, лінію Дняпра абараняла дывізія на чале з Рыгорам Друцкім-Горскім.

Затое другая групойка па-ранейшаму дзейнічала ў раёне Рэчыцы. У яе склад уваходзілі дзьве харугвы Язафавіча і адна Смольскага пад агульным камандаваньнем палявога пісара Ўладзіслава Валовіча, якога меліся падтрымліваць дзьве менскія і адна аршанская харугвы. Незадоўга да 8 кастрычніка гэтыя харугвы

⁴⁵ Wisner, H. Op. cit. S. 105—106; Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 63—64.

⁴⁶ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 126.

сутыкнуліся з паўстанцамі, якіх узначальваў палкоўнік Грыцко Бут. Ліцьвіны ўзялі палонных. Па другім баку ракі Бярэзіны дзейнічаў Аркуша (Гаркуша) «родам з Быхава». Абодва казацкія камандзіры мелі па 15 харугваў, «пад адной харугвай пяцьсот чалавек, пад другой менш». Паўстанцы занялі Бабруйск — мяшчане добраахвотна адчынілі перад імі брамы. Па дарозе яны рабавалі шляхецкія двары, а ў Бабруйску разрабавалі касцёл. Каб здабыць порах, яны даслалі ў Ігумен аддзел лікам 1000 добраахвотнікаў на чале з сотнікам Трэскам «з Лоева родам». Да Ігумену яны дайшлі 29 лістапада. Тут да іх далучыліся сто ігуменскіх мяшчанаў, а камандаваньне імі прыняў нейкі Грыбовіч. «Загадзя змовіўшыся, нападаюць на шляхецкія дамы і гарады, ня толькі забіраюць маёмасьць, але таксама хапаюць саміх гаспадароў, катуюць і забіваюць, страляюць у іх з мушкетаў»⁴⁷.

У ваколіцах Берасьця разьмясьціліся аддзелы на чале зь літоўскім стражнікам Рыгорам Мірскім. Гэта былі перадусім Радзівілавы і некаторыя наёмныя харугвы. Туды таксама мусілі падцягвацца новасфармаваныя роты. Для абароны берасьцейскага ваяводзтва князь вылучыў 3 харугвы гусараў і роту нямецкай пяхоты, камандаваць якімі даручыў смаленскаму ваяводу Яну Каралю Глябовічу.

Блізу 10 кастрычніка 1648 г., «каля рускага сьвята Пакрова»⁴⁸, Крывашапка, скарыстаўшыся неразьбярыхай у базарны дзень, пераправіўся цераз Сож і неспадзявана ўварваўся ў Чэрыкаў. Нападнікі пазабівалі ўсіх габрэяў, а таксама шмат шляхты і мяшчанаў, «тавары купецкія зрабавалі». Толькі мясцовы вайт Атрашкевіч здолеў «подступам» пакінуць горад. Паўстанцы ўзмацнілі свае сілы добраахвотнікамі з навакольных вёсак і мястэчкаў і пусьцілі свае аддзелы па ўсім Амсьціслаўскім павеце. Там «двары і дамы шляхецкія зьнянацку падпальваць і разбураць пачалі, жыхароў забівалі, дзе толькі маглі, не марудзіўшы».

Супраць бунтаўнікоў выступілі значныя літоўскія сілы, якія вёў князь Друцкі-Горскі. У склад ягонаў групы ўваходзілі таксама прыдворныя роты Сапегі на чале з Гілярыем Чыжом, магілёўскія павятовыя харугвы на чале з Мацеем Паўпентам і 300 пехацінцаў са Шклова. 11 лістапада 1648 г. ліцьвіны адбілі Чэрыкаў і ўчынілі крываваю помсту паўстанцам. Напэўна, літоўскія жаўнеры выразалі 1500 бунтаўнікоў, шмат іх загінула ў водах Сожа, калі спрабавалі пераправіцца цераз раку; іх «целы пазьней на бераг выкіданыя, яшчэ некалькі сочень галоў даставілі». Адваяваўшы Чэрыкаў, князь Друцкі-Горскі паслаў моцную чату пад камандаваньнем свайго сына Міхала, якая біла бунтаўнікоў, што трапляліся па дарозе. Наступная групоўка князя Друцкага-Горскага стала лягерам пад Бялынічамі.

У кастрычніку і лістападзе Аркуша і Падабайла, узяўшы з сабой каля 15 харугваў, што налічвалі 6000 чалавек, спрабавалі заняць Стары Быхаў⁴⁹. Горад

⁴⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. С. 161—163.

⁴⁸ У праваслаўным календары сьвята покрыва Маці Божай (Пакроў Найсьвяцейшай Багародзіцы).

⁴⁹ Majewski, W. Podobajło (Pobodajło) Stefan (Stepan). PSB. Tom XXVII. S. 135.

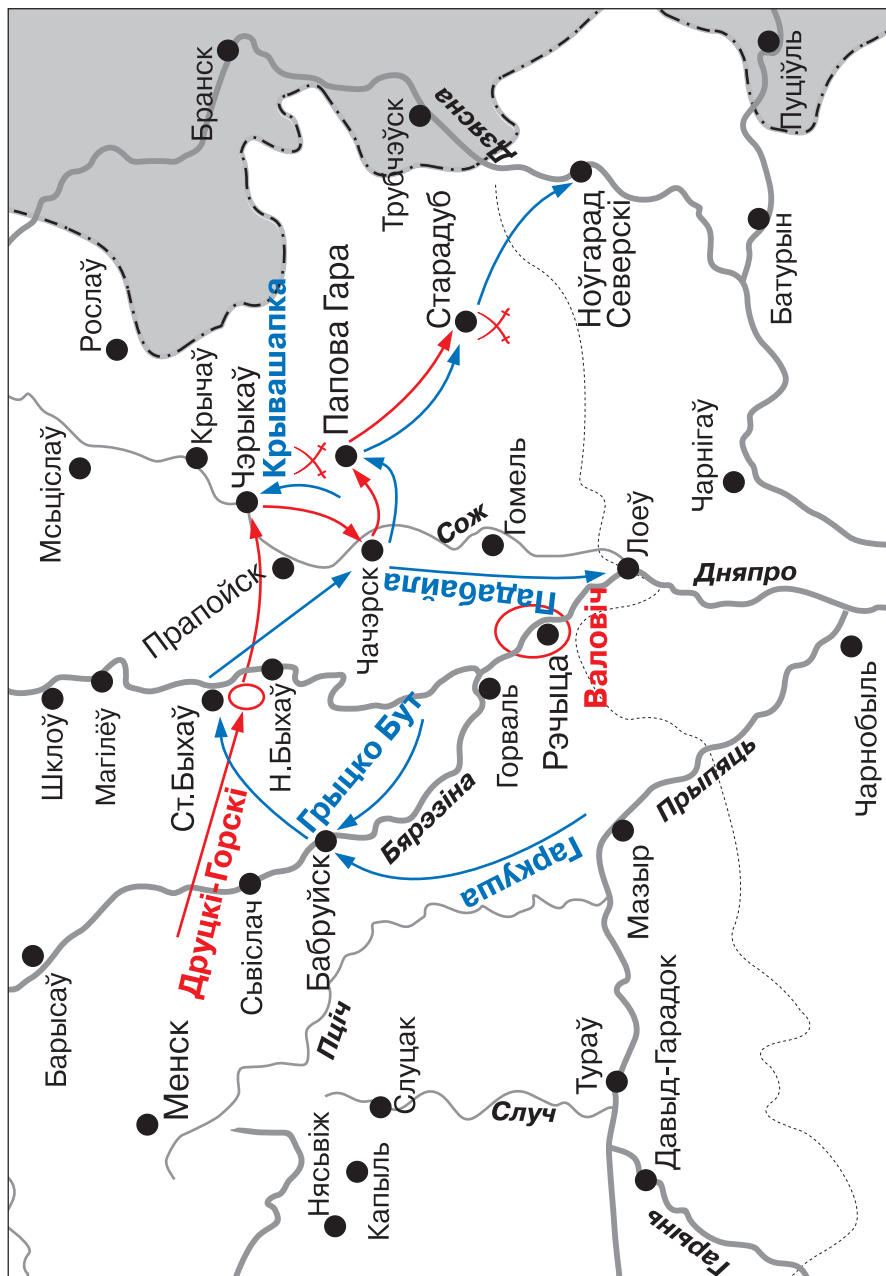
абаранялі, як ужо згадвалася, віленскі падкаморы Гіляры Чыж і камандзір пяхоты Ян Вайс. У Быхаве знаходзіліся таксама харугвы Яна Паца. Казакі нечакана атакавалі прадмесце, дзе стаяла на варце казацкая харугва Зыгмунта Слушкі⁵⁰, троекага ваяводзіча. Харугву Слушкі засьпелі зьянацку ў момант, калі жаўнеры сядалі абедать. Напэўна, іх коні былі асядланыя, і большасць жаўнераў змагла схвацца за брамамі гораду, якія своечасова зачынілі. Загінула ўсяго некалькі жаўнераў. Калі намер узяць Быхаў з налёту ня спраўдзіўся, казацкія камандзіры ўзяліся за аблогу гораду. Паперадзе пагналі сялян — тыя неслі перад сабою на зьвязаных жэрдак мяшкі, напоўненыя зямлёй.

Зь іх перад валамі гораду ўзьявілі ўмацаваньні «накштальт тэрасы» — схваўшыся за імі, казацкія стральцы абстрэльвалі абаронцаў. Пад прыкрыццём агню самапалаў казакі зь нечуванай мужнасьцю і зацятасьцю, не зважаючы на небазьпеку, узьбіраліся па драбінах на валы. Калі іх адбівалі, яны спрабавалі падкапацца пад брамы і, напэўна, падарваць іх. Ліцьвіны ня толькі стрымлівалі ўсе атакі ворага, але самі рабілі вылазкі за мury крэпасці. Падчас адной з вылазак літоўскія жаўнеры падпалілі прадмесце, так што казакам давялося пасьпешліва зь яго адступіць.

Спачатку Аркуша і Падабайла зьбіраліся аднавіць 24 сьнежня атакі на Быхаў, паклікаўшы на дапамогу з Чарнігаўшчыны аддзелы палкоўніка Грыцька Бутага. Аднак, атрымаўшы звесткі, што на дапамогу абложнікам ідзе князь Друцкі-Горскі на чале 5 павятовых аршанскіх харугваў і 6 харугваў полацкага ваяводзтва, казакі адступілі ад Быхава і скіраваліся пад Чачэрск, маючы намер заняць гэты населены пункт неспадзяваным нападам.

Хоць Чачэрск, абаронай якога кіраваў падстароста Макаровіч, ужо двойчы вытрымліваў атакі паўстанцаў, вакол яго з усіх бакоў быў бунтоўны ваколічны люд, і горад здаваўся лёгкай здабычай. Тымчасам казацкія аддзелы перахапіў пад мястэчкам Шклопінам (Жлобінам? — Рэд.) каля Чачэрску Ян Пац, які камандаваў авангардам групоўкі князя Друцкага-Горскага. Казакі, як яны зазвычай рабілі, хутка саскочылі з коней і вялі бой з-за сьпехам пастаўленых заслонаў і з байніцаў, зробленых у будынках. Таму першую атаку ліцьвінаў адбілі, напэўна, шчыльным агнём самапалаў. Казакі схаваліся ў гарадзкой забудове. Абодва бакі зазналі значныя страты. Толькі калі падышлі новыя літоўскія аддзелы, магчыма, таксама пяхота, якая прыцягнула невялікія гарматы, Ян Пац «бунтаўнікоў разьбіў і ўзяў горад». Аддзелы Акрушы і Падабайлы разьбегліся.

⁵⁰ Зыгмунт Адам Слушка гербу Астоя. Нарадзіўся 26 траўня 1628 г., малодшы сын Аляксандра і Зоф'і Канстанцыі з Ээновічаў, брат Альжбеты і Багуслава Юр'я. Слушка вучыўся ў Вільні (1639 г.), пазьней быў каралеўскім прыдворным. Вучыўся ў Кракаўскім унівэрсытэце (да 1642 г.). Аднак у 1646 г. яго забраў адтуль бацька. У 1648 г. удзельнічае ў вайне з казакамі, калі на паўднёвыя межы Вялікага Княства Літоўскага наступаюць аддзелы Багдана Хмяльніцкага. У сьнежні 1648 г. удзельнічаў на чале сваіх харугваў у адбіцці казацкай атакі на Быхаў. Прызначаны 1 сакавіка 1649 г. дзякуючы падтрымцы свайго швагра, надзвычайнага кароннага маршалка прыдворнага Адама Казанюўскага, прыдворным літоўскім харужым. Выкінуты з войска за няўкучу ў лягер у 1650 г.

2. Зімовы наступ князя Друцкага-Горскага 1648/1649

Разьдзел II

Зімовы наступ князя Друцкага-Горскага

Пасьля гэтага посьпеху ў барацьбе з бунтаўнікамі літоўскія сілы на чале з князем Друцкім-Горскім, якія налічвалі ўжо 8000 жаўнераў, пераважна, аднак, коньніцы⁵¹, скіраваліся да Паповай Гары. Тамтэйшы замак

разьмешчаны на рацэ Кісечы (Папова Гара, суч. Красная гара, разьмешчана на р. Бесядзь. — Рэд.) і ад прыроды ўмацаваны больш за іншыя ў гэтым навакольлі, таму варожая старшыня вырашыла сабрацца пад ім з суседніх крэпасьцяў, здабыць гэтае месца зброяй і, заклаўшы ў ім ваенную пазыцыю, наездамі мучыць памежныя ваколіцы.

Князь Друцкі-Горскі здолеў апырэдзіць непрыяцеля, засьпеў яго зьнянацку і разьбіў пакуль што нешматлікія казацкія аддзелы, якімі камандаваў войт зь мястэчка Кляпіна, дзе паўстанцы «*sedem belli* [ваенную сядзібу] сабе заснавалі». Над схопленымі паўстанцамі князь учыніў крываваю расправу: «палкоўніка», таго войта з Кляпіна, сотнікаў і атаманаў пасадзілі на кол, шмат каго засеклі, а тым, каго пакінулі жыць, паставілі распаленым жалезам пячаткі на ілбе. Потым князь Друцкі-Горскі на Паповай Гары засьпеў зьнянацку значную групу паўстанцаў.

Тым часам пад Папову Гару скіроўваліся палкоўнікі Крывашапка і Мікуліч з васьмю харугвамі. Аднак даведаўшыся, што там знаходзяцца літоўскія войскі, «за мілю да таго гораду», адразу пачалі сьпехам адступаць. Напэўна, яны мелі ў сваім распараджэньні занадта слабыя і ненавучаныя паўстанцкія аддзелы, што складаліся пераважна з «паказаных» сялян і мяшчанаў. Князь Друцкі-Горскі адразу даслаў за імі харугвы коньніцы. Аднак казакі, пакінуўшы вазы з усімі запасамі правіянту, а таксама порах і рыштунак, уцяклі ў Старадуб і Ноўгарад Северскі. Іх невялікая частка зачынілася ў Бабовічах, «ва ўмацаваным горадзе на рацэ Іпурэі (Жрыгеја) (Іпуці? — Рэд.)». Даведаўшыся пра набліжэньне харугвы пад камандаваньнем Канстанціна Міладоўскага, адтуль яны ў страху рассыпаліся па навакольных лясах або ўцяклі ў Старадуб. З Бабовічаў Друцкі-Горскі накіраваў пад Старадуб тры харугвы коньніцы на чале са сваім сынам Міхалам Крывашапам, Міладовічам і Здановічам. У Топалі малады Горскі атакаваў дзьве

⁵¹ Ojezyste spominki. S. 7—10. Князь Друцкі-Горскі пісаў: «Каб да гэтай свайй коньніцы я меў крыху болей пяхоты, шмат добрага можна было б учыніць. У гэтых харугвах, што пры мне былі, налічвалася 8 тыс. чалавек, але гэта ўжо ласцы Божай належыць, чым нашай мужнасьці і адвазе».

сотні бунтаўнікоў. Паўстанцы, як зазвычай, вялі бой з-за сьпехам узьведзеных умацаваньняў і вазоў, таму пачаўся абмен агнём, і літоўскія харугвы абстрэльвалі бунтаўнікоў некалькі гадзінаў. «З ласкі Божай, аднак, зьнішчылі іх да аднаго, і *victoria* засталася за намі». Пасьля гэтай сутычкі старасыціц рушыў далей. Ліцьвіны натыкнуліся на іншы адзел паўстанцаў, што нібыта налічваў некалькі соцень чалавек, і «некалькі гадзін уночы вялі бітву». Разьбітыя бунтаўнікі пакінулі свае лягеры, а ліцьвіны «на гэтай дарозе па розных месцах з паўстанцамі вялі баі і ў кожным перамагалі», нарэшце «пасьпяхова спыніліся ў Старадубе». Мяшчане Старадубу, пакінутыя правадырамі, якія ўцяклі ў Ноўгарад Северскі, здалі горад. Друцкі-Горскі зьбіраўся рушыць далей, але набліжаўся тэрмін выплаты жолду [заробку жаўнерам. — *заўв. перакл.*], і князь ня здолеў схіліць харугвы працягваць марш: шклоўская пяхота (каля 150 жаўнераў) звольнілася са службы і адышла ў Шклоў, а Ян Пац згарнуў адну казацкую харугву⁵². Пасьля аднаго дня адпачынку ліцьвіны, ня маючы дастаткова сілаў, каб укамплектаваць залогу, адступілі ў Чачэрск⁵³.

⁵² Другая казацкая харугва Яна Паца ў лютым 1649 г. узяла ўдзел у выправе Януша Радзівіла на Мазыр і Рэчыцу.

⁵³ Kojalowicz, A. Wojna przeciwko Kozakom...; Ojczyste spominki. S. 7—10.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Запароскі казак

Разьдзел III

Дзеянні стражніка Вялікага Княства Літоўскага Рыгора Мірскага

У пачатку красавіка 1648 г. на чале ўжо большага аддзелу Мірскі рушыў супраць узбунтаванага і занятага казакамі Пінску. Аднавіць хаду падзеяў цяжка, бо крыніцы падаюць спрэчныя звесткі. У горадзе стаяла казацкая залога, якой камандаваў Максім Гладкі⁵⁴. Як піша Вэспасіян Кахоўскі, «вельмі населены, схізма-тычнай веры» горад «зачыніўся, не жадаючы прапусьціць літоўскага войска». Мірскі, злучыўшыся з уцекачамі зь Пінску, на чале якіх стаяў пінскі маршалак Лукаш Ельскі, заняў разьмешчаны пад Пінскам Хомск і чакаў, каб падышлі артылерыя і пяхота.

5 кастрычніка ліцьвіны атакавалі Пінск. Напэўна, рашэньне ўдарыць па горадзе прыняў Самуль Камароўскі, якога літоўскі стражнік паслаў наперадзе зь невялікім аддзелам⁵⁵. Рыхтуючыся да штурму Пінску, Камароўскі

цяжкай коньніцы загадаў стаяць у рэзэрве і пільна сачыць за кожнай падзеяй. Аляксандра Гасеўскага, бэльскага старасту, і Мацея Гасеўскага⁵⁶, камандзіраў гусарскай і драгунскай роты выпусьціў на горад і сам ішоў за імі зь лёгкай коньніцай⁵⁷.

Гасеўскія неспадзявана ўварваліся ў горад, засьпелі зьнянацку казакоў і дайшлі да самага рынку. Але ў гэты момант раптам пачалася залёва, якая «пазбавіла магчымасьці ўжываць стрэльбы». Затое казакі, схававшыся на дахах дамоў, трапна абстрэльвалі ліцьвінаў шчыльным агнём рушніцаў. Першая атака на горад скончылася няўдала.

9 кастрычніка пад Пінск падступіў Мірскі. Казакі, напэўна, падбадзёраныя тым, што змаглі адбіць папярэдні штурм, выйшлі праз брамы, аднак іх хутка прагналі з поля рэйтарскія роты. Ачысьціўшы перадпольле [умацаваная паласа перад галоўнай пазыцыяй абароны. — *заўв. перакл.*] і авалодаўшы шанцамі пе-

⁵⁴ Т. Васілеўскі сьцьвярджае, што казакамі ў Пінску камандаваў Антон Нябаба, які нібыта загінуў падчас расправы над яго жыхарамі (Mirski, Grzegorz. PSB. Tom XXI. S. 347).

⁵⁵ Паводле іншай рэляцыі, першую няўдалую спробу авалодаць Пінскам зрабіў на загад Мірскага Лукашэльскі (Mirski, Grzegorz. PSB. Tom XXI. S. 347).

⁵⁶ Мацей Корвін Гасеўскі гербу Сьлепаўрон (пам. каля 1683 г.), наваградзкі стольнік. Малодшы сын Аляксандра Гасеўскага, быў ротмістрам каралеўскіх войскаў (Przyboś, Adam. PSB. Tom VIII. S. 343).

⁵⁷ Kojalowicz, A. Wojna przeciwko Kozakom....

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

рад брамай, Мірскі пачаў артылерыйскі абстрэл дзвюх гарадзкіх брамаў. Калі брамы выламалі, у атаку рушылі паручнік гусарскай харугвы смаленскага ваяводы Павал Невяроўскі, Шваркоф з рэйтарамі і Аляксандар Гасеўскі з гусарамі. За імі ў брамы ўварваліся астатнія харугвы коньніцы і ласыя на здабычу лягерныя чаляднікі. Асаблівай адвагай вызначыўся Лукаш Ельскі. Горад быў заняты, і бітва ператварылася ў разню. Максім Гладкі з аддзелам коньніцы спрабаваў вырвацца, але яго прымусілі адступіць капійнікі парнаўскага ваяводзіча Аляксандра Палубінскага. Казацкі камандзір падпаліў некалькі дамоў над ракой і пад прыкрыццём агню і дыму спрабаваў уцячы на лодках на другі бераг ракі Піны, аднак перагружаныя лайбы амаль усе патанулі. Але частка казацкай коньніцы, напэўна, з Гладкім на чале, выкарыстоўваючы надыход ночы і змярканьне, уцякла берагам ракі.

Літоўскае войска ўсю ноч стаяла напачатку на рынку і пазыцыях вакол гораду. Наступнага дня Мірскі аддаў сваім жаўнерам горад на рабаваньне. Мяркуецца, што сярод прыблізна з 10 тыс. жыхароў загінула траціна, а можа, нават палова. Зрэшты, гэтыя дзеі выклікалі пратэст канцлера літоўскага, а таксама пінскага старасты Альбрэхта Радзівіла, які так пісаў пра гэтыя падзеі:

Затое наша літоўскае войска, забраўшы ў казакоў сілаю Пінск, праз 14 дзён пакінула ў маім старастве большую, чым яны, шкоду і спусташэнне; ня толькі пры першай атацы, але празь некалькі дзён пад прынукаю ерэтыка Мірскага, камандзіра войска, пад горад падклалі агонь, які спаліў нова вымураваны храм Таварыства Езуса, калегіюм і, урэшце, касцёл сьв. Францішка. 14 000 чалавек, маладых і старых забілі і панабіралі вялізную здабычу⁵⁸.

Потым Мірскі некалькі тыдняў стаяў у Моталі, чакаючы загадаў Януша Радзівіла.

Сваволя жаўнераў, — пісаў Альбрэхт Радзівіл, — не задаволіўшыся гэтым, на дзесяць дзён заклала лягер у Моталі, пінскім мястэчку, і там, як вораг, прыгнятала падданных, не шкадуючы ні людзей, ні сялянскіх прыладаў. Урэшце яны дайшлі да таго, што, абрабаваўшы горад і навет, без прычыны бралі ў палон жанчын са шляхецкіх уладаньняў. Аж дзіва казаць, наколькі ўзбагаціліся жаўнеры, цягам чатырох тыдняў, вывозячы забраныя рэчы⁵⁹.

У гэтых дзеяннях палявы гетман ня браў непасрэднага ўдзелу. 13 кастрычніка 1648 г., перад ад'ездам на выбарчы сойм у Варшаву, палявы гетман літоўскі выдаў у лягеры пад Глускам вайсковы статут, які рэгуляваў прынцыпы вайсковай дысцыпліны. У Каралеўстве Польскім стала дзейнічаць статут, прыняты сойм-

⁵⁸ Radziwiłł, A. S. Pamiętnik. S. 158.

⁵⁹ Ibidem.

мам у 1609 г. Але адрозна ад яго ў Вялікім Княстве Літоўскім такі статут абвяшчаўся нанова, калі ліцвіны распачыналі ваенныя дзеянні. Асаблівую ўвагу палявы гетман надаў захаванню дысцыпліны сярод жаўнераў і абароне насельніцтва і яго маёмасці ад рабункаў. Заслугоўвае ўвагі вялікая колькасць злачынстваў, якія караліся сьмерцю. Гетман Радзівіл бязлітасна выконваў палажэнні прынятага вайсковага статуту. Гэта істотна паўплывала на дысцыпліну ў літоўскім войску — яна значна ўзрасла ў параўнанні з арміяй Кароны⁶⁰.

16 кастрычніка князь Януш пісаў зь лягеру архібіскупу Мацею Лубенскаму, што «гэтая паўсюдная заўзятасць рускай чэрні ўяўляе большую *periculum* [небяспеку] для ВКЛ, чым для самой Кароны»; пад пагрозай апынулася ўся Літва, апроч Жамойці:

Але мы ва ўсім ВКЛ, апроч Жамойцкага княства, ня маем ніводнага ваяводства, хіба толькі які навет, які б іb societatem rebellionis [да ліку паўстанцаў] нельга было прыцягнуць.

Абараняць такія вялікія прасторы дзяржавы чатырма тысячамі наёмных жаўнераў і тысячай павятовых жаўнераў было немагчыма⁶¹. Таму Януш Радзівіл і дамагаўся падваення колькасці літоўскіх войскаў: 23 кастрычніка па дарозе Варшаву ён пісаў з прыпынку ў Слоніме сабраным у сталіцы станам Рэчы Паспалітай:

Заяўляю і з абавязку пасады маёй асьцерагаю Вашых Мосьцяў Паноў, што калі прынамсі in duplo [удвая] цяперашняй квоты войска на абарону ВКЛ павялічыць ня схочаце, тады ўсе няшчасці, што, крый Божа, на нас зваляцца, ня будуць маёю віной⁶².

Тым часам стражнік ВКЛ выйшаў з Моталя і расклаў лягер пад Нобелем. Там ён і заставаўся да студзеня 1649 г., калі ў літоўскае войска прыбыў князь Януш Радзівіл.

* * *

У памерлага караля Ўладзіслава засталіся два зводныя браты: Ян Казімер і Карл Фэрдынанд. Нягледзячы на розныя агаворкі прадстаўнікоў шляхты і магнатства, меркавалася, што менавіта зь іх абяруць будучага манарха⁶³.

⁶⁰ Organiściak, W. Radziwiłłowie jako prawodawcy wojskowi w okresie od XVII do XVIII wieku // Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne / Red. Krzysztof Stępnik. Lublin, 2003. S. 329.

⁶¹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. С. 171—172.

⁶² Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. Kraków, 1912. S. 271. P. 3.

⁶³ Kubala, L. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1924. S. 302.

6 кастрычніка ў Варшаве распачаўся выбарчы сойм. Яго маршалкам абралі мазырскага войскага Піліпа Абуховіча, прыхільніка Яна Казімера, хоць ён афіцыйна не паказваўся на ягоным баку. Параза пад Пілаўцамі адыграла, як аказалася, сур'ёзную ролю ў барацьбе паміж кандыдатамі на карону. Уцякалі з-пад Пілаўцаў пераважна людзі, якія падтрымлівалі кандыдатуру каралевіча Карла Фэрдынанда. Іх ганьба прывяла да таго, што князь Ярэмі Вішнявецкі, які пакінуў поле бітвы адным з апошніх, і шляхта, якая падтрымлівала Карла Фэрдынанда, пачалі патрабаваць суду над баязьлівымі дзэртэрамі з-пад Пілаўцаў, якія належалі да той самай партыі, што і яны. У сваю чаргу галоўныя дзэртэры з-пад Пілаўцаў пачалі шукаць апекі ў канцлера Кароны Ежага Асалінскага, а тым самым падтрымліваць ягонага кандыдата на трон — Яна Казімера. Прыхільнікі Карла Фэрдынанда хацелі адразу на пачатку выбараў абвясціць свайго кандыдата каралём, бо слухна лічылі, што час грае на карысць ягонага брата.

Напрыканцы канвакацыйнага (выбарчага) сойму з'явіўся новы прэтэндэнт на трон Рэчы Паспалітай — трансільванскі князь Д'ёрдзь I Ракочы заявіў кандыдатуру свайго малодшага сына Зыгмунта. Ён абяцаў, калі абяруць ягонага сына, дапамагчы Рэчы Паспалітай з 30 000 ваяроў і тры гады ўтрымліваць іх за ўласны кошт⁶⁴.

Баючыся гэтага, Ян Казімер перад выбарамі скіраваўся ў блізкія Непаломіцы. Ён прывёў у Варшаву сваіх прыхільнікаў і адначасова стаў збіраць каля сталіцы ўзброеныя сілы. У Чэрскім старостве стаяла 6 нямецкіх харугваў, якімі камандаваў збеглы з-пад Пілаўцаў Зыгмунт Дэнгоф, зяць Ежага Асалінскага.

Прыхільнікі Карла Фэрдынанда і трансільванскага князя Зыгмунта Ракочага, хоць апошні кандыдат неўзабаве страціў сур'ёзныя шанцы, таксама прывялі значныя аддзелы войска. У Варшаву прыбылі Ярэмі Вішнявецкі з 800 чалавек, князь Дамінік Заслаўскі з сотняй і Аляксандар Каяцпольскі зь «вялікай кучай» жаўнераў. 2 лістапада Януш Радзівіл прыехаў у Варшаву на чале ўзброеных аддзелаў, якія налічвалі нібыта ажно 3000 чалавек. Калі браць пад увагу вельмі невялікую колькасць жаўнераў, пакінутых для абароны Вялікага Княства Літоўскага, гэтая інфармацыя выглядае цалкам неверагоднай⁶⁵.

Князь Януш Радзівіл выступіў супраць абрання абодвух Вазаў і выказаўся за кандыдатуру Зыгмунта Ракочага. Падобна, палявы гетман літоўскі рыхтаваў яго абраньне яшчэ пры жыцці Ўладзіслава IV. Сваёй пазыцыі ён не змяніў нават пасля сьмерці князя Трансільваніі 16 кастрычніка 1648 г., хоць большасць некаталікоў, у тым ліку літоўскіх, падтрымала тады абраньне на польскі трон Яна Казімера. Януш Радзівіл, як піша Тадэвуш Васілеўскі, здаўна ненавідзеў Яна Казімера (дарэчы, узаемна), і аддаваў перавагу кандыдатуры Карла Фэрдынанда⁶⁶.

⁶⁴ Kubala, L. Jerzy Ossoliński. S. 306.

⁶⁵ Wasilewski, T. Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984. S. 63—64; Wójcik, Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław. S. 49—54.

⁶⁶ Wasilewski, T. Janusz Radziwiłł. PSB. T. XXX. S. 211.

У час, калі працягваўся гандаль паміж прыхільнікамі абодвух братоў, іх прымірыў «вораг Рэчы Паспалітай нумар адзін» — Багдан Хмяльніцкі. Казацкі правадыр спачатку падтрымліваў кандыдатуру трансільванскага князя, аднак пасля ягонай сьмерці (6 лістапада) напісаў з-пад муроў Замосьця да займойскіх сэнатараў, шляхты і мяшчанаў, што прагне міру, але яго гаранты бачыць выключна ў абраньні каралевіча Яна Казімера. Неўзабаве ліст падобнага зьместу дайшоў да станаў Рэчы Паспалітай, якія раіліся на сойме. Хмяльніцкі на чале магутнай арміі стаяў занадта блізка Варшавы, каб сталіца Польшчы магла пачувацца ў бясьпецы. Вось што піша Зьбігнеў Вуйцік:

*Казакі пад яго камандаю прайшлі наймат даўжэйшы шлях з-пад Жоўтых Вод да Замосьця, каб не спакусіцца распачаць марш на Варшаву, калі б абраньне прайшло ня згодна зь іхняй задумай*⁶⁷.

Гэта не азначае, што Яна Казімера абралі без эксцэсаў. 17 лістапада на глебе выбараў ледзь не дайшло да праліцьця крыві, калі магнаты задзейнічалі пакліканья імі рэгулярныя вайсковыя аддзелы. Толькі пасля іх вываду разьёшаны натоўп шляхты супакоіўся. Урэшце Яна Казімера абралі каралём нават да прысягі *pacta conventa*, што было парушэньнем закону. Прысягу новаабраны кароль прынёс 20 лістапада. Толькі тады прымас Мацей Любенскі здзейсніў акт намінацыі, якім і завяршылася абраньне⁶⁸.

23 лістапада 1648 г. у Варшаву прыбылі пасланцы Хмяльніцкага, якія выказалі ягоныя патрабаваньні:

- усеагульная амністыя і вяртаньне казакам даўніх рыцарскіх вольнасьцяў;
- запароскае войска мусіць заставацца толькі пад уладай караля;
- скасаваньне царкоўнай уніі.

Пасля шматлікіх спрэчак кароль пад уплывам канцлера Асалінскага ўрэшце згадзіўся на гэтыя ўмовы, і Хмяльніцкі адступіў ва Ўкраіну, каб трыюмфальна ўехаць у Кіеў. Ян Казімер выдаў унівэрсал, якім абвяшчаў, што казацкая вайна завершаная (як убачым, ён папросту выдаваў жаданае за рэальнае). На перамовы з казакамі паслалі камісію на чале з Адамам Кісялём. 1 студзеня 1649 г. камісары выправіліся ў далёкі Пераяслаў, везучы з сабою гетманскую булаву для Багдана Хмяльніцкага і харугву, нададзеную яму каралём і Рэччу Паспалітай⁶⁹.

⁶⁷ Wójcik, Z. Jan Kazimierz Waza. S. 55.

⁶⁸ Wasilewski, T. Ostatni Waza na polskim tronie. S. 65—67; Wójcik, Z. Jan Kazimierz Waza. S. 55—58.

⁶⁹ Wasilewski, T. Ostatni Waza na polskim tronie. S. 68.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Дзясятнік літоўскай пяхоты

Разьдзел IV

Літоўскае войска і вайскаводцы ў першай палове XVI ст.

Люблінская унія 1569 г. не ліквідавала цалкам аўтаноміі Вялікага Княства Літоўскага. Літва мела асобнае заканадаўства і судовую ўладу, цэнтральныя органы і адміністрацыю, войска, грошы і казну. Унія, заключаная ў Любліне, змяніла стратэгічнае становішча Літвы. Калі Карона прыняла Ўкраіну і Вальнь, Вялікаму Княству Літоўскаму больш ня трэба было ахоўваць сваю паўднёвую мяжу ад няспынных татарскіх наездаў; іх прадухіленьне сталася задачай рэгулярнага наёмнага войска Кароны (у арыгінале «кварцянага», г. зн. якое ўтрымлівалася з спэцыяльнага падатку — кварты. — *заўв. перакл.*) — яно амаль усё цяпер стаяла ва Ўкраіне. Сытуацыя змянілася ў 1648 г., калі распачалося паўстаньне Хмяльніцкага. Апроч таго, значна скарацілася мяжа Літвы зь яе адвечным ворагам — Маскоўскім княствам.

У першай палове XVII ст. Вялікае Княства Літоўскае, як згадвалася вышэй, не трымала ў мірны час ніякага палявога войска, бо ў літоўскі скарб не паступалі сталыя падаткі на патрэбы арміі. Адзінымі пастаяннымі ўзброенымі сіламі Літвы былі залогі ў Вільні, Смаленску, Дзьвінску і Полацку ў складзе некалькіх соцень наёмных пехацінцаў. Іх утрымлівалі з прызначаных на пэўны час надзвычайных падаткаў. А як не ставала грошай на жолд для залогі, даводзілася нават браць пазыкі ў лік будучых падаткаў. Больш за тое, Уладзіслаў IV утварыў артылерыйскі корпус, на які ўладальнікі каралеўшчынаў [каралеўскія землі; з XVI ст. дзяржаўныя землі Рэчы Паспалітай. — *заўв. перакл.*] мусілі плаціць невялікую квоту, г. зв. «кварту» (уласна кажучы, квінту, г. зн. 1/5 даходаў). Калі пачыналася вайна, палявую армію стваралі нанова і тое толькі на дакладна акрэсьлены час, на падставе пастановы сойму ці г. зв. віленскай канвакацыі — рэлікту літоўскага парламэнту. Па заканчэньні ваенных дзеяньняў наёмныя атрады распускаліся.

Арганізацыйна літоўскае войска не адрознівалася ад арміі Кароны, хоць мела таксама свае спэцыфічныя атрады. Увогуле яно падзялялася на войска, падлеглае цэнтральнай уладзе, самакіраваньню, а таксама на прыватныя войскі.

Тэарэтычна асноўнай і найвялікшай адзінкай абароны было паспалітае рушэньне. Згодна з III Статутам Літоўскім ад 1588 г., служыць у ім былі абавязаныя ўсе землеўладальнікі: шляхта, духавенства (з частковым выключэньнем езуіцкай калегіі ў Вільні), татары і мяшчане каралеўскіх гарадоў, якія фармавалі атрады ў залежнасьці ад велічыні сваёй маёмасьці. Тэарэтычна служба ў паспалітым рушэньні была нават важнейшая, чым служба ў наёмных харугвах. Калі землеўладальніку не дазвалялі асабіста ўзяць удзел у паспалітым рушэньні хва-

роба, узрост, род, займаная пасада, ён меўся паслаць замест сябе намесьніка, таксама шляхціца. Прафэсійныя жаўнеры выступалі супраць абавязку зьяўляцца на попісах, дамагаліся, «каб паспалітым рушаньнем жаўнераў не турбавалі», але безвынікова⁷⁰. Тыя, хто не зьяўляўся на попісе пад харугвы паспалітага рушанья, мусілі карацца стратай маёмасьці, але на практыцы бывала па-рознаму. Паспанову склікаць паспалітае рушаньне прымаў вальны сойм, а кароль яе пацьвярджаў, пасылаючы г. зв. віці [лазовыя пруткі або пучкі вяровак, якія рассылаліся рыцарам як позва зьявіцца на ваенную выправу; пазьней: каралеўскія ўнівэрсалы, якія склікалі паспалітае рушаньне. — *заўв. перакл.*]. Час палявой службы дакладна акрэсьліваўся (зазвычай 3 месяцы), быў нязьменным і дакладна захоўваўся. У Літве кароль часам склікаў паспалітае рушаньне абмінаючы сойм ці соймкі, прытым ня толькі ў маштабе ўсяго Вялікага Княства Літоўскага, але нават у паасобных ваяводзтвах і насуперак волі самой шляхты. Больш за тое, кароль, карыстаючыся паўнамоцтвамі вялікага князя, адзінаасобна прызначаў камандзіраў паспалітага рушанья. Манарх дзяліў войска ВКЛ, як лічыў патрэбным — цяжка ўявіць сабе нешта падобнае ў Польшчы — і нават пасылаў яго паза межы Літвы, напрыклад, у Карону.

Хоць гэтыя незаконныя дзеянні часта выклікалі вострыя пратэсты, аднак літоўская шляхта ім падпарадкоўвалася.

Галоўным вайскаводцам паспалітага рушанья лічыўся кароль, але на практыцы ён ніколі ім у Літве не камандаваў. У адсутнасьць у лягеры караля фактычным вайскаводцам паспалітага рушанья быў вялікі гетман літоўскі, а безь яго — палявы гетман літоўскі. Літоўскае паспалітае рушаньне мела ўласную харугву, аднак яму так ніколі і не давялося пад ёй выступіць. Колькасьць паспалітага рушанья дакладна невядомая (напэўна, яно магло налічваць 25 000 чалавек), бо яно ніколі не зьбіралася ў поўным складзе, галоўным чынам празь ягоную нізкую баяздольнасьць. Яна тлумачылася некалькімі прычынамі. Па-першае, у паспалітае рушаньне прызываліся людзі, не спрактыкаваныя ў штодзённым ужываньні зброі, хоць яны і верылі ў сілу сваёй шаблі. Затое яны былі звыклія да вялікіх вольнасьцяў і выгодаў і адзначаліся нізкім баявым духам. Такія людзі не маглі ўтвараць дысцыплінаваных вайсковых адзінак і даваць рады зь цяжкасьцямі бою. Калі ўжо харугвы паспалітага рушанья выпраўляліся на поле бітвы, то камандзіры даручалі яму другасныя задачы або яно мусіла падтрымліваць наёмныя роты. Харугвы паспалітага рушанья ўзначальвалі ў ваяводзтвах ваявода, кашталян або харужы.

Пры ўнутранай ці вонкавай пагрозе, калі дзяржаўныя войскі не маглі гарантаваць бясьпеку таго ці іншага павету, соймкі прымаў рашэньне склікаць паспалітае рушаньне дзеля абароны сваіх земляў. Сабранымі харугвамі кіраваў маршалак або харужы, а калі іх не было — войскі [земскі чыноўнік, які апекаваўся

⁷⁰ Rachuba, A. Sily zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // Przegląd Wschodni. 1995. Т. III. Z. 3. S. 383.

сем'ямі і маёмасьцю шляхты падчас паспалітага рушаньня, выконваў таксама абавязкі судзьдзі, замяняючы старасту. — *заўв. перакл.*]

Замест скліканага соймам паспалітага рушаньня або проста з ініцыятывы шляхты павету соймакі вырашалі набраць павятовыя харугвы. Арганізацыйна павятовая харугва не адрозьнівалася ад дзяржаўнай роты; харугву ўтваралі вершнікі з разьездамі. Яе ўзначальваў ротмістар, якому дапамагаў паручнік і харужы. Звычайна павятовым ротмістрам рабіўся хто-небудзь з вядомых і аселых на тэрыторыі павету жаўнераў. Павятовым харугвам наперад выплачвалі жолд (вельмі часта вышэйшы, чым у дзяржаўных харугвах). Незалежна ад жолду павятовыя кавалерысты атрымлівалі агнястрэльную зброю, а пяхота — мундуры. Ім таксама прызначалі месцы збору і забясьпечвалі правіянтам. Харугву зазвычай наймалі на 3 месяцы — пераважна кавалерыю, найперш казакоў і гусараў, часам рэйгараў і аркебузараў, а час ад часу — пяхоту і драгунаў. Нягледзячы на высокі жолд, баяздольнасьць павятовых ротаў хоць і пераўзыходзіла паспалітае рушаньне, але была ня надта высокай. Рэч у тым, што павятовыя харугвы ўтвараліся пазьней, чым дзяржаўныя і нават прыватныя, таму ім ужо не ставала дасьведчаных («служывых») жаўнераў.

Калі ў 1648 г. ліцьвінам пагражалі аддзелы паўстанцаў Хмяльніцкага, яны паставілі на соймаках асобную ўмову, каб нанятыя ім харугвы не пакідалі тэрыторыі свайго павету.

Аддзелы, найманья буйнымі літоўскімі ды інфлянцкімі гарадамі, прызначаліся выключна для іх абароны й не выходзілі ў поле.

Прыватныя войскі літоўскіх магнатаў былі вельмі нешматлікія, бо іх набору супраціўляўся кароль. Ім вызначалася задача перадусім ахоўваць парадак ва ўладаньнях гаспадара, абараняць ягоныя замкі, суправаджаць яго на розных урачыстасьцях. Гетман Крыштап Радзівіл меў у 1640 г. толькі 100 татароў і 60 драгунаў. Ягоны сын Януш у 1648 г. меў 200 драгунаў і 100 гайдукоў. На пачатку паўстаньня Хмяльніцкага вялікі гетман літоўскі Януш Кішка ўтрымліваў дзьве харугвы пяхоты: адну, колькасьцю 100 пехацінцаў, пад камандаваньне ротмістра Куноўскага, а другую, колькасьцю 200 чалавек, на чале з ротмістрам Лавянецкім. Найбагацейшы ў тым часе літоўскі магнат падканцлер Казімер Лявон Сапега выставіў на вайну з казакамі 2000—3000 жаўнераў, аднак толькі частку зь іх ён фінансаваў з уласных сродкаў. Утрымліваць гэтка шматлікія аддзелы было настолькі дорага, што доўгі час ніводзін з магнатаў ня мог сабе гэтага дазволіць. Іх аддзелы пераходзілі на ўтрыманьне дзяржаўнай казны Рэчы Паспалітай.

Асноўнымі ўзброенымі сіламі Вялікага Княства Літоўскага былі наёмныя аддзелы. Рашэньне пра іх набор, колькасьць і структуру прымаў сойм. Кароль мог яго толькі карэктаваць.

У ВКЛ, як і ў Каралеўстве Польскім, войскам камандавалі два гетманы, прызначаныя каралём, — вялікі і палявы. Кароль, ён жа вялікі князь літоўскі, меў у Літве большую свабоду ў надзяленьні пасадамі, напрыклад, Жыгімонт III Ваза мог, абмінаючы гетманаў, даручыць камандаваньне войскам ім прызначанаму рэгімэнтару. Слабасьць літоўскіх гетманаў тлумачылася ўжо згаданай адсутнасьцю

ў Літве сталага войска. У мірны час гетману не было кім камандаваць. Толькі калі ўзгараўся канфлікт, гетман атрымліваў ад караля прыпаведныя лісты (звычайна «з акенцамі» [fenestrello], г. зн. без упісаных прозвішчаў ротмістраў). Кароль вырашаў, хто з гетманаў — вялікі або палявы — атрымае лісты. Здаралася, што кароль перадаваў іх непасрэдна праз ротмістра, аднак, гэта разглядалася як парушэнне гетманскіх паўнамоцтваў. Так зрабіў Уладзіслаў IV у 1646 г. Тады ротмістры зьвярнуліся да вялікага гетмана літоўскага Януша Кішкі, каб ён пацьвердзіў законнасьць атрыманых ім лістоў. Кароль таксама вырашаў, ці выкарыстоўваць гарматы, — гетман мог толькі прасіць у яго згоды вывесці іх у поле.

Своеасаблівасьцю Вялікага Княства Літоўскага было тое, што, паводле закону, палявы гетман не падпарадкоўваўся вялікаму, за выключэннем тых выпадкаў, калі абодва знаходзіліся ў лягеры. Тады аддзелы палявога гетмана мусілі ўтвараць пярэдні полк. На практыцы абодва часта дзейнічалі незалежна. У полі, нават у раёне баявых дзеяньняў, вялікаму гетману падпарадкоўваліся толькі тыя наёмныя харугвы, на якія ён сам атрымліваў прыпаведныя лісты, а таксама прыватныя і павятовыя харугвы, калі іх накіроўвалі ў лягер пад ягоную каманду. Ён ня мог бяз згоды палявога гетмана распараджацца ягонымі наёмнымі ротамі. Да ўзаемадзеяньня даходзіла звычайна ў момант пагрозы з боку варожай арміі. Аднак толькі вялікі гетман, як ужо адзначалася, ўзначальваў паспалітае рушаньне (калі яно было ў лягеры), ён быў таксама найвышэйшым вайсковым судзьдзём і прызначаў зімовыя кватэры.

Войска ВКЛ падзялялася на адзінкі нацыянальнага ды іншаземнага набору. Гэтае размежаваньне, уведзенае вайсковымі рэформамі караля Ўладзіслава IV яшчэ ў сярэдзіне XVII ст., заставалася досыць хісткім. Літоўскае войска, як і армія Кароны, складалася з кавалерыі і пяхоты. Пасьля вайны з Масквою за Смаленск (1632—1634 гг.), калі Рэч Паспалітая выставіла армію пераважна з пяхоты і драгунаў, ліцвіны заўжды мелі колькасна большыя аддзелы пяхоты і драгунаў, чым армія Кароны.

Літоўскую кавалерыю ўтваралі гусарскія, рэйтарскія і казацкія харугвы. Існавалі таксама харугвы капійнікаў (!), хоць яны і ня згадваліся ў рээстрах і прыпаведных лістах.

Адзінай сталай арганізацыйнай і тактычнай адзінакай коньніцы нацыянальнага набору была ў той час рота, або харугва. Харугвы кавалерыі наймаліся толькі ў выпадку вайны на падставе прыпаведнага ліста, які акрэсьліваў колькасць людзей, памер жолду і працягласьць службы. Прыпаведны ліст пісаўся паводле досыць схематычнай формы, якая выглядала наступным чынам:

Ведаючы любоў Вернасьці Тваёй да Госпада і Айчыны і ня менш — тваё рыцарскае рамяство, заклікаем, каб Твая Вернасьць, забясьпечыўшыся колькасцю (50, 100, 150 і г. д.) народу, да вайны здатнага, у выправах бывалага, на прызначаны дзень і месца зьявіўся ва ўсім парадку і гатоўнасьці⁷¹.

⁷¹ Cichowski, J.; Szulczyński, A. Warszawa: Bellona, S. 21—22.

Адначасова з прыпаведным лістом ротмістар мог атрымаць з казны пэўную суму грошай, каб лягчэй было весці набор. Згодна з законам ротмістар павінен быў «аблятаваць» прыпаведны ліст, г. зн. упісаць яго ў гарадзкія акты ў гарадзкім органе, найбліжэйшым да месца фармаваньня роты. Ротмістраў наперад ведалі двор і асабліва гетманы. Рэч Паспалітая ў XVII ст. часта вяла войны, таму ў краіне было шмат падрыхтаваных, вывучаных і гатовых да службы прафэсійных жаўнераў. Ротмістры маглі за кароткі час сфармаваць новыя харугвы, яны папросту аднаўлялі роты, хутка і лёгка вэрбуючы вершнікаў з разьездамі, якіх асабіста ведалі. Сьведчаць пра гэта і вельмі кароткія тэрміны, прадугледжаныя на зборы, і зьяўленьне ў лягеры з гатовай да бою ротай. Напрыклад, соймавая пастанова 1620 г. дае ротмістру два месяцы на збор роты і ўсяго два тыдні, каб прыбыць зь ёю ў лягер.

Асноўнай арганізацыйнай адзінкай у харугве быў разьезд (roszet). У складу разьезду ўваходзіў вершнік і шарагоўцы (rosztowci), якія стаялі разам зь ім у баявых шэрагах. (Іх таксама называлі зброяношамі, чаляднікамі ці асядачамі.) Велічыня разьезду залежала ад становішча і заможнасьці вершніка. Разьезд ротмістра зазвычай налічваў 12 коней, паручніка — 6, харужага — 5, вершнікаў — ад 1 да 4. Велічыня разьезду вызначала месца ня толькі ў шляхецкай супольнасьці, але і ў вайсковай герархіі, бо ролі (сьпісы вершнікаў у харугве) складаліся не ў альфавэтным парадку, а групамі паводле вайсковай выслугі і званьня ці колькасьці шарагоўцаў. Так, на пачатку сьпісу ішлі вершнікі з большымі разьездамі, у канцы — новыя кавалерысты, нанятая ў гэтым квартале. Чарговасьць запісу нармавалася толькі звычай, але мела вялікае значэньне з гледзішча прэстыжу. У якасьці кары за непадпарадкаваньне вершніка маглі перанесьці на ніжэйшую пазыцыю ў сьпісе роты. У кавалерыі Рэчы Паспалітай служылі, па-першае, шляхецкія сыны, якія практыкаваліся ў ваенным майстэрстве 2—3 гады, і, па-другое, прафэсійныя жаўнеры. Гетманы і Кароны, і Княства імкнуліся, каб у кавалерыйскіх ротах было шмат малых разьездаў, каб «найбольш харугва войскам была загушчаная». Гэта падвышала тактычную вартасьць харугвы⁷².

Нацыянальная коньніца (гусары і казакі) шыхтавалася ў бой неглыбока, ня больш як у 3 шэрагі. Неглыбокі строй дазваляў уводзіць у бітву больш дзідаў і шабляў. Атакавала кавалерыя наўгалоп. Верхавы конь мог праскакаць гэтым самым імклівым алюрам толькі каля 100 мэтраў. Таму атаку пачыналі ступою, потым пераходзілі на трушок, каб у вырашальны момант, перад самым ударам на непрыяцеля, перайсьці ў галоп.

Сапраўдная колькасьць харугваў нацыянальнага найму была ніжэйшая, бо трэба было адлічваць г. зв. сьяпяныя порцы⁷³ ротмістраў ад ліку, пададзенага ў

⁷² Wagner, M. Prawa i obowiązki oficerów armii koronnej w drugiej połowie XVII w. // SMHW. T. XXXVI. S. 30.

⁷³ Камандзіры харугваў, палкоў ці іншых асноўных адзінак падавалі колькасьць сваіх жаўнераў на патрэбы выплаты жолду (порцый). Адзначалі яе заўсёды крыху вышэйшай (як мяркуецца, на 12—15%) за фактычны стан. Гэтая надбаўка жаўнераў і выдаткаванага на іх жолду (порцый) па-за фак-

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

рэестры. Здаецца, зазвычай разьезды ротмістра харугвы ў гусарскай і казацкай коньніцы складалі 12 % ад агульнага ліку. Яны служылі пераважна для забеспячэння паручнікаў і былі сапраўды «сяляпяя», таму іх трэба адумаць ад агульнага ліку харугвы. Аднак, беручы пад увагу, што некаторыя ротмістры сапраўды служылі разам з разьездамі, хоць і меншымі, чым значылася ў рэестры, трэба адняць каля 10 % ад колькасці коннай харугвы паводле рэестру. Такім чынам, калі прыпаведны ліст вызначаў склад роты на 100 коней, то насамрэч у ёй налічвалася каля 90 жаўнераў.

Ротмістар выплачваў заробак усім вершнікам падчас г. зв. «кола харугвы», таму ў гэтых ротых не было гаворкі пра нейкія злоўжыванні, якія, на жаль, здараліся ў падраздзяленнях іншаземнага набору. Атрымаўшы грошы, вершнік дзяліўся імі з шарагоўцамі згодна з раней вызначанай дамоўленасцю. Часам вершнік нават мусіў дакладаць сваім чаляднікам з уласнай кішэні.

Калі б заробак сплачваўся ў належны тэрмін, жаўнеры Рэчы Паспалітай былі б у неблагім становішчы. На жаль, у рэчаіснасці ўсё адбывалася іначай. З выплатамі казна і Кароны, і Княства звычайна спазнялася. Прычыны трэба шукаць ва ўсёй заганнай фінансавай сыстэме Рэчы Паспалітай. Ад пачатку да сярэдзіны XVII ст. кошт харчавання і амуніцыі вырас напалову, а вартасць грошай знізілася ўтрая. Між тым, дзякуючы падвышэнню ставак заробку кошты ўтрымання войска выраслі нязначна, аднак істотна падаражэлі коні і зброя.

Дзіўная рэч, калі манархі вядуць вайну, енчаць падданых, плацячы невыносныя падаткі. Сабраўшы грошы, лянуючыся наймаюць жаўнераў, а новананятых ўцякаюць. Афіцэры злоўжываннямі, а жаўнеры рабункамі знішчаюць бедных. Калі загадаюць рушыць на вайну, неспрактываваны жаўнер болей нашкодзіць, чым дапаможа⁷⁴.

На час кампаніі літоўскую армію дзялілі на палкі. Бывала, што з войска вылучалі полк толькі на пэўнае баявое заданьне. Напрыклад, так зрабіў у 1649 г. Януш Радзівіл, калі ішоў камунікам (г. зн. безь ніякіх залішніх табараў) з-пад Турава.

Часам (у адзінкавых выпадках і з ініцыятывы самога таварыства) кавалерыя білася пешкі — гэта выдатна сьведчыць пра яе знакаміты запал і баявы дух.

Забеспячэнне правіянтам было абавязкам саміх жаўнераў. Таму з войскам рушыла мноства табарных вазоў. «Кожны вершнік ня раз меў з сабою некалькі вазоў чацьверыком, а гэтыя вазы, адмыслова пастаўленыя, ня раз былі для войска перасоўнымі ўмацаваннямі»⁷⁵. Як піша Рамуальд Раманскі, кожны вершнік-

тычным станам складала т. зв. сяляпяя порцыі. Сродкі, якія выдаткоўваліся на няісных жаўнераў, даставаліся камандзірам і афіцэрам.

⁷⁴ [Wespazjan Kochowski]. *Historia panowania Jana Kazimierza*. Poznań, 1840. Tom I. S. 91.

⁷⁵ Czapski, M. *Historia powszechna konia*. Poznań, 1874. T. II. S. 474

кавалерыст вёў зазвычай тры табарныя вазы⁷⁶. Табарныя вазы падчас маршу дзялілі на дзве групы. Большая частка ехала паперадзе войска (на бяспечнай тэрыторыі), а астатнія — пры харугвах, кожны воз меў сваё месца ў шэрагах.

Шыман Старавольскі апавядаў у 1632 г. (напэўна, перабольшваючы):

Я спаткаў пад Жэшавам харугву, якая мела толькі шэсьцьдзсят гусараў, а вазоў пры ёй налічыў дзевяцьдзесяць дваццаць пяць, зь якіх амаль палова была запрэжаная ў чатыры і шэсьць коней (...) Тры або чатыры харугвы пяхоты ў поўным ўзбраеньні можна было б пракарміць тым, што гэтая зграя на адной пазыцыі зьела⁷⁷.

Альбэрта Вімія, пішучы пра аблогу Збаража, таксама кажа, што знаходзілася там 20 000 табарных вазоў, у сярэднім па 2 на кожнага жаўнера, хоць падчас адступленьня пад Збараж польскае войска пакінула шмат вазоў. У Збаражу нібыта знаходзілася таксама 60 000 коней⁷⁸.

Аднак здаецца, што ў войску Вялікага Княства табараў было менш, як у войску Кароны, бо падчас ваенных дзеяньняў войска Княства вельмі часта, нават як правіла, перасоўвалася камунікам. Ліцьвіны вельмі рэдка рушылі табарным строём. Калі ў 1651 г. пасля Берасьцечка абедзве арміі дзейнічалі супольна, «... ішлі конныя вазы [арміі Кароны] у 74 шэрагі, літоўскія ў 40 шэрагаў». Таму, хутчэй за ўсё, вазоў, якія вялі ліцьвіны, было значна менш⁷⁹.

У рэстар не заносілася лягерная служба, што знаходзілася пры сваіх панах. Яе называлі абознымі, або часам (як і шарагоўцаў) чаляднікамі. Абозныя паганялі коней на вазах сваіх гаспадароў. Галоўным абавязкам лягернай службы было забяспечваць разьезды правіянтам, а коней — кормам. Часам, калі непрыяцель знаходзіўся блізка, занятак гэты рабіўся вельмі небяспечным. Здаралася, што варожыя разьезды бралі ў палон пасланных па фураж абозных. Больш за тое, у абавязкі службы ўваходзіла гатаваць ежу ўсяму разьезду, даглядаць верхавых коней, папраўляць сапсаваную збрую і баявы рыштунак, а таксама дбаць пра спраўнасьць вазоў. Зразумела, ротмістры і паручнікі мелі багата вазоў, а значыць, і болей абозных. А яшчэ больш службы ішло разам з магнатамі, якія везлі з сабою ўласныя прыпасы, рыштунак. Лягерная служба зазвычай не брала ўдзелу ў бітвах. Абозныя ўступалі ў бой у выключных выпадках — калі трэба было абараняць табар ці лягер. Затое больш ахвотна яны кідаліся за разьбітым непрыяцелем, каб рабаваць ягоны лягер ці горад, таму таксама іх пагардліва называлі «кураловамі». Сярод жаўнераў хадзіла жартаўлівая эпітафія палегламу абознаму:

⁷⁶ Romański, R. Kozaczyzna. Warszawa, 1999. S. 132.

⁷⁷ Cichowski, J.; Szulczyński, A. Op. cit.. S. 43—44.

⁷⁸ Fraś, L. Obrona Zbaraża w r. 1649. Kraków, 1932. S. 25.

⁷⁹ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 138.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

*Абозны ляжыць у гэтай магіле — радуйцеся, куры,
але што ж на сьвеце лягчэйшае, як быць кураловам⁸⁰.*

Часам іх пасылалі на чаты, аднак тады яны не ішлі ў складзе харугвы, а ўтваралі асобныя аддзелы.

Асобную групу складала свабодная чэлядзь — прагныя да авантураў людзі, якія разьлічвалі ўзбагаціцца на вайне, а часцей на яе наступствах, рабунках і да т. п.

Асобнай валікай праблемай літоўскага войска былі дрэнныя коні. Нават у адной харугве яны маглі значна розніцца між сабою. Слабыя коні аслаблялі ўсю літоўскую коньніцу⁸¹.

Спачатку ў літоўскай кавалерыі, як і ў арміі Кароны, вядучую ролю адыгрывалі гусары. Пазней іх колькасць выразна скарацілася, але, адрозна ад Польшчы, перадусім зь фінансавых прычынаў, ліцвіны не маглі сабе дазволіць утрымліваць такую вайсковую структуру. Гусарскія харугвы выкарыстоўваліся, каб зьнясіліваць праціўніка падчас вайны, для далёкіх рэйдаў, разьездаў і пагонь. Яны мелі крыху лягчэйшых за каронныя роты коней, а значыць, напэўна, і зброю.

З паведамленьняў сучаснікаў відаць, як дбалі пра вонкавы выгляд гэтых элітарных адзінак кавалерыі ў Рэчы Паспалітай. Гектар Шыманоўскі так паказвае попіс гусарскіх харугваў перад каралём Уладзіславам IV у 1642 г.:

Надзвычай прыгожа прапарцы луналі па-над харугвамі.
Сталёвыя кірасы сьвязцілі здалёк.
Тут вялізныя кірасы, а тут шкуры леапарда,
На конях, апранутыя ў іх, самі вершнікі,
Над імі крылы зь белых пёраў, лісіныя хвасты разьвяваюцца на шышаках
А іх турэцкія коні гучна ржуць,
Пенячы пазалочаныя чанкі**, кусаюць муштукі,
На месцы прыгожа перабіраюць нагамі, фыркаюць раз-пораз.*

⁸⁰ Czapski, M. Historia powszechna konia. S. 419.

⁸¹ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 87; Пра благіх коней літоўскай кавалерыі піша таксама папскі нунцый у Польшчы Юліюш Ружэры: «Польскія коні вельмі адважныя, досыць высокія і прыгожыя, але ў бегу менш хуткія за турэцкіх, хоць мацнейшыя і прыгажэйшыя за іх, ходзяць пераважна толькі хадою. Але літоўскія нашмат меншыя і слабейшыя ад польскіх, можна нават сказаць, што 10 000 польскай коньніцы раўназначныя 20 000 літоўскай (Relacya o stanie polski złożona papieżowi Piusowi V przez nuncjusza jego Juliusza Ruggieri u dworu króla Zygmunta Augusta roku 1568 // Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin—Poznań, 1864. T. 1. S. 200).

* сьцяжкі.

** мэталічныя плянкі каля конскага муштука.

*На гусарах паліраванья дасьпехі, залочанья шышакі,
А на конях залочанья чапракі.
На іх і багатая збруя для попісу.
Зіхцяць концыры* і палашы бірузовыя.
Харугвы конь за канём спраўна паварочваюцца
І становяцца на загадзя вызначаных месцах (...)⁸².*

Ротмістрамі гусарскіх харугваў вельмі часта бывалі магнаты (ці багатая шляхта). Дакладней, яны толькі фармальна лічыліся ротмістрамі, бо гэтая пасада падвышала іх у вайсковай герархіі. Ротмістар гусарскай роты стаяў вышэй за генэрал-маёра войскаў іншаземнага набору. Насамрэч харугвамі камандавалі намесьнікі магнатаў — паручнікі.

Ад рэшты кавалерыі, асабліва ад рэйтараў, гусары вырозьніваліся тым, што мелі дзіды («дрэўкі»). Іх заўсёды дастаўляў жаўнерам ротмістар за грошы караля ці магната — уладальніка прыватнай гусарскай харугвы. Дзіда, лёгкая драўляная труба даўжынёй да 5 мэтраў, пустая ўсярэдзіне, знізу для супрацьвагі сканчалася масіўным тыльцам. Да яе прымацоўваўся сыцяжок, зроблены з кітайкі (лёгкай тонкай баваўнянай тканіны). Кожная харугва мела аднолькавыя сыцяжкі, часта розных колераў. Магчыма, колер сыцяжкоў даваў назву харугве: у крыніцах згадваюцца белая харугва, чорная, чырвоная, жоўтая. Дзідай гусар біў толькі тады, калі конь скакаў галопам. Дзіда знаходзілася ў скураным дзяржальне, якое вісела на пасе, зачэпленым за пярэдняю луку сядла. Калі гусар нахіляў дзіду, каб нанесьці ўдар, пас, адцягнуты разам з тыльцам і дзяржальнем назад уздоўж правага сыцягна верхніка, не дазваляў дзідзе занадта схіляцца і дапамагаў утрымліваць яе пад пахай. Удар наносіўся, як правіла, на поўным скаку і быў настолькі моцны, што прабіваў наскрозь дасьпехі, але пры гэтым дзіда трэскалася («крышылася»). Звычайна гусар меў на пазыцыях некалькі дзідаў, якія везлі на возе. Фрэдра раіў гусарам вазіць некалькі запасных дзідаў і сьцьвяджаў, што пры неабходнасьці гусар можа «маладую ялінку або сасонку зрубіўшы, новую дзіду зрабіць»⁸³. Калі бракавала дзідаў, часам выкарыстоўваліся хмялёвыя жэрдкі.

Вось як апісваў выкарыстаньне дзідаў супраць варожых кап'ёўшчыкаў Войцех Ракоўскі ў вершы «Хвала слаўным сынам Кароны ў 1620 г.»:

*Ток** мусіў перавешвацца цераз шыю
на правым баку, згодна са звычайем
гусар павінен мець дзіду ў току.*

* концыр — цяжкі двухбаковы меч-рапіра для разьбіцця дасьпехаў. На Захадзе выкарыстоўваліся концыры вугорска-польскага стылю зь вельмі доўгім, вузкім, як правіла, чатырохкутным клінком поўнай даўжынні каля 140 см.

⁸² Cichowski, J.; Szulczyński, A. S. 44.

⁸³ Korzon, T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. III. Kraków, 1923. S. 295.

** утулка з дном, у якую ўкладалі задні канец гусарскай дзіды, каб павялічыць сілу ўдару. — **В. Б.**

*Але, седзячы свабодна падчас атак, і
Добры гусар ня можа баяцца,
Цэлячы паўзверху конскай шыі дзідай,
Павінен ударыць (скочыць), прышпорыўшы пад сабою каня:
і патрапіць у пупок непрыяцеля⁸⁴.*

Акрамя дзідаў, нападнай зброяй гусараў былі шаблі, канцыры, або палашы, пісталеты, стрэльбы, ці рушніцы. Абаранялі вершнікаў надзвычай папулярныя ў Польшчы сталёвыя гусарскія напаўдасьпехі. Галаву ў гэтым камплекце прыкрываў шышак, прычым безь якіх-кольвек аздобаў, што выступалі б збоку, бо яны маглі дапамагчы праціўніку скінуць шлем ударам дзіды, шаблі ці палаша.

Шарагоўцы былі ўзброеныя, як і вершнікі, аднак, безумоўна, ня мелі коней. Іншай думкі трымаюцца Ежы Ціхоўскі і Анджэй Шульчынскі, якія пішуць, што «ўсе гусары, г. зн. як вершнікі, гэтак і шарагоўцы, ваявалі аднолькавымі дзідамі». У 1689 г. шарагоўцаў у гусарскім войску Кароны, згодна з загадам гетмана Ябланоўскага, пазбавілі дзідаў і ўзброілі доўгай агнястрэльнай зброяй⁸⁵. Яны часта насілі шлемы, якія называліся «капалінамі», і, напэўна, мелі агнястрэльную зброю. Зь імі ішлі вазы з харчамі, а таксама з рыштункам, неабходным у лагеры і на полі бітвы.

Кошт гусарскай харугвы павялічваўся тым, што жаўнерам патрабаваліся дзіды, вершнікам — леопардавыя або тыгровыя скуры, шарагоўцам — воўчыя, а таксама гусарскія бубны.

Ці былі на гусарах падчас бою крылы? Напэўна, яны не ўваходзілі ў абавязковыя атрыбуты, бо ў прыпаведных лістах гаварылася: «пёры і іншыя аздобы дзеля велічы і каб спалохаць непрыяцеля — у залежнасьці ад упадабаньняў кожнага»⁸⁶. З крыламі ў баі, калі меркаваць, што іх прымацоўвалі да сьпіны, магло быць цяжка. Таму пытаньне, нягледзячы на шматлікія «за» і «супраць», застаецца адкрытым.

Паводле прыпаведнага ліста, выдадзенага за Ўладзіславам IV, кожны гусар, «як закуты ў панцыр, так і чаляднік яго» мусіў мець добрага каня

з усім патрэбным рыштункам (...) менавіта: сядло з патрэбамі, г. зн. радам, токам, палашом, зброю, шышак, нарукаўнік, дзіду, астрогі, кароткую рушніцу, параўніцу, набоі. Воз таксама, як загадвае даўні жаўнерскі звычай, каб у кожнага вершніка быў з правіянтам і пры ім рэчы, патрэбныя, каб раскладаць лягер: ланцуг, сякера, рыдлёўка і г. д.⁸⁷.

⁸⁴ Cichowski, J.; Szulczyński, A. Op.cit. S. 156.

⁸⁵ Cichowski, J.; Szulczyński, A. Op. cit. S. 64.

⁸⁶ Ibidem. S. 103.

⁸⁷ Korzon, T. Op. cit. T. III. S. 290.

Гусары заўсёды імкнуліся наносіць удар на поўным скаку, нават калі атакавалі шаблямі. Тады першы шэраг толькі адбіваў шаблямі ўдары непрыяцеля і ляцеў наперад, а за імі астатнія «дабівалі» ворага.

Цяжка вызначыць, наколькі баяздольным было літоўскае гусарства. Перадусім яно не магло выстаяць пад агнём пяхоты і гарматаў, што выявілася падчас польска-швэдзкай вайны 1621—1622 гг. у Інфлянтах. У 1622 г. гетман Крыштап Радзівіл

*загадаў сысьціся пану Розну з рэйтарамі. Сам скочыў, каня пад ім забілі, а ўсе наплечнікі яго кінулі. Потым загадаў Швэрынавай [гусарскай] харугве скочыць і рукі складаў, жывым Богам заклінаючы, каб помнілі пра сваё нараджэньне і павіннасьць, але і тады не пайшла ў атаку*⁸⁸.

Дысцыпліна сярод гусараў была слабая: яны вельмі мужа біліся пад Лоевам, але ўсяго праз два тыдні масава дэзертавалі. Літоўскія гетманы заўважалі недахопы гусарства і не лічылі іх роты самымі дасканалымі і ўнівэрсальнымі.

У войску ВКЛ рэйтары складалі раўнацэнны паводле колькасці і значэньня род зброі.

Тактыка польскай коньніцы ня так моцна адрозьнівалася ад заходняй, як прынята лічыць. Нямецкія рэйтары таксама атакавалі ў свабодным строі з водступамі на корпус каня і, зрабіўшы два залпы зь пісталетаў, паварочвалі каня на месцы.

Яны маглі таксама біць халоднай зброяй, напрыклад, рэйтары Папэнгайма пад Лютэнам у 1632 годзе⁸⁹. Літоўскія гетманы хацелі мець аднолькавую колькасць гусараў і рэйтараў. Аднак набіраць рэйтарскія харугвы было нашмат цяжэй, чым гусарскія, таму што не хапала адпаведна падрыхтаваных людзей, высокіх і моцных вершнікаў, добрых рэйтарскіх дасьпехаў.

Найбольш цаніліся іншаземныя рэйтары, асабліва нямецкія, як найлепш падрыхтаваныя, больш дысцыплінаваныя і добра ўзброеныя. Нанятая непасрэдна ў Літве значна саступалі ў баяздольнасьці. Рэйтары выкарыстоўваліся для дзеяньняў у полі, у бітве яны атакавалі, як і іншыя харугвы літоўскай коньніцы. Часамі, хоць і неахвотна, рэйтары складалі залогі замкаў. Нямецкія рэйтары былі вельмі дысцыплінаваныя, не ўхіляліся ад вартаўнічай службы, чаго «палякі ні за што ня хочуць» рабіць. Рэйтары ішлі ў атаку з агнястрэльнай зброяй: пісталетамі і мушкетамі, а таксама з халоднай зброяй: шаблямі, рапірамі, шпагамі. Ахоўвалі іх рэйтарскія дасьпехі, якія звычайна варанілі (аксыдавалі), што значна павялічвала іх устойлівасьць да іржы. Больш старанна зробленыя, яны, аднак,

⁸⁸ Цыт. пав.: Wisner, H. Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621—1622 // Zapiski Historyczne, 1991. T. 54. Z. 4. S. 67.

⁸⁹ Teodorezyk, J. Bitwa pod Gniewem (22.IX—29.IX—1.X.1626). SMHW T. 21. S. 168.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

былі горшыя ад гусарскіх: перадусім яны мелі танчэйшыя нагруднікі і важылі больш, бо раўнамерна прыкрывалі амаль усё цела. Рэйтарскія шаломы, якія цяпер называюць «папэнгаймэрамі» (паводле прозьвішча Готфрыда фон Папэнгайма, імператарскага вайскаводца, які служыў у Польшчы ў 1614—1618 гг.), ня вельмі розніліся ад гусарскіх шышакоў.

Напэўна, харугвы (роты), фармаваныя ў Літве, часта зьяўляліся на попісе «парэйтарску бяз зброі». Здаецца, літоўскія рэйтары ўсё больш прыпадабняліся да лёгкай коньніцы. Нарановіч-Наронскі, які апісвае ўсталяваньне лягераў, сьцьвярджае, што «такой самай мерай, як харугвам татарскім, і польскім рэйтарам плацяць». Толькі як выключэньне, «калі харугвы слаўныя і моцныя, тады з вышэйшымі казацкімі і гусарскімі павінны аплачвацца»⁹⁰.

Рэйтары (хутчэй за ўсё, і драгуны) ваявалі на цяжкіх конях з паўночнай Нямеччыны, якіх называлі фрызамамі, або фрэзамамі (паводле галяндзкай правінцыі Фрызіі).

*Чорныя рэйтары, падпёршы ганарыстыя бакі,
На фрэзах гоп-гоп! З крыкам ладзяць шумныя скачкі*⁹¹.

Рэйтарскія харугвы налічвалі часьцей за ўсё 100—150 коней, хоць ужо ў 1622 г. у літоўскім войску зьявіўся полк Мікалая Корфа на 500 коней. Падчас казацкіх войнаў асобныя палкі налічвалі і 800 коней. Такія шматлікія атрады дзяліліся на пададзелы, г. зв. карнэты (іх таксама называлі швадронамі ці часам харугвамі), па 100—120 коней кожны. Харугвай, а таксама палком звычайна камандаваў абэрштэр (обэртц, обірт) — званьне, адпаведнае палкоўніку. Яно вельмі цанілася сярод афіцэраў.

Казацкая коньніца ў першай палове XVII ст. выконвала ролю сярэднеўзброенай і лёгкай коньніцы. У Літве яна дзялілася на тры падгрупы: на казацкія (пазьней іх сталі называць панцырнымі), пяцігорскія і татарскія харугвы.

Шыман Старавольскі пісаў у 1628 г.:

*Казакі дваякія: адны апранутыя ў дасьпехі або панцыр і шышак і маюць дзьве кароткія стрэльбы і адну доўгую, а другія казакі без дасьпехаў, у адным толькі верхнім адзеньні, выкарыстоўваюць толькі адну стрэльбу*⁹².

Жаўнеры казацкай харугвы ўжо ў першыя гады паўстаньня Хмяльніцкага былі забясьпечаныя «панцырам, місюркай, нарукаўнікам з бандалетам, пісталетам, на добрым кані». Панцыр, або кальчуга, даўжынёю быў крыху ніжэй за пояс і спачатку меў доўгія рукавы. Запясьці і перадплеччы прыкрывалі сталёвыя нару-

⁹⁰ Цыт. пав.: Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 99—101.

⁹¹ Czapski, M. Historia powszechna konia. S. 69—71.

⁹² Цыт. пав.: Korzon, T. Op. cit. T. III. S. 296.

каўнікі і рукавіцы. Галовы ў казакоў ахоўвалі каўпакі, г. зн. вялікія шапкі, моцна напханыя ватай і падшываныя, зьнізу дадаткова абшытыя футрам. Часам казакі насілі гусарскія шышакі, а афіцэры — шлем, які складаўся са сталёвай пласьціны з прычэпленым да яе прыкрыцьцём бакоў галавы і карку. Праўдападобна, дасьпехі не былі аднолькавымі. Хоць і таньнейшыя за гусарскія, яны каштавалі досыць дорага, і ня ўсе вершнікі адразу маглі забясьпечыць амуніцыю сабе і шарагоўцам. Часта яе дапаўняў круглы шчыт усходняга тыпу, г. зв. калкак. Да агнястрэльнай зброі дадавалася шабля, вельмі часта такая самая, як у гусараў.

Адзін від коньніцы — пяцігорцы — дзейнічаў толькі ў Літве. Ад іншых яны адрозьніваліся толькі кароткімі дзідамі (рагацінамі). Аднак зь цягам часу, напэўна, у другой палове XVII ст., іх замянілі цяжкія гусарскія дзіды. «Гусары з коп'ямі, пяцігорцы зь дзідамі»⁹³.

У адным прыпаведным лісьце, які цытуе Т. Карзон, пералічваюцца наступныя патрабаваньні да жаўнераў роты казацкай коньніцы:

*Кожны, як вершнік, гэтак і чаляднік яго, павінен мець добрага каня з усім рыштункам патрэбным. Добры казак, які зьбіраўся на бітву, зазвычай меў ярчак [род сядла з лукай без падушкі. — В. Б.] з прыладамі яго, як наказвае даўні жаўнерскі звычай, паньцыр, шлем, шпоры, шаблю, рагаціну, пулгак і кароткую рушніцу, парахаўніцу, зараднік, а таксама каб у кожнага вершніка быў воз з правіянтам*⁹⁴.

Татарскія харугвы адрозьніваліся толькі нацыянальным складам. Часта рота называліся «татарскай» і «казацкай» паралельна («казакі, а менавіта татары»). Магчыма, частка татарскіх ротаў не выкарыстоўвала абарончых дасьпехаў (жаўнеры насілі футровыя шапкі, былі ўзброеныя шабляй і лукам з калчаном). Татарскай харугвай камандаваў ротмістар, як правіла, літоўскі татарын. Літоўскіх татараў было лёгка наняць і нядорага ўтрымліваць, яны выдатна прыдаваліся ў ваенных дзеяньнях для выведкі, пагоні. Таму іх ахвотна наймалі пад штандары ВКЛ, яны складалі значную долю ўсіх казацкіх харугваў, нягледзячы на шматлікія пратэсты шляхты⁹⁵. Як сьведчыць Чапскі, літоўскія татары, як і крымскія, нагайскія і іншыя, ваявалі на конях, што зваліся бахматамі, на нізкіх, але пругкіх нагах: «коні гэтыя былі вельмі хуткія, так што не адзін з тых, што на малым бахмаціку, апярэдзіў высокіх і дужых скакуноў»⁹⁶.

⁹³ Czapski, M. Тамсама. S. 436: «Чапскі выводзіць назву пяцігорцаў ад наваколяля Карпацкіх гораў. Кромэр лічыць пяцігорцаў грамадзянамі Пяцігораў, славянскага племені зь Пяцігор ва Ўкраіне. Гваньін выводзіць гэтую назву ад татараў і кажа, што татары, якія жылі паміж Пяцігораў, зваліся пяцігорцамі. Ехаць па-пяцігорску — азначала ехаць з сагайдакам з татарскай мовы (...)».

⁹⁴ Korzon, T. Op. cit. T. III. S. 297.

⁹⁵ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 101—105.

⁹⁶ Czapski, M. Historia powszechna konia. S. 51.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

У казацкіх ротах плацілі менш, чым у гусарскіх. Аднак казацкую харугву Януша Радзівіла лічылі элітным аддзелам, які цаніўся на полі бітвы нават вышэй за княжую гусарскую харугву:

*Пад крыжам тваім твоей аддзел ішчасьлівы
Першым бой заўсёды пачаў жахлівы.
Ён яго і скончыў, яго была мужнасьць,
І гэтак здабыў перамогу⁹⁷.*

Пацьвярджае гэта Юзаф Нарановіч-Наронскі: «У гэтыя цяперашнія часы (...) усе лічаць найлепшай казацкую службу, якая на конях турэцкіх і ў прэстыжным атрадзе служыць»⁹⁸.

Здаецца, казацкая коньніца магла ваяваць заходнім манерам, г. зв. караколем, які ў нас называлі «зьмейкай».

Пяхота складалася з аддзелаў нацыянальнага набору і г. зв. іншаземнага. Моцная пяхота была неабходнай умовай, каб ваяваць супраць Швэцыі, якая да сярэдзіны XVII ст. уяўляла галоўную пагрозу для Вялікага Княства Літоўскага.

Іншаземную пяхоту зазвычай называлі нямецкай, незалежна ад нацыянальнасьці жаўнераў у паасобных аддзелах. Яна арганізавалася ў палкі, як у заходнеэўрапейскіх арміях. Полк узначальваў абэрштэр (обэршт). Калі ён толькі намінальна лічыўся камандзірам, яго замяняў абэрштлейтэнант (абэрштэрлейтэнант). У склад палка ўваходзіў штаб і некалькі (звычайна ня менш за чатыры ляйбкампаніі), прычым найлепшай была ляйбкампанія, падпарадкаваная палкавому камандзіру. У сваю чаргу рота дзялілася на ўзводы агульным лікам 5—6 чалавек разам з капралам (капаралам), які іх ачольваў. Нямецкая пяхота мела на ўзбраеньні мушкеты і шаблі. Апроч мушкетэраў, былі таксама кап'ёўшчыкі, прычым іх суадносіны складалі адпаведна 3:1⁹⁹. Кап'ёўшчыкі, насуперак распаўсюджанаму меркаваньню, цаніліся вышэй за мушкетэраў, як піша мэмуарыст Мацей Форбэк-Летаў. Ягоны сын Крыштап пачынаў кар'еру ў палку гвардыі ягонай каралеўскай мосьці:

ад найніжэйшага чыну, г. зн. ад мушкету пачаўшы, per gradus [паступова] ідучы, служыў мушкетэрам, потым кап'ёўшчыкам, tandem [нарэшце] перайшоўшы іншыя жаўнерскія officia [ступені], старшынства, капральства, лейтэнанцтва (...) атрымаў у першай роце самога абэрштэра харугвы¹⁰⁰.

⁹⁷ Morsztyn, Z. Wybór wierszy / Oprac. J. Pelc. Wrocław, 1975: Do JM Pana Aleksandra Mierzeńskiego porucznika hetmańskiego po szepielowskiej potrzebie. W. 133—136.

⁹⁸ Цыт. пав.: Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 105.

⁹⁹ Wisner, H. Wojsko litewskie... S. 107—109.

¹⁰⁰ Lettow, M. V. Skarbnica pamięci. Wrocław, 1968. S. 167.

Нямецкай пяхоце плацілі вялікія грошы — ня менш, а часам і больш, як гусарам. Колькасьць «сяляпых» порцый у іншаземных аддзелах складала 10—15 %.

Асноўнай арганізацыйнай адзінкай нямецкай пяхоты быў полк. Палкі розніліся складам і колькасьцю, таму часам патрабавалася некалькі малых палкоў, каб утварыць тактычную адзінку — батальён. Асноўным строем нямецкай пяхоты быў шасьцішараговы батальённы строй, за аснову якога ўзятая гішпанская сыстэма «тэрцыё», мадыфікаваная Валенштайнам. Кап’ёўшчыкаў, якіх было звычайна 1/3 ад складу атраду, ставілі ў цэнтры, мушкетэраў — на флянгах батальёну. Стрлялі ў непрыяцеля, выкарыстоўваючы г. зв. контрамарш ці вялі няспынны агонь невялікімі ўзводамі. Такі строй добра відаць на гравюры з выявай бітвы пад Лоевам, зьмешчанай у «*Theatrum Europaeum*». Падчас трыццацігадовай вайны нямецкая пяхота ўзброілася лягчэйшымі мушкетамі, часам кароткімі з колавым затворам ці г. зв. кроскай замест кнотавага затвору. Пашырылася ўжываньне драўляных ці бляшаных мерак (патронаў) з гатовымі парахавымі набоямі, зьмешчанымі на шырокім скураным рамяні, г. зв. бандальеры, перавешанай церазь левае плячо. Мушкеты насілі, павесіўшы на рамяні цераз правае плячо, руляй уніз. Апроч таго, мушкетэр меў падпорку, што называлася фаркетам, або «відэльцам» ці «сошкай», скураны мяшэчак на кулі, фляшачку з падсыпкай пораху ў полак (г. зв. капрал), а таксама кнот для кнотавых мушкетаў. Пераважная большасьць мушкетэраў мела кнотавыя мушкеты, што стрлялі пры дапамозе запаленага кноту, ад якога загарэўся порах, калі стралок націскаў на курок. Кноты гаслі на дажджы і вятры, таму жаўнеры ахоўвалі іх ад вільгаці пад плашчом або шапкай. Галяндцы на пачатку XVII ст. выкарысталі мэталічныя трубкі з адтулінамі (швэды называлі іх «люнтыка», бо яны сапраўды нагадвалі шахтарскі ліхтар), у якіх жаўнеры зберагалі запаленыя кноты. Пры пераходзе войскаў кожны дзясяты мушкетэр нёс запалены кнот і даваў агню сваім таварышам перад бітвай. Падчас трыццацігадовай вайны даўжыня пік крыху паменшылася — да прыблізна 4,5—4,8 м. А пад канец вайны кап’ёўшчыкі паступова адмовіліся ад дасьпехаў і нават шлемаў, затое захавалі, як мушкетэры, рапіры і шаблі, якія насілі на левым баку. Спачатку пехацінцы насілі кароткія таньня чаравікі, як у заходняй Эўропе, аднак балоцістыя польскія дарогі вымагалі ботаў з халявамі да паловы лыткі¹⁰¹.

Кароль Ян Казімер і вайскаводцы Рэчы Паспалітай, насуперак меркаваньню шляхты¹⁰², усьведамлялі пільную патрэбу наняць значную колькасьць іншаземнай пяхоты і рэйгараў. У Нямецчыну накіравалі афіцэраў, каб правесьці набор.

¹⁰¹ Wimmer, J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978. S. 176—177.

¹⁰² Шляхта настолькі непрыязна ставілася да іншаземнай пяхоты, што пісалі, як падчас баёў пад Зборавам полк Гувальта, «з такой блізкасьці даў агню (па татарых), як апавядаюць відавочцы, але ніводзін татарын ня ўпаў, але пад такі шум (татары) з імпэтам адбілі атаку. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648—1651) / Opr. Mirosław Nagielski. Warszawa, 1999. S. 192—194.

Здавалася, справа простая, бо па заканчэнні трыццацігадовай вайны там заста-лося шмат «беспрацоўных» жаўнераў. Аднак, на жаль, наняць столькі іншазем-цаў, колькі плянавалі, не ўдалося. Перашкодзіла пазыцыя Швэцыі, якая ўжо тады рыхтавалася распачаць вайну з Рэччу Паспалітай¹⁰³.

Пяхота нацыянальнага набору, г. зн. польская пяхота, якую называлі таксама «вугорскай» або «літоўскай», арганізоўвалася ў харугвы, зазвычай лікам 100 ча-лавек, зрэдку больш. Харугву ачольваў ротмістар, якому дапамагаў паручнік (ча-сам два, калі рота налічвала больш жаўнераў). Акрамя таго, у штаб ротмістра ўваходзілі харужы, бубнар (часам некалькі) і дудар. Харугва падзялялася на дзя-сяткі, якія ўзначальвалі дзясятнікі. Роты нацыянальнага набору былі найчась-цей стралецкімі. Са зброі польска-вугорская пяхота мела кнотавыя мушкеты, рушніцы¹⁰⁴ і шаблі. Магчыма, некаторыя гайдукі ў асобных аддзелах мелі замест мушкетаў пікі. На бой шыхтаваліся ў 9 ці 10 шэрагаў у залежнасці ад колькасці жаўнераў у дзясятках; першы шэраг утваралі дзясятнікі зь дзідамі, далей ішлі стральцы. Агонь шэрагі вялі па чарзе: першы пры стрэле станавіўся на калена, наступны даваў залп над іх галовамі. Напэўна, харугва з 200 гайдукоў падзяля-лася на два крылы: правае і левае, кожнае па 100 чалавек, на чале з паручнікам. Да паўстання Хмяльніцкага грошы польскай пяхоце выплачвалі штомесяц, а пасля 1648 г. — штоквартал. Заробак быў нізкі, часам утрая ніжэйшы ў параў-нанні зь іншаземнай пяхотай. Аднак гэтая дыспрапорцыя на практыцы была не такой значнай, бо польская пяхота атрымлівала тканіну на т. зв. барву — мундур. Ротмістар атрымліваў плату ў памеры 3 ставак (порцый), а паручнік — 2 стаўкі, значыць, фактычная колькасць войска была на 3 % ніжэйшай за ўказа-ную ў рэестры попісу.

Польская пяхота адзначалася высокай баяздольнасцю дзякуючы сваёй руха-васці і значнай агнявой моцы. Аднак у літоўскіх камандзіраў выклікала недавер яе вывучка¹⁰⁵.

Хоць было добра зразумела, наколькі неабходная і карысная пяхота, і нават прыжылося выслоўе «конны хутка дагоніць, але хутка саступіць», аднак шляхта грэблівая і пагардлівая ставілася да гэтага ўтварэння:

*Польская пяхота — малая цнота,
Польская пяхота — ліхота*¹⁰⁶.

Драгунаў, уласна кажучы, таксама можна аднесці да пяхоты — коні ім слу-жылі толькі ў пераездах, а ваявалі яны пераважна пешкі. Рухавы, здольны падт-рымліваць агнём кавалерыю, гэты род войскаў хутка прыжыўся ў Рэчы Паспалі-

¹⁰³ Wimmer, J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 61.

¹⁰⁴ Korzon, T. Op. cit. T. III. S. 299.

¹⁰⁵ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 119—123.

¹⁰⁶ Czapski, M. Op. cit. S. 429.

тай. Іх ролю на полі бітвы таксама высока ацэньвалі літоўскія гетманы. Арганізаваныя драгуны былі на ўзор нямецкай пяхоты. Як відаць на меднай гравюры Вільгельма Гондыуса, на якой выяўленая аблога Смаленску ў 1632—1634 гг., драгуны насілі калеты [кароткая скураная ці суконная курткі, што ўжывалася ў польскім войску ў XVII—XVIII стст. — *заўв. перакл.*], футровыя шапкі, высокія нямецкія боты, выкарыстоўвалі нямецкія сёдлы, а ўзброеныя былі рапірамі ці палашамі, што віселі на шырокіх перавязях цераз плячо, пісталеты і аркебузы. Затое наняць драгунскую харугву было даражэй, чым казацкую, бо агнястрэльная зброя каштавала шмат, ды і плацілі драгунам больш. Недахоп драгунаў у тым, што на полі бітвы, зьлезшы з коней, яны вылучалі каняводных (каля 1/3 складу атраду), якія трымалі іх у тыле і ня ўдзельнічалі ў баі. Берасьцейскі ваявода на сойме 1648 г. «...драгунаў не хваліў: са ста толькі семдзесят б'юцца, а трыццаць коні трымаюць»¹⁰⁷. Нягледзячы на гэта, колькасць драгунаў у літоўскім войску нязьменна расла¹⁰⁸. У драгунаў увогуле былі досыць кепскія коні, аднак здараліся і выключэньні. Шарль Аг'ер, калі знаходзіўся ў Польшчы ў 1635 г., бачыў

трыццаць французаў з палка Дупдэса, якія праяжджалі праз нашу вёску¹⁰⁹: звалі іх драгунамі. Казалі, што яны два гады не атрымлівалі ніякага заробку, таму часта вымушаныя жыць рабункам. Маюць нечакана спрытных невялікіх коней, шаблю і мушкет і ніякіх абарончых дасьпехаў. Маюць некалькі вазоў, на якіх ехалі жанчыны, ці то жонкі, ці то наложніцы¹¹⁰.

Самым занябаным родам войскаў, якое адыгрывала невялікую ролю на полі бітвы, была артылерыя, хоць літоўскія гетманы цанілі яе вартасьці. Ня шмат чым дапамаглі тут рэформы караля Ёладзіслава IV і ўтварэньне ў Літве пасады генэрала артылерыі. Кароль Ёладзіслаў IV, кіруючыся досьведам трыццацігадовай вайны, паставіў на службу шасьціфунтавыя палкавыя гарматы замест трохфунтавых зь іх замалым калібрам. Яны рабіліся на ўзор уведзеных Валенштайнам шасьціфунтавых «актаваў бастарды» з кароткімі (14 калібраў) і лёгкімі стваламі. Аднак, напэўна, у 1650 г. генэрал артылерыі Зыгмунт Пшыемскі вярнуў на службу трохфунтавыя гарматы як больш прыдатныя ва ўкраінскіх стэпах. На жаль, праз адсутнасьць уласнай вытворчасці, нястачу грошай і асабліва адсутнасьць уласных запасаў медзі, якую трэба было дастаўляць з Вугоршчыны, каля 1000 новых гарматаў адлілі з жалеза. Жалезныя гарматы больш важылі і лягчэй трэскаліся. Іх выраблялі ў кавальнях Вонхацку¹¹¹. Прыватная артылерыя, прыз-

¹⁰⁷ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 234.

¹⁰⁸ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 114—119.

¹⁰⁹ Ласін, нямецк. Lessen, мястэчка разьмешчанае прыблізна 25 км на ўсход ад Грудзэндза.

¹¹⁰ Ogier, K. Dziennik podróży do Polski. T. I. Gdańsk 1950. S. 115.

¹¹¹ Korzon, T. Op. cit. T. III. S. 301.

начаная для абароны магнацкіх крэпасцяў, была значна большай за дзяржаўную. Найперш трэба згадаць Радзівілаў, якім належала шмат гарматаў, а таксама людвісарня ў Нясьвіжы і цэхгаўзы ў Біржах і Слуцку. Свае гарматы мелі таксама Хадкевічы, Дарагастайскія і Сапегі¹¹².

* * *

Як ужо адзначалася, галоўным вайскаводцам узброеных сілаў лічыўся кароль, ён жа вялікі князь. Яго ўладу сур'ёзна абмяжоўваў сойм, а таксама канцлеры Літвы і Кароны, асабліва калі гэта былі такія моцныя асобы, як Ежы Асалінскі ці Альбрэхт С. Радзівіл. Нягледзячы на гэтыя абмежаваньні, кароль меў шмат магчымасьцяў уплываць на форму і структуру арміі і на склад вайскаводцаў, мог дзяліць армію на самастойныя дывізіі.

Булава вялікага гетмана літоўскага належала Янушу Кішку з герба «Дуброва». Дасьведчаны жаўнер, ён распачаў службу яшчэ ў войску гетмана Яна Караля Хадкевіча, пад камандаваньнем якога ваяваў пад Кірхгольмам у 1605 г. Падчас выправы Хадкевіча на Маскву ў 1611 г. Кішка ўзначаліў полк інфлянцкага войска, зь якім разьбіў моцны маскоўскі аддзел, што ішоў на дапамогу ўзятаму ў аблогу Смаленску. Улетку 1618 г. Кішка ўдзельнічаў у выправе каралевіча Ўладзіслава і гетмана Хадкевіча на Маскву. Тады ён камандаваў галоўным палком. Кішка разам са сваёй харугвай рушыў з Хадкевічам пад Хоцім у 1621 г., каб супрацьстаяць турэцкай навалі. Увосень таго самага году ён стаў смаленскім ваяводам. У наступным годзе Кішка з гусарскай харугвай у 200 коней зьявіўся ўжо ў Інфлянтах, у лягеры гетмана Крыштапа Радзівіла. У бітве са швэдамі пад Елгавай 1 жніўня 1622 г. Януш Кішка правёў удалую гусарскую атаку на пазыцыі швэдзкіх гарматаў. У 1624 г. ён паехаў вучыцца ў Італію. Вярнуўся ў Літву ў 1627 г. Падчас вайны з Масковіяй за Смаленск у 1632—1634 гг. ён наняў за ўласныя грошы казацкую харугву (100 шабляў). З казацкай ротай, 60 пехацінцамі і літоўскімі татарамі, якімі камандаваў Дзевалтоўскі, абараняў узімку 1633 г. Полацк, калі яго атакавалі маскоўскія аддзелы, што насыпалі пад яго мурамі ўмацаваньня фартыфікацыі. Адначасова на чале гэтых сілаў Януш Кішка абараняў полацкую зямлю ад рабункаў палка Мікалая Абрагамовіча. Потым ён удзельнічаў у баях пад Смаленскам, належаў да кола давераных людзей караля Ўладзіслава IV. З чэрвеня 1643 г. цяжка хварэў. Нягледзячы на гэта, атрымаў булаву палявога гетмана літоўскага. У наступныя гады страціў давер караля — той абмінаў яго пры чарговых падвышэньнях і надзяленьні землямі. Пасьля сьмерці Крыштапа Радзівіла дамагаўся пры падтрымцы братаў булавы вялікага гетмана. Атрымаў яе толькі 17 чэрвеня 1646 г., калі згадзіўся падтрымаць Уладзіслава IV у ягонай задуме ваяваць з Турэччынай. Калі пачалося паўстаньне Хмяльніцкага, а Ўладзіслаў IV памёр, Кішка падтрымліваў кандыдатуру каралевіча Карла. З восені 1648 г. зьлёг, разьбіты хваробай¹¹³.

¹¹² Wisner, H. *Wojsko litewskie...* SMHW. Tom XXI. S. 128.

¹¹³ Wasilewski, T. *Kiszka Janusz*. PSB. T. XII. S. 508—510.

Палявым гетманам быў князь Януш Радзівіл з гербу «Трубы». Будучы пераможца ў бітве пад Лоевам нарадзіўся 2 сьнежня 1612 г. у Попелі ў Літве. Сын Крыштапа, вялікага гетмана літоўскага, і Ганны Кішчанкі. Калі яму споўнілася 13 гадоў, бацька аддаў хлопца ў Слуцкую гімназію, дзе ён вучыўся чатыры гады пад апекай гувэрнэра Альбрэхта Дэмбоўскага. У 1629 г. накіраваўся ў сьвіце саскай княгіні Альжбеты Сафіі Гогенцолерн, удавы віленскага кашталяна Януша Радзівіла, за мяжу, каб працягваць адукацыю. Наведаў Бэрлін і Дрэздэн, навучаўся ў некалькіх вядомых унівэрсытэцкіх цэнтрах, у т. л. у Ляйпцыгу, Альтдорфе, Нюрнбэргу і Лейдэне. Наведаў заходнепаморскае княства і разьмешчаныя ў ім лягеры і крэпасці. Толькі на пачатку 30-х гг. XVII ст., калі закончыў навучаньне, атрымаў магчымасьць паглыбіць вайсковыя веды. У чэрвені 1631 г. наведаў лягер галандзкіх войскаў пад Гойздэнам, а ў наступным годзе — фартыфікацыі пад Нэймэгенам. Як ён пісаў бацьку, цэлыя чатыры месяцы знаходзіўся ў лягерах для таго, каб ведаць, «як весьці аблогу і здабываць гарады, патрапіць зблізу і здалёк у праціўніка, сілай прабіваць сабе шлях да блізкіх і схаваных непрыяцеляў, быць пераможаным і перамагаць». Згодна з жаданьнем новаабранага ўладара Рэчы Паспалітай Уладзіслава IV, Радзівіл паведаміў Генэральным станам, інфантцы Ізабэле і каралю Англіі Карлу I Ст'юарту пра абраньне наступнага Вазы на польскі трон. Калі Януш Радзівіл яшчэ знаходзіўся ў Англіі, кароль Уладзіслаў IV надаў яму пасаду літоўскага падкаморага. Як распачалася вайна з Масковіяй за Смаленск, Януш Радзівіл атрымаў прыпаведныя лісты на фармаваньне палка з 1000 пехацінцаў і 200 драгунаў, а таксама пушкароў і вайсковых інжынэраў. Наймаў жаўнераў і набываў адпаведны рыштунак і зброю ён у Галляндзі. Вярнуўшыся ў край напрыканцы 1633 г., 10 лістапада Януш Радзівіл быў ужо ў Смаленску, а наступнага дня атрымаў камандаваньне над сваёй пяхотай і гусарскімі харугвамі, што змагаліся на Жаваронкаўскіх узгор'ях поруч з палкамі Зыгмунта Радзівіла і Мікалая Абрагамовіча.

Януш Радзівіл быў улюбёнцам Уладзіслава IV і жаданым госьцем пры каралеўскім двары, хоць ён часта чыніў скандалы. У 1640 г., пасья сьмерці бацькі, Януш зрабіўся правадыром пратэстантаў і літоўскіх праваслаўных, якія не прымалі Берасьцейскай уніі, і адначасова атрымаў ва ўладаньне вялізныя землі, якія ахоплівалі Біржы, Кейданы, Сьвядосьць, Віжуны, Попель і Яшуны ў этнаграфічнай Літве і Дойліды, Заблудаў у гарадзенскім павеце, а таксама Орлю на Падляшшы. Ён атрымаў таксама два вясковыя стараствы: Сэйвенскае і Быстрыцкае, а таксама як прыхільнік палітыкі каралеўскага двара ачоліў адміністрацыю Магілёўскай эканоміі. Януш Радзівіл падтрымаў плян караля пачаць вайну з Турэччынай і на ўзнагароду атрымаў 19 красавіка 1646 г. палявую літоўскую булаву. У чэрвені яго накіравалі з сакрэтнай місіяй у Ясы, а потым — да трансільванскага князя Д'ёрдзя I Ракочага шукаць падтрымкі прыдунайскіх княстваў у плянах Уладзіслава IV ваяваць супраць Турэччыны. На плянаваную выправу Януш Радзівіл меўся выставіць гусарскую роту ў 100 коней. Як вядома, у сувязі з супрацівам шляхты да вайны не дайшло. У красавіку наступнага году Радзівіл атрымаў пасаду жамойцкага старасты, што забясьпечвала

яму месца ў сэнаце¹¹⁴. Як падкрэсьлівае Міраслаў Нагельскі,

...жаўнеры давяралі гетману і баяліся ягонага гневу за парушэньне вайсковага статуту. Увесь час (...) знаходзім прыклады, якія сьведчаць пра вялікі аўтарытэт гетмана сярод падначаленых. Калі ў кампаніі 1649 г. пасля ўзяцьця Мазыра войска намервалася адразу ўвайсьці ў горад, спадзеючыся на багатую здабычу,

ён загадаў, каб два дні ніводзін жаўнер ці чалавек яго не ўваходзіў у горад. А падчас кампаніі 1651 г., калі яму паведамлілі пра абрабаваньне адной з крамаў у лягеры, Януш Радзівіл загадаў пасадыць пад арышт вартаўнікоў, а ў жаўнерскіх кватэрах «як вершнікаў, так і жаўнераў», зрабіць ператрус.

Малаверагодна, каб на падобныя захады адважваліся вайскаводцы Кароны, як сьведчаць эксцэсы з падначаленымі абодвух гетманаў: М. Патоцкага і М. Каліноўскага — падчас белацаркоўскай кампаніі. Дастаткова згадаць, што толькі спроба ператрусу вазоў чэлядзі па заканчэньні ваенных дзеяньняў прывяла да бунту жаўнераў і паспрыяла паразе гетмана Станіслава Жалкеўскага ў 1620 г.¹¹⁵

Гетманам дапамагалі вайсковыя і цывільныя чыноўнікі, што мелі дачыненне да арміі: земскі падскарбі, палявы пісар, вайсковы судзьдзя, вайсковы стражнік і вайсковы абозны. Земскі падскарбі і палявы пісар не залежалі ад гетманаў.

Палявы пісар літоўскі не падпарадкоўваўся ўладзе гетмана. Ён ня меў абавязку стала знаходзіцца ў лягеры войскаў ВКЛ, мусіў толькі прысутнічаць на попісе аддзелаў, што прыбывалі ў лягер, а таксама паўторна перапісваць харугвы коньніцы раз на квартал, а пяхоты — раз на месяц. На той час пасаду пісара займаў Уладзіслаў Валовіч з гербу «Багора». Сын трэцяга падкаморага, у 1633 г. ён рушыў на смаленскую выправу, наняўшыся ў гусарскую харугву караля Ўладзіслава IV. 17 студзеня 1634 г. трапіў у маскоўскую засаду і быў узяты ў палон. Неўзабаве пасля капітуляцыі Шэіна яго вызвалілі. За заслугі пад Смаленскам атрымаў пасаду трэцяга харужага, а ў чэрвені 1639 г. — палявога пісара літоўскага. У 1646 г. атрымаў тытул смаленскага кашталяна. У наступным годзе — камісар па выплатах смаленскаму пяхотнаму войску. Напэўна, Уладзіслаў Валовіч вызначаўся немалым ваенным талентам, бо ў адсутнасьць хворага вялікага гетмана літоўскага Януша Кішкі камандаваў ягонымі харугвамі. Гэта магло спрыяваць канфлікту з Янушам Радзівілам. У 1649 г. попісы харугваў адбываліся

¹¹⁴ Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa, 1995. S. 470—471; Wasilewski, T. Radziwiłł Janusz. PSB. T. XIX. S. 208—210.

¹¹⁵ Nagielski, M. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649—1652 // Radziwiłłowie. Red. K. Stępnik. Lublin, 2003. S. 313.

ня ў лягеры, а ў месцы іх часовага размяшчэння. Князь Януш Радзівіл рашуча супраціўляўся такому рашэнню, бо меркаваў, што яно абярнецца злоўжываньнямі.

Правядзеньне попісу ня ў лягеры, а на пазыцыях само па сабе прывядзе да прыцягваньня хворых, памерлых, і гетман будзе вымушаны лічыць, што яны насамрэч прыйдуць, бо ўжо запісаныя, таксама там напэўна апынецца мноства незанятых, — пісаў ён гетману Янушу Кішку.

Палявы пісар атрымліваў штогод з каралеўскага скарбу 400 злотых, у т. л. і ў мірны час. Валовіч быў добрым вайскаводцам, што дазволіла яму пазней, у 1667 г., стаць палявым гетманам літоўскім¹¹⁶.

Артылерыяй камандаваў выбітны вайковец Мікалай Абрагамовіч, або Абрамовіч, з гербу «Ястрабок». Сын смаленскага ваяводы, у 1621—1622 гг. змагаўся са швэдамі ў Курляндзі пад камандаю Крыштапа Радзівіла, быў «старэйшым над гарматай». Ужо тады ён паказаў сябе выдатным артылерыстам. У 1626 г. пад Рыгай захапіў перадмостнае ўмацаваньне на Дзьвіне. У 1626—1627 гг. ваяваў са швэдамі ў Прусіі і на Памор'і. Пад Гужным (Górzniem) ён узначальваў рэйтарскі полк. У вайне з Масковіяй 1632—1634 гг. смаленскі ваяводзіч камандаваў пяхотным палком, які ўваходзіў у склад дапаможнай дывізіі гетмана Крыштапа Радзівіла, а таксама артылерыяй. Адзначыўся падчас баёў за Жаваранкавыя ўзгор'і. Пасля капітуляцыі Шэіна ўзначаліў самастойную калёну, што рушыла на Белую. Падчас перамоваў з маскоўцамі на рэчцы Палянаўцы, што завяршыліся Палянаўскім мірам, Абрагамовіч быў камісарам і карыстаўся поўным даверам караля Ўладзіслава IV. У верасні 1634 г. ён ўзначаліў артылерыйскія войскі, з 1634 г. ён насіў званьне генэрала артылерыі. З 1647 г. — трэці ваявода¹¹⁷.

Гетман даручаў самастойна кіраваць значнымі групоўкамі войскаў дасведчаным камандзірам: Рыгору Мірскаму, Вінцэнту Гасеўскаму, Шыману Паўшу, Самулю Камароўскаму і Адаму Паўловічу.

Рыгор Мірскі з гербу «Зьмененая бялыня» паходзіў з баярскай літоўска-рускай сям'і. Прыняў кальвінісцкую веру. Служыць у войску Кароны пачаў ужо ў 1600 г., калі гетман Замойскі рушыў у Малдавію. У гэтай выправе трапіў у «паганскі палон». Потым ваяваў са Швэцыяй і Маскоўскім Княствам. У 1620 г. пад Цацорай і ў 1621 г. пад Хоцімам Мірскі зноў трапіў у «паганскі палон», але яго выкупілі. У 1625 г. ён наняўся да Крыштапа Радзівіла, разам зь якім ваяваў супраць швэдаў. 12 кастрычніка 1625 г. на чале 10 харугваў коньніцы ўварваўся ў занятую швэдамі Елгаву і спаліў частку гораду. Падчас вайны з Масковіяй за Смаленск 1632—1634 гг. Рыгор Мірскі адным зь першых прыйшоў пад крэпасць

¹¹⁶ Żegota, Pauli. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lwów, 1850. S. 281—282; Albrzycht, S. Radziwiłł. Op.cit. T. I. S. 354. Kotłubaj, E. Op. cit. S. 347.

¹¹⁷ Lipiński, W. Abramowicz Mikołaj // PSB. T. I. S. 14—15.

са сваёй гусарскай харугвай у 120 коней. Браў чынны ўдзел у баях пад Смаленскам. 10 сакавіка 1635 г. за ваенныя заслугі Мірскі атрымаў званьне вайсковага стражніка літоўскага. У 1647 г. быў паслом Сойму і разам з Уладзіславам Валовічам увайшоў у склад камісіі па выплатах смаленскай пяхоце¹¹⁸.

Шыман (Сямён) Ян Паўша з гербу «Ляліва» паходзіў з рускай праваслаўнай сям'і, якая мела значныя ўладаньні ў Кіеўскім ваяводстве і Мазырскім павеце. Напэўна, ён ужо з маладых гадоў служыў у рэгулярным войску. Мабыць, Паўша быў палітычна і эканамічна звязаны з троцкім ваяводам Мікалаем Абрамовічам. Таму калі ў 1648 г. пачалося казацкае паўстаньне, Паўша скіраваўся ў Літву. Улетку 1649 г. прыняў камандаваньне казацкай коннай харугвай¹¹⁹.

Самуль Камароўскі з гербу «Далэнга зьменены». Ягоны род паходзіў з Добжынскага краю (ziemi Dobrzyńskie), а потым пераехаў у Літву. У 1632 г. Самуль Камароўскі быў гусарскім ротмістрам. З чэрвеня 1633 г. мужа біўся пад камандаю гетмана Крыштапа Радзівіла пад Смаленскам. У студзені 1634 г. удзельнічаў у аблозе Белай, накіроўваў атрады ажно пад Ржэў, Таропец і асабліва зацята спусташаў маёнткі маскоўскага вайскаводцы Шэіна. Пасьля вайны за Смаленск стаў вількамірскім падчашым, затым — вількамірскім падстолім і літоўскім інстыгатарам¹²⁰.

У 1648 г. Самуль Камароўскі, напэўна, як ротмістар казацкай харугвы ў рэгулярным войску, удзельнічаў у бітве пад Корсунем, а ўвосень таго самага году змагаўся з казацкімі паўстанцамі на Валыні. Разам з Паўловічам ён адыграе значную ролю ў бітве пад Лоевам¹²¹.

Адам Гіляры Паўловіч з гербу «Прыяцель зьменены» паходзіў з рускай сям'і. Дасьведчаны камандзір, ён пачаў службу ў вайне са Швэцыяй за Інфлянты ў 1617 ці 1618 г. Пад камандаю Яна Сіцінскага біўся пад Абэлямі і Лёдэнам, трапіў у швэдзкі палон. Верагодна, вызваліўшыся, удзельнічаў у няўдалай выправе пад Цацору ў 1620 г. Ужо ў наступным годзе змагаўся пад мурамі Хоціма як харужы ў казацкай харугве Пятра Капачэўскага. За заслугі ў змаганьні з туркамі вялікі гетман літоўскі Ян Кароль Хадкевіч прызначыў яго ротмістрам казацкай харугвы. Пасьля сьмерці Хадкевіча Паўловіч звязаўся з домам Радзівілаў. У наступнай вайне са Швэцыяй у 1625—1629 гг. яму ўжо даручалі камандаваць моцнымі літоўскімі разьездамі. Пад Балдэнмойжам вёў бітву са швэдамі, якая скончылася

¹¹⁸ Wasilewski, T. Mirski Grzegorz (Hrehory). PSB. T. XXI. S. 346—348.

¹¹⁹ Rachuba, A. Pawsza Szymon (Siemion) Jan. PSB. T. XXV. S. 520—521.

¹²⁰ Інстыгатар (ад лац. instigo — узбуджаю) у ВКЛ выконваў функцыі галоўнага пракурора дзяржавы. Упершыню згадваецца ў 1565, з сяр. XVII ст. меў намесьнікам віцэ-інстыгатара. Выступаў па ўсіх справах, неакрэсьленых у праве, уносіў скаргі пра здраду дзяржаве і абразу маястату Вялікага Князя. Пільнаваў даходы са сталовых маёнткаў Вялікага Князя, уносіў скаргі супроць ураднікаў па гаспадарчых справах. Засядаў у судах задворным асэсарскім (з правам дарадчага голасу) і рэфэрэндарскім, падпарадкоўваўся канцлеру.

¹²¹ Przyboś, A. Komorowski Samuel. PSB. T. XIII. S. 431—433.

паразай. У 1633 г. на чале казацкай харугвы лікам 150 коней рушыў пад муры Смаленску. У вайне з Масковіяй, як пісаў Крыштап Радзівіл, «у многіх месцах і пры многіх нагодах добра станавіўся і добрую паслугу зь немалой шкодай для непрыяцеля рабіў». Пасьля Смаленску Паўловіч скіраваўся ў Інфлянты, дзе ўдзельнічаў у баях са швэдамі. Напэўна, улетку 1635 г. Паўша зь некалькімі харугвамі напаў на швэдаў, якія ўзялі ў аблогу Дзьвінск, і ўчыніў ім сур'ёзныя страты. Як «слуга» Крыштапа Радзівіла ўдзельнічаў у раскошным пахаваньні знакамітага літоўскага гетмана — нёс у жалобнай працэсі ягоную гетманскую булаву. Пасьля сьмерці Крыштапа Радзівіла перайшоў на службу да князя Януша Радзівіла¹²².

Сярод літоўскіх камандзіраў было багата іншаземцаў. Пераважная іх большасьць паходзіла зь нямецкамоўных тэрыторыяў. Некаторыя зь іх, напрыклад, Тызэнгаўзы, даслужыліся ў Літве да найвышэйшых пасадаў (Юры Тэадор Тызэнгаўз атрымаў пасаду мечніка ВКЛ). З Курляндыі і Інфантаў паходзілі Корфы, Вітгынгофы, Ропы, Тызэнгаўзы, Бутлеры, Шуманы, Блёмпэргі, Гротусы, Клёты, Маеры, Закены, а таксама ротмістар Ільля Янчменскі (ён жа Герштэнцвайг), капітан Фрыдэрык Сасноўскі (Крыбількраф), а таксама, магчыма, Лёбэль і Эльсьніц. Служылі, хоць і меншым лікам, прусакі, асабліва ў аддзелах Януша і Багуслава Радзівілаў. Значную групу складалі ангельцы, шатляндцы ды ірляндцы. Сярод іх было шмат вэтэранаў трыццацігадовай вайны. Для адных войска Рэчы Паспалітай сталася толькі эпизодам у вайскавай кар'еры, іншыя засталіся ў Літве назаўсёды. Напрыклад, Эдэрман Ганцкоф (Гандцкаў) пачаў службу пад камандваньнем гетмана Крыштапа Радзівіла ў 1617—1621 гг. і працягваў яе да сьмерці ў 1654 г. падчас вайны з Масковіяй¹²³.

Варта згадаць таксама ротмістраў татарскіх харугваў, якія адзначыліся падчас лоеўскай кампаніі, як, напрыклад, Ізмаіл (Самуль) Смольскі. Ён быў, бясспрэчна, дасьведчаным камандзірам, бо яму часта даручалі вялікія адзінкі. Ваяваў і пад Смаленскам у 1632—1634 гг. на чале сваёй казацкай харугвы, што налічвала 120 коней. Шкада, што гэты выдатны ротмістар нават ня згадваецца ў «Polskim Słowniku Biograficznym».

Афіцэры войска ВКЛ выяўлялі высокія вайсковыя якасьці. У большасьці гэта былі дасьведчаныя жаўнеры. Яны набывалі вайсковыя веды ў шматлікіх бітвах з рознымі праціўнікамі ў войнах, што вяла Рэч Паспалітая, а таксама ў іншаземных арміях. У асноўным яны былі добрымі выканаўцамі рэйдаў у глыб варожай тэрыторыі, якія выдатна ўзаемадзейчалі з буйнымі кавалерыйскімі падразьдзяленьнямі. Толькі нямногія маглі выкарыстоўваць усе віды зброі і арганізоўваць іх узаемадзеяньне на полі бітвы; такім камандзірам быў, напрыклад, Рыгор Мірскі.

¹²² Rachuba, A. Pawłowicz Lukaszinski Adam Hilary. PSB. T. XXV. S. 474—475.

¹²³ Rachuba, A. Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648—1667 // Od armii komputowej do narodowej (XVI—XX w.) / Pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń, 1998. S. 57—71.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Гетман запароскага войска

Разьдзел V

Казацкае войска і камандзіры

Казацкае войска падзялялася на тэрытарыяльныя палкі, назву якім давалі адпаведныя гарады. Найменшай арганізацыйнай адзінкай, якую выстаўляла адна ці некалькі селішчаў, быў курань на чале з кураным атаманам. Кожны курань выстаўляў як конных, так і пешых ваяроў. Некалькі кураняў утваралі сотню, якую ўзначальваў сотнік. Прыкладна з тузін сотняў складалі полк. У 1648 г., перад паўстаньнем, у войску Каралеўства Польскага служыла 6000 рээстравых казакоў, арганізаваных у шэсьць тэрытарыяльных палкоў: Чаркаскі, Чыгірынскі, Корсуньскі, Пераяслаўскі, Канеўскі і Белацаркоўскі — па 1000 чалавек кожны. Рээстравыя казакі, а таксама г. зв. выпішчыкі, то бок казакі, не занесеныя ў рээстравую армію, хоць яны раней у ёй служылі, складалі ядро арганізаванага Багданам Хмяльніцкім казацкага войска. Пасьля перамогі пад Жоўтымі Водамі і Корсунем, а потым пад Пілаўцамі, на землях, ахопленых паўстаньнем, утвараліся новыя курані, сотні і палкі. Іх узначальвалі дасьведчаныя казацкія камандзіры.

Як сьцьвярджаюць іншыя гісторыкі, казацкі полк падзяляўся на роты, паўроты, сотні і курані. Украінскі дасьледчык Сьвешнікаў падае зьвесткі, што казацкі полк налічваў 2000 чалавек і дзяліўся на 4 роты па 500 казакоў. Роты, у сваю чаргу, падзяляліся на сотні па 100 чалавек, а тыя — на курані¹²⁴. Падчас кампаніі 1649 г. супраць Літвы сотні называліся харугвамі. Як кажа Канстанцін Гурскі, казакі пыхтаваліся на бітву ў вялікія роты па 500 малоўцаў¹²⁵.

Багдан Хмяльніцкі змог да гэтага часу на занятых тэрыторыях трох ваяводстваў Рэчы Паспалітай: Брацлаўскага, Кіеўскага і Чарнігаўскага — арганізаваць адміністрацыю і падрыхтаваць магутную армію. У яе складзе, як сьведчыць аўтар «Літопіс Самовідця», быў дваццаць адзін полк: Чыгірынскі, Чаркаскі, Корсуньскі, Канеўскі, Лысянскі, Белацаркоўскі, Павалоцкі, Гуманьскі, Кальніцкі, Магілёўскі, Жыватоўскі, Пераяслаўскі, Нежынскі, Чарнігаўскі, Прылуцкі, Ічанскі, Лубенскі, Іркліеўскі, Міргарадзкі, Палтаўскі і Зінкаўскі (у гэтым пераліку няма Кіеўскага палка). Гетман павялічваў колькасць соцень і казацкіх палкоў. Перад паўстаньнем рээстравыя палкі налічвалі, як згадвалася вышэй, па 1000 казакоў. Цяпер яны адрозьніваліся лікам, даходзіла нават да дзесяці зь нечым тысяч чалавек. Як піша зь відавочным перабольшаньнем у сваёй хроніцы Самавідзец:

¹²⁴ Franz, M. Wojskowość kozaczyzny zaporoskiej w XVI—XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń, 2002. S. 128.

¹²⁵ Górski, K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893. S. 36.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Незьлічоныя гэтыя палкі лікам былі, полк меў больш за дваццаць тысяч казакоў, бо кожная вёска давала сотніка, а сотня мела і тысячы чалавек. Усё, што жывое, пайшло ў казачтва, і ледзьве можна было знайсці ў нейкай вёсцы чалавека, каб ён сам або яго сын не пайшлі ў войска, а калі сам ня змог, дык слугу ці парабка даслаў, а іншыя, колькі іх было, усе ішлі з гаспадаркі і аднаго толькі пакідалі, таму цяжка было знайсці парабкаў. Усё гэтак адбывалася таму, што ў мінулым годзе ўзбагаціліся рабаваньнем шляхецага, габрэйскага і іншага майна ... нават дзе ў гарадах было магдэбурскае права, і прысягалі бурмістры, і радыцы свае пасады кідалі, галілі бароды ды ішлі ў войска¹²⁶.

Затое Вэспасіян Кахоўскі піша, што Хмяльніцкі меў 17 пяхотных палкоў, прычым першы, Чыгірынскі, полк называўся гвардыяй гетмана запароскіх войскаў¹²⁷. З новаўтвораных палкоў наймацнейшымі на правабярэжнай Украіне былі Кіеўскі, Гуманьскі і Вінніцкі, а на левабярэжнай — Чарнігаўскі, Прылуцкі, Нежынскі і Міргарадзкі. Пасьля Збораўскай дамовы Хмяльніцкі падзяліў Украіну на 16 адміністрацыйных акругаў, якія выстаўлялі па адным палку. Палкоўнік ажыццяўляў як вайсковую, так і цывільную ўладу.

У запароскім войску не было асобных палкоў коньніцы і пяхоты, у кожным курані былі як конныя, так і пешыя казакі. У залежнасьці ад сытуацыі, запарожцы ваявалі пеша ці конна (напр., распрагалі коней з вазоў і сядалі на распрэжаных коней). Аднак коні ў казацкай коньніцы былі вельмі благія, а самі конныя казакі зашмат стралялі. Хутчэй гэта быў нейкі род драгунаў: конь служыў хутчэй для пераездаў, а не для бітвы, а казакі з гатоўнасьцю зьязгалі з коней і біліся, як пяхота. Як сьведчыў адзін з паўстанцаў, узятых у палон у Літве, казакі «дазоры далей дзясятка міляў не пускаюць, маршам больш за пяць міляў ня ходзяць, бо маюць благія коні»¹²⁸. Найчасьцей казацкая коньніца служыла толькі для прыкрыцьця і для выведкі. У паходзе яна рушыла на чале запароскага войска і мелася сваімі дзяньнямі даць пяхоце павярнуць і замкнуць табар, а таксама падрыхтавацца да абароны. Казацкая коньніца, вымушаная супрацьстаяць значна лепшай польскай кавалерыі, строілася досыць глыбока, у тры шэрагі, каб вытрымаць удар харугваў праціўніка. Часам казакі выкарыстоўвалі сваю коньніцу толькі як прынаду, каб уцягнуць польскую кавалерыю на стралецкія засады. Напрыклад, у 1625 г. казацкая коньніца выехала зь лягеру ў поле на 300 конях,

да палка пана Замойскага, і хацелі нібыта гарцаваць, пад'яжджаючы пад ягоныя харугвы; а за імі ў траве вялікія пешыя людзі, што паўзлі на жыватах, засады зрабілі¹²⁹.

¹²⁶ Літопіс Самовидця. Київ, 1971. С. 57.

¹²⁷ [Wespazjan Kochowski] Historia panowania Jana Kazimierza. S. 51.

¹²⁸ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. С. 162.

¹²⁹ Żurkowski, S. Żywot Tomasza Zamojskiego, kanclerza w. kor. / Wyd. Aleksander Batowski. Lwów, 1860. S. 97.

Асноўную ролю ў запароскім войску адыгрывала пяхота, якая ваявала пад прыкрыццём абозу як у абароне, так і атацы. Запарожцы навучыліся выдатна выкарыстоўваць абоз, «аказваючы зь яго дапамогай супраціў ня толькі татарам, але і добрай коньніцы Рэчы Паспалітай»¹³⁰. Відаць, для табарных вазоў выкарыстоўваліся распаўсюджаныя ва Ўкраіне калёсы, якія называліся «мажарамі», грунтоўнай канструкцыі, з тоўстымі драўлянымі восямі. Казацкая пяхота мела на ўзбраеньні рушніцы (казакі называлі іх самапаламі, бо каб стрэліць, ня трэба было запальваць кнот). Ім не патрабаваліся падпоркі, або фаркеты ці «відэльцы». Самапалы мелі меншую дальнабойнасьць за мушкеты, але значна большую за пісталеты, пулгакі і бандалеты (укарачаную аркебузу з калясцовым замком. — Рэд.), якімі была ўзброеная кавалерыя Рэчы Паспалітай. Яны былі не такімі трапнымі, як мушкеты, але шчыльны залпавы агонь не саступаў у эфэктыўнасьці. Пасьля пераможных бітваў пад Жоўтымі Водамі, Корсунем і Пілаўцамі казакі захапілі шмат мушкетаў. У дадатак Хмяльніцкі купіў багата агнястрэльнай зброі за мяжой і атрымаў з Масквы. Апроч рушніцаў (самапалаў), кожны казак меў шаблю, пісталеты і кароткія дзіды даўжынёй каля 2 м, з вострай акоўкай — пікамі — па абодва бакі. Казакі заўсёды выкарыстоўвалі лукі — зброю зь вялікай дальнабойнасьцю. Аднак запароская пяхота без падтрымкі татарскай коньніцы не магла аказваць супраціву польскай кавалерыі ў адкрытым полі. Галоўнай вартасьцю казацкіх пехацінцаў было ўменьне абараняцца з-за ўмацаваньняў і ў абозе. Казакі славіліся здольнасьцямі выкарыстоўваць гарматы і будаваць зямельныя ўмацаваньні¹³¹.

Здаецца, казацкія камандзіры пачынаючы ўжо ад сотніка, а можа, і ніжэйшага рангу, мелі, на прыклад сыстэмы войскаў Рэчы Паспалітай нацыянальнага набору, свае «абозы» (пачты)¹³².

«Гэта не сяляне, — пісаў кіеўскі біскуп Станіслаў Зарэмба, — але жаўнеры, страшныя нават атаманскаму цару»¹³³.

Запароскае войска дапаўняла г. зв. «чэрнь», свайго роду паспалітае рушаньне ўкраінскіх сялян і мяшчан. Яны былі ўвогуле горш узброеныя і навучаныя, чым казакі, запісаныя ў палкавыя рэестры. Толькі нямногія мелі самапалы, пісталеты, пікі і шаблі. Большасьць была ўзброеная толькі косамі, пасаджанымі «старчма», цапамі, віламі, паліцамі. Калі «чэрнь» і саступала зброяй паспалітаму рушаньню шляхецкай Рэчы Паспалітай, то часта перавышала яе баяздольнасьцю і напэўна, што здаецца неверагодным, дысцыплінай. Як пісаў францускі афіцэр і інжынер Вільгельм Баплян (Beauplan),

¹³⁰ Nadolski, A. Michał Lasocki o taktyce walki z Tatarami. Przyczynek do dziejów polskiej myśli wojskowej // Pax et Bellum / Red. K. Olejnik. Poznań, 1993. S. 132.

¹³¹ Romański, R. Op. cit. S. 46.

¹³² Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 71: «Грыцько з Борына [Borzyna] Паўла Яхенкі (...) падлетак. Пры сотніку быў ад Божага Нараджэньня».

¹³³ Цыт. пав.: Serczyk, W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998. S. 216.

*здаецца, наўрад ці знайшоўся б на сьвеце іншы падобны да іх народ, калі гаворка ідзе пра п'янства. Яны ніколі не бываюць настолькі п'яныя, каб не маглі пачаць піць зноў. Прынамсі, так тут гаворыцца, ды так і дзеецца падчас адпачынку. Бо на вайне ці калі распачынаецца якая іншая выправа, яны яшчэ сяк-так цьвярозыя*¹³⁴.

Украінскія сяляне бачылі ў Хмяльніцкім героя, які вызваліў іх з-пад улады ненавісных паноў, і яны пайшлі б за ім нават у агонь. Яшчэ больш падвышала іх баявы дух праваслаўная вера¹³⁵.

Адметнай рысай паўстанцкіх войскаў, якія ваявалі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, быў значны працэнт сялян і мяшчан. Што цікава, часта да паўстаньня далучаліся нават багатыя мяшчане, сыны папоў і калі-нікалі — шляхта. Аднак яны зазвычай змагаліся нядоўга, што пацэвяджаецца шматлікімі сьведчаньнямі схопленых літоўскімі жаўнерамі палонных. Напрыклад, нейкі Васько, «мешчанін з Чарнігава, трэці год як прыйшоў у Гомель, займаўся шавецкім рамяством (...) Сярод казакоў ніколі ня быў, у Гомелі казакоў зь мяшчанаў на 1000 [ацэньвае — В. Б.]», ці нейкі Рыжавец з Кашубску, залатар. Здаецца, іх прывяло «ў казакі» перадусім жаданьне хутка разбагацець. Але калі горад займаў нейкі казацкі камандзір, пасланы Хмяльніцкім, як правіла, у ім утвараліся асобныя аддзелы мяшчанаў, якія называлі харугвамі. У Гомелі ўлетку 1649 г. «запісалі толькі 200» мяшчан, ахвотных ваяваць.

Дзеянні ў Літве набывалі характар партызанскай вайны. Казакі атакавалі, рабавалі і палілі шляхецкія двары, а таксама гарады (некаторыя па некалькі разоў). Ніхто не зважаў, што іх жыхары — гэта таксама суродзічы. Казакі, якія прыходзілі з Украіны, маглі заўсёды разьлічваць на падтрымку беларускіх сялян і мяшчан. Зразумела, ліцвінам лягчэй было схапіць іх, чым запароскіх казакоў, гатовых хутчэй загінуць, чым жыць у няволі. Але літоўскія жаўнеры ставіліся да іх аднолькава: пасля допыту з катаваньнямі ім усім зазвычай адсякалі галовы. Да таго ж палонныя з «чэрні» ня ведалі важнай інфармацыі, якая магла б прыдацца літоўскім камандзірам. «Пра Хмяля нічога ня ведае, — сьведчыў адзін зь іх, — бо хоць прыйдуць якія-небудзь [лісты — В. Б.], тады пісар з палкоўнікам і з двума ці трыма сотнікамі самі чытаюць, не пускаючы больш нікога на раду». Масква таемна дастаўляла казакам порах, правіянт і давала прытулак. Нейкі Марцін Рыльскі, польскі шляхціц, які ў сутычцы з казакамі быў паранены, уцёк за маскоўскую мяжу, у Трубчэўск, і прабыў там год (а значыць, быў паранены на пачатку паўстаньня; можа, гэта адзін з уцекачоў з-пад Корсуня?), апавядаў, што магільёўцы няспынна езьдзілі праз Трубчэўск «да казакаваньня». Вяртаючыся да сябе, у Трубчэўску прадавалі здабытых у Літве коней, срэбра, золата і «іншыя рэчы». Грыцко з Борына, якога схалілі ў сутычцы жаўнеры пана Бялкоўскага,

¹³⁴ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. Warszawa, 1972. S. 110.

¹³⁵ Romański, R. Op. cit. S. 40.

сьведчыў, што ў Гомель прывезлі з «Масквы» чатыры «барылы» [бочкі. — *заўв. перакл.*] пораху¹³⁶.

Аднак трэба згадзіцца зь цьверджаньнем Рамуальда Раманскага, што

нават у часе найвялікага ўздыму паўстаньня Б. Хмяльніцкага (...) казацкія камандзіры не да канца апраўдвалі сябе, калі даходзіла да рэгулярных бітваў, нават калі яны мелі колькасную перавагу. Гэта вынікала (...) з факту, што баявы досьвед большасьць зь іх здабывала перадусім у паходах на Крым і турэцкія ўзьбярэжжы, а значыць, у «малой вайне», у якой яны апэравалі адносна невялікімі аддзеламі, дасягаючы посьпеху галоўным чынам дзякуючы імклівасьці і ўмеламу выкарыстаньню эфэктыўных засадаў¹³⁷.

Трэба дадаць, што посьпехаў у дзеяньнях супраць войскаў Рэчы Паспалітай Хмяльніцкі дасягаў у асноўным дзякуючы хаўрусу з татарамі. Іх знакамітая лёгкая коньніца ў спалучэньні з казацкай пяхотай аказвалася надзвычай цяжкім праціўнікам.

* * *

Палкоўнікаў прызначаў асабіста Хмяльніцкі. Іх намесьнікаў: есаулаў, сотнікаў і атаманаў — абіралі самі казакі паводле іх ваенных заслуг і адвагі¹³⁸. Сярод палкоўнікаў былі дасьведчаныя ў баях запарожцы, але перад паўстаньнем яны камандавалі самае большае сотняй. Выключэньне складаў Станіслаў Міхал Крычэўскі, камандзір Чыгірынскага палка рээстравых казакоў. У 1648 г. памёр Максім Крыванос, які спрычыніўся да перамог на Жоўтых Водах і пад Корсунем, а потым годна супрацьстаяў князю Ярэму Вішнявецкаму. Астатніх палкоўнікаў у будучыні чакалі або высокія пасады, або забыцьцё; шмат хто зь іх палёг у баі.

Максім Крыванос (на думку некаторых, ён жа Перабінос) — адна з найбольш вядомых на пачатку паўстаньня Хмяльніцкага постацяў. Максім Крыванос быў, паводле «Theatrum Europaeum», з паходжаньня шатляндцам («*ein gebornen Schott*»), наёмным жаўнерам, які ў часе трыццацігадовай вайны ваяваў на Міжземным моры, адкуль прыйшоў ва Ўкраіну. Напэўна, ён быў добрым камандзірам, дасьведчаным у мастацтве фартыфікацыі. Крыванос карыстаўся вялікім аўтарытэтам сярод казакоў, якія, як выглядае, неахвотна служылі пад камандаваньнем іншаземцаў. Таму некаторыя лічаць інфармацыю пра ягоныя шатляндзкія карані малаверагоднай. Магчыма, Крыванос быў купцом з Магілёва, бо ва Ўкраіне «шкотамі» называлі вандроўных гандляроў, не абвязкова шатляндзкага паходжаньня. М. Грушэўскі пісаў, што Крыванос паходзіў з дробнай украінскай

¹³⁶ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 71—72; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. С. 161—163.

¹³⁷ Romański, R. Kozaczyzna. Warszawa, 1999. S. 170.

¹³⁸ [Wespazjan Kochowski] Historia panowania Jana Kazimierza. Tom I. S. 52.

шляхты. Напэўна, ён пачынаў рээстравым казаком. Паводле некаторых звестак, ён выступаў супраць хаўрусу з татарамі. Ужо на Жоўтых Водах быў у ліку вышэйшых казацкіх камандзіраў. Адыграў выбітную ролю ў бітве пад Корсунем. У чэрвені 1648 г. камандаваў аддзелаў паўстанцаў, што рушылі на Задняпроўе. У ліпені дзейнічаў на Брацлаўшчыне. 22 ліпеня 1648 г. здабыў Палоннае, а потым выступіў супраць Ярэмы Вішнявецкага і 26—28 ліпеня 1648 г. біўся зь ім пад Старым Канстанцінавам. У гэтых дзеяньнях Крыванос адзначыўся ня толькі вайскаводчым талентам, але і жорсткасьцю, асабліва ў дачыненні да габрэяў. У восеньскім наступе Хмяльніцкага ён адыграў значную ролю ў бітве пад Пілаўцамі, браў удзел у аблозе Львова. Пасья некалькіх тыдняў баявых дзеяньняў здабыў 15 кастрычніка 1648 г. львоўскі Высокі Замак. Потым удзельнічаў у безвыніковай аблозе Замосьця. У той час Максім Крыванос ужо стаў чаркаскім палкоўнікам. Карыстаўся даверам Хмяльніцкага, гетман даручаў яму цяжкія заданьні. Пры гэтым Крываноса шанавалі звычайныя казакі і чэрнь. Ён часта меў сваё асобнае меркаваньне і супярэчыў Хмяльніцкаму, за што гетман запароскага войска загадаў прыкаваць яго да гарматы. Пад канец 1648 г. гетман даручыў яму арганізаваць рэзэрвовыя аддзелы з чэрні. Крыванос быў рашуча настроены супраць Рэчы Паспалітай і імкнуўся да вайны зь ёю¹³⁹.

Палкоўнік Бурлай удзельнічаў у многіх казацкіх выправах на Чорнае мора. Падчас адной зь іх у 1624 г. здабыў турэцкі горад Сыноп. Карыстаўся асаблівым даверам Б. Хмяльніцкага — у 1648 г. той паслаў Бурлая ў Крым вёсці перамовы з ханам Ісламам Гірэем III. Напэўна, татарскі хан затрымаў яго ў Крыме закладнікам. Ужо Гадзяцкім палкоўнікам Бурлай удзельнічаў у бітве пад Пілаўцамі, а потым — у аблозе Львова і Замосьця¹⁴⁰.

Іншым вядомым і шанаваным сярод казакоў палкоўнікам быў Даніла Нячай з гербу «Побуг зьменены». Паходзіў ён са шляхецкай сям'і на Кіеўшчыне. Хутчэй за ўсё Нячай перайшоў на бок Хмяльніцкага ўжо на пачатку паўстаньня, бо ён у годнасьці палкоўніка камандаваў авангардам войска Хмяльніцкага падчас восеньскіх апэрацыяў 1648 г. 10 верасьня 1648 г. Даніла Нячай заняў Стары Канстанцінаў, а 14 верасьня адбіў атаку войскаў Кароны. Удзельнічаў у бітве пад Пілаўцамі, а потым разам з палкоўнікам Ступам безвынікова вёў аблогу моцна фартыфікаванага гораду Броды, што належаў Каянцпольскім. Адступіў, калі абаронцы выдалі яму палонных татараў. Даніла Нячай належаў да групы зацятых праціўнікаў украінскіх магнатаў і быў прыхільнікам вайны з Рэччу Паспалітай. У лютым Хмяльніцкі даслаў Нячая ў Кіеў, дзе той учыніў разьню тамтэйшых палякаў і пазьнішчаў касьцёлы. Потым ён узначаліў Брацлаўскі полк, які меўся ахоўваць дэмаркацыйную лінію. У канцы красавіка ён стаў на чале моцнай гру-

¹³⁹ *Zółte Wody — 1648*, суаўтары: Т. Krzastek, W. Majewski, M. Nagielski, Iwan S. Storożenko. Warszawa, 1999. Krzastek T., Pułkownik Maksym Krzywonos (Perebyjnos). S. 123—125.

¹⁴⁰ *Burlaj*. PSB. Т. II. S. 138. Як пішуць аўтары біяграфіі, невядома, якая ступень сваяцтва злучала яго з Конрадам Бурлаем, мядзьведаўскім сотнікам, паслом, якога ў 1653 г. Хмяльніцкі выправіў у Маскву.

поўкі прыкрышыця з трох палкоў: Брацлаўскага, Гуманьскага і Віньніцкага (паводле завышаных ацэнак, у іх складзе было 30 000 казакоў). Ягоны брат Іван Нячай у 1649 г. належаў да старшыны Брацлаўскага палка¹⁴¹.

Дасьведчаным камандзірам быў таксама палкоўнік Іван Богун Федаровіч. Эўгеніюш Лятач і Веслаў Маеўскі лічаць, што Іван Богун і Іван Федаровіч (Федарэнка) — гэта дзьве розныя асобы. Ён напэўна быў рээстравым казаком. У гады «залатога міру» ў складзе войска Рэчы Паспалітай удзельнічаў у паходзе запарожцаў пад Данец, дзе казакі сумесна з маскоўскімі ваяводамі дзейнічалі супраць татараў. Нічога невядома пра ягоны ўдзел у пачатковым этапе паўстаньня Хмяльніцкага. Напэўна, ён далучыўся да паўстанцаў пасьля Пілаўцаў. Удзельнічаў у аблозе Львова і Замосьця. У першыя месяцы 1649 г. стаў падольскім палкоўнікам. Падчас замірэньня ўзаемадзейнічаў з Данілам Нячаем. У сярэдзіне красавіка 1649 г. Нячай і Богун прымусілі аддзелы Кароны адступіць з Бару, а ў чэрвені — зь Межыбожа (укр. Межибіж, поль. Międzyboże. — Рэд.). Пры рэарганізацыі казацкай арміі з Падольскага палка вылучылі два новыя — Прыдняпроўскі і Барскі, а з Брацлаўскага палка — Кальніцкі, які тады ўзначаліў Іван Федарэнка (Богун?).

Іншымі вядомымі і папулярнымі палкоўнікамі былі Філон Джалалій, Маразенка, Матвей Гладкі і Міхал Крыса.

Філон Джалалій (В. Ліпінскі мяркуе, што ягонае сапраўднае прозьвішча — Філон Джулай) удзельнічаў у бунце рээстравых казакоў, якія ў 1648 г. плылі «чайкамі» ў Запарожжа ваяваць супраць Багдана Хмяльніцкага. Тады бунтоўныя казакі абралі Джалалія накіраваным гетманам, і ён павёў іх на Жоўтыя Воды. Там яны ўдзельнічалі ў канчатковым разгроме дывізіі польскага войска на чале з Стэфанам Патоцкім, сынам вялікага гетмана Кароны. Філон Джалалій стаў крапівенскім палкоўнікам. Рапуча выступаў за вайну з палякамі.

Надзвычайнай папулярнасьцю, асабліва сярод «чэрні», карыстаўся Станіслаў Мразавіцкі, празваны Маразенка. Ён быў шляхціцам, сынам Паўла — церабоўленскага (trembowelskiego) падстарасты. У 1649 г. Маразенка насіў булаву корсуньскага палкоўніка.

Міхал Крыса, ці Крысенка, сярод іншых камандзіраў адзначыўся на Жоўтых Водах. Напэўна, ён камандаваў Чыгірынскім палком.

¹⁴¹ Majewski W. Nieczaj (Neczaj) Daniło. PSB. Tom XXII. S. 721—723; Wiesław Majewski, Nieczaj (Neczaj) Iwan. PSB. Tom XXII. S. 723—725. 19 Eugeniusz Latacz, Bohun Iwan Teodorowicz. PSB. T. II. S. 227—229; Górka Olgierd. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / Oprac. Wiesław Majewski. Warszawa, 1986. S. 28. P. 12; T. Bohun, Iwan Bohun — szkic do portretu // Mówią Wieki, 1999. № 10. S. 27—35.

Разьдзел VI

Зімовая кампанія ў Літве ў 1649 г.

Пасьля абраньня Яна Казімера, калі ўсе сэнатары скіраваліся ў Кракаў на каранацыю, Януш Радзівіл вярнуўся ў Літву, дзе вяліся баявыя дзеянні. Яго прысьпешвала шляхта Вялікага Княства:

Просім per viscera Christi et amorem patriae [сэрцам Хрыста і любоўю да Айчыны] Вялікую Княжую Мосьць, каб пажадаў да нас, братаў і слуг тваіх, прыехаць (...) Калі б наша айчына праз марудную падтрымку тых, каму de jure competit, in discrimen [каму гэта трэба рабіць паводле закону, у небясьпецы. — заўв. перакл.] апынулася, мы б усе мусілі плакаць крывавымі слязьмі і прасіць Божае помсты¹⁴².

Як пісаў аўтар рэляцыі ў «Theatrum Europaeum», «калі ўсё жывое пацягнулася ў Кракаў на каранацыю новага караля, [Януш Радзівіл] скіраваўся на мяжу [Літвы] з Каронай»¹⁴³. У пачатку 1649 г. ён быў ужо ў Берасьці, дзе пад ягоную каманду перайшлі падначаленыя Фэліцыяну Тышкевічу харугвы Берасьцейскага павету, якія налічвалі 400 шабляў. Адбылося гэта дзякуючы павазе шляхты да дому Радзівілаў, бо паводле сваёй гетманскай пасады ён ня меў над імі ніякай улады. Яны падпарадкоўваліся выключна рашэньням соймаў, які іх наняў¹⁴⁴.

20 студзеня 1649 г. Тышкевіч рушыў зь Берасьця. Ідучы ўздоўж мяжы з Вальніню, ён разьбіваў дробныя аддзелы паўстанцаў, «ачышчаючы ад гэтых лайдакоў тамтэйшы край». 28 студзеня Тышкевіч дайшоў да Нобеля і аб'яднаўся з харугвамі Рыгора Мірскага, якія там стаялі («другая палова войска»).

Усьлед за Тышкевічам ішоў Януш Радзівіл. 30 студзеня рушылі з Нобеля праз (Давыд)Гарадок на Тураў. Войска ішло трыма калёнамі. Правай, якая дзейнічала ўздоўж мяжы з Вальніню, камандаваў Вінцэнт Гасеўскі; левай — Юры Тызэнгаўз; сярэдняй і адначасова ўсім войскам — Януш Радзівіл. На галоўным напрамку харугвы апырэджвала група коньніцы на чале з ротмістрам Крыштапам Есманам. Палкі аб'ядналіся зноў 5 лютага ў Тураве, які паўстанцы пакінулі «з усёй здабычай», калі пачулі пра набліжэньне войскаў князя. Тураўскія мяшчане добраахвотна адчынілі брамы перад літоўскімі жаўнерамі¹⁴⁵.

¹⁴² Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 272. P. 1.

¹⁴³ Theatrum Europaeum. Frankfurt am Main, 1652. T. VI. S. 811 (далей: Theatrum Europaeum).

¹⁴⁴ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 70.

¹⁴⁵ Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. Бібліятэка ПАН у Кракаве. Rkp. 1017. F. 51; Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. F. 51v; Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów / Opr. A. Sajkowski. Wrocław, 1961. S. 261 (далей: Maskiewicz, B. Pamiętniki).

Дывізія Радзівіла налічвала прыблізна 4000 наёмных жаўнераў і, напэўна, некалькіх соцень жаўнераў у павятовых харугвах. Апошнія ў параўнаньні з наёмным войскам вызначаліся нашмат ніжэйшай баяздольнасьцю.

У Тураве Радзівіл пакінуў табары пад камандаю Альбрыхта Галіманта, паручніка гусарскай харугвы літоўскага харужага Яна Паца, а сам 7 лютага рушыў з ударнымі сіламі пад Мазыр. Князь ахвотна выкарыстоўваў гэты спосаб руху — ён істотна павялічваў хуткасьць дзеяньняў, хоць і ўскладняў харчаваньне войска і абмяжоўваў абсяг дзеяньняў у спустошаным краі. Пяхоту і гарматы Радзівіл імкнуўся перавозіць водным шляхам (па Дняпры), і патрэба здабываць сродкі на аплату байдакоў (лодак) дадала яму шмат клопату.

Паперадзе Радзівілавага войска ішоў моцны аддзел Адама Паўловіча, які на дзень раней (6 лютага) выправіўся з Турава. У выпадку сутычкі са значнымі сіламі праціўніка гэта дазволіла б весьці бой да падыходу дапамогі. З той самай прычыны рух быў арганізаваны ў некалькі калёнаў. У дадатак гэта дазваляла ахопліваць войскам большы абшар узбунтаванага краю.

Групоўка Паўловіча спачатку складалася з трох казацкіх харугваў: князя Януша Радзівіла на чале з паручнікам Лукашам Хадаркоўскім (150 шабляў), Давіда Кінскага (100 шабляў) і Дзяня Раманоўскага (150 шабляў), а таксама з 2 драгунскіх ротаў: Мацея Гасеўскага і Рэйнгальда Тызэнгаўза, якімі камандаваў паручнік Рап (Rapp), — разам каля 800 шабляў (400 казакоў, 400 драгунаў). 8 лютага князь падмацаваў іх пасланымі зь Петрыкавічаў дзвюма харугвамі: казацкай Даўгілы (100 шабляў) і драгунскай Яна Вэймана (120 чалавек). Гэта была амаль палова ўсіх сілаў гетмана. Януш Радзівіл вёў каля 1200 чалавек, у асноўным толькі коньніцы: 300 гусараў, выбраных па 50 з паасобных харугваў, прычым толькі 100 мелі дзіды (гусары зь дзідамі былі з княжай харугвы і смаленскага ваяводы Караля Глябовіча; астатнія — з харугвы літоўскага стольніка Вінцэнта Гасеўскага, літоўскага стражніка Рыгора Мірскага, літоўскага харужага Яна Паца і канцлера Альбрыхта Станіслава Радзівіла); карнэт 100 рэйтараў з палка Тызэнгаўза на чале з Ганцкофам, 400 казакоў, 4 драгунскія роты: Вінцэнта Гасеўскага, Раецкага і дзьве маёра Яспэрс, разам 400 коней¹⁴⁶.

Групоўка Адама Паўловіча спынілася ў Наружновічах (магчыма, маюцца на ўвазе сёньняшнія Булаўкі або Бабраняты. — Рэд.) па дарозе на Оўруч. У гэты час Януш Радзівіл стаў у Скрыгалаўскай Слабадзе (strykołowskiej slobodzie Chumeliszczce) (каля 15 км ад Мазыра). Там князь і даведаўся пра атаку на Паўловіча.

Мазыр абараняў разам зь мясцовым «Сядляром, будучым палкоўнікам» палкоўнік Міхненка (напэўна, Багдан Хмяльніцкі паслаў яго сярод іншых з Кіева, каб разьбіць літоўскія сілы). Паўстанцы з Мазыра разьведалі, якія сілы меў Паўловіч. Разьмясьціўшыся ў Наружновічах, ліцьвіны перарэзалі оўруцкі шлях і не дазвалялі казакам адступіць, таму тыя ўначы паспрабавалі разьбіць іх. «Камандзір

¹⁴⁶ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 71.

паўстанцаў Міхненка з выбраным народам сваім дзёрзка на жаўнераў Паўловіча напаў»¹⁴⁷. Як піша Багуслаў Маскевіч, казакі меркавалі, што ў вёсцы стаіць толькі адна літоўская рота¹⁴⁸.

Паўстанцаў праводзіў мясцовы селянін. Атака шасьцісот бунтаўнікоў засьпе-ла зьнянацку гетманскую харугву на чале з Лукашом Хадаркоўскім, якая спыні-лася на адпачынак. Міхненка ўдарыў зь некалькіх бакоў, «варту зьнішчыў, дзе некалькі вершнікаў загінула і дзесяць зь нечым чаляднікаў, і напэўна дасягнуў бы большага»¹⁴⁹. Як паведамляе Каяловіч,

*мог бы сапраўды нанесці вялікую паразу, калі б, моўчкі прайшоўшы праз вар-ту, напаў бы на сонных, але гэтыя гультаі, размарыўшыся ад гарэлкі, нічога не маглі бяз шуму зрабіць*¹⁵⁰.

Засьпетыя зьнянацку літоўскія жаўнеры гетманскай харугвы ўступілі ў бой, не пасьпеўшы апрануцца. Нейкі харужы Вялічка, які

*...пераапранаўся ў гэты час, з адной нагой абутай, а другой босай, зь вялікай цяжкасьцю харугву празь сярэдзіну непрыяцеля на адкрытае месца сабраў і ўвесь час потым біўся на самым лютым марозе, з босай нагой у жалезным стрэмені*¹⁵¹.

Ад паразы гетманскую казацкую харугву ўратавалі драгунскія роты Мацея Гасеўскага і Яна Вэймана, якія своечасова прыйшлі на дапамогу. Але ліцьвіны ўсё адно зьведалі значныя страты: «бо дзесяць зь нечым [літоўскія жаўнераў] забілі (і ўсіх бердышамі)».

Аднак бой працягваўся да раніцы, калі прысьпелі харугвы на чале зь Юр'ем Тызэнгаўзам, пасланыя на дапамогу князем Радзівілам. Ліцьвіны «селі на іх [г. зн. казакоў — **В. Б.**] каркі і моцна іх адлупцавалі». Тады паўстанцы адарваліся ад праціўніка і адступілі лясамі да гораду¹⁵².

Адзін са схопленых казакоў прызнаўся (напэўна, пад катаваньнем, бо такім чынам тады здабывалі інфармацыю ад палонных), што ва ўмацаваным Мазыры знаходзіцца 15 000 паўстанцаў¹⁵³.

«З узыходам сонца» 10 лютага князь Радзівіл стаў пад валамі Мазыра. Ма-зыр¹⁵⁴ месціцца на правым беразе Прыпяці, пры дарозе з Бабруйска на Оўруч.

¹⁴⁷ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom....

¹⁴⁸ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 263.

¹⁴⁹ Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. F. 51—51v.

¹⁵⁰ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom....

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. F. 51v.

¹⁵³ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 263.

¹⁵⁴ SGKР. Tom VI. S. 754. W dokumentach łacińskich Moziria.

Горад збудаваны на стромкай гары, якая высілася за ярам, парослым густым дубовым гаем. Пасланы заклік здацца казацкія камандзіры адкінулі. Тады князь Януш Радзівіл пашыхтаваў войска для штурму, першымі паставіўшы драгунаў. На правым крыле, якім камандаваў Отэнгаўз, князь паставіў і сваю драгунскую харугву і роту літоўскага стольніка Вінцэнта Гасеўскага. На левым крыле стаялі тры харугвы: Мацея Гасеўскага, Уладзіслава Раецкага, а таксама Рапа і Вэймана. Хутчэй за ўсё, гэтым крылом камандавалі паручнікі Эльсьніц і Закен. Паміж двума крыламі, проста перад брамай, вялі гарматы, якія прыкрывалі спэцыяльна для гэтага вылучаныя драгунскія пададзелы. Драгунаў падтрымлівалі рэйтары. Тры драгунскія харугвы ці таксама казацкія і атрад чэлядзі на чале зь Есманам быў накіраваны ў напрамку той гары «з правага боку», на якой заўважылі людзей, што «кучамі густа сноўдаліся». Януш Радзівіл непакоіўся, што пад час штурму гораду засяроджаныя на гары паўстанцы могуць ударыць у яго правы флянг¹⁵⁵. Астатнія харугвы коньніцы засталіся ў рэзерве¹⁵⁶.

Адзел Есмана, зь цяжкасьцю прабіўшыся праз зарослы дубняком яр, ачысьціў ад варожых войскаў гару, што ўзносілася за ім, і падпаліў хаты, якія на ёй стаялі, — даў знак Радзівілу, што выканаў даручэньне.

«Ударыўшы тады з гармат некалькі разоў, нашы пайшлі на штурм», — піша Багуслаў Маскевіч¹⁵⁷. Пад няспынным агнём непрывацельна на штурм кінуліся драгуны пры падтрымцы палкавых гарматаў. Штурм вялі ў цяжкіх зімовых умовах: умацаваныя драўляным частаколам гарадзкія валы пакрываў сьнег і лёд. Удар драгунаў казакі адбілі агнём з самапалаў. Паўторная атака з падтрымкай некаторых аддзелаў на чале з Ганцкофам таксама не атрымалася, бо валы былі «ня вельмі вялікія (...) толькі сьлізкія». Асабліва цяжка давялося левому крылу, так што яно «трохі кульгаць пачало». Заўважыўшы гэта, палявы гетман літоўскі кінуў на левае крыло «ў дапамогу» аддзелы, якія «з усіх ротаў пры гармаце стаялі».

Пасьля няўдалых атак драгунаў і коньніцы на штурм рушыла ўсё войска. Драгунаў і рэйтараў, якія атакавалі пешкі, падтрымалі таксама гусары. Ubачыўшы, што штурм не прыносіць посьпеху, гусары

прасілі і атрымалі дазвол камандзіра пад кіраўніцтвам Ганцкофа, намесьніка харугвы Тызэнгаўза, разам з жаўнерамі іншаземнага найму саскочыць з коней і пасьпяшацца на дапамогу (...) самым першым Ганцкоф ускочыў у акопы (...) за ягоным прыкладам рэшта коньніцы замянілася ў пяхоту¹⁵⁸.

Вырубіўшы частакол, ліцьвіны ўзбраліся на валы, высеклі абаронцаў — «140 трупаў *in instanti* [у адзін момант] налічылі» — і ўварваліся ў горад. Драгуны,

¹⁵⁵ Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. F. 52v.

¹⁵⁶ Wisner, H. Op. cit. S. 112—113.

¹⁵⁷ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 263.

¹⁵⁸ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. T. XXI. S. 88.

адчыніўшы браму для коньніцы, страляючы ў вокны дамоў, праносіліся ў бок рынку.

А на левым крыле драгуны, пхаючы перад сабою сані, нагружаныя дровамі, наблізіліся да частаколу з усходу, дзе вал даходзіў да ракі. З боку ракі паўстанцаў прыкрываў ледзяны вал з байніцамі для стральцоў. Багуслаў Маскевіч піша, што пасья таго, як

*хтосьці з нашых стрэліў у непрыяцельскую бочку пораху, які ўвесь пайшоў з дымам угару, а нашы таксама з ласкі найвышэйшага Госпада, выскачыўшы, атрымалі верх [перамогу. — В. Б.] над ворагам, які адразу ўцякаць пачаў*¹⁵⁹.

Сагнаўшы з вала непрыяцельскіх стральцоў, драгуны адразу адчынілі для коньніцы другую браму. У яе рынуліся рэзервовыя харугвы коньніцы бельскага старасты Аляксандра Гасеўскага і Юр'я Тызэнгаўза, а за імі кавалерыйскія харугвы Паўловіча, якія стаялі на кіеўскім тракце. Нягледзячы на зацяты супраціў паўстанцаў, горад, у якім усчаліся пажары, здаўся. Тыя з казакоў, хто хаваўся ў драўлянай вежы, падпалілі яе і пад покрывам агню спрабавалі прабіцца. Калі іх узялі, яны прынялі жорсткую сьмерць. Ахопленыя полымем дамы пераможныя літоўскія жаўнеры «ледзьве маглі пагасіць»¹⁶⁰.

*Вось так усёмагутны Бог учыніў помсту зацятым і заўзятым паўстанцам, якія ня толькі жыцьця не прасілі, але ва ўпартым баі гінулі. Увесь горад быў завалены трупамі, іншых, што на горках і равах уцякалі, як зьвярэй якіх стралялі, з гор валаклі, адсякалі галовы. Сам Міхненка жыўцом дастаўся, узяты ад паручніка Даўгаліны, і двое сотнікаў загінулі. Зраднік Сядляр раней равамі сам уцёк, а сына яго забілі, як бараніўся каля шанца*¹⁶¹.

Каяловіч піша, што

*другі камандзір [г. зн. Сядляр. — В. Б.] празь дзіўную выпадковасьць жыцьцё ўратаваў. Уцёк з гораду і, спадзеючыся на хуткасьць свайго каня, як страла ляціць, гэтак абмінуў войска, пастаўленае, каб лавіць уцекачоў. Пусьціўся за ім жаўнер Зубко з харугвы [Лукаша] Хадаркоўскага, і калі ўжо ён меўся схпіць [Сядляра. — заўв. перакл.], яго скінуў на сьнег перапалоханы конь. Конь падняўся, пакінуў свайго вершніка, дагнаў казака, які адразу ж скочыў на яго, а свайго змардаванага пакінуў*¹⁶².

¹⁵⁹ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 263.

¹⁶⁰ Ibidem. S. 264.

¹⁶¹ Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. F. 53.

¹⁶² Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Схопленана камандзіра паўстанцаў Міхненку на загад князя пасадзілі на кол (паводле іншых данясенняў, яму адсеклі галаву і ўваткнулі яе на замкавай вежы).

Тым часам ліцвіны

*працягвалі вікторыю, секлі і палілі дамы, а найбольш немцы, якія секлі ня толькі саміх казакоў, але і жанчын зь дзецьмі, не прапускаючы зь іх нікога; хто мог, уцёк, але няшмат паўцякала*¹⁶³.

Нарэшце гетман вывеў харугвы з гораду да падыходу абозу з Турава, і прызначыў ім месца пастою ў суседніх вёсках. Аднак ён загадаў захоўваць асыярожнасьць — навакольныя мястэчкі Оўруч, Лоеў, Чарнобыль і іншыя знаходзіліся ў руках паўстанцаў.

*Князь пан гетман, — кажа ўдзельнік падзеяў Багуслаў Маскевіч, — жадаючы аглядзець трупы, загадаў двум вершнікам з кожнай харугвы пільнаваць яго, дзе і я з харугвы канюшага князя Багуслава Радзівіла з другім вершнікам пільнаваў князя гетмана. І калі мы паміж пагоркаў з хмызьняком, голым на той час, аб'яжджалі трупы, у нас была адна ўцеха, быццам мы на ловах, бо непрыяцель, уцякаючы балотамі і равамi, кожны паасобку хацеў схаватца ў хмызьняку, але як хмызьняк быў голы, мы бачылі кожнага зверху; і нашы адны іх з пташынак (поль. *ptaszynek* — малакалібэрная ў параўнаньні з мушкетам стрэльба), другія з мушкетаў, кожны свайго забіваў. Калі некаму ўдавалася, быццам зайцу, пракрасьціся ў поле, ён і там мала чаго дасягаў, бо харугвы, што стаялі ў полі, заўважыўшы яго, расьсякалі і па-рознаму забівалі*¹⁶⁴.

Наступнага дня князь наладзіў у горадзе рэквізыцыю, якая працягвалася два дні. Радзівіл

загадаў драгунам і пяхоце, каб нікога з войска, нават чаляднікаў, не пускалі ў горад (...) пратрублілі ў войску, каб ніводзін не наважваўся пад пагрозай сьмерці ў Мазыр ехаць ці чэлядзь пасылаць.

На трэці дзень пусьцілі жаўнераў, але, як піша з жалем Маскевіч, «не было па што (...) волава, медзь, срэбра, золата, грошы і г. д. — усё гэта князю пайшло»¹⁶⁵.

Чарговым этапам быў Бабруйск, разьмешчаны прыблізна за 140 кілямэтраў. Януш Радзівіл прыбыў туды 20 лютага пасля пяцідзённага пераходу. Літоўскае

¹⁶³ Maskiewicz, В. Pamiętniki. S. 263. Піліп Казімер Абуховіч піша: «але ў Мазыры [казакі] абараняліся магутна. Пераможанья ў выніку штурму, усе з гарадзкім гімнам пад шаблі пайшлі, і горад спалены быў» (Pamiętniki Obuchowiczów. S. 234).

¹⁶⁴ Ibidem. S. 263—264.

¹⁶⁵ Ibidem. S. 264.

войска, «не паказваючыся непрыяцелю», стала ў лесе за ракой Бярэзінай, чакаючы табараў і артылерыі. Праз два дні падасьпеў табар. Горад, які абараняў Паддубскі (Паддубіч), заставаўся апошнім сур'ёзным асяродкам паўстанчага руху ў Вялікім Княстве Літоўскім. Чатыры тыдні Бабруйск быў у аблозе палка вялікага гетмана літоўскага Януша Кішкі. Полк налічваў, напэўна, 1500 жаўнераў, якімі надалей у адсутнасьць вялікага гетмана камандаваў палявы пісар Уладзіслаў Валовіч¹⁶⁶.

21 лютага

князь, жадаючы іх да здачы страхам схіліць, загадаў нашым харугвам паказацца пад горадам, але яны, здраднікі, разумелі, што гэты люд быў Валовічаў і што адмыслова (кажуць) Валовіч нас страшыць, але амаль зусім нас не спалохае.

Назаўтра горад, застрашаны лёсам Пінску і Мазыра, упэўніўшыся, што пад мурамі стаіць сам Радзівіл, капітуляваў.

«Непрыяцель, убачыўшы, што гэта ня жарты, скарыўся, здаўшыся князю». Сьвятары, а за імі жанчыны зь дзецямі, а ў канцы — мужчыны, выйшлі з гораду і, прайшоўшы па калідоры, утвораным пяхотай, скарыліся перад Янушам Радзівілам, склалі гарадзкія харугвы ды зброю і выдалі паўстанцаў.

Аднак казакі адступілі ва ўмацаваньня вежы, у якіх маглі абараняцца; некаторых там забілі, іншыя падпалілі вежы, у якіх знаходзіліся, яшчэ іншыя наставілі на сябе мушкеты і застрэліліся. Сам палкоўнік Паддубскі ня вытрымаў жару і, калі агонь падступіўся бліжэй, выскачыў зь вежы і трапіў проста ў рукі князя¹⁶⁷.

Ва ўзнагароду за капітуляцыю бяз бою гетман захаваў горад ад рабункаў. «Шарагоўца аднаго за адну хустку, якую ўзяў (...) загадаў на браме павесіць, хустку перад ім паклаўшы»¹⁶⁸.

Адначасова палявы гетман літоўскі «загадаў усіх здраднікаў лавіць (...) ня ўсім мяшчанам прабачыў». Як з задавальненьнем пісаў Маскевіч,

усе дні, што мы там былі, каралі сьмерцю вязьняў, садзячы на кол; найперш Паддубскага, які жывы быў на калу шмат гадзін, а калі б яго так летам пасадзілі на кол, мог бы пражыць з тры дні; гэтак добра пацэліў кат¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Wisner, H. Op. cit. S. 113.

¹⁶⁷ Theatrum Europaeum. S. 812.

¹⁶⁸ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 264; Wisner, H. Op. cit. S. 113—114.

¹⁶⁹ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 265—266.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Падобна, казацкі правадыр, пасаджаны на кол, жыў яшчэ шэсьць гадзін, а перад сьмерцю наказваў «піць і маліцца за яго, і біць у званы ў рускіх цэрквах»¹⁷⁰. Гэтак пакралі сьмерцю нібыта 9 паўстанцаў, адсеклі галовы сарака, а 270 адсеклі правую руку. Даведаўшыся пра гэта, Хмяльніцкі нібыта пагражаў забіць 400 палонных шляхціцаў.

* * *

Весткі пра посьпехі Радзівіла дайшлі да Хмяльніцкага ў лютым, калі ішлі перамовы з пасланцамі Яна Казімера. Раззлаваны казацкі гетман скардзіўся Адаму Кіселю і камісарам, прысланым ад караля, што

літоўскія войскі Мазыр і Тураў высеклі, Януш Радзівіл загадаў пасадзіць на кол аднаго казака. Я даслаў туды некалькі палкоў, а Радзівілу напісаў, што калі гэта аднаму хрысьціянину ўчыніць, тады я тое самае 400 палонным ляхам, якіх маю, зраблю і аддам сваё.

А казацкі палкоўнік Фёдар Вішняк-Якубовіч нават «з булавою кінуўся на ксяндза Лэнтоўскага, кармэліта», бо той хацеў гэтыя «навіны зь Літвы» зацерці і схаваць¹⁷¹.

Капітуляцыяй Бабруйску ў асноўным закончыліся баявыя дзеянні, што абодва бакі з жорсткасцю праводзілі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Паўстанцы, спалоханыя эфэктыўнасцю дзеянняў Радзівіла, адступілі з Рэчыцы і меншых населеных пунктаў. Наступным этапам мусілі стаць землі Кароны, але нечакана, на абурэнне гетмана і ўсёй ваеннай партыі Рэчы Паспалітай, прыйшла навіна пра замірэньне 17 лютага — 22 траўня 1649 г. і ўтварэнне нэўтральнага поясу.

Як згадвалася вышэй, князь Януш Радзівіл прыняў навіну пра заключэнне замірэння зь непрыхаваным абурэннем. Ён усведамляў, чаго дасягнуў: літаральна за месяц ён здолеў сваімі ваеннымі дзеяннямі задушыць паўстанне на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Князь Радзівіл заняў некалькі важных пунктаў супраціву (Бабруйск, Пінск, Тураў), а зь некалькіх іншых (напрыклад, з Рэчыцы) паўстанцы ўцяклі, толькі дачуўшыся пра набліжэнне літоўскага войска. Напэўна, Януш Радзівіл лічыў, што замірэньне было толькі марнаваньнем часу, тым больш што нічога не рабілася, каб прадухіліць новы канфлікт з казакамі. Праблема казацтва і яго месца ў Рэчы Паспалітай заставалася нявырашанай. Зь іншага боку, не было зроблена нічога і для ўкраінскай шляхты, якая заплаціла крывёю і матэрыяльнымі стратамі ў першыя месяцы паўстання. Януш Радзівіл ня верыў, што мір працягнецца доўга. Таму ня дзіва, што палявому гет-

¹⁷⁰ Theatrum Europaeum. S. 812.

¹⁷¹ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 372—373.

ману літоўскаму «пад пагрозай суровай кары» кароль Ян Казімер загадаў пакінуць казакоў у спакоі¹⁷².

* * *

Сучаснікі высока ацэньвалі ваенныя дасягненні князя Януша Радзівіла. Літоўскі гетман заслужыў ухвалу паэтаў і падзяку соймаў за дзейсную абарону Вялікага Княства Літоўскага:

*Калі Карона цяжка працуе,
Там, у Літве, Радзівіл вялікі часу не марнуе.
Вялікі слушна, бо пакліканы ў часе такога гвалту,
Ён змог першы абараніць мяжу свайго княства з Айчынай,
і стрымаў ня толькі першы, але шалёны
імэт паўстаньня са свайго боку¹⁷³.*

Аднак трэба згадзіцца зь цвёрджаньнем Генрыка Віснэра, што для Хмяльніцкага літоўскі фронт быў яўна другарадным і, магчыма, ён спрабаваў «пазьбегнуць канфлікту зь Літвой». Дывэрсійныя вылазкі казакоў меліся прадухіліць наступ літоўскіх войскаў на Ўкраіну. Казацкія палкоўнікі павінны былі стварыць у Вялікім Княстве Літоўскім атмасфэру небясьпекі, каб ня даць ліцьвінам магчымасьці падтрымаць войскі Кароны і свабодна расправіцца зь сялянскімі бунтамі. Калі такі быў намер Хмяльніцкага, то ён насамрэч апраўдаў сябе на практыцы, і ліцьвіны ўвесь час займаліся толькі ўнутранымі справамі — няспыннымі бунтамі сялян, часткі чэрні і нават дробнай рускай шляхты, якія падтрымлівалі паўстаньне Хмяльніцкага. Такім чынам Літва не магла паўплываць на хаду вайны ва Ўкраіне ці падтрымаць войскі Кароны.

¹⁷² Wisner, H. Op. cit. S. 113; Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 273—274.

¹⁷³ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatars, z Moskwą po tym Szwedami i z Węgry. Kraków, 1660. S. 91.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Татарскі коньнік

Разьдзел VII

Ваенна-палітычная сытуацыя на літоўска-ўкраінскім памежжы на пачатку 1649 г.

24 лютага камісары, пасланыя каралём Янам Казімерам да Багдана Хмяльніцкага, падпісалі ў Пераяславе замірэньне «з войскам Яго Княжай Мосьці запароскім (...) да рускіх зялёных сьвятаў [Сёмухі. — *заўв. перакл.*]», г. зн. да 22 траўня (паводле старога стылю) 1649 г. Абодва бакі абавязаліся захоўваць яго, «вылазак, нападаў і набегаў ня робячы». Вызначылі дэмаркацыйную лінію: польскія і літоўскія войскі не павінны былі пераходзіць мяжы Прыпяці і Гарыні, а на поўдні — не выходзіць за Камянец Падольскі. «Таксама запароскае войска за гэтыя рэкі і гарады нідзе выходзіць не павінна»¹⁷⁴.

* * *

Вясною 1649 г. уся Ўкраіна ўзбройвалася і рыхтавалася да вырашальнай вайны з Рэччу Паспалітай. Хмяльніцкі не хаваў (нават ад польскіх паслоў), што вайны не абмінуць, тым больш што да аднаўленьня ваенных дзеяньняў імкнуліся чэрнь і сялянскія масы. Сяляне, рыхтуючыся да ўзброенага канфлікту, не засеявалі палёў азімінай, каб ня трэба было дбаць пра гаспадарку. У красавіку 1649 г. схоплены літоўскімі жаўнерамі сотнік Фядко сьведчыў падчас допыту ў Рэчыцы:

*Нават калі б Хмяльніцкі захацеў згадзіцца [на мір. — В. Б.], то ня зможа, бо чэрнь так ашалела, што гатовая ці шляхту зьнішчаць, ці самой загінуць*¹⁷⁵.

Калі брацлаўскі ваявода Адам Кісель не сумняваўся, што вайна непазьбежная, вялікі канцлер Кароны Ежы Асалінскі яшчэ цешыў сябе ілюзіяй, што ўдасца захаваць мір. Канцлер паціху сабатаваў пастановы сойму, што датычылі войска. Асабліва рашуча ён супраціўляўся скліканьню паспалітага рушаньня, бо баяўся, што яно спачатку павернецца супраць караля Яна Казімера і ягонага першага міністра, а потым — супраць казакоў.

28 лютага 1649 г. Ян Казімер перадаў камандаваньне войскам Кароны новым палкавым камандзірам: бэлскаму кашталяну Анджэю Фірлею «як першаму і старэйшаму», камянецкаму кашталяну Станіславу Лянцкаронскаму і падчашаму

¹⁷⁴ Grabowski, A. (wyd.). Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845. Tom II. S. 13—14 (далей цытуецца як: Ojczyście spominki).

¹⁷⁵ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 387.

Кароны Мікалаю Астрарогу. Згодна з пастановамі сойму, меркавалася наняць 4420 рэгулярных жаўнераў, а таксама г. зв. дадатковае войска лікам 14 600 жаўнераў, прызначанае дзейнічаць супраць паўстанцаў ва Ўкраіне. Апроч таго, сойм упаўнаважыў караля склікаць паспалітае рушаньне.

Тым часам Хмяльніцкі разглядаў перамовы як сродак прытупіць чуйнасьць Рэчы Паспалітай і пераканаць шляхту, што ёй не пагражае небясьпека. А між тым ён прасіў дапамогі ў Масковіі, Трансыльваніі і татарару з Турэччынай, але згадзіліся яе даць адно апошнія. Толькі калі пасланец Ежы Асалінскага Казімер Сьмяроўскі атрымаў 15 красавіка адказ ад Хмяльніцкага, «што ўжо міру ні ў якім выпадку быць ня можа», на пачатку траўня канцлер разам зь Янам Казімерам пачалі рыхтавацца да вайны¹⁷⁶.

Таму вясна 1649 г. прайшла пад знакам падрыхтоўкі да вайны з абодвух бакоў. Польскае камандаваньне надавала вялікую ўвагу ролі, якую меліся адыграць войскі Вялікага Княства Літоўскага ў меркаванай вайне з Хмяльніцкім. Ужо ў сакавіку войскам ВКЛ раілі затрымацца «пры межах літоўскіх, што можа быць вялікай перашкодай для непрыяцеля, каб у Польшчу далёка не пайшоў»¹⁷⁷.

* * *

Вялікі гетман літоўскі Адам Кішка захварэў яшчэ ўвосень 1648 г. і ня мог займацца вайсковымі справамі. Палявы гетман літоўскі Януш Радзівіл, які ў лютым 1649 г. спыніў ваенныя дзеянні, хворы («запаў на гарачку») накіраваўся ў Слуцак, дзе 4 красавіка прымаў надзвычай пышнае казацкае пасольства на чале з палкоўнікам Максімам Несьцярэнкам. Празь яго Багдан Хмяльніцкі спрабаваў утрымаць ліцьвінаў ад паходу на Ўкраіну. Казацкі гетман пісаў князю Янушу, што Радзівілы ніколі не ваявалі з казакамі, а літоўскіх магнатаў спрабаваў стрымаць, абяцаючы ахоўваць іх уладаньні. Пасьля прывітаньня, якое хутчэй за ўсё мусіла зьбянтэжыць казацкіх паслоў, а перадусім паказаць магутнасьць Радзівілаў, князь распачаў перамовы. Потым разам з пасламі ён скіраваўся на далейшае лячэньне і адпачынак у Яшунах (суч. Яшунай. — Рэд.), дзе перамовы працягваліся: казакі скардзіліся, што князь пралівае бязьвінную хрысьціянскую кроў. Такім чынам Багдан Хмяльніцкі хацеў нэўтралізаваць Літву, у той час як Радзівіл спрабаваў схіліць казакоў падпарадкавацца Рэчы Паспалітай. Па заканчэньні гэтых бяссплённых перамоваў палявы гетман літоўскі скіраваўся ў сваю ўлюбёную рэзыдэнцыю ў Яшунах, дзе заняўся інтрыгамі супраць новаабранага караля; ужо ў лютым пры пасярэдніцтве сваіх пасланцоў князь вёў перамовы з Д'ёрдзем II Ракочым на конт польскага трону і абмяркоўваў са швэдзкімі дыпляматамі магчымасьць адарваць Літву ад Кароны, ублытанай у грамадзянскую вайну з казакамі¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Majewski, W. Przebieg wydarzeń w powstaniu Chmielnickiego 1648—1651 // O. Górka, «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1986. S. 250; Wójcik, Z. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1960. S. 177.

¹⁷⁷ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. Kraków, 1912. S. 280.

¹⁷⁸ Wasilewski, T. Radziwiłł Janusz. PSB. T. XXX. S. 211.

Дысьлякацыя літоўскіх войскаў

Літоўскія войскі па заканчэньні баявых дзеяньняў узімку 1649 г. разьмясьціліся на зімовыя кватэры на вялікім абсягу. Палявы гетман літоўскі Януш Радзівіл імкнуўся засланіць як мага большы абшар Вялікага Княства Літоўскага ад дзеяньняў паўстанцаў, а таксама баяўся, што войска згаладаецца, стоячы ў адным лягеры. Са стратэгічных меркаваньняў князь паставіў войска ўздоўж Дняпра і Прыпяці, каб з аднаўленьнем ваенных дзеяньняў, калі зямля разьмякне, можна было выкарыстоўваць водныя шляхі. У выніку полк Януша Радзівіла разьмясьціўся каля Рэчыцы, полк літоўскага стольніка Вінцэнта Гасеўскага — на Дняпры і Друці, вакол Рагачова, а полк Уладзіслава Валовіча (фармальна — вялікага гетмана літоўскага Януша Кішкі) — у Загаллялі на Прыпяці¹⁷⁹.

У Літве ўвесь цяжар падрыхтоўкі да вайны зваліўся на плечы Януша Радзівіла; вялікі гетман літоўскі Януш Кішка абмежаваўся клопатам пра выплату заробку ўласным харугвам і аховай уладаньняў ад жаўнерскіх пастояў.

Асноўнай праблемай, якая патрабавала неадкладнага вырашэньня, была выплата заробку. Хоць каралеўская канцылярыя выдала прыпаведныя лісты на набор 10 490 чалавек (урэшце нанялі 7287), але грошай бракавала як на старыя харугвы, што ўжо былі ў лягеры, так і на новыя. Жаўнеры пагражалі кінуць службу, калі не атрымаюць грошай, што ім належалі¹⁸⁰. У Рэчы Паспалітай існавала такая форма абароны правоў жаўнераў, як Канфэдэрацыя войскаў. Яна магла не падпарадкоўвацца ранейшым камандзірам, абіраць новых, адступіць у глыб краю, разьмясьціцца ў каралеўшчынах і жыць за іх кошт, пакуль ня будуць выкананыя патрабаваньні войска¹⁸¹.

22 сакавіка ў Рэчыцы сабраўся генэральны сход (кола) літоўскага войска, г. зн. сход афіцэраў і вершнікаў харугваў, якія стаялі ў тамтэйшым лягеры, а таксама дэлегатаў ад усіх іншых. Сабраныя «палкоўнікі, ротмістры, абэрштэры, капітаны і ўсё рыцарства» заявілі, што войска не атрымлівае платы месяцамі (некаторыя харугвы нават па дзевяць месяцаў) і не згаджаецца працягваць службу. Яны саступілі толькі ў тым, што пагадзіліся заставацца ў лягеры яшчэ на тры тыдні, г. зн. да заканчэньня тэрміну найму. Генрык Віснэр піша: «Несумненна, значная частка стаяла перад лёгка вырашальным выбарам паміж рабункам і галоднай сьмерцю»¹⁸². У дадатак жаўнеры палка вялікага гетмана Януша Кішкі скардзіліся, што ўсе ваенныя заслугі прыпісваюцца палку Януша Радзівіла, а пра іх ня згадваюць. Жаўнеры патрабавалі выплаціць заробак і прасілі прыслаць гарматы

¹⁷⁹ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom...; Загалляле — «вёска на рацэ Віць у Рэчыцкім павеце каля дарогі зь Юравіч у Хвойнікі». Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1895. T. XXIV. S. 278.

¹⁸⁰ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 73—74.

¹⁸¹ Wisner, H. Op. cit. S. 116.

¹⁸² Ibidem. S. 115—116.

і порах, бо існавала пагроза з боку паўстанцаў, якія насуперак абавязкам замірэння «па дарогах паўсюль забіваюць»¹⁸³.

23 красавіка Януш Радзівіл пісаў Янушу Кішку:

*Слушна Вашаць баісься, каб празь нявыплату грошай абурэньне войска не паскорыла апошняй згубы Рэчы Паспалітай (...) так шмат ротмістраў, паручнікаў, жаўнераў на дамах пазьяжджалі, і, каб даць рады, рассылаю да ўсіх лісты і ўнівэрсалы, сур'ёзна папярэджваючы, каб як мага хутчэй пад пагрозай суровай кары ў войска вярталіся*¹⁸⁴.

У той час Радзівіл даў войску пісьмовае абяцаньне, што, калі не атрымаюць жолду зь дзяржаўнага скарбу, сам з уласных сродкаў заплаціць¹⁸⁵. Радзівіл здолеў просьбамі і абяцаньнямі затрымаць жаўнераў у лягеры.

У сакавіку 1649 г. Ян Казімер запатрабаваў скіраваць палову літоўскага войска ў Карону пад сваё камандаваньне¹⁸⁶. Увесну 1649 г. літоўскае войска налічвала толькі 4165 жаўнераў. Калі б Януш Радзівіл выканаў патрабаваньні караля, пачынаць шырокакаштабныя наступальныя дзеянні сіламі астатніх наёмных харугваў, нават з падтрымкай павятовых і магнацкіх харугваў, наўрад ці было б магчыма. Аднак літоўскія сэнатары, сабраныя ў Вільні вялікім канцлерам літоўскім Альбрэхтам Станіславам Радзівілам, прызналі, што немэтазгодна пасылаць каралю частку літоўскага войска¹⁸⁷. Нягледзячы на гэта, Ян Казімер усё адно спрабаваў перацягнуць некаторыя літоўскія аддзелы пад сваё камандаваньне і зьвярнуўся да ротмістраў, абмянаючы палявога гетмана літоўскага, паклікаў іх да сябе. Такім чынам ён перацягнуў і Фэліцыяна Тышкевіча, які прыбыў у каралеўскі лягер пад Красныставам з 400 казакамі, хоць зь сярэдзіны ліпеня яны аплачваліся з скарбу ВКЛ. Прыбыў таксама моцны пяхотны полк князя Багуслава Радзівіла. Падпарадкаваўся каралеўскай волі і канцлер Альбрэхт Станіслаў Радзівіл: на загад уладара ён паслаў ім нанятую казацкую харугву на 100 шабляў на чале зь пінскім падстолім Гадэбскім. Аднак галоўная частка літоўскіх аддзелаў засталася ў Вялікім Княстве Літоўскім, бо сытуацыя на памежжы лічылася настолькі небяспечнай, што 5 чэрвеня 1649 г. Рыгор Мірскі прапанаваў Янушу Радзівілу склікаць нешта накшталт літоўскага паспалітага рушаньня. «Каб усе ваяводзтвы і паветы абаслаў, каб адразу ж на каня сядалі (...) бо іншага спосабу ратаваць гэтую бедную Айчыну ня бачу»¹⁸⁸.

¹⁸³ Ibidem. S. 116.

¹⁸⁴ List Janusza Radziwiłła do króla Jana Kazimierza, z Jaszun, z 23 kwietnia 1649 // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła, wojewody wileńskiego WXL. Wilno — Witebsk, 1859. S. 340.

¹⁸⁵ Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 136.

¹⁸⁶ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 402; Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. T. III. S. 197.

¹⁸⁷ Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. T. III. S. 197—198.

¹⁸⁸ Wisner, H. Op. cit. S. 116.

Каралеўскі двор не давяраў Янушу Радзівілу і намерваўся перадаць камандаваньне літоўскім войскам у заплянаванай кампаніі супраць казакоў вялікаму гетману літоўскаму Янушу Кішку. Аднак той зацягваў з прыняцьцем камандаваньня, і павесці ліцьвінаў на Кіеў мог толькі палявы гетман літоўскі.

Сутычкі на памежжы

Заклучанае ў Пераяславе замірэньне ўвесь час парушалі абодва бакі, але пераважна паўстанцы. Уздоўж дэмаркацыйнай ліні адбываліся сутычкі, тым больш што ня ўсе аддзелы паўстанцаў былі задаволеныя заключаным замірэньнем. Мала каго зь іх хвалявалі палітычныя мэты і асабістыя амбіцыі Хмяльніцкага. Мала хто дбаў і пра рэлігійныя меркаваньні абароны праваслаўя. Казакі хацелі хутка і лёгка ўзбагаціцца і рабілі ўсё нібыта пад знакам змаганьня з Рэччу Паспалітай — гэта дазваляла ім беспакарана рабаваць шляхецкія маёнткі, касьцёлы і дамы габрэяў. Некаторыя невялікія паўстанцкія аддзелы выходзілі з-пад улады Хмяльніцкага і часам паварочвалі зброю супраць ягоных хаўруснікаў — маскоўскіх купцоў, якія дастаўлялі казакам рыштунак, або супраць манастыроў, якія хацелі надалей карыстацца ранейшымі прывілеямі. Анархія ва Ўкраіне ўскладняла пачынаньні Хмяльніцкага, тым больш што і казацкія палкоўнікі не заўсёды і не ва ўсім падтрымлівалі запароскага гетмана¹⁸⁹.

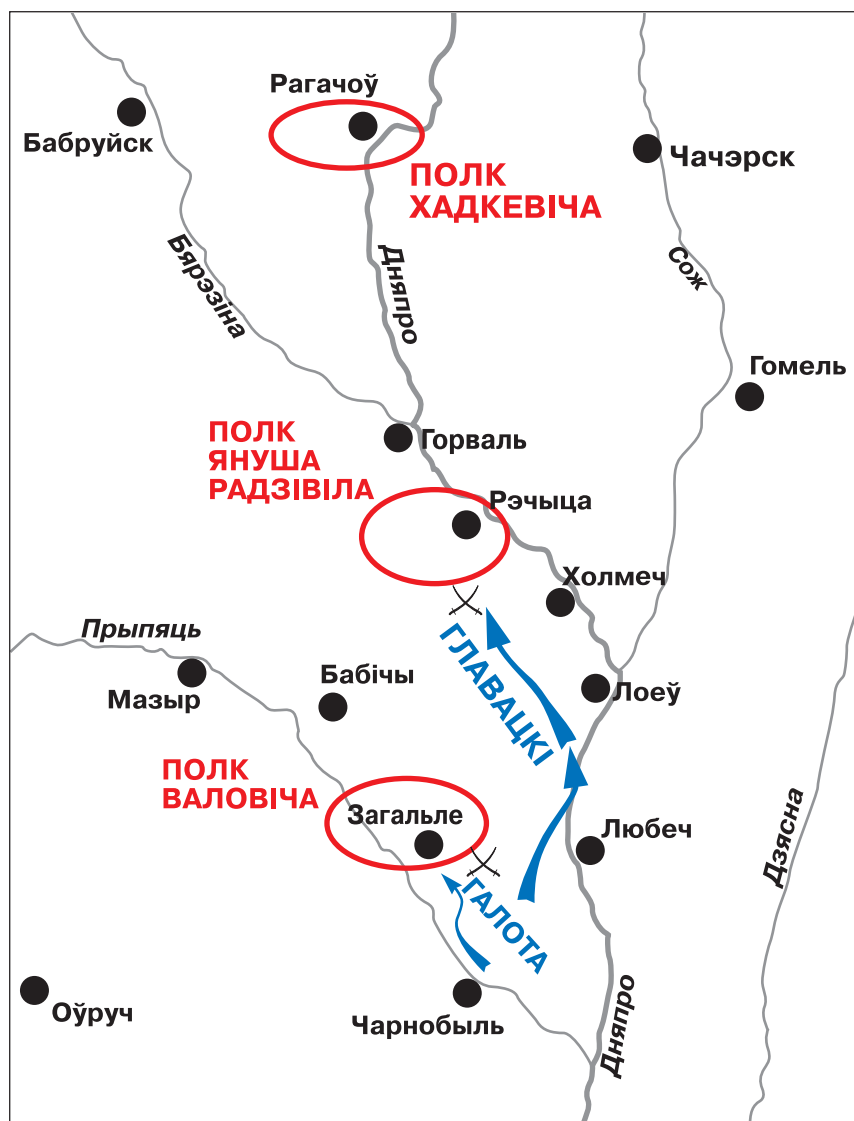
* * *

На мяжы зь Вялікім Княствам Літоўскім таксама даходзіла да шырокамаштабных баёў. Багдан Хмяльніцкі хоць і імкнуўся пазьбегнуць канфлікту зь Літвой, але прадухіліць іх ня мог. Напрыклад, такім інцыдэнтам сталася выправа палкоўніка Мартына Нябабы. Ужо 4 красавіка 1649 г., «у велікодную суботу», Нябаба на чале Чарнігаўскага палка, які налічваў 3000 «пяхоты (...) найбольш спрактыкаванай», заняў Гомель. Іншыя казацкія аддзелы авалодалі Любечам і Лоевам.

З гэтага боку ракі Прыпяць [г. зн. на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. — В. Б.] (...) на тых самых месцах, дзе стаіць войска, сялянства, упэўненае ў сваіх сілах, пачынае бунтавацца ... і гуртавацца па лясох (...) рыхтуюць багата чаўноў, харчоў, а найбольш — сучароў.

Гэтыя апэрацыі, праведзеныя бяз згоды Хмяльніцкага, выклікалі ягоны гнеў, бо запароскі гетман няспынна шукаў спосабу паразумецца з князем Янушам Радзівілам напярэдадні непазьбежнай вайны з Рэччу Паспалітай. Хмяльніцкі забараніў паўстанцам выступаць супраць Літвы і адразу адклікаў Нябабу ў Чыгі-

¹⁸⁹ Serczyk, W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998. S. 217—218.

4. Дысьлякацыя войскаў вясною 1649 г.

рын¹⁹⁰. Аднак у Гомелі засталася некалькі соцень казакоў зь ягонага палка.

У другой палове траўня 1649 г. казакі сталі пераходзіць дэмаркацыйную лінію, прыкрываючы такім чынам месца збору ўласных сілаў. Войскі Кароны, падзеленыя на дзве часткі, з цяжкасцю стрымлівалі атакі казацкіх аддзелаў, якія імкнуліся на захад. З боку Літвы прыкрываць Хмяльніцкага мусілі казацкія аддзелы палкоўнікаў Ільлі Галоты і Пятра Главацкага.

Да прыбыцця палявога гетмана літоўскага камандаваньне аддзеламі пад Рэчыцай прыняў вайсковы стражнік Рыгор Мірскі. Неўзабаве ён паслаў пад Лоеў дазор, які 2 чэрвеня 1649 г. выказаў частку лоеўскай залогі, што ахоўвала пераправу праз Дняпро¹⁹¹. 16 чэрвеня Мірскі адправіў моцны разьезд пад Гомель. Згадвае Маскевіч:

Дня 16 junii [чэрвеня] адправілі на выведку пад Гомель п. Бянька [Бянькоўскага. — В. Б.], вайсковага абознага, зь некалькімі казацкімі і драгунскімі харугвамі і са свабоднай чэлядзьдзю з кожнай харугвы (...) прыйшоўшы ў адну пустую вёску ад Гомеля мілі за дзеве, папасьвілі коней, дзе некаторыя капітаны, змовіўшыся між сабой, ні за што не хацелі ісьці далей, кажучы, што пораху і куль ня маюць. Расказваючы гэта, прыйшлі да абознага Бянькоўскага, які на той час меў сугам [апеку] над гэтым войскам. Аднак Бянькоўскі хацеў incerta continuare [працягваць пачынаньне], але немцы modicus [моцна] упёрліся і не хацелі. Тады, пасля доўгіх дысэцэптацыяў [спрэчак] мы вярнуліся да таго млынкі за дзеве мілі ад Гомеля, непрыяцеля на вочы ня бачыўшы, а калі вярталіся, увесь час была пагода і прыбывала такая вялікая вада, што нават на самых малых бродах мы плыць мусілі.

20 junii [чэрвеня] мы прыйшлі ў Рэчыцу, з выправы нічога не зрабіўшы, за што ня дзякавалі нам¹⁹².

Бітва пад Загальлем

У сярэдзіне чэрвеня 1649 г. Хмяльніцкі адправіў у Літву палкоўніка Ілью Галоту, якому даў «харугву, булаву і бубен». Кахоўскі выяўляе Ілью Галоту жорсткім жаўнерам і «шалёнай галавою». Рээстравы казак, ён стаяў поруч з Хмяльніцкім ад самага пачатку паўстаньня¹⁹³. Яго намесьнікам («старшым») быў нейкі Кісель. Зімою 1649 г., калі запароскі гетман праводзіў мірныя перамовы з польскімі камісарамі, дайшло да пагрому на загад Хмяльніцкага, які казакі на

¹⁹⁰ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 387; List Janusza Radziwiłła do króla Jana Kazimierza z Jaszun, z 23 kwietnia 1649 // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 340.

¹⁹¹ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 76; Ojczyście spominki. S. 41.

¹⁹² Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 263.

¹⁹³ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 63: «Палкоўнік Галота (...) вырваўся з Запарожжа пеша».

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

чале з брацлаўскім палкоўнікам Данілам Нячаем учынілі польскай шляхце ў Кіеве. Нібыта Ілья Галота браў актыўны ўдзел у праліцы хрысьціянскай крыві, калі казакі

*ляхаў адных топяць, другіх па-тыранску сякуць, шляхту абодвух полаў, дзяцей, ксяндзоў рэшту абрабаваўшы, спустошыўшы ўсе касцёлы, шукаюць ляхаў і пад зямлёй*¹⁹⁴.

Сілы Галоты ацэньваліся ў 3000 казакоў «служывых» з Канеўскага палка, сярод іх толькі 50—60 на конях¹⁹⁵. Улічваючы сялянства, якое «паўсюль пры іх гуртавалася», разам выходзіць каля 7000 чалавек¹⁹⁶. Верагодна, Галота павінен быў ісьці на Магілёў і там арганізаваць моцную армію сярод мясцовага насельніцтва. Гэтыя 3000 запароскіх казакоў, «усе амаль служывыя і як на падбор мужык у мужыка, вельмі мужныя»¹⁹⁷, меліся ўтварыць афіцэрскі корпус гэтай сама арміі; сярод іх трэба было выбраць сотнікаў, есаулаў і палкоўнікаў. Мабілізаваўшы значныя сілы, Галота мусіў рушыць «аж ад Вільні» «і нацыю шляхецкую губіць»¹⁹⁸.

Казакі адправіліся чаўнамі ўверх па Прыпяці, высадзіліся пад Крэсным сялом і пасля пераходу праз балоты і лясы, які доўжыўся цэлую ноч, атакавалі апоўначы з 16 на 17 чэрвеня полк Уладзіслава Валовіча, які стаяў пад Загальлем. У адсутнасць цяжка хворага палявога пісара літоўскага полк узначалі драгунскі ротмістар Валяр’ян Фаленцкі і камандзір пяхоты Ян Донавай (Donoway).

Полк Валовіча налічваў каля 1700 жаўнераў (1000 казацкай коньніцы, 400 драгунаў і 300 польскай пяхоты).

У бітве ўдзельнічалі:

- 3 казацкія харугвы Ўладзіслава Валовіча (200 коней),
- казацкая харугва Яна Донавая,
- казацкая харугва Валяр’яна Фаленцкага,
- 2 нявызначаныя харугвы (напэўна, казацкія),
- драгунскі карнэт Фаленцкага (200 порцый),
- драгунскі карнэт Донавая (200 порцый),
- рота пяхоты Куноўскага (100 порцый),
- рота пяхоты Лавянецкага (200 порцый)¹⁹⁹.

Як паведамляе Шчасновіч, вершнік з казацкай харугвы Смольскага, ліцьвіны за тыдзень «да гэтай сутычкі мелі пэўныя звесткі, што гэты Галота павінен быў

¹⁹⁴ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 379.

¹⁹⁵ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 21 i 73.

¹⁹⁶ [Wespazjan Kochowski] Historia panowania Jana Kazimierza. Tom I. S. 91. Паводле Каяловіча («Вайна супраць казакоў» [Wojna przeciwko Kozakom...]), «Хмяльніцкі адправіў Галоту, казацкага палкоўніка з 10 000 войска, і гэтая лічба лёгка магла змяняцца».

¹⁹⁷ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 23.

¹⁹⁸ Ibidem. K. 42.

¹⁹⁹ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 75.

на іх напасьці»²⁰⁰. Таму камандзіры Загальскага палка адправілі пасланцоў у Рэчыцу да Рыгора Мірскага з просьбаю дапамагчы. Напэўна, 15 чэрвеня з Рэчыцы выйшла драгунская харугва, якая налічвала 102 кані («драгунаў з розных ротаў выйшла да Загальля»), верагодна, з харугвы Мацея (?) Гасеўскага і Эльсьніца. 18 чэрвеня выправілі «пана Есмана з харугвай пана Раманоўскага і пана Мялешкі (?) і 50 драгунаў», трэцяя казацкая харугва (Ян Даўтгяла?) выйшла хутчэй за ўсё 19 чэрвеня²⁰¹.

Полк Галоты праводзілі мясцовыя сяляне, аднак засьпець ліцьвінаў зьнянацку не ўдалося. Казацкі палкоўнік даслаў наперадзе больш за дзясятка казакоў, якія, ціха крадучыся, хацелі раптоўным нападам захапіць літоўскую палявую варту. У тую ноч варту несла харугва Фаленцкага. Адзін з запарожцаў чамусьці стрэліў з самапалу. Ліцьвіны адказалі агнём²⁰². Літоўскі авангард, «з казакамі добра схапіўшыся», вытрымаў іх першую атаку, але пад націскам праціўніка «ў горад потым загнаны быў», аж пад сам паркан, які яшчэ «быў недароблены». У той час як харугва Фаленцкага «сышлася» з казакамі, ліцьвіны «ўзяліся за справу» і стрымалі наступ ворага²⁰³. Тады палкоўнік Галота пашыхтаваў казакоў у тры штурмавыя калёны, якія на сьвітаныні атакавалі шанцы Загальля. Ліцьвіны адбілі штурм аддзелаў Галоты. Ліцьвіны, як раіў Смольскі, выйшлі ў поле і стрымалі наступ калёнаў праціўніка²⁰⁴. У той час як пяхота і драгуны на чале з Донаваем, заняўшы добрую пазыцыю, накрылі казакоў агнём з мушкетаў, Смольскі на чале 4 казацкіх харугваў ударыў у левую калёну палка Галоты і разьбіў, нягледзячы на дапамогу казацкага цэнтру, левае крыло праціўніка. «Выскачыўшы ў поле, узялі казакоў на шаблю: было іх зь дзеве тысячы»²⁰⁵. Правае крыло, «якое ў *loco commodiori* [зручнейшым месцы] каля самых балатоў і хмызоў» стала, здолела ў гэты час абкапацца. Двухразовую атаку літоўскай пяхоты, умацаванай чэлядзьдзю, адбілі. А затым «пасьпела падмацаваньне з Рэчыцы: 100 драгунаў»²⁰⁶.

Прыйшла на дапамогу драгунская рота, камандзіраваная зь лягеру, якую мужна за два разы прывёў нейкі Сарноўскі, капітан-лейтэнант пана Гасеўскага²⁰⁷, узмацненая на даручэньне Закена п. Эльшніцам.

²⁰⁰ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 25.

²⁰¹ Ibidem. K. 3.

²⁰² Ibidem. K. 21 і 25. Магчыма, адзел казакоў у некалькі дзясяткаў чалавек, які праводзіў схоплены селянін пана Закароўскага, заўважыў нейкі шараговец, які піў усю ноч, відаць, дзесьці пад лягерам (Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 74).

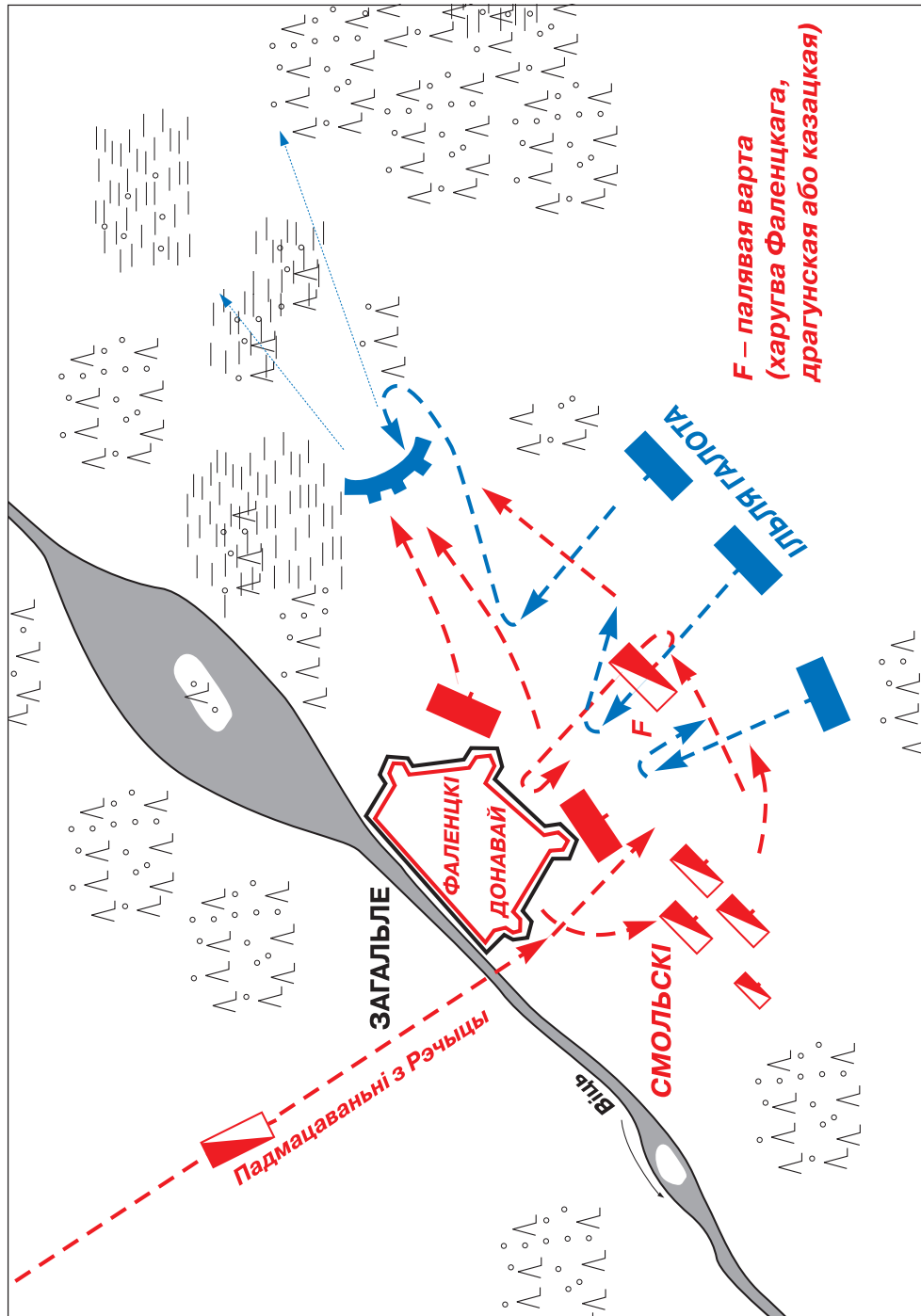
²⁰³ Ojczyście spominki. Tom II. S. 59; Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 416.

²⁰⁴ Паводле Г. Вісэра [H. Wisner], у гэты момант з Рэчыцы прыйшлі пасланыя Мірскім падмацаваньні: каля 150 драгунаў і 200 іншаземнай пяхоты.

²⁰⁵ Ojczyście spominki. T. II. S. 59; Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 416.

²⁰⁶ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 42.

²⁰⁷ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 26; List Janusza Radziwiłła do króla Jana Kazimierza // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 366.

5. Бітва пад Загальлем 17 чэрвеня 1649 г.

Тады зноў пяхота і сьпешаная літоўская коньніца «некалькі разоў на штурм ішла». Урэшце з надыходам цемры бітва спынілася. Казакі біліся заўзята і не намерваліся прасіць літасьці: «Былі такія зацятыя, што ніводзін жыцьця не прасіў, а шмат зь іх нават добраахвотна шыі выцягвалі на сьмерць»²⁰⁸. У ноч з 17 на 18 чэрвеня казакі знайшлі дарогу праз балоты непадалёк ад сваіх пазыцыяў і вырваліся з пасткі.

Самога Галоту, «якога ў акопе падстрэленага напалову знайшлі *semivivum* [напаўжывога], у сумятні дабілі нашыя», затое Кісель уцёк; на пляцы засталася нібыта 1600 забітых паўстанцаў, якіх пахавалі ў шасьці курганох. Паводле іншай вэрсіі, падстрэленага літоўскім жаўнерам Галоту дабілі самі казакі, «ці то каб не пакутаваў, ці то за тое, што людзей загубіў, але, як нашы яго знайшлі, ён яшчэ дыхаў»²⁰⁹. Магчыма, так і было, бо, як пісаў Вільгельм Баплян:

Станіслаў Міхал Крычэўскі
(?—1649) наказны гетман

²⁰⁸ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 42.

²⁰⁹ Ibidem.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Кара, якая можа зваліцца на [казацкага. — В. Б.] правадыра, прыводзіць да асьцярожнасці ў ягоных паводзінах. Калі вядзе іх (казакоў) на вайну, ён стараецца, каб яны не зазналі няўдачы і каб падчас няўдалых сутычак адзначаліся спрытам і адвагай, бо калі хто зробіць нейкую памылку ці акажацца баязьліўцам, забіваюць таго як здрадніка²¹⁰.

Пераможцы зазналі значныя страты: 216 забітых і параненых. Параненыя былі ротмістры Фаленцкі («дзвюма кулямі ў грудзі цяжка»), Лаянецкі, Куноўскі і Лажэцкі²¹¹.

З гэтай перамогі так цешыўся вялікі канцлер літоўскі:

Таксама ў Літве, пад Загальлем у Беларусі, высеклі пад карань некалькі тысяч казакоў, а іх правадыр, Галота, які за заслугі дамагаўся ад Хмяльніцкага Княства Літоўскага, або нашымі, або самімі казакамі быў забіты. На пахаваньне атрымаў кол, а замест жалобнай працэсіі — груганю²¹².

На сьвітаныні некаторыя кавалерыйскія харугвы на чале са Смольскім пайшлі ў пагоню за зьбеглай варажай пяхотай. Аднак іх нялёгка было дагнаць, бо паўстанцы ўцякалі, разьбягаючыся па лясох. Нягледзячы на гэта, ліцьвіны злавілі больш за дзесяць казакоў. Сярод схопленых быў Сьльвэстар Дубіна, пісар палкоўніка Ільлі Галоты. Шляхціц з наваградзкага ваяводзтва, Сьльвэстар Дубіна жыў пад Кіевам. Служыў у харугве кіеўскага ваяводы. Узімку 1649 г. падчас пагрому, які казакі на загад Хмяльніцкага ўчынілі ў Кіеве польскай шляхце, пан Дубіна, ратуючы сваё жыцьцё («жыцьцё сваё сальвуючы»), наняўся разам са сваім чаляднікам у запароскае войска. Стаў пісарам у палку Ільлі Галоты, які рушыў на Літву. Падчас бітвы пад Загальлем у ня надта зразумелых абставінах перайшоў на літоўскі бок²¹³.

Бітва пад Рэчыцай

Другім казацкім аддзелам, які рушыў на Літву, пад Рэчыцу, камандаваў палкоўнік Пётра Главацкі. Главацкі быў шляхціцам з Палесься і да паўстаньня нібыта служыў у драгунскай харугве. Ён рашуча выступаў за вайну з Рэччу Паспалітай; увосень 1648 г., як даносілі з казацкага лягеру, «Крыванос з Главацкім чэрнь адводзяць ад міру».

Літоўскія разьезды своечасова заўважылі казацкі аддзел і папярэдзілі страж-

²¹⁰ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. Warszawa, 1972. S. 140.

²¹¹ List Janusza Radziwiłła do króla Jana Kazimierza z 28 Junii 1649 r. S. 366.

²¹² Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. T. III. S. 206.

²¹³ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 6, 23, 74.

ніка ВКЛ. Тады Рыгор Мірскі «ўжыў фартэль» і ўцягнуў Гловацкага ў засаду.

Дзеля гэтага Мірскі падкупіў мясцовага палескага селяніна і паслаў яго да казакоў, а свае харугвы паставіў у засадзе, у адной вёсцы непадалёк ад Рэчыцы. Селянін пераканаў Гловацкага, што літоўскія роты спыніліся на вялікім абсягу на зімовыя кватэры, а ў згаданай вёсцы знаходзяцца толькі некалькі соцень чаляднікаў, дасланых па ежу. Калі казацкі полк увайшоў у вёску, літоўскія харугвы былі нападзены, і «чаляднікам па дзесяць чалавек паказвацца загадалі: *tandem* [урэшце] навялі на наша войска». Тады ліцвіны раптоўна напалі з прыкрыцця на ворага і разбілі казацкі полк; дашчэнт знішчылі казакоў, а іх правадыр, узяты ў палон, загінуў на калу. Гэтыя звесткі пра сьмерць Гловацкага вельмі няпэўныя, бо ў арміі Хмяльніцкага, якая рушыла пад Збараж, адным з палкоў камандаваў Пётра Гловацкі²¹⁴.

Напэўна, у гэтай сутычцы вырашальную ролю адыгралі драгуны, нямецкая і польская пяхота, а таксама рэйтары²¹⁵.

* * *

Згодна са звычаямі часу заслугу перамогі прыпісалі, коштам падначаленых, палявому гетману літоўскаму Янушу Радзівілу. Радзівіла праслаўляла ананімная «Песьня пра бітву»:

*Слаўны Радзівіле, хай табе Бог дапамагае
У задуме тваёй, і нас хай падтрымае.
Праз мужнасць тваю і пільныя стараньні
Абарані нас, Пане Божа, амін.*

²¹⁴ Тры казакі, схопленыя 9 ліпеня 1649 г. падчасым Кароны Мікалаем Астрарогам пад Маначынам, прызналіся, што ў арміі Хмяльніцкага, якая ідзе пад Збараж, «ёсьць 99 гармат Гловацкага, якога чэрнь забіла за тое, што казаў, што хопіць ужо з панамі ваяваць і час ужо грэчку сеяць» (Ojczyste spominki. T. II. S. 58).

²¹⁵ Можна быць, скажоным адгалоскам гэтай сутычкі зьяўляецца яе апісаньне, зьмешчанае ў «Nowinach z obozu Litewskiego przyniesione d. 13 lipca» (Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 412—413): «Die 13 Julii [13 ліпеня] да Караля Ягамосьці прынеслі такія навіны пад Тышэвічы, што была галоўная бітва дня 7 Julii [ліпеня] нашых за Рэчыцай у Літве паміж балотамі і ракой Прыпяць. Ягамосьць пан Тызэнгаўз зь пяхотай і драгунамі, са спукільмірамі (рэйтарамі. — В. Б.), з панам Тэафілам Раецкім ротмістрам і ягамосьцю панам Ропам разарвалі казакоў: 15 000 (? — В. Б.) ех пуне [тады] забілі, пан Роп забіты (непраўдзівая звестка — В. Б.) і шмат яго немцаў палегла. Казакоў 2000 на харугву пана Раецкага вылучылася, зь якімі магутна біліся і ўжо немцы ўсьляпую іх білі, калолі, капытамі дратавалі і мноства іх загубілі. 3 рэйтараў загінуў ротмістар пан Гротус (непраўдзівая звестка. — В. Б.). Аднак харугва яго добра дапамагла. Загінула тады 28 000 казакоў (? — В. Б.), а дзесяць зь нечым тысяч рэшты ўмацаваліся ў лесе, абложаныя нашымі. Люты голад у лягеры, аж коні падаюць...»

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Галоўным абаронцам Рэчы Паспалітай бачыў Радзівіла аўтар твору пад назвай «Speculum aureae libertatis», г. зн. «Люстэрка залатой свабоды»:

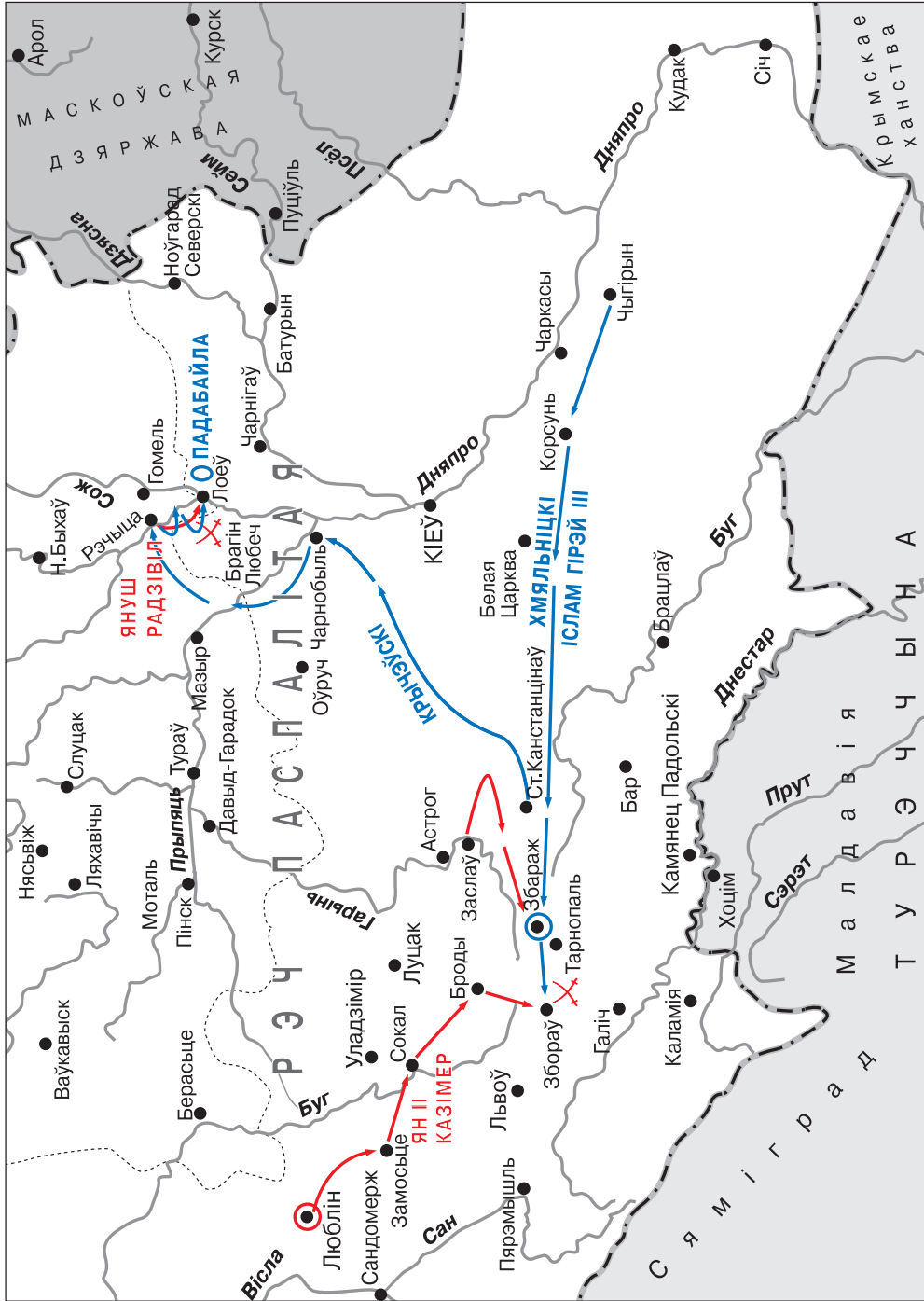
*Спрыяй яму, Божа, дай рады, дай яму і сілы,
каб гэтыя бунты ўтапіліся ў сваёй сабачай крыві²¹⁶.*

Слушна піша Генрык Віснэр:

Усё гэта было толькі прэлюдыяй да сапраўдных баявых дзеянняў. Загальская, Рэчыцкая і іншыя драбнейшыя бітвы мелі б істотнае значэнне, толькі калі б яны прынеслі перамогу казакам. А для ліцьвінаў гэта было самае большае вяртаньнем да зыходнага стану²¹⁷.

²¹⁶ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 118.

²¹⁷ Ibidem. S. 119.

6. Кампанія 1649 году

Разьдзел VIII

Вайна 1649 г.

Аблога Збаража

Пад канец траўня 1649 г. кароль і камандзіры войскаў Рэчы Паспалітай атрымалі звесткі (праўда, яны не адпавядалі рэчаіснасьці), што запароскі гетман заключыў пагадненьне з Маскоўскім княствам і маскоўцы меліся не дазволіць літоўскім войскам перайсьці Дняпро, «а Хмяльніцкі, не азіраючыся на літоўскае войска, усімі сіламі павінен ісьці на польскае войска»²¹⁸. У першай палове чэрвеня 1649 г. польскія харугвы, разьмешчаныя на памежжы, адкінулі перадавыя аддзелы праціўніка за Случ. Аднак ужо ў другой палове месяца на тэрыторыю ваенных дзеяньняў сыцягнуліся больш значныя казацкія сілы. Палкавыя камандзіры войскаў Кароны, кашталяны бэльскі Анджэй Фірлей і камянецкі Станіслаў Лянцкаронскі вырашылі стаць ва ўмацаваным лягеры пад Старым Канстанцінавам на Чорным шляху, каб закрыць галоўную дарогу на Львоў. Яны далі праціўніку магчымасьць узяць сябе ў аблогу. Такім чынам кароль Ян Казімер атрымліваў час, каб мабілізаваць і сабраць новыя наборы разам з паспалітым рушаньнем. 26 чэрвеня 1649 г. да палкавых камандзіраў дайшлі звесткі, што Хмяльніцкі, ідучы з Хмельніка, знаходзіцца на адлегласьці 5 міляў (каля 35 км). У польскім войску ўсчалася паніка. Харугвы рыхтаваліся да ўцёкаў. Шмат вершнікаў пакідала свае вазы і на адных конях уцякала зь лягеру. Каб ратаваць сабраныя сілы, палкавыя камандзіры вырашыліся на пасьпешлівае адступленьне. Аднак яно больш нагадвала ўцёкі²¹⁹. Як прызнаў сам Анджэй Фірлей: «Гэтая наша рэтырада роўная ўцёкам была»²²⁰.

26 чэрвеня армія Кароны пасья 110-кілямэтровага пераходу дайшла да Збаражу. Тут высветлілася, што звесткі пра набліжэньне непрыяцеля фальшывыя, а князь Ярэмі Вішнявецкі вядзе падмацаваньні. Іх радасна віталі жаўнеры. У Збаражы знаходзіліся таксама Аляксандар Каянцпольскі і Мікалай Астрарог са сваімі дывізіямі. Палкавыя камандзіры здолелі суняць паніку і падняць дысцыпліну ў аддзелах, хоць увесь час здараліся дзэзэртэрствы, галоўным чынам празь нявыплату грошай.

Фірлей зь Лянцкаронскім вырашылі абараняцца ва ўмацаваным лягеры, разьбітым у Збаражы. Тамтэйшы замак і ўмацаваны горад месціліся на правым беразе ракі Гнезны. Лягер паставілі на яе левым беразе, ён меў форму няправіль-

²¹⁸ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 396.

²¹⁹ W. Tomkiewicz Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933. S. 309.

²²⁰ Firlej do Ossolińskiego z 8 lipca 1649 r. // Ojczyste spominki. T. II. S. 57.

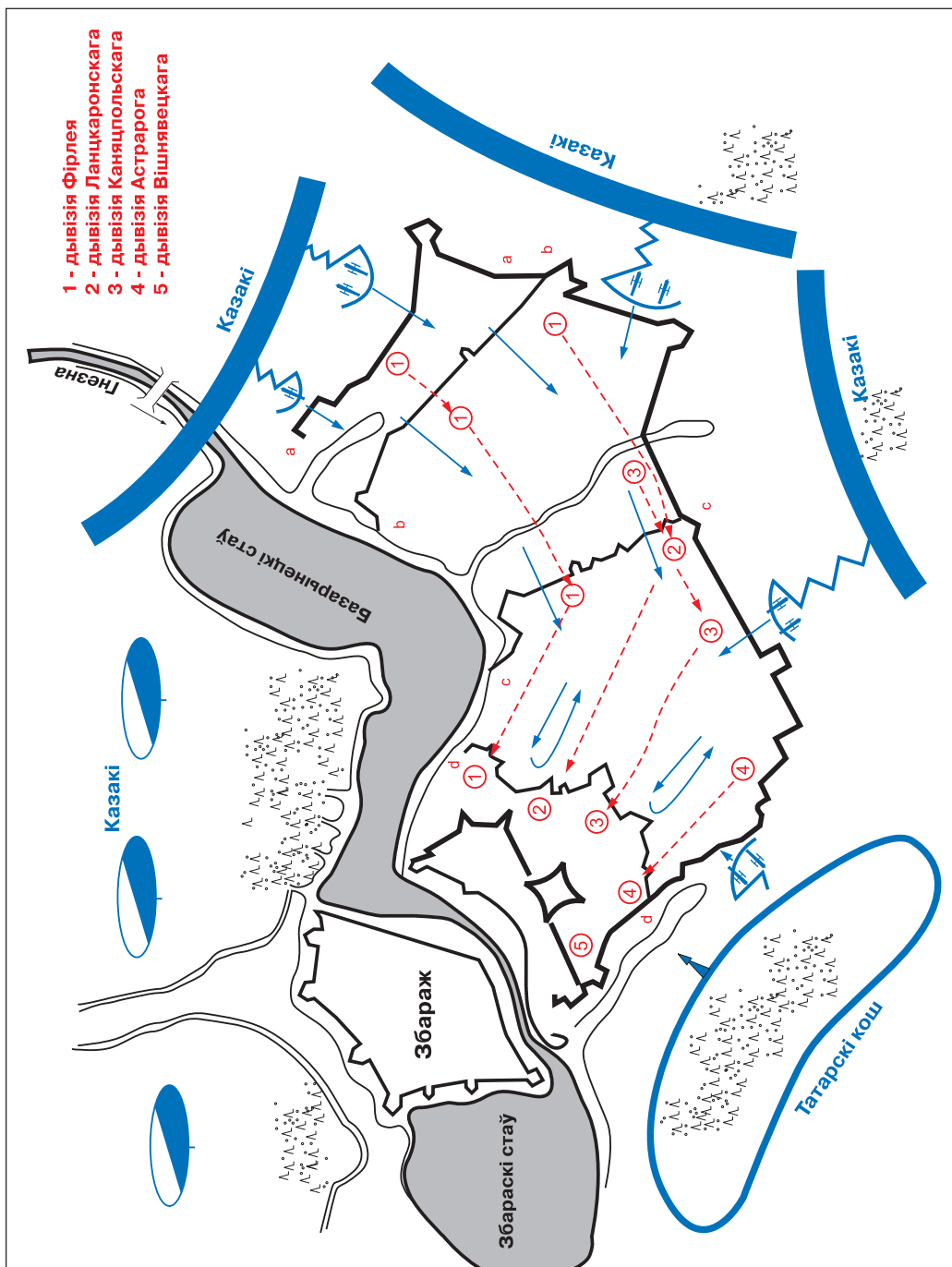
нага шасьцікутніка, занадта, аднак, вялікага. За кароткі час яго абнеслі ня надта высокім земляным валам і ровам. З поўначы лягер прыкрывалі два балоцістыя ставы: Базарынецкі і Збараскі — і рака Гнезна. З гэтага боку таксама насыпалі вал, які абараняў полк нямецкай пяхоты на чале з Крыштапам Прыемскім. У Збаражы сабраліся сілы лікам 9000—10 000 жаўнераў, зь іх 4000 пяхоты і драгунаў, а таксама 15 палявых гарматаў (трох- і шасьціфунтавых). Артылерыю падмацавалі гарматамі рознага калібру са Збараскага замку; камандаваў ёю капітан артылерыі Кароны Сэбасьцян Адэрс. У дадатак у лягеры знаходзілася чэлядзь — яшчэ 15 000—18 000 чалавек, а таксама акалічныя сяляне зь сем'ямі. Лягер абаранялі «прагныя вайны псы з усяго польскага каралеўства», якія складаліся з «ашчаціненага стрэльбамі войска польскага і нямецкага»²²¹.

Тым часам казацкая армія рушыла на захад, толькі калі Хмяльніцкі ўпэўніўся, што з Крыму выйшаў хан Іслам Гірэй III. Казакі ішлі павольна, напэўна, чакуючы падыходу арды. 23 чэрвеня іх войска наблізілася да Пілаўцаў. У пачатку ліпеня 1649 г. галоўныя аддзелы дайшлі да Случы. Толькі праз тыдзень Хмяльніцкі накіраваўся адтуль пад Збараж. Прычыны гэтага прамаруджаньня невядомыя, але павольны рух казакоў, безумоўна, уратаваў армію Рэчы Паспалітай, даўшы ёй неабходны час на падрыхтоўку да абароны. Магчыма, марудны рух казацкага войска тлумачыўся нейкімі лягістычнымі прычынамі. У 1-й пал. XVII ст. толькі аўстрыйскі вайскаводца Альбрэхт Валенштайн умеў праводзіць з стотысячнай арміяй ваенныя апэрацыі. Хмяльніцкі чакаў татарскай арды, якую мусіў весьці сам хан. 8 ліпеня пад Чалганскім Каменем татары злучыліся з казацкім войскам. Гэта былі магутныя сілы. Паводле завышанай ацэнкі сучаснікаў, казакоў нібыта было ад 100 да 300 тыс. ці нават больш, а з татарамі іх колькасць сягала быццам бы нават 400 тыс. чалавек. Польскі гісторык ксёндз Людвік Фроньс у сваёй працы «Абарона Збаражу ў 1649 г.» (Кракаў, 1932) ацэньваў казацкія сілы ў 100 000, татарскія таксама ў 100 000 ваяроў, а чэрнь — у 100—150 тыс. сялян. У найноўшых дасьледаваньнях гісторыкі схіляюцца да значна ніжэйшых лічбаў, асабліва што датычыць татараў. Цяпер лічыцца, што разам пад Збараж скіроўвалася 40 000 татараў і 60 000—70 000 казакоў (без уліку чэрні). Напэўна, у 1649 г. Хмяльніцкі мог мабілізаваць такую моцную армію. Казакі мелі 30 гарматаў, пераважна шасьціфунтавых, відаць, толькі шэсьць былі дванаццаціфунтавыя²²². Стан артылерыі, якую мелі палякі і казакі, не дазваляў прадказаць зыходу аблогі. Схопленыя казацкія палонныя сьведчылі, што «Нячаеў полк ідзе наперадзе, Гладкага на астатку, Хмель сам у сярэдзіне, а Арда па крылах»²²³.

²²¹ Hadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III / Wyd. Z. Abrahamowicz. Warszawa, 1971. S. 121.

²²² Wasilewski, T. Ostatni Waza na Polskim tronie. Katowice, 1984. S. 78; Majewski, W. Posłowie. Przebieg wydarzeń w powstaniu Chmielnickiego 1548—1651 // Górką Olgierd. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1986. S. 252.

²²³ Ojczyście spominki. S. 58.

7. Аблога Збаража

10 ліпеня авангард казацка-татарскіх войскаў падышоў пад Збараж. Адбыліся першыя сутычкі з польскай кавалерыяй. Цягам гэтага дня падыходзілі чарговыя татарскія чамбулы [аддзелы ў татараў. — *заўв. перакл.*], а празь дзень — галоўныя казацкія сілы. 11 ліпеня казакі насыпалі батарэю і правялі першы разведвальны штурм. З гэтага моманту пачалася аблога нешматлікай польскай арміі. Пад вечар 13 ліпеня казацка-татарскія войскі пайшлі на генэральны штурм. Галоўную атаку Хмяльніцкі скіраваў на адрэзак, які абаранялі аддзелы Фірлея. Казакі гналі перад сабою палонных, якія неслі мяхі зь пяском, каб засыпаць імі роў. Жаўнеры Фірлея адбілі сем штурмаў. Войскі Хмяльніцкага былі блізкія да поспеху, аднак у гэты момант Ярэмі Вішнявецкі і Аляксандар Княцпольскі, адолеўшы казакоў, якія спрабавалі здабыць іхнія пазыцыі, ударылі на чале кавалерыі па калёне ворага, якая атакавала пазыцыі Фірлея. Казакам давялося адступіць, яны зазналі цяжкія страты, частку зь іх сапхнулі ў ставы. У гэты дзень загінулі два казацкія палкоўнікі: Бурлай і Станіслаў Мразавіцкі (Маразенка), які сьпяшаўся яму на дапамогу.

У ноч з 13 на 14 ліпеня аддзелы Фірлея пакінулі старыя валы, якія абаранялі, скараціўшы тым самым лінію абароны. 14 ліпеня казакі безвынікова атакавалі пазыцыі, якія займалі жаўнеры Вішнявецкага. 15 ліпеня прыйшоў Артымір-бэй з астатнімі татарскімі ордамі. Уначы 16 ліпеня казакі спрабавалі раптоўна авалодаць горадам, аднак у апошні момант атака захлынулася. 17 ліпеня казацка-татарскае войска пайшло на вялікі, як здавалася, вырашальны штурм умацаваньняў Збаражу. Непрыяцель няспынна атакаваў польскія пазыцыі па ўсім пэрымэтры валоў вакол лягеру. Найбольш упарта Хмяльніцкі імкнуўся авалодаць пазыцыямі, што займала дывізія Вішнявецкага. Агонь зброі стрымліваў казакоў і татараў, а дождж перапыняў бой.

Польскія камандзіры зноў вырашылі скараціць лінію абароны і адступіць на новыя пазыцыі ў ноч з 19 на 20 ліпеня. Хмяльніцкі, які даведаўся пра гэты намер, пайшоў у наступ і засьпеў палякаў зьнянацку падчас адступленьня. Шэрагі жаўнераў Кароны ахапіла паніка, нават палкавыя камандзіры страцілі прысутнасьць духу. Паступіў загад уцякаць у бок замка. Толькі Вішнявецкі, які прыбыў на гэты адрэзак, стрымаў войска ад уцёкаў, правёў контратаку і адкінуў ворага.

Верагодна, Хмяльніцкі ўдарыў у ноч з 20 на 21 ліпеня, каб прыкрыць абложныя работы. Камандзіры казацка-татарскіх войскаў ужо зразумелі, што ўмацаваньні Збаражу, а таксама зацяты супраціў палякаў наўрад ці дазваляць ім з ходу ўзяць крэпасць. Таму яны намерваліся распачаць доўгатэрміновую аблогу з артылерыйскімі абстрэламі і рыццём падкопаў, каб голадам адолець і зьнясіліць абаронцаў.

Няхай такім чынам [палякі] зьнясіляцца і зьнямогуцца, няхай скончацца ў іх ежа і запасы, а дасьць Алаг, урэшце здабудзем мы перамогу. Сьпехам гэтага не дасягнеш — тут трэба зацягваць час²²⁴.

²²⁴ Hadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III / Wyd. Z. Abrahamowicz. Warszawa, 1971. S. 121.

Падкопы прарылі за дзесяць зь нечым мэтраў ад польскіх валоў. Насыпанья казакамі высокія батарэі дазвалялі абстрэльваць лягер унутры. У адказ палякі збудавалі ў цэнтры сваіх пазыцыяў новыя валы, якія вышыней не саступалі казацкім. На сьвітаньні 30 ліпеня абаронцы пачалі адступаць на новыя пазыцыі. Казакі заўважылі гэта і рушылі на штурм. Контратака польскай пяхоты халоднай зброяй стрымала праціўніка. Дзякуючы гэтаму ўдалося закаціць гарматы на новыя пазыцыі і адкрыць зь іх агонь. Наступ казакоў канчаткова адбілі стрэламі з гарматаў і мушкетаў.

На пачатку жніўня ў польскім лягеры не ставала правіянту, рыштунку і пороху. Жаўнеры забівалі верхавых коней і елі каніну. Казалі, што «немцы ўжо тыдзень сабак ядуць». Не хапала нават вады, бо казакі паскідалі сатлелыя трупы забітых у ставы вакол Збаражу. Абаронцы маглі браць ваду толькі з калодзежа ў замку. Хмяльніцкі вырашыў скарыстацца зь цяжкай сытуацыі ў польскім лягеры, каб паспрабаваць перацягнуць на свой бок нямецкую пяхоту з палка Корфа, і напісаў ёй, што польскае войска хаваецца за нямецкімі грудзьмі. Аднак інтрыга не ўдалася — немцы адказалі, што ня маюць ахвоты быць здраднікамі, як Хмяльніцкі²²⁵.

5 жніўня 1649 г. палякі правялі вылазку на моцны казацкі рэдут, які выступаў у бок збараскіх валоў, і выбілі яго залогу. 6 жніўня Хмяльніцкі, даведаўшыся пра набліжэньне арміі Яна Казімера, яшчэ раз кінуў на штурм свае войскі. Наступ, скіраваны галоўным чынам на пазыцыі Астрарога, адбілі ў асноўным дзякуючы вылазцы коньніцы. 8 жніўня быў адбіты яшчэ адзін казацкі штурм. 9 жніўня першыя татарскія чабулы адышлі насустрач арміі Яна Казімера. Галоўныя сілы казацка-татарскага войска рушылі ў ноч з 13 на 14 жніўня. Абаронцы Збаражу таксама даведаліся, што ідзе дапамога, аднак яны ня верылі гэтым звесткам. Толькі 18 жніўня 1649 г. у вылазцы ўдалося ўзяць палонных, якія пацьвердзілі навіны пра набліжэньне караля. Наступнага дня камандзіры залогі вырашылі ўдарыць усімі сваімі сіламі, аднак частка гэтых аддзелаў выйшла зарана, і іх разьбілі. Пасьля гэтага абаронцы Збаражу больш не вялі актыўных дзеяньняў. 21 жніўня з татарскага кошу [вайсковы лягер у татараў і запароскіх казакоў і яго камандаваньне. — *заўв. перакл.*] зьявіўся пасланец ад Карач-бэя з навіною пра заключаны пад Зборавам мір. У выніку Збораўскай дамовы 25 жніўня 1649 г. аблогу зьнялі. Палякі страцілі ў баях каля 1000 жаўнераў і ўдвая больш чэлядзі. Прынамсі ўдвая больш памерла з голаду, ад ранаў і хваробаў.

²²⁵ Frań, L. Obrona Zbaraża w r. 1649. Kraków, 1932. S. 52.

Бітва пад Зборавам

Толькі 9 траўня кароль Ян Казімер пад ціскам сэнатараў выдаў першыя віці за двое (г. зн. выдаў адразу першы і другі заклік да зброі) на паспалітае рушаньне. Аднак ён утрымаўся ад абвяшчэньня трэціх віцяў — апошняга распараджэньня, каб шляхта рушыла на поле бою. Урэшце, 13 ліпеня насуперак меркаваньню князя Асалінскага, якога кароль неразважліва прызначыў генэралісімумам (галоўным вайскаводцам арміі), выйшлі трэція віці з заклікам зьбірацца «на звычайных месцах» 11 жніўня і рушыць у каралеўскі лягер. 17 ліпеня Ян Казімер выйшаў зь Любліна на дапамогу Эбаражу. Пры выезде з гораду над манархам лунала бірузовая харугва з вышываным вялікім залатым крыжам і выявай Найсвяцейшай Дзевы Марыі зь Дзіцяткам. Армія, якую веў кароль, налічвала каля 19 000 жаўнераў, у тым ліку 12 000 кавалерыі. 16 харугваў пяхоты і коньніцы прывёў у каралеўскі лягер літоўскі падканцлер Казімер Леў Сапега. Камандаваць усёй пяхотай манарх даручыў вэтэрану трыццацігадовай вайны, генэралу Крыштапу Гувальду. У склад пяхоты ўваходзілі нямецкія палкі: гвардыя на чале з Фромгальдам фон Людывгзаўзэнам Вольфам (1000 порцый)²²⁶, Гувальдам (1500—2000 порцый) і Вэйгерам (600 порцый). Рэшту нямецкай пяхоты складалі, напэўна, атрады ад паасобных родавых маэнтаў²²⁷.

22 ліпеня 1649 г. Ян Казімер дайшоў да Замосьця, затым рушыў праз Сокаль і 6 жніўня спыніўся пад Тапоравам. Тут у лягеры зьявіўся пасланы са Эбаражу Мікалай Скшатускі, які зь цяжкасьцю прабіўся праз кардон аблогі і прывёз лісты ад палкавых камандзіраў з просьбамі аб дапамозе. Назаўтра Ян Казімер рушыў пад Белы Камень і далей на Злочаў, а 13 жніўня прыйшоў у Млынаўцы. Кароль не шкадаваў сябе:

*сам на кожны дзень войска рыхтаваў, у маршы ня ехаў наперадзе ці збоку, а ў шэрагах сярод усяе сьпёкі і пылу, сам варты і сакрэты штоноч аб'яжджаў*²²⁸.

Рассыланыя разьезды не прыносілі вартых даверу навінаў, хоць праціўнік быў ужо блізка. Людвік Фронсь адкрыта называе выведку «бездапаможнай» і робіць выснову: «урэшце палякі ня ведалі, што Хмяльніцкі трымае меч над іх галовамі»²²⁹. 14 жніўня польская армія адпачывала, толькі даслалі ў Эбораў драгунаў, якія атачылі горад. У той самы дзень генэрал артылерыі Крыштап Арці-

²²⁶ Як пісаў пасол каралевы Швэцыі Крыстыны барон Алекс Спарэ: «Гэтая каралеўская гвардыя, г. зн. прыдворныя жаўнеры (...), як яны ня польскага набору, кіруюцца швэдзкім і нямецкім рэгламэнтам!» (Nagielski, M. Gwardia przyboczna Władysława IV (1632—1648) // SMHW. T. XXVII. S. 130.

²²⁷ Wimmer, J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 64—65.

²²⁸ Kochowski, W. S. 67.

²²⁹ Fraś, L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649. S. 355.

шэўскі збудаваў два масты на рацэ Стрыпе, ня надта шырокай, але глыбокай і з забалочанымі берагамі. 15 жніўня каралеўская армія зь вялізным табарам, расьцягнутая на некалькі дзясяткаў кілямэтраў, пачала пераправу цераз Стрыпу пад Зборавам. Апэрацыя ішла марудна. Дарогі былі вузкія, а зямля балоцістая і гразкая. Імжэла, а над зямлёй навіс густы туман. Першым перакінулі цераз раку авангард на чале з князем Каралём Самулем Карэцкім. За ім пераправілі пяхоту і артылерыю, пасля — каралеўскі полк з манархам на чале. Потым пачалі перапраўляць табарныя вазы.

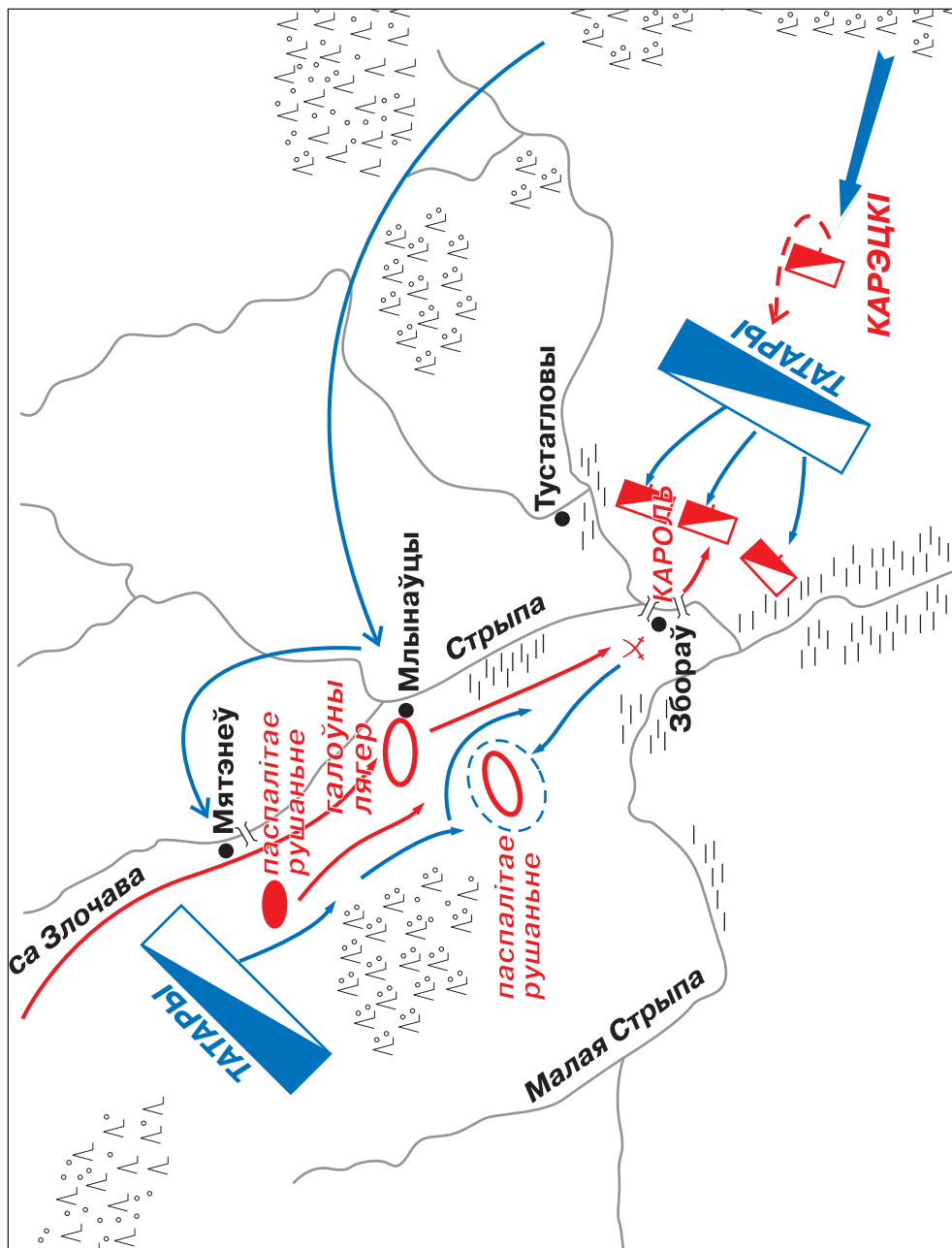
7 жніўня хан Іслам Гірэй атрымаў падрабязныя звесткі пра набліжэньне каралеўскага войска. Ён адразу ж паслаў чамбулы правесьці інтэнсіўную выведку. Багдан Хмяльніцкі і Іслам Гірэй, маючы значную колькасную перавагу, вырашылі ня згортаць аблогі Збаража. Яны пакінулі пад крэпасцю частку сваіх сілаў, пераважна чэрні, а з галоўнымі сіламі ў ноч з 13 на 14 жніўня рушылі супраць арміі Яна Казімера. Наперадзе ішлі татарскія чамбулы. Казацкі гетман вёў 40 000—50 000 казакоў, а хан — 30 000 татараў. Галоўныя крымскія аддзелы зьявіліся ў дуброве паблізу Збарава ўжо раніцою 15 жніўня. Разам зь імі прыйшоў Багдан Хмяльніцкі, які агледзеў поле будучай бітвы. Паводле паданьняў, гетман нібыта залез дзеля гэтага на высокі дуб. Хутчэй за ўсё, мясцовае насельніцтва паведаміла казацкім і татарскім вайскаводцам, наколькі расьцягнуліся каралеўскія сілы. Было вырашана выкарыстаць гэта і атакаваць палякаў адной коньніцай, не чакаючы казацкай пяхоты. Арда рушыла з-пад Азэрнай проста на Збораў. Частку татарскіх сілаў даслалі лясамі на поўнач пад Млынаўцы, каб яны выйшлі ў тыл польскіх войскаў.

15 жніўня польская армія расьцягнулася ўздоўж дарогі са Злочава, ад Збарава аж на 7 км да Мятэнева (укр. Метенев). Раптам з дубровы наляцела арда, спачатку малымі чамбуламі, а ўрэшце ўсімі сваімі сіламі на чале з Айтамір-бэем, які ехаў «пад трыма бунчукамі», прывёўшы акерманскія, будзяцкія і румэльскія аддзелы²³⁰. Татары разьбілі авангард на чале з князем Карэцкім, ён мусіў пасьпешліва адступаць, але за гэты час кароль змог пашыхтаваць аддзелы, што пераправіліся на левы бераг Стрыпы. У сумятні пераправа праз раку была заваленая абознымі вазамі.

У цэнтры кароль паставіў пяхоту на чале з генэрал-маёрам Крыштапам Гувальтам, а на флянгах — кавалерыю. Правым крылом камандаваў падольскі ваявода Станіслаў Рэвэра Патоцкі. Ягоны скрайні флянг прыкрывала вёска Куклінцы на Стрыпе — туды Патоцкі накіраваў пяхоту і драгунаў. Левае крыло складалі харугвы коньніцы на чале зь Ежым Любамірскім.

Татары атакавалі правы флянг каралеўскай арміі, пяхота і драгуны адбілі іх агнём мушкетаў. Тады непрыяцель прасунуўся ўздоўж фронту польскіх войскаў і атакаваў левае крыло. Між тым як частка ардынцаў уцягнула ў бой сьпераду

²³⁰ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648—1651) / Opr. M. Nagielski. Warszawa, 1999. S. 227.

8. Бітва пад Зборавам 15 жніўня 1649 г. (паводле М. Нагельскага)

харугвы Любамірскага, астатнія абышлі, крадучыся празь лес, «павіслае ў паветры» левае польскае крыло. Хоць Ян Казімер падтрымаў яго харугвамі другой чаргі, яно зламалася і кінулася ўроссып. Аднак польскі манарх не разгубіўся, прывёў некалькі казацкіх і рэйтарскіх харугваў, якія стрымалі арду залпамі зь пісталетаў (караколем?) [караколь — спосаб вядзеньня бою кавалерыяй у Заходняй Эўропе ў XVI—XVII стст., заснаваны на чарговых залпах паасобных шарэнгаў і адступленьні назад калёны, каб набіць зброю. — *заўв. перакл.*]. Яго адвага і рашучасьць уратавалі армію Рэчы Паспалітай:

А калі палова лягеру нашых падтрымлівала, кароль і тых, хто ўцякаў, за харугвы і лейцы хапаў, падбадзёрваў, іншых забіваць хацеў, каб не ўцякалі, хоць дзьве харугвы меў толькі на падмацаваньне, бо іншых не было, і рэйтараў сваіх запыніў, якія pede firmo [нібы ўкапаня] стаўшы, стральбой непрыяцеля repressit [адбілі]²³¹.

Польскую коньніцу падтрымала артылерыя і дзьве роты гвардзейскай пяхоты, якімі камандаваў Мікалай Гіза. Пяхота каралеўскай гвардыі гарматным агнём і флянгавым абстрэлам з мушкетаў прывяла ардынцаў у сумятню. У гэты час Станіслаў Рэвэра Патоцкі сабраў некалькі палкоў коньніцы са сваёй другой чаргі і ўдарыў у левае крыло атакі татараў, ужо аслабленых агнём, і прымусіў іх адступіць.

Між тым частка арды, дасланая на поўнач, спрабавала фарсіраваць Стрыпу пад Млынаўцамі, спакусіўшыся на абозныя вазы, што цягнуліся па другім баку ракі. Некаторыя з татараў пераправіліся цераз Стрыпу і кінуліся рабаваць вазы. Аднак там знаходзіліся палкі літоўскага падканцлера Казімера Сапегі і сандаржскага кашталяна Станіслава Вітоўскага, якія і адбілі ардынцаў. Татары адступілі і рушылі далей на поўнач.

Пад Мятэневам яны пераправіліся цераз Галоўную Стрыпу і напалі на ар'ергард — полк князя Ўладзіслава Заслаўскага, якім камандаваў Крыштап Карыцкі (700—1000 жаўнераў). Нейкі час палякі мужа абараняліся, аднак урэшце колькасная перавага ворага прымусіла іх адступіць. На дапамогу пасьпяшаліся іншыя палкі, якія знаходзіліся на гэтым баку ракі. Але польскія войскі ня мелі цэнтралізаванага камандаваньня, таму іх усе па чарзе разьбівалі ардынцы. Татары разьбілі прамышльскае паспалітае рушаньне, потым палкі Станіслава Вітоўскага, Казімера Лява Сапегі і Фэліцыяна Тышкевіча. Посьпеху ардынцаў паспрыяла тое, што ім удалося авалодаць другой пераправай пад Млынаўцамі: там яны перарэзалі грэблю і спусьцілі ваду са става, тады лёгка перайшлі раку і разьбілі драгунскі полк Караля Карнякта. Затым татары адкінулі львоўскае паспалітае рушаньне і полк Юр'я Рэчыцкага і толькі тады кінуліся рабаваць польскі табар.

²³¹ Opisanie zborowskiej bitwy z Kozakami d. 15 Augusta r. 1649. Цыт. пав.: Borek, P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Kraków, 2001. S. 314.

Гэта дало час каралю, які пераправіў на другі бераг Стрыпы дапамогу з 1500 нямецкіх пехацінцаў. Моцным агнём з мушкетаў яны адкінулі татарцаў за раку.

Палякі панеслі ў гэты дзень цяжкія страты, паводле некаторых ацэнак, яны склалі 2000 чалавек. У польскім войску зьявіліся прыкметы панікі. Зь лягеру ўцяклі два афіцэры: ротмістар Тэадор Бэлжэцкі і Гідзінскі, а нейкі ліцьвін нібыта ўзбунтаваў аж тысячу чалавек. Надвячоркам сярод жаўнераў разышліся пагалоскі, што і кароль уцёк зь лягеру. Прыдворны капэлян, ксёндз Цецішэўскі пабудзіў манарха і паведаміў яму пра чуткі. Ян Казімер выскачыў з намёту і, ходзячы пры сьвятле сьвечак, крычаў: «Не ўцякайце вы ад мяне, і я ад вас не ўцяку». Гэта супакоіла хваляваньні ў польскім лягеру, тым больш што паўторна прыходзілі зьвесткі, што на дапамогу падцягваецца паспалітае рушаньне і што хан намерваецца разарваць хаўрус з Хмяльніцкім. Увечары ў польскім лягеру адбылася ваенная рада. На ёй прынялі рашэньне пачаць мірныя перамовы з татарскім ханам. Яшчэ ўначы канцлер Ежы Асалінскі даслаў ліст Ісламу Гірэю, у якім прапаноўваў татарам разарваць хаўрус з Багданам Хмяльніцкім і заключыць мір з Рэччу Паспалітай.

Тым часам уначы жаўнеры цяжка працавалі, пасьпешліва насыпалі ўмацаваньні вакол польскага лягеру. Фартыфікацыйнымі працамі кіравалі ваяры, дасьведчанья ў бітвах трыццацігадовай вайны: Адам Арцішэўскі, Зыгмунт Прыемскі і Кшыштап Гувальт. Апошні склаў плян умацаваньняў Зборава.

16 жніўня 1649 г. падышлі галоўныя казацкія сілы. На правым крыле сталі казакі, на левым — татары. Неўзабаве яны пайшлі ў наступ, штурмуючы польскія ўмацаваньні на левым, усходнім беразе Стрыпы, але ўсе іх атакі адбіваліся агнём нямецкай пяхоты і драгунаў, а таксама контратакамі польскай кавалерыі, якая рабіла вылазкі з-за ўмацаваньняў. «Бой пад кіраўніцтвам караля ператварыўся ва ўзорную бітву», якая вялася на заходнеэўрапейскі манер²³². Польскія войскі адбілі нібыта аж 20 наступцаў непрыяцеля. Былі здабытыя таксама казацкія шанцы і гарматы, наведзеныя на каралеўскі лягер.

Між тым казацкі палкоўнік Гладкі на чале свайго палка пры падтрымцы татараў атакаваў Збораў з тылу, з правага берага ракі. Горад, які абаранялі 600 драгунаў, апынуўся ў цяжкім становішчы. Полк Гладкага пераадолеў паркан, які атачаў Збораў, і ўварваўся ў горад. Ян Казімер, які ў гэты час адбіваў атакі галоўных сілаў праціўніка, ня мог падтрымаць абаронцаў. Таму ён зьвярнуўся да лягернай чэлядзі з просьбай дапамагчы. Утварыліся тры аддзелы добраахвотнікаў на чале зь езуітам Стэфанам Лісецкім, францішканінам Расьцішэўскім і казаком Сямёнам Забускім, якіх падтрымалі 200 драгунаў. Ім удалося адкінуць казакоў з шанцаў прадмесця. У баі загінуў Лісецкі.

Убачыўшы моцны супраціў палякаў, хан Іслам Гірэй III вырашыў пайсьці на перамовы. Яго ваяры засталіся без багатай здабычы і змарнавалі час на месяч-

²³² Frań, L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649. S. 366.

ную аблогу Збаража, панеслі значныя страты. Цяпер пад Зборавам пасья посьпеху ў першы дзень яны зноў мусілі штурмаваць польскія ўмацаваньні, а на гэта хан і ягонае войска напэўна ня мелі ахвоты. Найбольш прымальным для татараў варыянтам былі перамовы, якія дазволілі б ім атрымаць рэальную канкрэтную выгаду — грошы і магчымасьць забраць ясыр. Цяжкае становішча войскаў Рэчы Паспалітай у Збаражу і Збораве давала надзею на саступкі з боку праціўніка. Каб мець большую вагу за сталом перамоваў, татары правялі разам з казакамі яшчэ адну моцную атаку на польскія шанцы, але войскі Рэчы Паспалітай яе адбілі. Вырашальную ролю ў няўдачы ўсіх казацка-татарскіх штурмаў адыгралі ўмацаваньні, узведзеныя вакол польскага лягеру. Хутчэй за ўсё, уласна яны і ўратавалі польскую армію ад паразы, а не дыпляматычныя дзеянні Ежы Асалінскага, як дасюль лічылася²³³. Каля поўдня ў польскім лягеры зьявіўся пасланец хана.

Перамовы працягваліся нядоўга: ужо 18 жніўня 1649 г. былі ўзгодненыя пункты дамовы, 19 жніўня — заключаныя дамовы: асобная з ханам, асобная з Хмяльніцкім.

Згодна з дамовай, палякі абавязаліся выплаціць татарам «звычайныя сувэніры», г. зн. 200 тыс. золтых. Ардынцы атрымалі таксама маўклівую згоду на збор па дарозе назад у Крым ясыру. Татарскі хан Іслам Гірэй III станавіўся практычна начальнікам над казакамі.

Багдан Хмяльніцкі атрымаў пацьверджаньне тытулу гетмана запароскага войска і пастанову аб амністыі. Вызначаўся памер казацкага рээстру — 40 000 чалавек. Габрэі і езуіты мусілі зьехаць з Кіева і іншых гарадоў, дзе фармаваліся казацкія палкі. У трох ваяводзтвах Украіны: Кіеўскім, Брацлаўскім і Чарнігаўскім — права на званьні і пасады заставалася за рускай шляхтай праваслаўнага веравызнаньня. Войскам Кароны забаранялася ўваходзіць у казацкія гарады. Затое шляхта магла вярнуцца ў свае ўладаньні.

Саступкі, на якія пайшлі Ян Казімер і Ежы Асалінскі пад Зборавам, Рэч Паспалітая прыняць не магла. Шляхта не хацела згадзіцца са стратай такой значнай тэрыторыі. У сваю чаргу, Хмяльніцкаму было мала пагадненьня, заключанага 19 жніўня 1649 г.: ён ня здолеў утварыць моцнай самастойнай дзяржавы. Усё гэта вяло бакі да новых сутыкненьняў.

²³³ Aleksandrowicz, S. Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Prace ofiarowane prof. dr. hab. Władysławowi Serezykowi w 60 rocznicę urodzin. Białystok, 1995.

Казацкі коньнік

Разьдзел IX

Літоўская кампанія 1649 г.

18 чэрвеня камандзіры палка вялікага гетмана літоўскага Ян Донавай і Валяр’ян Фаленцкі зьвярнуліся да палявога гетмана Януша Радзівіла з просьбай як мага хутчэй дапамагчы. У лягеры пад Загальлем бракавала правіянту, пораху і рыштунку. Харугвы істотна скараціліся лікам, бо «ў розных і частых сутычках, а найбольш у цяперашняй загальскай» «вояў, чэлядзі і коней вельмі шмат застрэлілі, пабілі, паранілі»²³⁴. У дадатак ліцвіны атрымлівалі звесткі, часта памылковыя і заўсёды перабольшаныя, што да іх пазыцыяў набліжаюцца новыя казацкія палкі. Хоць ліцвіны часта пасылалі разьезды, выведка іх падводзіла. Яна ня дзейнічала спраўна ні на месцы, ні ў тыле праціўніка. Адною з прычынаў такога стану рэчаў было непрыхільнае стаўленьне мясцовага насельніцтва да ліцвінаў.

Стражнік ВКЛ Рыгор Мірскі, які прыняў камандаваньне над усімі літоўскімі сіламі ў рэчыцкім і загальскім лягерах, паслаў у Менск па порах і волава паручніка князя Януша Радзівіла з ротай драгунаў, даўшы яму некалькі ротаў Эльсьніца і Вэхмана. Мірскі прысьпешваў, каб порах і рыштунак загрузілі ў Сьвіслач²³⁵ на байдакі (рачныя лодкі) і адправілі ракою на поўдзень. Так можна было хутчэй даставіць груз у рэчыцкі лягер ліцвінаў. Гарматы зь Менску пад камандаваньнем капітана артылерыі ВКЛ Крыштапа Эйгірда дастаўлялі па сушы. Суправаджаць іх Мірскі накіраваў роту драгунаў на чале з капітанам Маенам. Стражнік ВКЛ прасіў таксама, каб з Бабруйску даслалі аддзел пяхоты віленскага ваяводы Крыштапа Хадкевіча, які мог бы бясспечна правесці артылерыю ў рэчыцкі лягер. Харугвам, якія стаялі ў Загальлі, Мірскі паслаў «ледзь не апошнюю бочку пораху і частку волава»²³⁶.

24 чэрвеня 1649 г. князь Януш Радзівіл пакінуў Слуцк, забясьпечыўшы яго дастатковымі сродкамі абароны, і зьехаў у Рэчыцу. У Аляксандра Ябланоўскага і смалявіцкага габрэя ён купіў ці толькі пазычыў рачныя чоўны (байдакі) на больш чым 3000 злотых. 25 чэрвеня князь разам са сваёй сьвітай апынуўся за чатыры мілі ад Амговічаў²³⁷ і спыніўся ў лесе ў слабодзе (асадзе) на начлег.

²³⁴ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 47.

²³⁵ Сьвіслач — мястэчка і маэнтак на рацэ Сьвіслач, правым прытоку ракі Бярэзіны. SGKP. T. XI. S. 720.

²³⁶ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 1, 4.

²³⁷ Амговічы, вёска і радзівілаўскія ўладаньні ля ракі Вясейка, левага прытоку Случы, за 14 вёрстаў ад Слуцку ў бок Бабруйску. Адасобленая мясцовасьць. SGKP. T. VII. S. 529.

У той самы дзень Мірскі прысьпешваў пасланых у Менск драгунаў, бо даведаўся ад коньніка з казацкай харугвы, які вярнуўся зь Менску, што яны рухаюцца вельмі марудна, «ледзьве па мілі-другой за дзень», і пры гэтым «розныя злачынствы і гвалт» людзям чыняць. Таму Мірскі загадваў ім, каб «як мага хутчэй днём і ноччу сыпшаліся і паўсюль паводзілі сябе як мага больш сыціпла», і пагражаў, «бо за ўсё гэта потым з вамі разьлічыцца павінен». Стражнік загадаў наперадзе як мага хутчэй паслаць тры вазы з порахам. Пана Гедройця ён прасіў паклапаціцца, каб можна было «хутчэй даставіць гарматы, а менавіта адрамантаваць масты па дарозе», а таксама даць пяхоту з Бабруйску, «якая б прынамсі на паўдарогі» суправаджала гарматы і рыштунак. Да капітана Маена Мірскі накіраваў пасланца, каб са сваёй ротай «насустрэч гарматам на менскі гасьцінец выходзіў»²³⁸.

26 чэрвеня за Пагарэлым²³⁹ князь Радзівіл атрымаў навіну пра бітву пад Загальлем, «што вельмі яго ўсьцешыла, і рушыў сыпехам да войска»²⁴⁰. З-пад Пагарэлага гетман даслаў загад Мірскаму, каб той выправіў разьезды і здабыў дакладныя звесткі пра лік і рух непрыяцеля. Палявы гетман літоўскі атрымаў ад прысланага яму «прадажніка аднаго», нейкага Дубіны, шляхціца з-пад Кіева і казацкага коньніка, звесткі, што праз Прыпяць перапраўляюцца на яе паўночны бераг казацкія палкі: Кіеўскі, Оўруцкі і Чарнобыльскі. А якраз на лініі Прыпяці ліцвіны зьбіраліся да пачатку наступальных дзеяньняў абараняць сваю тэрыторыю. Рака разам з прытокамі пасья працяглых веснавых дажджоў значна паднялася і шырока разьлілася, так што пазалівала ўсе пераправы і брады. Вада прабілася ў ямки, яры і равы, утвараючы шматлікія рукавы і небясьпечныя пасткі. У пойме ракі ўтварыліся балоты і багны, якія не дазвалялі ліцвінам падступіцца да берагоў ракі. Літоўскія войскі ніяк не маглі фарсіраваць Прыпяць. Затое казакі, маючы манёўраныя чаўны («чайкі»), маглі безь вялікіх цяжкасьцяў пераправіцца ва ўсякім месцы на паўночны бераг Прыпяці і нанесьці ўдар у вызначаным напрамку. Пад рэчыцкі лягер падыходзілі два казацкія атрады. У такой сытуацыі літоўскі стражнік Рыгор Мірскі выправіў моцны разьезд на чале з Ісмаілам Смольскім, «прыдаўшы» яму на дапамогу ротмістраў Ясьміна і Мялешку. Смольскі меў 600 жаўнераў: 300 казацкай коньніцы і 100 драгунаў з Загальскага палка і 200 жаўнераў з харугвы Ясьміна і Мялешкі. «Моцны разьезд», як пісаў Мірскі, рушыў да Прыпяці, спадзеючыся засьпець казакоў, якія перапраўляліся на чоўнах. Разьезд меўся лясамі падыходзіць пад Брагін, потым рушыць праз Бабічы і Мазыр і вярнуцца праз Загальле да Рэчыцы²⁴¹.

²³⁸ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 6.

²³⁹ Пагарэлае — вёска на ручаі, які цячэ з навакольных лясных нізін, пры гасьцінцы зь мястэчка Лапічы ў Сьвіслач. SGKP. T. VIII. S. 517.

²⁴⁰ Theatrum Europaeum. S. 811.

²⁴¹ List Janusza Radziwiłła do Króla Jana Kazimierza z 28 Junii 1649 r. // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 366: «прыісьці нам (ліцвінам. — В. Б.) да гэтага [месяца] немагчыма празь непраходнасьць мясьцінаў; а непрыяцель, які чоўнамі плыве, па рукавах хутка прыісьці можа».

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Разъезд Смольскага па балоцістых дарогах, у якіх напэўна загразалі коні, дайшоў да Прыпяці аж за Брагінам, сустрэў там і «шчасьліва» зьнішчыў два казацкія атрады. Літоўскія жаўнеры «па вёсках розных» выразалі нібыта 500 казакоў.

Тым часам у лягеры літоўскіх войскаў склалася цяжкае становішча. Галодныя жаўнеры, якія не атрымлівалі грошай, былі схільныя да непадпарадкаваньня і дэзэртэрства. Дайшло да таго, што цэлы полк палявога пісара Ўладзіслава Валовіча пакінуў свае пазыцыі ў Загальлі, каб самастойна шукаць харчаваньне. Вайсковы стражнік ВКЛ ня здолеў затрымаць дэмаралізаваных жаўнераў палка.

Увечары 29 чэрвеня вярнуўся дасланы Мірскім разъезд, якім камандаваў Смольскі. Ён ня мог вяртацца праз Загальле, бо разам зь ёю валаклося («хадзіла») некалькі соцень жаўнераў з палка палявога пісара. Смольскі ўзяў у палон 9 казакоў, сьведчаньні («канфэсты») якіх Мірскі пераслаў князю. Як ён піша,

... гэтых вязьняў сёньня ранюсенька я загадаў без катаваньняў кожнага дапытца. Якія іх прызнаньні, Вашай Княжай Мосьці адсылаю, а саміх да шчасьлівага прыезду Вашай Княжай Мосьці цэлымі захавваю. А Пана Бога аб тым прашу, каб я хутка добра здаровага Вашу Княжую Мосьць пабачыў.

Апроч таго, Мірскі папярэдзваў князя, каб ён меў «на воку» Дубіну, бо палонныя прызналіся, што той намерваецца ўцячы назад да паўстанцаў, хоць асабіста літоўскі стражнік у гэта ня верыў, бо жонка Дубіны жыла пад Клецкам на двары маці Мірскага²⁴². Паводле словаў вайсковага стражніка, схопленыя казакі сьведчаць, што пераправу цераз Дняпро абараняе ў Лоеве палкоўнік Падабайла, які мае 13 харугваў (соцень), а таксама пяць гарматаў, разьмешчаных у шанцы, і сам кантралюе «перавоз» (пераправу). Кулі і порах для іх прывезлі з Кіева. Пераправу пад Любечам пільнуе ў засадах 5 харугваў (соцень) на чале зь есаулам (?) Вюком. У Бабічах на Прыпяці нібыта знаходзіўся «патрэсены» ліцвінамі полк Галоты, камандзірам якога стаў Грушай. Ён дзейнічае вельмі актыўна, дасылае разьезды на ўсе бакі. Гэты полк меўся адысьці ў Оўруч. Усе гэтыя сотні павінны «гуртавацца з задняпроўскімі палкамі, каб бараніць» ад войска літоўскага пераправы на Дняпры, «асабліва калі войска [літоўскае. — В. Б.] прыйдзе да Кіева»²⁴³.

Палявы гетман літоўскі, атрымаўшы навіну пра непадпарадкаваньне Загальскага палка, адрэагаваў вельмі рашуча і рэзка. Перш за ўсё, ён быў раззлаваны, што жаўнеры з Загалья

рушылі бяз дай прычыны, процьму [непрыяцеля. — В. Б.] вытрымаўшы, вікторыю такую атрымаўшы, з таго месца сысьці або ўцячы з пляцу — гэта толькі непрыяцелю дадаваць адвагі.

²⁴² Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. К. 33—34, 37.

²⁴³ Ibidem. К. 35—36.

Радзівіл адразу паслаў загад стражніку Мірскаму, каб разглядаў кожнага, хто пакіне лягер, як бы той «з фартэцыі ўцёк». Князь папярэджаў жаўнераў, «каб у тую ж гадзіну вярталіся назад, Бога майго ў сьведкі бяру, што загадаю перарэзаць горла ня толькі старшаму, але і ротмістрам». Далей Януш Радзівіл піша, што іх учынак, «цяпер на цэлае войска такую ганьбу прынёс»: «І гэты загад на тое, каб адразу назад вярталіся, днём і ноччу пасьпяшаюся і проста да іх дабірацца буду, і напэўна не з аднаго порткі зьлятуць». У нататцы Мірскаму Радзівіл яшчэ раз падкрэсьлівае, што сваім учынкам дээртэры «славу добрую прадалі, а што горшае — сваім нашкодзілі». Апроч таго, гетман сьцьвярджаў, што ня верыць дасланаму сьпісу забітых і параненых, бо па дарозе ягоныя людзі схпілі дзесяць зь нечым жаўнераў з Загальскага палка (Валовіча), якія ўцяклі з поля бітвы і казалі «пра зьнішчэньне палка свайго»²⁴⁴.

27 чэрвеня 1649 г. Радзівіл рушыў далей. Апоўдні ён спыніўся на абед у вёсцы Брозы (Брожа? — **Рэд.**) каля Бабруйску. Туды прывёз лісты Сазэнсавіч, казачкі вой з харугвы Смольскага. У іх былі новыя паведамленьні пра бітву пад Загальлем і трывожныя зьвесткі пра дзеянні Хмяльніцкага. Лажэцкі паведамляў, што да яго пазыцыяў скіроўваюцца пасланыя Хмяльніцкім Канеўскі і Кіеўскі «з далучэньнем іншых» палкі — разам 16 000 казакоў²⁴⁵.

28 чэрвеня князь Януш Радзівіл дайшоў да Казімеравай Слабады, дзе стаяла харугва (рота) драгунаў лікам 100 жаўнераў на чале з капітанам Маенам. Мірскі даслаў іх з рэчыцкага лягеру суправаджаць артылерыю, якая мусіла прыбыць зь Менску. З Казімеравай Слабады Радзівіл выправіў пасланца зь лістом да Яна Казімера, у якім паведаміў і пра бітву пад Загальлем. Апоўдні зь Менску падцягнулася артылерыя. Князь адразу накіраваў яе далей у Рэчыцу, «дадаўшы да яе драгунскую роту капітана Маена, якая пры гарматах рушыла», суправаджала і дапамагала іх перавозіць²⁴⁶. Апроч гарматаў, ішлі вазы для перавозкі пораху і стралковага рыштунку, а таксама неабходных прыладаў (шомпалы, шуфлі, каб адмяраць порах, штэмпэлі, сякеры, рыдлёўкі, вяроўкі). Каб везьці артылерыю па вузкіх балоцістых дарогах, патрабавала намаганьняў коней і людзей. Вылучаныя дадаткова жаўнеры ішлі сьпераду, каб пры неабходнасьці пашырыць ці выраўняць дарогу, засыпаць фашынай выбоіны, і збоку ці ззаду, каб падштурхнуць ляфэты ці вазы, якія загразалі ў балоцістых каляінах. На ноч Януш Радзівіл спыніўся ў вёсцы Парычы на рацэ Бярэзіне, у двары, што належаў літоўскаму харужаму Яну Пацу. Гэты маёнтак ужо тройчы спусташалі паўстанцы.

29 чэрвеня Радзівіл выехаў з Парычаў, спыніўся на абед у Дудзічах²⁴⁷, адкуль даслаў чаляднікаў ад Мірскага і ад ротмістраў Загальскага палка зь лістамі да вялікага гетмана літоўскага Януша Кішкі. На начлег князь затрымаўся ў Чарковічах.

²⁴⁴ Ibidem. К. 20.

²⁴⁵ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. К. 33—34, 37.

²⁴⁶ Ibidem. К. 26, 29.

²⁴⁷ Дудзічы: «вёска і маёнтак у рэчыцкім павеце пры дарозе з Даманавіч да Мазыра». SGKР. Т. II. S. 209.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

1 ліпеня 1649 г. Януш Радзівіл прыехаў у Горваль, атрымаў там лісты і звесткі, пасланыя 30 чэрвеня літоўскім стражнікам Рыгорам Мірскім. На начлег з 1 на 2 ліпеня князь спыніўся ў Галубаве. Туды ўвечары зьявіліся да яго на ваенную раду афіцэры, у тым ліку Рыгор Мірскі і Самуль Камароўскі. Пасля нарады Мірскі і Камароўскі вярнуліся ўжо ўначы да сваіх падначаленых.

2 ліпеня Януш Радзівіл прыбыў у лягер пад Рэчыцай, у якім знаходзілася каля 6000 войска. Каля паўдня «перад лягерам у полі ўсё войска, лаваю пастроенае, чакала прыезду Княжай Ягамосьці, якога харугвы ўсе конныя і пешыя парадкам сваім» віталі. Калі князь скіраваўся ў рэчыцкі замак, найперш з гарматаў «на рынак ускочаных білі», а калі Януш Радзівіл заяжджаў у замак, «пяхота звычайны залп дала, так цэлы дзень гэты і прайшоў»²⁴⁸.

Радзівіл пачаў рыхтавацца да паходу ў глыб Украіны. Палявы гетман літоўскі, паведамляючы каралю пра стан войска, пісаў, што ў лягеры пануе голад:

Але тут, у лягеры, я натрапіў на цяжкі голад і суровую пэнурью [нястачу], на якую пакутуе войска ў такім бядотным і згаладалым краі. Каб яго падтрымаць, ніякія suppetunt [не дапамагаюць] спосабы, et inustato angustiej [у нязвыклых цяжкасцях] і бядоты ехемпло [у прыкладзе] з гроша ў наёмнай службе [жаўнер] жыць павінен і дорага за кожную рэч плаціць. Яшчэ коньніца нека трываецца, тым больш што ротмістрам на гесогнісіе [выведцы] іх навакольных гарады і воласьці даюць харчоў, але гэтая бедная пяхота, якая, крэдыту ня маючы in diem vivere [жыць з дня на дзень], і ледзьве цягнуцца павінна, дашчэнтну марнее. Таму няма дзіва, што ў войску, змучаным такой нястачай і голадам, якога ніякае іншае дагэтуль не цярпела, паўстаюць розныя querimonie [нараканьні], галасы і нежаданьне, бо сам Пан Бог бачыць, што intolerabile [нязноснае] тое, што яны церпяць, харчоў ім ніадкуль не даюць, хлеба дастаць няма дзе, на траву нават нельга даслаць, і чэлядзь ужо вельмі страціла сілу, ад коней адступіліся — quid mirum [што дзіўнага], што мусяць наракаць»²⁴⁹.

Галоднае літоўскае войска Януша Радзівіла, якое не атрымлівала грошай, хоць і вырасла колькасна, але выглядала досыць кепска. У лягеры і ў паходзе яно, напэўна, стварала шмат клопатаў. Было ў ім 5965 жаўнераў (без павятовых харугваў): 822 гусары, 360 рэйтараў, 1350 казакоў, 1423 драгунаў, 1310 чалавек іншаземнай пяхоты і 700 — польскай. Падчас кампаніі далучыліся яшчэ 240 рэйтараў, 400 казакоў і 100 драгунаў²⁵⁰. У першыя дні ліпеня не ставала пораху, куляў і палкавой артылерыі. Таму палявы гетман літоўскі прасіў Яна Казімера перадаць дадатковыя сродкі на ўтрыманьне войска. Князь Радзівіл заяўляў, што сам ня будзе шкадаваць свайго майна,

²⁴⁸ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 39; Maskiewicz Bogusław. Pamiętniki. S. 268.

²⁴⁹ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 40—41.

²⁵⁰ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 75.

але найцяжэйшая ў войску справа, якое зь лютай пэнурьяй conflictatur [змагання], і калі хутка ратаваньня ня будзе, continere [утрымаць] іх ня ўдасца²⁵¹.

Хмяльніцкі ўмацоўвае свой паўночны флянг

Пасьля таго, як літоўскія войскі разграмілі групы палкоў Ільлі Галоты і Главацкага, Хмяльніцкі даручыў прыкрываць Прыдняпроўе з поўначы Сьцяпану Падабайлу (або Пабадайлу) і даслаў яго пад Лоеў. Падабайлу называлі ў той час «задняпроўскім» палкоўнікам. На Задняпроўі было некалькі палкоў, якія называліся паводле галоўных населеных пунктаў. Таму трэба меркаваць, што гэты тытул быў створаны *ad hoc* і, напэўна, ён упаўнаважваў Падабайлу камандаваць усімі сіламі, якія ён здолеў сабраць на Задняпроўі, калі галоўныя казацкія сілы рушылі адтуль з Хмяльніцкім. Гэтае званьне таксама сьведчыць, што Падабайла ня быў штатным, сталым палкоўнікам, бо тады ён захаваў бы свой звычайны тытул. Сьцяпан Падабайла пад канец чэрвеня прыйшоў пад Лоеў, спаліў замак і спыніўся ва ўмацаваным лягеры на другім беразе Дняпра. У канцы ліпеня ён быццам меў у сваім распараджэньні 6000—7000 чалавек, у тым ліку 1000 коньніцы. Але ў яго былі толькі тры гарматы, дзесяць зь нечым гакаўніц і пораху «пяць вазоў з Украіны і з Масквы купленых». Аднак паводле сьведчаньня палоннага Януша Рыmanoўскага, празванага казакамі Бугаём, казацкі палкоўнік меў 13 харугваў і пяць гармат. Порах і кулі яму прывезьлі з самога Кіева. Пазьней літоўскія разьезды схапілі языкоў, якія прызналіся, што Падабайла мае каля 3000 чалавек «сабраных пераважна з навакольных гарадоў, воласьцяў і вёсак»²⁵². Здаецца, гэта найбольш блізкая да рэчаіснасьці лічба. У складзе Задняпроўскага палка было тры сотні, на чале якіх стаялі Гарастай, Аркуша і Антон Марэк²⁵³.

Як сьведчылі палонныя казакі, схопленыя жаўнерамі Кароны пад Збаражам, «у залогах ва Ўкраіне нікога здольнага ваяваць не пакінулі, толькі сотнікі гарадавья для парадку».

Аднак украінскі гісторык А. Пераяслаўскі піша, што Сьцяпан Падабайла камандаваў Чарнігаўскім палком «другога парадку». Ён складаўся або з казакоў, якія не маглі рушыць на вайну ў глыб Рэчы Паспалітай (старэйшых узростам, інвалідаў), або з нанятых у апошні момант з «ахвочага люду» (добраахвотнікаў). Чарнігаўскі полк «першага парадку» быў з галоўнымі сіламі Хмяльніцкага пад Збаражам, а камандаваў ім палкоўнік Нябаба²⁵⁴. Малаверагодна, каб абарону

²⁵¹ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 41.

²⁵² Ibidem. K. 35, 78.

²⁵³ Confessata więźnia w potrzebie pojmanego szlachcica z pod Owruca ze wsi Linkowic na imię Jana Nieumierickiego, który pisarzem był u pułkownika owruckiego Jana Brujaki, też szlachcica z województwa kijowskiego // Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. Kraków, 1912. S. 356 (Далей: Confessata Nieumierickiego); Majewski, W. Podobajło (Pobodajło) Stefan (Stepan). PSB. Tom XXVII. S. 135.

²⁵⁴ Perejasławskij, O. Loiv (Łoiv). S. 52.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

важнага паўночнага флянгу Хмяльніцкі даручыў выключна старцам і калекам.

Падабайла разьбіў лягер на левым беразе Дняпра, дзе ў яго ўпадае Сож, і меўся стрымліваць рух літоўскіх войскаў на напрамку Рэчыца—Лоеў,

абодва берагі ракі [Дняпра] акапамі і равамі ўмацаваўшы, пільнаваў, каб нідзе празь іх не перапраўляліся, а таксама каб іх не ўзялі з ходу. Падабайла выканаў гэтыя загады і паўсюль, дзе непраходная багна не абараняла, насыпаў на некалькі міляў ушыркі непадалёк ад сябе акопы.

Лягер Падабайлы стаяў у лукавіне ракі Сож (Сожа і яго левага прытоку ракі Вір Замглай (відавочна, аўтарскі недагляд: існуюць рэкі Вір і Замглай (Сьвінь), якія выцякаюць з замглайскіх балот. — Рэд.) ці, паводле мапы, зьмешчанай у працы Пераяслаўскага — ракі Чорнай (Чорнай Натапы? — Рэд.), з сушы яго ахоўвалі вал і акоп.

Значэньне Лоева ўжо ў 1590 г. ацаніў сойм у Варшаве, калі віленская шляхта атрымала загад, каб «літоўскія жаўнеры, на Лоевай гары пасаджаныя, Вялікае Княства Літоўскае ахоўвалі ад наезду нізінных казакоў», як «нас мінулыя *pericula* [небясьпекі] навучылі»²⁵⁵. Цяпер Сьцяпан Падабайла стаў абাপал дарогі, якой літоўскія войскі маглі рухацца на Кіеў. Аднак сярод аддзелаў Падабайлы, а таксама сярод іншых казацкіх залогаў, якія займалі гарады на верагодным шляху войскаў Радзівіла, шырыліся страх і паніка. Найбольш спалохаліся жыхары Гомеля, калі яго пакінулі казакі.

Радзівіл прымае рашэньне наступаць на Ўкраіну

3 ліпеня 1649 г. «палкоўнікі, ротмістры, капітаны і розныя вершнікі» афіцыйна віталі Януша Радзівіла. Падчас цырымоніі абэрштэр Ян Донавай разам зь іншымі ротмістрамі палка літоўскага пісара («загальскага пісара») кінулі пад ногі князю харугвы і бубны, «у бітве пад Загальлем узятых». Потым князь прымаў на ўрачыстым абедзе камандзіраў нацыянальнага набору і афіцэраў іншаземнага найму. Пазьней гетман дапытваў схопленых палонных, а ўвечары асабіста аб'яжджаў з праверкаю вартавыя пасты, пастаўленыя перад рэчыцкім лягерам.

Сярод палонных быў згаданы вышэй Януш Рымашэўскі. Яго схапілі літоўскія татары з роты Смольскага ў вёсцы Гляйковічы за Брагінам. У казакоў ён нібыта служыў сотнікам пад мянушкай Бухач. На допытах Рымашэўскі адмовіўся ад ранейшых прызнаньняў, зробленых перад Мірскім, і заявіў, што не служыў ні ў якім казацкім палку ці сотні. Казаў, што хаваўся ў Кіеве ў Пячорскім манастыры і ўцёк адтуль у літоўскі лягер. Паводле яго словаў, казакі не зьбіраліся ісьці на Літву, а толькі хацелі пільнаваць пераправы цераз Дняпро і Прыпяць. Рымашэўскі казаў, што лягчэй будзе выкінуць людзей Падабайлы з шанцаў пад Лое-

²⁵⁵ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 288. Д. 5.

вам, калі атакаваць ня зь левага берагу Дняпра з боку Лоева, а церазь ягоны прыток — раку Сож. Бо калі закаціць гарматы, нават не насыпаючы блёкгаўзаў, на правы, вышэйшы бераг Дняпра, можна свабодна страляць у глыб казацкіх шанцаў. Хутчэй за ўсё, словы Рымашэўскага гучалі досыць пераканаўча, прынамсі, князь Радзівіл бачыў магчымасьць выкарыстаць гэтага кемлівага палоннага ў будучыні.

4 ліпеня ў літоўскі лягер зьявіўся пасланец бэльскага кашталяна Анджэя Фірлея пан Бялт, паручнік харугвы Бэнэдыкта Ёейскага, разам зь некалькімі воямі з розных харугваў. На прыватнай аўдыенцыі паручнік Бялт зрабіў даклад пра посьпехі войскаў Кароны і перадаў князю ліст ад кароннага рэгімэнтара. У ім Анджэй Фірлей прысьпешваў з наступам на Кіеў, каб разарваць сілы казакоў. Пасьля аўдыенцыі палявы гетман літоўскі частаваў пасланцоў. Ня маючы пэўных зьвестак пра дзеянні праціўніка, нягледзячы на прысьпешваньне з боку палкавых камандзіраў Кароны, Януш Радзівіл яшчэ чакаў: «Князь Ягамосьць хоча рушыць, але куды, невядома», — пісалі зь літоўскага лягеру 10 ліпеня 1649 г.²⁵⁶

У ноч з 4 на 5 ліпеня ў літоўскі лягер прыйшлі зьвесткі ад ротмістра Сакалоўскага, што казакі перапраўляюцца цераз Прыпяць пад Лоевам, каб атакаваць літоўскія войскі. Радзівіл адразу паслаў на дапамогу Сакалоўскаму казацкую харугву Паўловіча, казацкую харугву Мялешкі і 60 драгунаў літоўскага стольніка Вінцэнта Гасеўскага.

Раніцай 5 ліпеня палявы гетман мусіў умяшацца ў сытуацыю, што склалася ў лягеры. Літоўскія харугвы і палкі не атрымлівалі заробку і хацелі пакінуць службу. Князь пагрозамі і просьбамі запыняў жаўнераў у лягеры. У гэты дзень хацелі зьехаць зь лягеру таксама коньнікі ягонаў уласнай гусарскай харугвы, а таксама з палка вялікага гетмана. Радзівіл здолеў іх адгаварыць і пераканаў цярпліва чакаць, калі прыйдуць належныя ім грошы.

Потым палявы гетман літоўскі ўзяў удзел у попісе казацкай харугвы Барчыкоўскага, а таксама татарскай харугвы і драгунскай роты з палка вялікага гетмана. Ён даслаў іх у разьезд «да Прыпяці, каб узяць языка і здабыць зьвесткі пра неприяцеля»²⁵⁷.

6 ліпеня князь Януш правёў ваенную раду зь літоўскім стражнікам і паручнікам сваёй гусарскай харугвы Рыгорам Мірскім «пра спосабы аквіетаваньня [супакаеньня] войска і *gerendae rei* [правядзеньня дзеяньняў] супраць неприяцеля»²⁵⁸.

Да князя зьявілася дэлегацыя жаўнераў з гусарскай харугвы смаленскага ваяводы і з гусарскай харугвы літоўскага канюшага князя Багуслава Радзівіла з просьбай выплаціць заробак. Гетман зноў павінен быў выкарыстаць свой аўтарытэт, каб пераканаць гэтыя роты застацца ў лягеры. У той самы дзень засеблі ўзятых у палон казакоў, за выключэньнем Януша Рымашэўскага.

²⁵⁶ Ojczyście spominki. Tom II. S. 61.

²⁵⁷ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 50.

²⁵⁸ Ibidem. K. 51—54.

У бок Лоева паслалі ў разьезд маёра Яспэрс зь некалькімі харугвамі коньніцы, сярод якіх была татарская харугва Раманоўскага. Яспэрс мусіў забраць, калі б узьнікла патрэба, пяхоту з Холмечы.

Па абедзе палявы гетман літоўскі атрымаў ліст ад караля Яна Казімера ад 21 чэрвеня 1649 г. Манарх паведамляў князю, што паклікаў унівэрсалам у лягер польскіх войскаў павятовыя харугвы берасьцейскага ваяводзтва і пінскага павяту на чале з кіеўскім чэсьнікам Фэліцыянам Тышкевічам, якія гетман пакінуў абараняць межы Вялікага Княства.

7 ліпеня на досьвітку князь паслаў пад Гомель разьезд літоўскага абознага Бянкеўскага лікам 200 коней, «з гусарскіх розных харугваў узяўшы коней сто і драгунаў шэсьцьдзесят, каб здабыць языка, а таксама пэўныя звесткі пра непрыяцеля».

Пасьля набажэнства князь разьбіраў канфлікты сярод жаўнераў. Адным зь іх быў бунт роты з палка абэрштгэрлейтэнанта Ганцкофа, якая без прычыны перайшла ў харугву маёра Гротуса. Завадатара бунту

сьмерцю Князь Ягамосьць пакараўшы, роце цэлы квартал задарма ў гэтай харугве служыць і да заканчэньня службы, пакуль не парвецца карнэт, даслужваць загадаў. Другая справа генэрала²⁵⁹, які намерваўся аднаму вершніку позову даць; таго Кн. Ягамосьць асудзіў быў на кару сьмерці, але propter aevitem excessus [праз даўнасьць злачынства] ne tigando раenam [выканаўшы пакараньня] зь міласэрнасьці пад шыбеніцай кіямі біць загадаў²⁶⁰.

Надвяхоркам у лягер прыехаў чаляднік з Чачэрску ад пана Макаровіча з навінамі, што казакі выйшлі з Гомеля і рушаць або на Чачэрск, або на Рэчыцу. Князь Януш Радзівіл адразу накіраваў пасланца з гэтымі весткамі да Бянкеўскага і адначасова загадаў літоўскаму абознаму пайсьці на дапамогу Чачэрску і, аб'яднаўшыся з Макаровічам, «абавязкова пастарацца здабыць языка». Калі казакі сышлі з Гомеля, Бянкеўскі меўся заняць горад і прымусіць мяшчан прынесці прысягу паслушэнства, «ніякіх крыўдаў і бяспраўя (...) ня робячы».

Прыехаў чаляднік з татарскай харугвы Дзяная Раманоўскага, якая дайшла разам з разьездам пад сам Лоеў. Ён прынёс навіну, якая пацьвярджала сьведчаньні раней узятых палонных: казакі Падабайлы пераправіліся ўначы цераз Дняпро і «лоеўскі замачак, які ім перашкаджаў, спалілі», а сам Падабайла стаіць у лягеры на другім баку Дняпра.

Радзівіл бачыў, што значная частка мясцовага насельніцтва застаецца вернай Рэчы Паспалітай. Таму 9 ліпеня ён выдаў Атрошку Шаньчуку, войту Якімаўскай

²⁵⁹ У гэтым выпадку гаворка ідзе пра вознага вышэйшай інстанцыі, які ўручае судовыя позовы. Паўсюль яго называлі генэралам. Паводле: Nagielski, M. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649—1652 // Radziwiłłowie. Obrazy literackie, Biografie. Świadectwa historyczne. Lublin, 2003. S. 310.

²⁶⁰ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 54.

слабады, «чалавеку адважнаму і дасьведчанаму», унівэрсал, які дазваляў вэрбаваць добраахвотнікаў зь ліку русінаў. (Перад паўстаньнем Атрошка Шаньчук быў запароскім казаком, а цяпер ваяваў на баку ліцьвінаў, у тым ліку пад Быхавам.) Адначасова князь зьвярнуўся з унівэрсалам да арандатару і рускай шляхты, каб не перашкаджала наймаць як мага больш добраахвотнікаў у сваіх маёнтках, а «наадварот дапамагчы загадвалі». Добраахвотнікі мусілі зьявіцца са «зброяй, хто якую здабудзе». Хто не з уласнай волі, а з «прымусу» ваяваў на баку казакоў, тым, «калі б на цяперашнюю службу наняліся, прабачэньне абяцаў, нават і тым, якія са сваёй волі далучыліся да іх, а цяпер апамятацца хочучь». Усім, хто верна будзе служыць Рэчы Паспалітай, князь абяцаў ня толькі

дароваць будучыя правіны, але апроч таго яшчэ дазваляю, каб усё, што за Дняпром у здраднікаў і бунтаўнікоў здабудуць зброяй і гарматай: ці то золата, срэбра, коней і ўсялякую рухомую здабычу — ва ўзнагароду сабе бралі і на сваю ўласную карысьць павярталі.

Атрошка наняў некалькі соцень добраахвотнікаў. На жаль, нічога не вядома пра дзеі гэтага аддзелу, хоць Катлубай, спасылаючыся на незахаваны дыярыюш, піша, што адзел добраахвотнікаў вельмі прыдаўся князю Янушу, асабліва ў пошуку пераправаў і пераходаў, бо гэтая група складалася зь мясцовых жыхароў тых земляў, на якіх вяліся ваенныя дзеянні. Такім чынам князь ураўнаважыў перавагу казакоў — выдатнае веданьне тэрыторыі²⁶¹. У кампаніі 1649 г. Радзівіл не перасёк Дняпра, таму ня мог выканаць дадзеных добраахвотнікам абяцанняў, на якія яны, пэўна, вельмі разьлічвалі. Яны ня ўзялі багатай здабычы і, магчыма, кампэнсавалі гэтую «страту» ва ўласным краі, як гэта ня раз рабіла войска Рэчы Паспалітай.

Да 10 ліпеня ўсе разьезды, «дасланыя, каб здабыць зьвесткі» пра непрыяцеля, вярнуліся ў літоўскі лягер. Яны прынеслі навіны, што казакі абрабавалі Петраўкаў, Мазыр, Бабічы і Брагін, «пабраўшы рэшту, якая была, быдла, коней, грошай, і ўзяўшы сабе ўсе караблі, на іх паплылі». Большасць украінскіх паўстанцаў скіравалася ў лягер Хмяльніцкага, астатнія зьбіраліся ў Чарнобылі. Разьезд, які дайшоў да Лоева, пацьвердзіў, што Падабайла акапаўся па другім, левым баку Дняпра і спаліў дамы з замкам у Лоеве.

А жаўнеры з харугвы, якія выйшлі на разьезд з абозным Бялкоўскім, вярнуліся ў лягер са здабычаю, «няблага налавіліся» ў дарозе. Бялкоўскі заспеў зьнянацку ў нейкай вёсцы паблізу ад Гомеля 150 казакоў і ўсіх іх зьнішчыў; адных непрыяцеляў ліцьвіны засеклі, іншых, «што былі ў некалькіх дамох замкнуліся», спалілі, узялі ў палон 28 паўстанцаў. Тады ліцьвіны адразу пайшлі па іншых вёсках. Але казакі ў Гомелі мелі сваіх шпегі ў Рэчыцы і ведалі, што зь літоўскага лягеру выйшаў разьезд Бялкоўскага, таму «адразу з гарматаў у Гомелі паліць

²⁶¹ Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 138—139; Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 68—69.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

сталі». Тады расьсеяныя ў полі паўстанцы своечасова схаваліся за мурамі гораду²⁶². Паводле прызнаньняў схопленых бунтаўнікоў, у Гомелі знаходзіліся тры поўныя харугвы ўкраінскіх казакоў і тры — з навакольных сялян, разам каля 1000 збройных людзей. Гарматаў яны мелі дванаццаць: сем гомельскіх і пяць троцкага ваяводы. Паўстанцам больш за ўсё не ставала хлеба і солі, затое яны не наракалі на нястачу мяса. Абараняцца яны мелі намер да апошняй кроплі крыві. Сілы князя Януша яны ацэньвалі ў 10 000—20 000 жаўнераў. Мала таго, іх шпегі даносяць з Рэчыцы, што ў літоўскім войску пануе галеча і голад²⁶³.

* * *

13 ліпеня ў лягер пад Рэчыцай зьявіўся другі пасланец зь лістом ад караля. Манарх патрабаваў,

*каб наша літоўскае войска, залогі перабіўшы, на Кіеў рушыць магло, калі мы самі ў асобе нашай, пусьціўшыся да кароннага абозу, дасягнем большай магутнасьці за бунтаўніка гэтага*²⁶⁴.

Такая пазыцыя караля не дазваляла князю Радзівілу далей адцягваць з пачаткам кампаніі. На скліканай ваеннай радзе літоўскія камандзіры мусілі вырашыць, куды наступаць. З боку Прыпяці ліцьвінам не пагражала небяспека²⁶⁵, і яны разважалі, ці трэба па чарзе адбіваць занятыя казакамі гарады ў менскім ваяводстве, ці адразу ісьці ў глыб Украіны. Наконт другога варыянту меркаваньні падзяліліся: адны прапаноўвалі абмінуць пазыцыі Падабайлы і рушыць на Кіеў, другія — напасьці на казацкі лягер пад Лоевам, каб не пакідаць у сваім тыле на важным шляху моцнай варожай групоўкі. У выніку прынялі апошні варыянт, і Януш Радзівіл загадаў рушыць на Лоеў.

У Рэчыцы, дзе Радзівіл стварыў апэрацыйную базу, князь пакінуў для яе абароны ротмістра Шварцгофа з харугвай рэйтараў лікам 120 чалавек, частку пяхоты і нейкія казацкія харугвы (сярод якіх была, напэўна, казацкая харугва Лява Яна Пагірскага²⁶⁶, а таксама Рыгора Падберскага), павятовую наваградзкую харугву на чале з Каралём Есманам і гусарскую харугву Самуля Статкевіча — разам каля 1000 чалавек²⁶⁷. Відаць, намесьнікам Шварцгофа стаў ротмістар Фаленцкі, бо князь Радзівіл увесь час зь ім ліставаўся, пакуль палявога гетмана

²⁶² Ojczyste spominki. Tom II. S. 60—62. Przyjmuje, że podjazd prowadzony przez oboźnego Bienkowskiego był innym od opisanego wyżej przez Bogusława Maskiewicza.

²⁶³ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 71—72.

²⁶⁴ List Jana Kazimierza do Janusza Radziwiłła z 13 Julii 1646 r. // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 358.

²⁶⁵ List Janusza Radziwiłła do Jana Kazimierza z 28 Junii 1649 r. // Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 366.

²⁶⁶ Лявон Ян Пагірскі (Pogórski, Pogurski) гербу Пабор, ротмістар літоўскага войска. PSB. T. XXVII. S. 205—206.

²⁶⁷ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 268; Theatrum Europaeum. Tom VI. S. 811.

літоўскага не было ў рэчыцкім лягеры. Чаму так сталася, невядома. Справа выглядае досыць дзіўна, бо аўтар рэляцыі ў «Theatrum Europaeum» згадвае Шварцгофа як камандзіра рэчыцкай залогі. Маскевіч таксама піша, што ў Рэчыцы пакінулі залогу на чале з Каралём Есманам і Шварцгофам, але чамусьці ня згадвае пра ротмістра Фаленцкага. Быць можа, ротмістар Шварцгоф захварэў? Так ці іначай, хто б насамрэч ні ўзначальваў рэчыцкі гарнізон, Радзівіл загадаў камандзірам, «каб адразу прадмесьці палілі, калі б аднекуль заўважылі непрыяцеля, а самі абараняліся б з гораду і замку»²⁶⁸. Як мяркуюе Генрык Віснэр, гэта сьведчыць, што князь «не зьмяніў думкі, што выйсьці зь Літвы азначала б аддаць яе на здабычу мясцовых і прышлых паўстанцаў», таму «мэтай паходу была ня ўкраінская сталіца, а лоеўская пераправа цераз Дняпро»²⁶⁹. Дзеля абароны Рэчыцы з боку Бабічаў туды скіравалася казацкая харугва на чале з ротмістрам Лажэцкім і больш як дзесяцьцю драгунамі з харугвы пана Фаленцкага. Наёмныя і павятовыя харугвы, што спазьняліся, таксама падцягваліся ў Рэчыцу.

18 ліпеня 1649 г. войска Вялікага Княства Літоўскага нарэшце рушыла на выправу супраць паўсталых казакоў. Князь Радзівіл выйшаў толькі тады, калі пад Эбараж ужо ішлі галоўныя казацкія сілы на чале з Багданам Хмяльніцкім і татарская арда на чале з самім ханам Ісламам Гірэем III. Паход літоўскай арміі ва Ўкраіну ўзьняў дух польскіх жаўнераў і шляхты і прымусіў трывожыцца войска Хмяльніцкага. «Пра літоўскае войска ведаюць казакі, што ідзе на падмацаваньне», — даносіў пасланы ў выведку польскі разьезд²⁷⁰. У адным зь лістоў трапляецца зласьлівая заўвага: «Літоўскае войска пад Кіевам няблага жонак казацкіх па мястэчках і па шляхецкіх маёнтках мацае». А пад канец ліпеня навіна пра літоўскія войскі разышлася сярод казакоў, якія штурмавалі Эбараж. Палонныя казакі паведамлілі Фірлею, Вішнявецкаму і іншым абаронцам крэпасьці, што «ліцьвіны ўжо наблізіліся да Дняпра, таму задняпроўцы ў распачы, хвалююцца за жанок і дзяцей»²⁷¹.

Літоўскае войска рушыла ў паход па частках. 18 ліпеня 1649 г. выправіўся толькі князь Радзівіл са сваім палком. Наступнага дня, г. зн. 19 ліпеня, з Рэчыцы выйшаў полк смаленскага ваяводы Юр'я Караля Глябовіча, на чале з гусарскім паручнікам Паўлам Невяроўскім, полк літоўскага стольніка Гасеўскага і нарэшце полк стражніка ВКЛ Рыгора Мірскага²⁷². Пяхота, якой камандаваў літоўскі стольнік Вінцэнт Гасеўскі, паплыла лодкамі (байдакамі). Ноч з 19 на 20 ліпеня літоўскае войска правяло на Салтанавым Урочышчы. Усе літоўскія палкі аб'яд-

²⁶⁸ Maskiewicz, B. Pamiętniki. S. 268.

²⁶⁹ Wisner, H. Janusz Radziwiłł 1612—1655. S. 119.

²⁷⁰ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 425.

²⁷¹ Ibidem. S. 454.

²⁷² Інакш лічыць Віснэр (Wisner, H.): літоўскае войска ішло з Рэчыцы пад Лоеў трыма палкамі, цэнтральным камандаваў Невяроўскі (PSB. T. 23. S. 84).

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

наліся пад Зэмбінам, «ад Лоева мілі за тры»²⁷³. Ужо ў дарозе князь накіраваў літоўскай шляхце ўнівэрсалы, якія залікалі да абароны Амсьціслаўскага і Смаленскага ваяводзтваў, а таксама Ашмянскага павету.

Літоўская армія ў 1649 г.

Каралеўская канцылярыя выдала прыпаведныя лісты для найму Вялікім Княствам Літоўскім 10 490 жаўнераў. Аднак празь нястачу сродкаў удалося наняць толькі 7287 чалавек. Фактычны стан літоўскай арміі падае «Rachunek stipendiarium wojska ЖКМ ad rationem generalnej płacy (...) 9 VIII 1650»:

Гусары:

1. Харугва Януша Радзівіла — 182 кані.
2. Харугва Караля Глябовіча — 150 коней.
3. Харугва Багуслава Радзівіла — 150 коней.
4. Харугва Вінцэнта Гасеўскага — 120 коней.
5. Харугва Рыгора Мірскага — 120 коней.
6. Харугва Аляксандра Палубінскага — 100 коней.

Рэйтары:

1. Полк Тызэнгаўза — 480 коней.
2. Карнэт Шварцгофа — 120 коней.

Казакі:

1. Харугва Януша Радзівіла — 150 коней.
2. Харугва Паўловіча — 150 коней.
3. Харугва Курпскага — 150 коней.
4. Харугва Смольскага — 150 коней.
5. Харугва Аляксандра Гасеўскага — 120 коней.
6. Харугва Карачэвіча — 120 коней.
7. Харугва Даўгялы — 100 коней.
8. Харугва Есмана — 120 коней.
9. Харугва Раманоўскага — 150 коней.
10. Харугва Ўладзіслава Валовіча — 200 коней.
11. Харугва Лажэцкага — 60 коней.
12. Харугва Лява Яна Пагірскага — 139 коней.
13. Берасьцейскі полк — 400 коней.

Драгуны:

1. Харугва Яспэрса — 200 порцый.
2. Харугва Тызэнгаўза — 200 порцый.
3. Харугва Вэймана — 120 порцый.
4. Харугва Эльсьніца — 120 порцый.
5. Харугва Раецкага і Рапа — 120 порцый.
6. Харугва Мэйна — 100 порцый.
7. Харугва Вінцэнта Гасеўскага — 150 порцый.
8. Харугва Нольда — 123 порцыі.
9. Харугва Мацея Гасеўскага — 113 порцый.
10. Харугва Донавая — 200 порцый.
11. Харугва Фаленцкага — 200 порцый.

Нямецкая пяхота:

1. Полк Януша Радзівіла — 600 порцый.
2. Рота Атэнгаўзэна — 200 порцый.
3. Рота Тызэнгаўза — 200 порцый.
4. Рота Прыпкоўскага — 150 порцый.
5. Рота Больта — 120 порцый.
6. Рота Ільхена — 120 порцый.
7. Рота Мантгомэры — 120 порцый.

Польска-вугорская пяхота:

1. Харугва Януша Радзівіла — 200 порцый.
2. Харугва Пятра Падлецкага — 200 порцый.
3. Харугва Лавянецкага — 200 порцый.
4. Харугва Куноўскага — 100 порцый.

²⁷³ Wisner, H. Janusz Radziwiłł 1612—1655. S. 119.

Ня ўсе гэтыя аддзелы ўдзельнічалі ў бітве пад Лоевам, але падчас кампаніі да сілаў палявога гетмана літоўскага далучыліся яшчэ іншыя харугвы. Напрыклад, там былі казацкія роты Донавая і Фаленцкага — прыпаведныя лісты на іх выдаў вялікі гетман літоўскі Януш Кішка. Верагодна, да баявых дзеянняў далучылася і казацкая харугва ротмістра Рыгора Падберскага. У пададзеным вышэй сьпісе няма гусарскай харугвы Адама Пагірскага (100 коней), якая фігуруе ў пераліку, што прыводзіць Генрык Віснэр²⁷⁴. Здаецца, князь Януш Радзівіл у канчатковай фазе бітвы меў каля 5500 чалавек і некалькі цяжкіх і лягчэйшых (палкавых) гарматаў. Як сьведчыць украінскі гісторык Крып'якевіч, ліцьвіны мелі аж 40—50 лёгкіх і цяжкіх гарматаў²⁷⁵. У перадваеннай «Encyklopedia Wojskowa» ў артыкуле «Лоеў» зьмешчаныя звесткі, што Януш Радзівіл меў у сваім распараджэньні пяць цяжкіх і шэсьць лёгкіх батарэяў.

Хмяльніцкі пасылае Крыгчэўскага супраць ліцьвінаў

Калі на мяжы чэрвеня і ліпеня 1649 г. абазначылася выразная пагроза з боку Літвы, спалоханы Багдан Хмяльніцкі пасьпяшаўся накіраваць супраць літоўскага войска свайго дасьведчанага камандзіра, кіеўскага палкоўніка Станіслава Міхала Крыгчэўскага, якога «гетманам над войскам, для Літвы прызначаным, зрабіў», г. зн. надаў яму тытул наказнага гетмана. Крыгчэўскі быў галоўным дарадцам і як бы намесьнікам запароскага гетмана, а цяпер ён мусіў перашкодзіць ліцьвінам пераправіцца на левы бераг Дняпра.

* * *

Станіслаў Крыгчэўскі паходзіў са шляхты, аселяў у берасьцейскім ваяводстве, спалінізаванай на мяжы XVI—XVII стст. Ён трымаўся рыма-каталіцкага вызнаньня. Верагодна, Крыгчэўскі ваяваў у казацкай харугве князя Захарыя Чацьвяртынскага супраць казацкіх паўстанцаў у траўні—жніўні 1638 г., быў паранены. Напэўна, таксама ўдзельнічаў у абраньні Ўладзіслава IV. У кастрычніку 1643 г. Вялікі гетман Кароны Станіслаў Каняцпольскі прызначыў Крыгчэўскага палкоўнікам чыгірынскага казацкага палка рээстравых казакоў замест Яна Закрэўскага, звольненага за злоўжываньні ў дачыненні да падначаленых. Відаць, гетман Каняцпольскі спадзяваўся, што Крыгчэўскі (мяркуючы паводле ягонага мінулага) здолее зьмякчыць канфлікты і будзе прыхільны да казакоў. Насамрэч вядома, што Крыгчэўскі на пасадзе палкоўніка падтрымліваў блізкія адносіны з адным са сваіх падначаленых — чыгірынскім сотнікам Багданам Хмяльніцкім, і нават стаў ягоным кумам. Трэба дапусьціць, што ён меў тады за плячыма значны, можа, нават больш за дзесяцігадовы тэрмін службы ў войску Кароны. Гетман Каняц-

²⁷⁴ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. Tabela № 4.

²⁷⁵ Крип'якевич Иван і ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів: Світ, 1992. С. 575.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

польскі высока цаніў вайсковыя здольнасці Крычэўскага. У пачатку 1644 г. Крычэўскі са сваім палком знаходзіўся на Запарожжы, здабываў звесткі пра набліжэнне татарскай выправы Тугай-бэя. (Яна скончылася выдатнай перамогай войскаў Кароны на чале з гетманам Станіславам Каяцпольскім пад Ахматавам.) У траўні 1646 г. Крычэўскі ўзначаліў рэйд з казакоў з Чыгірына супраць татарскага чамбулу.

У кастрычніку 1647 г. Крычэўскі ўдзельнічаў у выправе Аляксандра Каяцпольскага на татараў у Дзікія Палі. У канцы 1647 г., пасля арышту Багдана Хмяльніцкага, падазраванага ў падрыхтоўцы паўстання, Крычэўскі разам з Самулем Лашчам заступіўся за яго перад Каяцпольскім. Той выпусціў Хмяльніцкага на паруку іншых чыгірынскіх сотнікаў. Скарыстаўшыся з гэтага, Хмяльніцкі ўцёк на Запарожжа. Аднак Крычэўскі ня страціў даверу гетманаў (зрэшты, тады ён рашуча стаяў па польскім баку). У сярэдзіне траўня 1648 г. Крычэўскі ўдзельнічаў у безвыніковай пасольскай місіі Мікалая Хмялецкага да паўстанцаў. У красавіку Крычэўскі апынуўся ў групе, дасланай па Дняпры, каб дзейнічаць супраць паўстанцаў. Калі на чале некалькіх соцень чалавек Крычэўскі займаўся аблогай невялікай паўстанцкай крэпасці на Бучках, у лягеры ўсчаўся бунт. Да яго далучыліся і казакі Крычэўскага. Яны зьяволілі палкоўніка, але ён пазьбегнуў сьмерці, якая напаткала большасць рээстравай старшыны. Крычэўскага нібыта выкупіў Хмяльніцкі з татарскага палону за 4000 талераў. Ён перайшоў на бок паўстанцаў, прыняў праваслаўе, ахрысьціўшыся Міхам (ягоным хросным бацькам быў Багдан Хмяльніцкі), і зрабіўся кіеўскім палкоўнікам. Багдан Хмяльніцкі высока цаніў ягоны досвед і вайскаводчы талент. Напэўна, Крычэўскі ўдзельнічаў у баявых дзеяннях увосень 1648 г. і быў пад Пілаўцамі. Як і большасць палкоўнікаў, ён рашуча выступаў супраць перамоваў з Рэччу Паспалітай. Паводле слоў маскоўскага дзяка Кунакова, Крычэўскі «найбольш Багдана Хмяльніцкага да вайны з Польшчай схіляў»²⁷⁶.

* * *

Цяпер Крычэўскаму падпарадкоўваліся ўсе сілы, што знаходзіліся на поўначы. Узначалены Крычэўскім Кіеўскі полк налічваў нібыта 10 000 конных казакоў («камуніку люду коннага»)²⁷⁷. Па дарозе да наказнога гетмана меліся далучыцца казацкія залогі, якія засталіся ў абмінутых гарадах, фартэцыях і станіцах. У гэтыя населеныя пункты Хмяльніцкі, як даносілі маскоўскія ваяводы з памежнага Сеўску, раней паслаў унівэрсалы, каб тамтэйшыя казакі «адразу ж на вайну зь Літвой» зьбіраліся²⁷⁸. Відаць, гаворка ішла галоўным чынам пра разьбітыя сотні Галоты і Главацкага, якія адступілі з Прыпяці ў Чарнобыль.

²⁷⁶ Majewski, W. Krzyczewski (Krzeczowski) Stanisław (Michał). PSB. Tom XV. S. 553—554.

²⁷⁷ Confessata Nieumierickiego. S. 356.

²⁷⁸ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 288: «Писаны от Богдана Хмельницкого в городаы к полковникам листы, чтобы однолично шли все против Литвы тотчас», — пісалі 6 ліпеня маскоўскія ваяводы.

Да прыходу Крычэўскага Сьцяпан Падабайла мусіў любым коштам ня даць літоўскім войскам пераправіцца цераз Дняпро пад Лоевам — «у мясцовасьці, якую варотамі зь Літвы ва Ўкраіну назваць можна»²⁷⁹. А Крычэўскі павінен быў напасьці на лягер Радзівіла, які, паводле атрыманых зьвестак, знаходзіўся ў Рэчыцы.

Міхал Крычэўскі рушыў з-пад Канстанцінава ў першыя дні ліпеня (3-га чысла?), яшчэ да пачатку аблогі Збаражу магутнай казацка-татарскай арміяй. Самая зручная дарога на поўнач вяла праз Задняпроўе — бітым трактам на Жытомір, Кіеў, Чарнігаў і Гомель. Аднак наказны гетман вельмі сьпяшаўся, каб не дапусьціць удару Радзівіла на тыл ці флянг галоўных сілаў Хмяльніцкага. Таму ён абраў карацейшы, хоць і цяжэйшы шлях праз Кіеўскае Палесьсе, дзе дарога ішла праз балоты і пушчы. Крычэўскі мог разьлічваць на дапамогу мясцовага насельніцтва, якое шчыра спрыяла паўстанцам і магло даць ахвотных і надзейных праваднікоў: «Наколькі вялікі край робіць цыркумфэрэнцыя [акружнасьць] Прыпяці, увесь ён напоўнены сялянствам рускай веры». Мала таго, шлях праходзіў праз тэрыторыі, не настолькі спустошаныя ваеннымі дзеяньнямі мінулага году, як іншыя часткі Ўкраіны. Таму тут лягчэй было пракарміць армію, якая ішла на бой²⁸⁰. Да таго ж Крычэўскі разьлічваў (так казалі падчас нарады ў лягеры Хмяльніцкага), што ў Чарнобылі павінны знаходзіцца гарматы, порах і рыштунак. Без гарматаў казацкай арміі цяжка было б штурмаваць умацаваны літоўскі лягер пад Рэчыцай. Урэшце, на Палесьсі стаялі казацкія залогі, якія мусілі ўмацаваць конную армію ў асноўным сотнямі пяхоты, такімі патрэбнымі пры штурмах і вядзеньні абарончых баёў.

8 (?) ліпеня 1649 г. наказны гетман дайшоў да Чарнобыля. Яго там чакалі рэзэрвовыя казацкія палкі. Такім чынам, сілы Крычэўскага павялічыліся амаль удвая. На жаль, мы ня маем крыніцаў, якія дазволілі б дакладна вызначыць сілы арміі Крычэўскага. Маючы толькі дадзеныя з канцылярыі Радзівіла, можна адно рабіць здагадкі. Паводле аўтара ананімнай рэляцыі, зьмешчанай у «Theatrum Europaeum», казацкая армія налічвала 16 000 чалавек²⁸¹. Іншыя дадзеныя сьведчаць, што ў складзе арміі Крычэўскага было нават з 30 000 чалавек. Гэта звычайная тэндэнцыя завьшыць колькасьць войскаў праціўніка. Ганс Дэльбрук даводзіць, што нават прафэсійнаму вайскоўцу з набітым вокам нялёгка вызначыць колькасьць аддзелаў ворага. Гісторыя вайсковай справы ведае шмат такіх прыкладаў. Як піша Мэрынг, спасылаючыся на Мольтке, падчас расейска-турэцкай вайны пасьяля пераходу расейскай арміі цераз Балканы турэцкі афіцэр, пасланы на разьведку, вярнуўся з данясеньнем, што лягчэй палічыць лісты ў лесе, чым галовы праціўнікаў. Насамрэч армія Дыбіча налічвала толькі 25 000 жаўнераў²⁸².

²⁷⁹ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 288.

²⁸⁰ [Wespazjan Kochowski] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.... T. I. S. 92.

²⁸¹ Theatrum Europaeum. S. 816.

²⁸² Delbrück, H. History of the Art of War. Vol. I. Lincoln and London, 1990. S. 34—35; Mehring, F. Pisma wojskowe. Warszawa, 1960. S. 21.

Па-другое, усе вайскаводцы ва ўсе часы схільныя перабольшваць колькасць разьбітага праціўніка, каб тым самым дадаць сабе славы і бліску.

Паводле найбольш праўдападобных звестак, у склад арміі Міхала Крычэўскага ўваходзілі²⁸³:

1. Кіеўскі полк — 5000 коньніцы²⁸⁴.
2. Чарнобыльскі полк на чале зь Міхалам Панкевічам, «паповічам родам з Чарнобыля і пад сямю харугвамі [сотнямі. — В. Б.]», налічваў 2000 коньніцы.
3. Оўруцкі полк на чале зь Янам Бруцяцкім (Бруцяцкім), «шляхціцам кіеўскага ваяводства», лікам 3000 конных і 500 пешых казакоў.
4. Брагінскі (?) полк на чале з Рыгорам Галотам, братам палеглага пад Загальлем Ільлі, лікам 1500 конных і 500 пешых казакоў.

Калі прыняць гэтыя дадзеныя, то казацкая армія налічвала каля 12 500 чалавек, прычым пераважна кавалерыі. Да свайго расчараваньня, вайскаводца казацкай арміі не засьпеў у Чарнобылі чаканай артылерыі і рыштунку. У горадзе знайшлося толькі чатыры гарматы і некалькі бочак пораху. У Чарнігаве таксама амаль не ўдалося папоўніць прыпасаў, бо ледзь ня ўсё раней забраў Падабайла, каб умацаваць свае шанцы пад Лоевам. У гэтай сытуацыі казацкі камандзір пачаў вагацца. Як паведамлялі ва ўзятым у аблогу Збаражы палонныя казакі, «Крычэўскі, кіеўскі палкоўнік, супраць Літвы ісьці ня хоча, бо ня мае з чым»²⁸⁵. Тады Крычэўскі зьвярнуўся па дапамогу да Хмяльніцкага.

Хмяльніцкі даведаўся, у якім становішчы войска Крычэўскага, калі ўсе свае сілы кінуў супраць Збаража. Мала таго, на дапамогу абаронцам гораду ўжо ішоў кароль Ян Казімер. У гэтай сытуацыі Хмяльніцкі ня мог даць падмацаваньняў свайму найлепшаму камандзіру і «куму». У лісьце, пасланым з-пад Збаража 14 ліпеня, ён паведамляў Крычэўскаму, што «асадзіў пад Збаражам Фірлея і Вішнявецкага так, што і птушкай адтуль ня выляцяць», і пагражаў, што «на чацьвёрты раз ужо ўчыніць Польшчы канец і ляхаў зьнішчыць». Адначасова Хмяльніцкі заахочваў кіеўскага палкоўніка дзейнічаць супраць літоўскага войска, прасіў, «каб быў чуйны і наступаў мужна», і абяцаў даслаць пазьней татараў, а таксама 30 000 казакоў²⁸⁶.

З гэтага ліста Крычэўскі зразумеў, як шмат залежыць ад пасьпяховага выкананьня пастаўленай перад ім задачы. Літоўскае войска Януша Радзівіла зьбіра-

²⁸³ Confessata Nieumierickiego. S. 356. Лічбы, пададзеныя схопленымі пасля бітвы палоннымі, крыху адрозьніваюцца: Неўмярыцкі падаваў 17 500 чалавек, Бруцяцкі — 26 000.

²⁸⁴ Найбольш верагодная лічба коньніцы, якая атакавала армію Радзівіла, падаецца ў яго лісьце да караля, у якім ён піша, што раніцай 31 ліпеня 1649 г. яго атакавалі 10 000 конных казакоў. Таму здаецца, што кіеўскі полк налічваў самае большае 5000 казакоў. Пераяслаўскі піша, што ім камандаваў палкоўнік Астап Пішка, бо Крычэўскі камандаваў усёй казацкай арміяй. Астап Пішка стаў кіеўскім палкоўнікам у 1653 г.

²⁸⁵ Jakuba Michałowskiego... Księga Pamiętnicza. S. 454: сьведчаньні «пайманага Грыцка з Чыгірына з палка Хмялёвага».

²⁸⁶ Confessata Nieumierickiego. S. 356.

лася выйсьці ў тыл войскаў Хмяльніцкага, а кіеўскі палкоўнік меўся гэтага не дапусьціць. Крычэўскі без ваганьняў рушыў на поўнач:

зразумеўшы адразу сытуацыю (...) Хмяльніцкі ня толькі ня мог дапамагчы яму, але, уласна кажучы, сам патрабаваў ратунку як мага хутчэй. У такой сытуацыі неабходна было затрымаць Радзівіла²⁸⁷.

З Чарнобыля Крычэўскі накіраваў на Задняпроўе, у ваколіцы Чарнігава і Старадубу пасланцоў з унівэрсаламі, якія заклікалі тамтэйшых жыхароў да паўстаньня супраць Рэчы Паспалітай²⁸⁸.

18 ліпеня наказны гетман загадаў Оўруцкаму палку першымі рушыць у бок Мазыра і захапіць пераправу цераз Прыпяць на дарозе, што вяла ў Рэчыцу.

23 ліпеня на досьвітку, каля 4:00, з Чарнобыля выйшлі галоўныя казацкія сілы. З Чарнобыля да Мазыра вёў «пясчаны падпрыпяцкі тракт» працягласьцю каля 90 вёрстаў. Гэтую дарогу Міхал Крычэўскі прайшоў,

як шалёны, разумеючы настрой казакоў, якім больш падабаецца той, хто, паводзячы сябе шалёна, губіць людзей, чым той, хто перамагае, разумна і павольна кіруючы справамі.

У той самы дзень, каля дзясятай гадзіны вечара, Крычэўскі спыніўся, не даходзячы да Мазыра, на Прыпяці пад Бабічамі²⁸⁹.

Тэрыторыя, па якой ішоў Крычэўскі, ляжала ў разьвіліне Дняпра і Прыпяці. Хоць жыхароў там было мала, але ў казацкае войска прыходзіла шмат сялян, якія жадалі ваяваць. Крычэўскі не хацеў прымаць іх у свае шэрагі, бо для вырашальнай бітвы зь Янушам Радзівілам яму патрабавалася дасьведчанае, выпрабаванае і дысцыплінаванае войска. Аднак усё адно некалькі соцень, а можа нават, як сьцьвярджаюць некаторыя аўтары, некалькі тысячаў сялян далучыліся да казацкіх аддзелаў²⁹⁰.

24 ліпеня наказны гетман загадаў оўруцкаму палкоўніку Яну Бруцяцкаму фарсіраваць паўнаводную раку, аточаную гразкімі балотамі. Сотні коннай арміі Крычэўскага пачалі цяжкую пераправу цераз Прыпяць. За пераправай казакоў назіралі жаўнеры з казацкай, а дакладней, татарскай харугвы ротмістра Лажэцкага, якая дайшла аж да тых мясьцінаў, выбраўшыся ў выведку. Калі галоўныя сотні Оўруцкага палка пераправіліся на паўночны бераг, ліцьвіны заўважылі значную перавагу ворага і кінуліся наўцёкі. Казакі дагналі іх пад вёскай Вялікі

²⁸⁷ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 291.

²⁸⁸ Ibidem. S. 293.

²⁸⁹ Переяславський О. Лоїв. С. 54—55; Waclaw Lipiński, Stanisław Michał Krzyczewski. S. 299, p. 3: «На карце XVII ст. назва гэтага населенага пункту гучыць: Бабіца. У актах пераважна Бабічы».

²⁹⁰ Confessata Nieumierickiego. S. 356.

Бор, за 52 вярсты ад Рэчыцы. Завязаўся рукапашны бой. Казакі Бруцяцкага пачалі сячы літоўскіх жаўнераў шаблямі. Урэшце харугва Лажэцкага і невялікі адзел драгунаў з харугвы Фаленцкага, што быў разам з ёю, кінуліся ўроссып. Паўстанцы ўзялі палонных, а трубач сам «прадаўся» казакам²⁹¹. Тыя, хто здолеў уцячы, прынеслі ў Рэчыцкі лягер «жахлівыя весткі» пра пераправу значных варожых сілаў.

Нечаканая залева («лета 1649 г. было надзвычай дажджлівае, увесь ліпень дождж ліў як зь вядра»²⁹²) перарвала далейшыя дзеянні з абодвух бакоў.

Схопленыя літоўскія палонныя паведамлілі казацкім камандзірам пра рух арміі Радзівіла, пра сілу ягонага войска і намеры князя, а таксама пра стан умацаваньняў Рэчыцы.

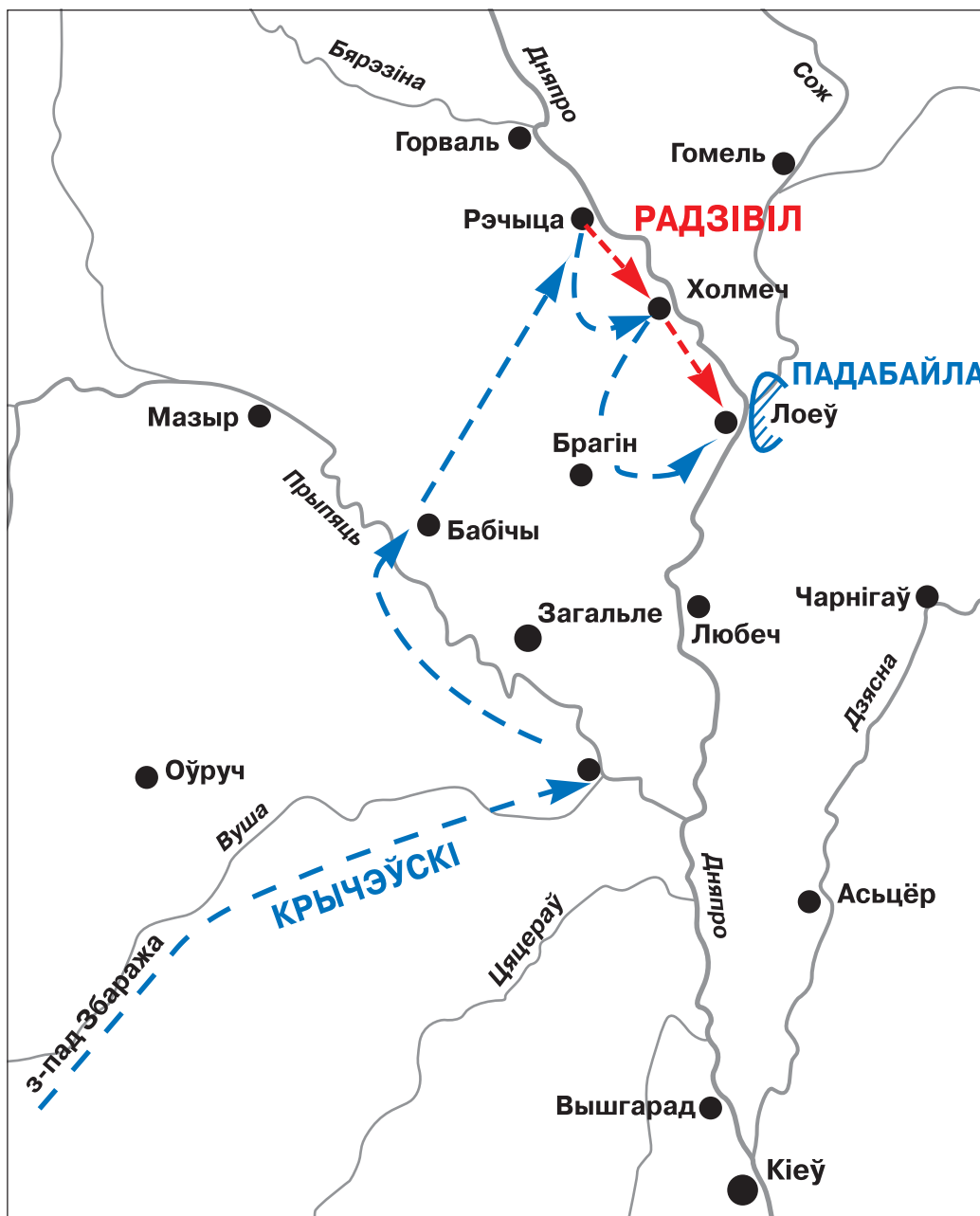
Даведаўшыся, што палявы гетман літоўскі выправіўся супраць групы Падабайлы пад Лоеў, Кьрычэўскі вырашыў ісьці ў ягоны тыл пад Рэчыцу, дзе знаходзілася апэрацыйная база літоўскіх войскаў. Ён зьбіраўся заняць гэты добра ўмацаваны горад зь вялікімі складамі зброі, пораху і рыштунку і выклікаць паўстаньне ў тыле войскаў ВКЛ. Такім чынам можна было б спыніць паход Януша Радзівіла на Кіеў — у тыл арміі Багдана Хмяльніцкага.

Зранку 25 ліпеня Кьрычэўскі ўрэшце пачаў перакідаць на паўночны бераг Прыпяці астатнія палкі сваёй арміі. Хоць ядро казацкага войска складала коньніца, а табар быў адносна невялікі, шырока разьлітая рака і яе балоцістыя берагі ўскладнялі пераправу. Напэўна, падчас пераправы сотняў узьнікла затрымка. Каб фарсіраваць Прыпяць, казацкай арміі спатрэбілася некалькі гадзінаў. Пасьля пераправы ўсіх сілаў на другі бок Кьрычэўскі пакінуў у сьпехам насыпаных пад Бабічамі шанцах некалькі соцень казакоў «з гакаўніцамі (ручная стрэльба, да рулі якой зьнізу прыварваўся спэцыяльны зачэпны крук — «гак», які гасіў аддачу. — Рэд.) і сьмігаўніцамі (стрэльба з доўгай руляй. — Рэд.)» для абароны пераправы, а сам з галоўнымі сіламі як найхутчэй рушыў на Рэчыцу. Каб пяхота з татарамі не заповольвала коньніцу, вырашылі, што яна самастойна пойдзе ззаду.

Хоць казацкая конная армія рухалася цэлы дзень, але, змучаная цяжкай пераправай, размоклымі і балоцістымі дарогамі, да заходу сонца яна ледзьве адолела палову шляху. Толькі наступнага дня, 26 ліпеня, казацкая армія пад вечар стала табарам у лесе за мілю ад Рэчыцы.

²⁹¹ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 294: [паводле:] Theatrum Europaeum. S. 814; Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 106.

²⁹² Костомаров, М. Богдан Хмельницкий. Санкт Петербург, 1904. Т. IX—XI. С. 300.

9. Марш пад Лоеў

Паход літоўскай арміі пад Лоеў

З урочышча пад Зэмбінам у ноч з 20 на 21 ліпеня Радзівіл разам зь іншымі камандзірамі і некалькімі эскадронамі рэйтараў і драгунаў скіраваў пад Лоеў, каб разьведаць тэрыторыю і перадусім знайсці зручныя месцы для пераправы цераз Дняпро. Па дарозе яго войска напаткала нейкі аддзел «збройных лайдакоў» і адразу ж яго расьсеяла²⁹³. Пад Лоевам князь са сваімі афіцэрамі правёў разведку тэрыторыі. Яны заўважылі там насыпанья земляныя шанцы, якія цягнуліся ўздоўж левага берагу Дняпра, ад упадзеньня ў яго ракі Сож на поўдзень амаль да пераправы цераз Дняпро. Там яны заканчваліся вялікай люнэтай (земляное ўмацаваньне, адкрытае ззаду. — *заўв. перакл.*) крыху на поўдзень ад рэчкі Лоеўкі, якая ўпадала ў Дняпро справа. Ні на падставе тагачасных сьведчаньняў, ні на падставе зьмешчанай у «Theatrum Europaeum» гравюры з выяваю бітвы пад Лоевам нельга вызначыць, ці ў гэтай люнэце паставілі гарматы.

Лягер казакоў палкоўніка Падабайлы знаходзіўся крыху ззаду, у луцы ракі Сож. Подступ да яго перакрывала з трох бакоў рака, а сьпераду — некалькі шэрагаў табарных вазоў і выкапаны перад імі роў. Умацаваньні, узьведзеныя казакамі, дазвалялі кантраляваць значны адрэзак Дняпра, і праплысьці байдакамі ўніз па рацэ пад няспынным агнём казацкіх самапалаў і некалькіх гарматаў было немагчыма. Тыл казацкіх пазыцыяў прыкрывалі густыя лясы і хмызьняк, а таксама здрадлівая дрыгва. Літоўскія афіцэры прыйшлі да высновы, што, ня выбіўшы полк Падабайлы з занятых пазыцыяў, рушыць далей на Кіеў нельга.

У той самы дзень палявы гетман літоўскі, выконваючы даручэньне караля, звольніў са службы казацкія харугвы Донавая і Фаленцкага, якія вялі пры драгунскіх ротах абодва ротмістры. Але калі яны паказалі прыпаведныя лісты, выдзеныя полацкім ваяводам, вялікім гетманам літоўскім Янушам Кішкам, палявы гетман затрымаў іх на службе. Мабыць, адыграла сваю ролю і тое, што гэтыя харугвы адважна біліся пад Загальлем, дзе панеслі значныя страты людзьмі і коньмі. Нарэшце, блізілася бітва зь непрыяцелем, а большасьць харугваў на той час «скурчылася». Пры гэтым князь Радзівіл загадаў, каб драгунскія капітаны асабіста камандавалі сваімі драгунскімі ротамі, а камандаваньне казацкімі харугвамі перадалі паручнікам.

Пасьля агляду тэрыторыі на скліканай ваеннай радзе было вырашана, каб нямецкая пяхота, падмацаваная 2000 вугорскімі пехацінцамі на чале зь Вінцэнтам Гасеўскім, высадзілася на правым беразе Дняпра каля самага вусьця ракі Сож. Там яна мусіла насыпаць насупраць варожага лягеру моцны шанец, пад прыкрыцьцём якога можна было б пераправіць астатняе літоўскае войска на другі бок Дняпра. Пяхота зрабіла на лодках заслоны з дрэва, г. зв. «гуляйгароды», «каб мелі яшчэ лепшы подступ да непрыяцеля». Каб пераправа была хутчэйшай

²⁹³ Kotłubaj, E. *Życie Janusza Radziwiłła*. S. 141.

і больш бясъпечнай, стырнавья атрымалі загад узяць зброю ў гусараў, а капітан артылерыі ВКЛ Крыштап Эйгірд меўся даставіць пяхоце, якая перапраўлялася, лапаты і матыкі, каб тая хутка абкапалася.

Пасьля нарады князь асабіста езьдзіў на Дняпро, назіраў за падрыхтоўкай да пераправы. Увечары ён даслаў віленскай поштай ліст літоўскаму падкамораму Фэліксу Яну Пацу з просьбай як мага хутчэй прыслаць правіант, а перадусім — грошы на выплату жаўнерам²⁹⁴.

23 ліпеня «адразу апоўначы прабілі пад'ём» і праз гадзіну загадалі трубіць пастраенне. Князь Радзівіл выправіў наперадзе частку артылерыі і сам рушыў на Лоеў. Літоўскія палкі рушылі з-пад Зэмбіна «роўна з днём» згодна з загадзя вызначаным парадкам. Наперадзе паслалі ў разьезд харугвы Смольскага і Паўловіча, разам каля 300 шабляў. За палкамі ішлі астатнія гарматы і табарныя вазы. Адначасова з сухапутным войскам выправілася на байдаках пяхота, якой камандаваў літоўскі стольнік Вінцэнт Гасеўскі.

Палявы літоўскі гетман прыйшоў пад Лоеў каля дзясятай гадзіны і агледзеў наваколлі, ці непрыяцель за два дні не зьмяніў і дадаткова не ўмацаваў сваіх пазыцыяў. Радзівіл абраў месца пад лягер. Коньніца і артылерыя зьявіліся пад Лоеў каля поўдня,

але ні сам не паказваўся напачатку, ні войска, але мы ўсе затрымаліся ў лесе недалёка ад Лоева, чакаючы, пакуль байдакі прыбудуць, якія а той жа гадзіне павінны былі пад Лоеў падысці, як і мы²⁹⁵.

Войскі сталі «палком пры лесе».

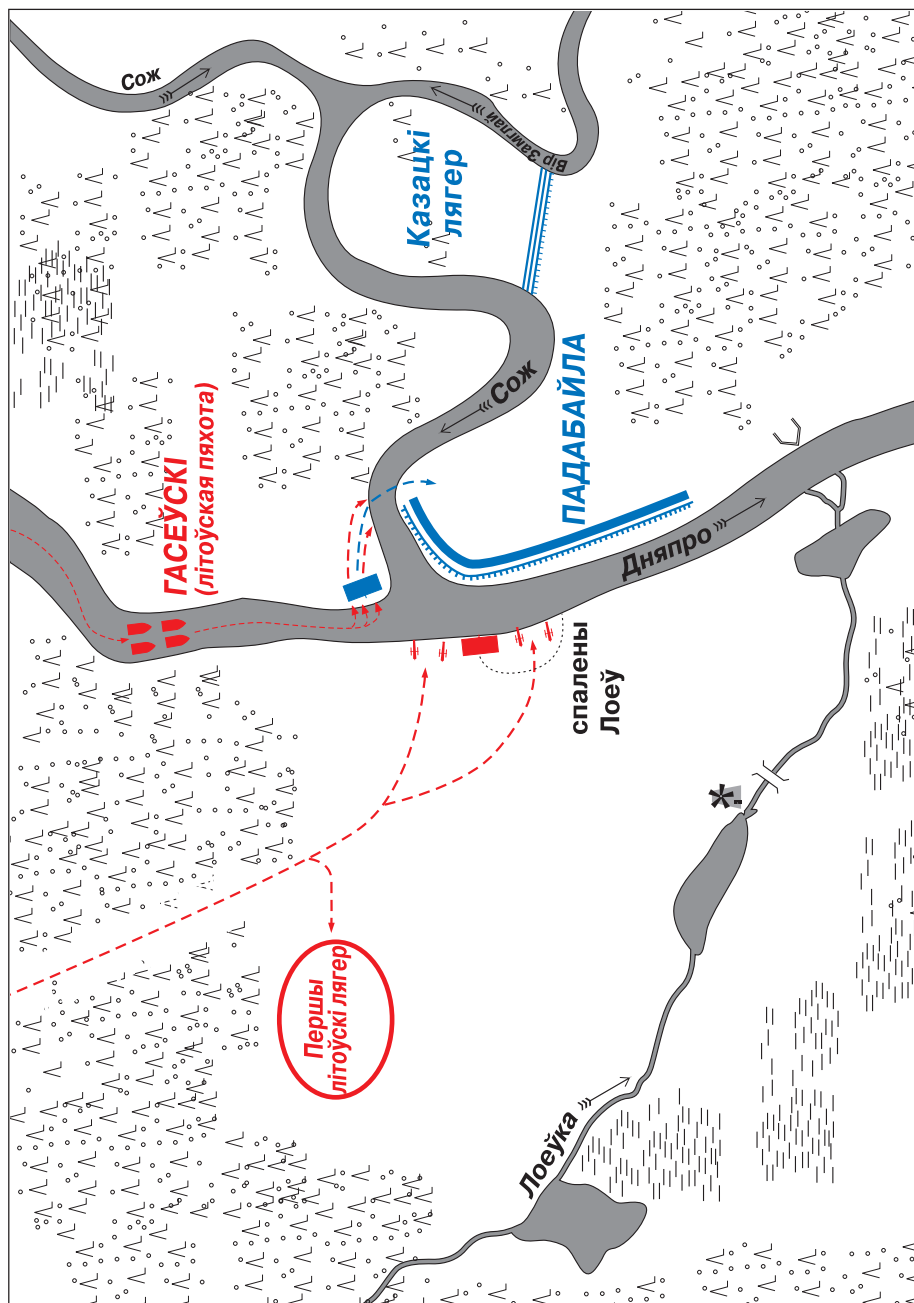
Князь загадаў, каб кожная рота пяхоты вылучыла аддзел жаўнераў, якія павінны былі сплесьці з лазьняку шанцавыя кашы (г. зв. кабіны), напоўніць іх зямлёй і насыпаць батарэю пад гарматы насупраць казацкіх пазыцыяў. На яе закацілі шэсьць гарматаў. Неўзабаве падцягнуліся коні з астатняй артылерыяй і табарныя вазы. Гэтыя гарматы паставілі на пазыцыях пад самым берагам. «Тры разы з гарматаў звычайны польскі залп далі, на знак таго, што войска становіцца, і байдакам, каб пасьпяшаліся».

У самім Лоеве на месцы спаленага казакамі замку капітан Раецкі насыпаў шанец, умацаваны цэглай, а князь Радзівіл загадаў падрыхтаваць пазыцыі для дзвюх (?) меншых гармат.

У гэты час вярнуліся з разьезду Смольскі і Паўловіч. Яны прывялі палоннага, узятага «празь мілю» за Лоевам. Ад яго Радзівіл даведаўся, што Падабайла мае ня больш за 3000 чалавек. Поруку казакі маюць ня больш за паўбочкі, але збіраюцца бараніцца «пакуль ім цяжка ня будзе», а пазьней, калі б не ўдалося ўтрымаць пазыцыяў, хочуць рассыпацца па ваколіцах і ў іх аказваць супраціў.

²⁹⁴ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 77.

²⁹⁵ Maskiewicz, В. Pamiętniki. S. 268.

10. Бітва пад Лоевам — дзеяньні 23 ліпеня 1649 г.

Ліцьвіны доўга чакалі байдакаў зь пяхотай — тая спазьнялася, бо на гэтым адрэзку Дняпро зьвіваўся і ўтвараў лукі. Літоўскія лодкі плылі дзевяць гадзін і зьявіліся толькі пад вечар. Тады пяхота Гасеўскага дала залп з мушкетаў на знак, што прыбывае на месца. Князь адразу загадаў сваім харугвам выйсьці на бераг Дняпра. Хоць літоўская пяхота высадзілася ля вусьця Сожа, яна адразу ж натрапіла на казацкія засады і «магутна» казакоў «страляць пачала». Бой нямецкай і польскай пяхоты з паўстанцамі ішоў у залітым дажджамі лесе, паміж дрэвамі і хмызьняком. Неўзабаве ўвесь лес ахутала чорная хмара паряхавога дыму. Празь нейкі час большыя колькасьцю і, напэўна, больш дасьведчаныя ў баі і ачоленыя лепшымі камандзірамі літоўскія мушкетэры, засыпаючы праціўніка градам куляў (магчыма, даходзіла і да рукапашнага бою), выгналі праціўніка зь лесу і адкінулі казацкія аддзелы на бераг ракі. Разьбітыя казакі сьпехам адступілі на падрыхтаваных раней лодках у лягер Падабайлы (на пляне, зьмешчаным у «Theatrum Euroraech», гэты лягер пазначаны літарай **A**) на другі бераг Сожа. Тым ня менш, яны выйгралі час, якога не хапіла Гасеўскаму на рэалізацыю галоўнага пляну — наступу на лягер Падабайлы, тым больш што зьнік элемент нечаканасьці.

Пяхота Гасеўскага адразу кінулася насыпаць шанцы ад Сожа да Дняпра. Казакі таксама пачалі будаваць умацаваньні па другім баку Сожа — «шмат залежала ад таго, хто зойме гэты пункт». Дайшло да жорсткай перастрэлкі праз Сож «з ручной зброі, калі адны спрабавалі працы перашкаджаць, а другія — прыкрыць працаўнікоў». Літоўская пяхота таксама вяла агонь з байдакоў:

Паміж гэтымі рэкамі [Сожам і Дняпром — В. Б.] акапаўся непрыяцель і адтуль магутна абараняўся, як нашы з байдакоў, так і ў байдакі яны стралялі магутна, і гэтая страляніна доўжылася з паўтары гадзіны, а потым ужо ноч надыходзіла²⁹⁶.

Тым часам князь Радзівіл загадаў, каб ліцьвіны (на гравюры пазначаныя літарай **C**: «два аддзелы Донавая і батарэя гарматаў», праўдападобна, харугвы Донавая і Раецкага) з правага берагу Дняпра «з гарматаў і мушкетаў магутна страляць дапамагалі» Гасеўскаму, «абстрэльваючы варожыя акопы, але ноч рана перарвала бой»²⁹⁷. Урэшце ў шанцах разьвіліны Дняпра і Сожа пакінулі толькі частку нямецкай пяхоты на чале з палкоўнікам Атэнгаўзэнам, астатніх жа пехацінцаў вырашылі ў наступны дзень адвесьці на правы бераг Дняпра (лягер Атэнгаўзэна пазначаны літарай **B**). Усю ноч літоўская пяхота «сумленна» ўзмацняла свае пазыцыі на «галаве», якую ўтварала разьвіліна Сожа і Дняпра. Верагодна, калі байдакі зь пяхотай выправіліся б раней, быў бы шанец выбіць казацкія аддзелы зь іх пазыцыяў. Так ацэньваў становішча сам Радзівіл:

²⁹⁶ Ibidem. S. 268—269.

²⁹⁷ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom.

*Калі б у нас ханіла сродкаў на караблі для пераправы коньніцы, непрыяцеля ўжо не было б, а самай першай мы знішчылі б залогу, якая нам найбольш перашкаджала ad rem далей gerendam [у далейшых дзеяннях]*²⁹⁸.

Войска расклала лягер без умацаваньняў, толькі расставіўшы вазы і разьбіўшы намёты. Дзе месціўся першы літоўскі лягер, дакладна невядома, але, хутчэй за ўсё, ён стаяў недзе на паўночны захад ад спаленага Лоева, у тым «палку каля лесу», і быў досыць шырокі, бо разглядаўся як часовы. Як сьведчыць Юзаф Нарановіч-Наронскі, гэты лягер ставіўся «на кароткі час»²⁹⁹.

Раніцай 24 ліпеня 1649 г. князь Радзівіл аб'яжджаў пазыцыі літоўскай пяхоты на беразе Дняпра, на якім уначы пяхота і драгуны выкапалі акуп («*Lauffgrab*»), які ішоў ад пазыцый гарматаў аж пад сам спалены Лоеў да пазыцый капітана Раеўскага.

На зноў скліканай Радзівілам ваеннай нарадзе літоўскія камандзіры прыйшлі да высновы, што франтальная атака цераз Дняпро добра ўмацаваных пазыцый Падабайлы хутчэй за ўсё скончыцца няўдачай і буйнымі стратамі, тым больш што пяхота змучаная і згаладалая. Больш за тое,

*атакаваць выключна з вады здалося неверагодным, тым больш што ў гэтым месцы была моцная плынь і не было дзе высадзіцца з лодак. І раз стырнавья лодак, як наказвала мастацтва кіраванья лодкамі, увесь час павінны былі стаяць уверсе, хоць і забясьпечаныя неабходнымі прыладамі, не маглі кіраваць праз моцную плынь, таму пяхота, якая плыла ў гэтым месцы, апынулася б у моцнай небясьпецы*³⁰⁰.

Таму вырашылі, што асноўная частка пяхоты, некалькі соцень жаўнераў пры падтрымцы некалькіх соцень сьпешаных кавалерыстаў на чале з абэрштэрам Рэйнгальдам Тызэнгаўзам (яго намесьнікам прызначылі Рыбінскага, харужага гвардыі князя) мусяць скіравацца ўніз па Дняпры. Потым яны меліся пераправіцца на дваццаці лодках на дзьве мілі ніжэй Лоева і атакаваць казацкі лягер з тылу. Лодкі трэба было патаемна даставіць лесам на вазах; князь даў дзеля гэтага сваіх коней. Атаку літоўскіх войскаў меркавалася правесці 24 ліпеня. Але пляны перакрэсьліла стомленасьць «спрацаванай» пяхоты, а таксама моцная залева, якая пачалася пад вечар. Цэлую ноч няспынна ліў дождж. Таму апэрацыю на дзень адклалі.

24 ліпеня, «каб атрымаць зьвесткі пра захад непрыяцеля», пад Мазыр накіравалі моцны разьезд на чале з Сымонам Паўшам, паручнікам харугвы палявога пісара ВКЛ і ротмістра Белабжэскага³⁰¹.

²⁹⁸ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 79—80.

²⁹⁹ Цыт. пав.: Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 138.

³⁰⁰ Theatrum Europaeum. S. 814.

³⁰¹ Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 142

25 ліпеня 1649 г. пасля ранішняга набажэнства палявы гетман літоўскі загадаў распачаць падрыхтоўку да ажыццяўлення пляну. Каб падмацаваць пяхоту, «было загадана абвясціць, каб кожны ратнік з раз'езду даў двух чаляднікаў са стрэльбай». Літоўскія жаўнеры самі рваліся ў бой, так што «ўсе разам ахвотна кінуліся (...) па дзясятцы і больш ахвотна выбралася». Каб заахвоціць рэйтараў да ўдзелу ў апэрацыі, пасля доўгай нарады прызначылі камандзірам «дэсанту» абэрштэра Рэйнгальда Тызэнгаўза, а яго намесьнікам — Рыбінскага, харужага гвардыі князя. Тады «ўсе рэйтары заявілі, што пойдучь з палкоўнікам сваім [Рэйнгальдам Тызэнгаўзам]». У гэты час астатняя частка літоўскага войска мусіла правесці два манэўры, каб адцягнуць увагу ворага ад галоўнага ўдару сваіх аддзелаў. З боку Сожа павінна была атакаваць на чале з палкоўнікам Атэнгаўзэнам нямецкая пяхота, якая знаходзілася ў шанцах. А насупраць пазыцый Падабайлы згрупавалі байдакі, на якіх трэба было перавесці для імітацыі франтальнай атакі найлепшую частку пяхоты і частку коньніцы, «якая з уласнай просьбы і ўгавораў князя мусіла пешкі падтрымліваць пяхоту». Гэты наступ павінен быў прыкрываць моцны агонь артылерыі з батарэі ў Лоеве, а таксама з гарматаў, пастаўленых у дзвюх новых насыпаных батарэях на беразе ракі ніжэй за Лоеў³⁰².

Ліцьвіны паклапаціліся таксама аб забеспячэньні правіянтам моцна згаладалай пяхоты, якая стаяла на другім баку ракі.

У гэты час да князя зьявіўся пасланец з каралеўскага лягеру зь лістом ад літоўскага падканцлера Казімера Лява Сапегі за 6 ліпеня 1649 г. Падканцлер паведамляў Радзівілу, што кароль на чале 15-тысячнай арміі рушыў на дапамогу войску Кароны, узятamu ў аблогу казакамі і татарамі ў Збаражы. Берасьцейскі полк ня хоча пакідаць свайго ваяводзтва, берасьцейская шляхта непакоіцца за ўласную бяспеку. Раз Хмяльніцкі намерваўся ісьці далей на захад, кароль Ян Казімер настойваў, каб князь Януш Радзівіл пазьнішчаў казацкія залогі, якія пільнуюць пераправы цераз Дняпро і хочучь як мага даўжэй затрымаць на іх літоўскае войска, а пасля Радзівіл з выбранымі харугвамі мусіў уварвацца ў чарнігаўскае або кіеўскае ваяводзтва.

Тым часам зь лягеру пад Рэчыцай за гадзіну да адпраўкі Тызэнгаўза прыскакаў наўгалоп коньнік з татарскай харугвы Лажэцкага зь лістом ад ротмістра Фаленцкага. Фаленцкі пісаў пра зьнішчэньне харугвы Лажэцкага пад Бабічамі. На жаль, пасланец-татарын ня мог сказаць князю нічога больш, апроч таго, што «непрыяцель з 40 харугвамі з-за Прыпяці і Дняпра пусьціўся тутэйшым [г. зн. Падабайлу. — В. Б.] на падмацаваньне»³⁰³. Януш Радзівіл усё яшчэ ня ведаў пра паход Крычэўскага, хоць усьведамляў, што на Прыпяці ёсьць нейкія новыя моцныя казацкія аддзелы.

³⁰² Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 296; Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 76.

³⁰³ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648—1655. S. 76.

Да палявога гетмана літоўскага, відаць, дайшлі несапраўдныя звесткі нібыта пра папаўненне казацкіх сілаў пад Лоевам падмацаваньнямі з-пад Любеча, Чарнобыля і Оўруча, і Радзівіл адмовіўся ад удару на шанцы Падабайлы. Ён намерваўся перадусім забясьпечыць свой тыл, г. зн. лягер пад Рэчыцай. Князь надалей чакаў звестак ад разьезду, дасланага ў бок Мазыра. Як пісаў князь Фаленцкаму: «аповеду гэтага татарына з харугвы Лажэцкага ня веру». Аднак лічыўся з тым, што непрыяцель можа пайсьці на розныя хітрыкі, найперш нечакана рушыць на Рэчыцу. Радзівіл быў упэўнены, што вораг «і на Рэчыцу спакушацца будзе». А як гетман ня мог накіраваць з-пад Лоева ніякіх падмацаваньняў, ён даслаў загад харугвам, якія яшчэ толькі ішлі ў рэчыцкі лягер, каб засталіся ў ім да высвятленьня сытуацыі.

Яшчэ ўначы Януш Радзівіл выправіў пасланцоў з унівэрсалам да харугваў, якія пасоўваліся ў рэчыцкі лягер:

*Ягамосьці пану падкамораму брацлаўскаму*³⁰⁴ [Стэфану Сьвятаполку-Чацьвяртынскаму. — В. Б.] *паручніку гусарскай харугвы ягамосьці пана вялікага гетмана і іншым харугвам, якія ідуць ззаду. Атрымаўшы звесткі, што непрыяцель, пераправіўшыся за Прыпяць, скіроўваецца на Рэчыцу, якая праз малалікасьць пакінутых там людзей ня здолее стрымаць большых сілаў, загадаю, каб вы, днём і ноччу сьпяшаючыся, там заставаліся да атрыманьня ад мяне далейшых звестак і распараджэньняў*³⁰⁵.

Увечары стала заўважна, што на левым беразе Дняпра актывізаваліся казакі. Літоўскія камандзіры меркавалі, што, магчыма, Падабайла паспрабуе ўначы фарсіраваць раку і атакаваць лягер ліцьвінаў. Таму князь Радзівіл загадаў польскай і нямецкай пяхоте ня спаць усю ноч, а калі б вораг паспрабаваў пераправіцца цераз раку, тройчы стрэліць з гарматаў.

Апоўначы аддзел літоўскай пяхоты (хутчэй за ўсё, іншаземнага набору) пачаў так моцна страляць на беразе Дняпра з мушкетаў, што падалося, быццам «з гарматаў ударылі». На гук кананады князь загадаў бегчы ўсім аддзелам пяхоты да ракі і сам зьявіўся туды. Высветлілася, што літоўскія пехацінцы заўважылі на тым беразе Дняпра казакоў, якія спрабавалі дабудаваць шанец насупраць царквы. Каб ім перашкодзіць, радзівілаўская пяхота ўладкавалася на правым, вы-

³⁰⁴ Стэфан Сьвятаполк-Чацьвяртынскі (1577—1666), брацлаўскі падкаморы з 1625 г. Роданачальнік малодшай лініі Чацьвяртынскіх на Новай Чацьвяртні. Перакананы праваслаўны і зацяты вораг езуітаў, ня мог дасягнуць у будучыні вышэйшых пасадаў. Як каралеўскі палкоўнік удзельнічаў у многіх ваенных дзеяньнях у 20-я г. XVII ст. Не паддаўся умаўленьням Хмяльніцкага перайсьці на бок паўстанцаў, таму тыя забілі ў Тульчыне ягонага сына Януша і зраўнялі зь зямлёй Жывотаў. PSB. T. IV. S. 364—365.

³⁰⁵ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 88.

шэйшым беразе Дняпра і адкрыла па іх моцны агонь з мушкетаў. Казакі апынуліся ў бездапаможным становішчы. Мушкетэры вымусілі праціўніка адмовіцца ад далейшых работаў. Казакі пакідалі інструмэнт і пасьпешліва ўцяклі, хаваючыся за дрэвамі блізкага лесу. Пасьля гэтага інцыдэнта князь Януш Радзівіл, «пачаўшы ад батарэі, увесь бераг аб'ехаўшы, вярнуўся ў лягер, і рэшта ночы спайна прайшла»³⁰⁶.

Раніцай 26 ліпеня ў лягер князя вярнуліся з разьезду паручнік Паўша і ротмістар Белабжэскі. Яны прынеслі першыя правэраныя звесткі, што нейкая частка казацкіх войскаў пераправілася ўжо цераз Прыпяць. Схопленыя разьездам двое «паказаных» сялян добраахвотна прызналіся, што ў Бабічах знаходзяцца казацкія палкі: Кіеўскі і Чарнобыльскі, але ня ведалі ні прозьвішчаў камандзіраў, ні колькасьці казакоў; а пад Лоевам «у табары» стаяў палкоўнік Падабайла, сілы якога нібыта складалі 4000 чалавек. Палонныя пацьвердзілі, што па ўсім навакольні дасланыя казацкія ганцы па двое і па трое падбухторваюць мясцовых сялян далучацца да казацкага войска.

Празь нейкі час зьявіўся пасланец з Рэчыцы, інфармуючы, што казакі «зь вялікай сілай» ідуць на іх. Князь яшчэ папаўдні гэтага ж дня паслаў Адама Паўловіча на чале прыкладна 860 чалавек (4 казацкія харугвы: Януша Радзівіла, Баршчэўскага, Раманоўскага і Даўгялы — 500 шабляў, 1 харугву рэйтараў з полка Тызэнгаўза — 120 рапіраў, 2 харугвы драгунаў: Эльсьніца і Раецкага — 240 жаўнераў), каб ён як мага хутчэй падмацаваў крэпасць, якой пагражалі паўстанцы. Акрамя таго, Паўловіч атрымаў ад князя ўнівэрсал для некалькіх павятовых харугваў, якія толькі што прыйшлі ў Рэчыцу, каб станавіліся пад яго каманду.

Выправіўшы разьезд Паўловіча, палявы гетман літоўскі паехаў у поле, каб знайсьці зручнейшае месца для абарончага табару. Вярнуўся ён да намётаў увечары.

27 ліпеня Януш Радзівіл склікаў ваенную раду. На ёй вырашылі, як і прапаноўваў князь, разьбіць «для большай бясьпекі войска» абарончы лягер. Месца для яго вызначыў сам гетман. Януш Радзівіл сам распрацаваў плян умацаваньня лягеру, а выканаць яго даручыў ротмістру польскай пяхоты Пятру Падлецкаму. Лягер стаў на невялікім узвышшы на захад ад спаленага мястэчка Лоеў, на рацэ Лоеўцы (пазначана літарай **Q**), якая ўпадае ў Дняпро. Амаль увесь дзень гетман асабіста кантраляваў працу па ўзьяздзеньні лягеру.

Некалькі атрадаў свабоднай чэлядзі паслалі па правіант. Надвячоркам яны вярнулася, ня столькі разьбітыя, колькі спалоханыя казакамі. Зьбіраючы фураж, больш за дзесяць чаляднікаў легкадумна адышлі ад асноўнай групы і пасунуліся аж пад сам Брагін.

Адкуль казакі ў Брагіне, paucitatem [нешматлікасьць] іх заўважыўшы, пагналіся за імі і аж да пераправы гналі, некаторых на полі паклалі, іншых у

³⁰⁶ Ibidem. К. 89.

*Брагінцы-рацэ патанілі. Аднак тыя, што за пераправай былі, цэлыя ўцяклі*³⁰⁷.

Тыя, хто ўратаваўся, казалі, што сярод казакоў былі чарамісы, якія калісьці служылі ў войску князя Вішнявецкага і сваім воклічам «гала! гала!» нагналі на чэлядзь найбольш страху.

Увечары трубачы далі сыгнал, каб у наступны дзень на сьвітаньні харугвы разабралі ўсе буданы і рушылі вазамі ва ўстаноўленым парадку да новага лягеру.

* * *

Камандзір рэчыцкай залогі ротмістар Шварцгоф (ці Фаленцкі, калі гэта ён фактычна ачольваў залогу ў горадзе) ужо 25 ліпеня даведаўся ад ацалелых жаўнераў з харугвы Лажэцкага пра зьяўленьне значных казацкіх аддзелаў на паўночным беразе Прыпяці. Аднаго жаўнера з гэтай харугвы адразу паслалі ў Лоеў папярэдзіць князя Радзівіла, што казакі «вялікаю сілай ідуць проста на Рэчыцу»³⁰⁸. Даслалі таксама разьезды, каб больш даведацца пра непрыяцеля. Схопленыя сяляне і шпегі схлусілі, што харугву Лажэцкага разьбіла банда двух братоў Каштырэнкаў, які спусташалі ваколіцы, а ў гэтых мясцінах няма «ніякай вайскавай сілы». Аднак літоўскія ротмістры ня верылі гэтым звесткам, бо ў ноч з 25 на 26 ліпеня 1649 г. у Рэчыцу «прыбег» жаўнер па прозьвішчы Дунай, пісар у пешай харугве Яна Юшкевіча. На прыстаўстве³⁰⁹ на вёсцы Бабічы ён бачыў, як перапраўляўся «вялікі полк і казацкіх харугваў шмат», і сам ледзьве ацалеў. Фаленцкі, чакаючы атакі непрыяцеля, згодна з загадам Радзівіла, «пры зьяўленьні варожых харугваў спаліў усе прадмесьці» і пачаў рыхтавацца адбіць штурм. Да гэтага часу залогу Рэчыцы падтрымлівалі харугвы паспалітага рушаньня, што прыйшлі ў горад. Апроч таго, літоўскія камандзіры мабілізавалі на абарону «свабодную чэлядзь»³¹⁰.

Калі пускалі з дымам чарговыя дамы на прадмесьці, у некаторых нечакана выбухнулі набоі для самапалаў, а таксама набітая зброя, нават невялікія бочкі з порахам. Выявілася, што ў некалькіх будынках мяшчане, якія былі ў змове з казакамі, схавалі запасы пораху і агнястрэльнай зброі. Фаленцкі адразу загадаў арыштаваць гаспадароў гэтых дамоў. Падчас ператрусу пад падлогаю знайшлі дзьве гарматкі.

Усю ноч з 26 на 27 ліпеня рэчыцкая залога чакала штурму. Але ён не пачаўся і наступнай раніцай. Замест казацкіх аддзелаў ліцьвіны ўбачылі пад брамамі гораду літоўскія харугвы Адама Паўловіча, які «як найхутчэй сьпяшаўся» на дапа-

³⁰⁷ Ibidem. К. 91.

³⁰⁸ Kotłubaj, E. *Życie Janusza Radziwiłła*. S. 142—143.

³⁰⁹ Прыстаўства: «вёскі, населеныя пункты, аддадзеныя ў распараджэньне прыставу для раскватраваньня войска». *Słownik języka polskiego*. T. V. S. 635.

³¹⁰ Maskiewicz, B. *Pamiętniki*. S. 268.

могу³¹¹. Паўловіч прывёз у Рэчыцу дзьве бочкі пораху. Па-ранейшаму чакаючы атакі, літоўскія камандзіры вывелі большасць сваіх сілаў у поле і паставілі іх у «справе», г. зн. у баявым парадку. Аднак непрыяцель не зьявіўся.

На Бабічы, адкуль чакаўся наступ непрыяцеля, літоўскія ротмістры паслалі ў выведку больш за дзесяць вершнікаў на быстрых конях. На загад князя Фаленцкі таксама выслаў у Холмеч усіх габрэяў у суправаджэньні дваццаці пехацінцаў.

Уначы вярнуўся разьезд. Літоўскія кавалерысты дайшлі аж да Бабічаў і прывезлі з сабой селяніна, у якога на кватэры спыніўся Дунай. Селянін не пацьвердзіў словаў пісара харугвы Юшкевіча — ён сьцьвярджаў, што там было толькі 30 казакоў з банды Каштырэнкаў. На ваеннай нарадзе ў Рэчыцы ротмістры палічылі, што калі вораг не зьявіўся і сьлядоў яго прысутнасьці няма, значыць пагроза была ўяўнай. Аднак, каб упэўніцца, вырашылі даслаць разьезд з трох харугваў на чале зь Есманам «аж пад Вялікі Бор», дзе разьбілі харугву Лажэцкага. Харугвы настолькі паменшалі лікам, што ў гэтых трох ротах заставалася толькі 150 жаўнераў. Амаль палова людзей хварэла³¹².

* * *

28 ліпеня ў лягеры пад Лоевам «роўна з днём» жаўнеры пакінулі буданы і рушылі на вазох. Палявы гетман літоўскі бачыў, што лягер згортваецца марудна (некаторых жаўнераў немагчыма было пабудзіць) і загароджвае дарогу вазам. Раззлаваўшыся, ён загадаў

пяхоце сваёй, каб буданы ўсе параскідала. Тады, як раскідалі буданы гусарскай харугвы ягамосьці пана смаленскага ваяводы [Юр'я Караля Глябовіча. — В. Б.], коньнік адзін, пан Парэмбскі, на пяхоту кінуўся і аднаго чалядніка цяжка ў лоб параніў.

Гэта адбылося на вачах князя. Коньніка ўзялі «пад варту», за гэты ўчынак Радзівіл асудзіў яго на сьмерць, хоць

уся вайсковая старшыня, якая на гэтай справе пры князю ягамосьцю сядзелі, in meliorem partem inclinabat [схіляла яго да мякчэйшага прысуду] і да міласэрнасьці князя ягамосьці тут апэлявалі.

Гетман саступіў толькі наступнага дня, калі Парэмбскага меліся весці на пакараньне і калі за асуджанага прасіла ўсё войска.

У гэты час у літоўскі лягер прыехаў Паўпента, пасланы з-пад Белага Камянца 26 чэрвеня зь лістом ад рускага ваяводы Ярэмія Вішнявецкага пра тое, што адбываецца ў войску Кароны. Князь Ярэмі прасіў літоўскага гетмана, каб той павёў сваё войска за Дняпро і ратаваў «уладаньні» Вішнявецкага.

³¹¹ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 300.

³¹² Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 93—95, 105.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Па абедзе князь аб'яджаў лягер і зноў наглядаў за ўзвядзеньнем валу. Для абароны чатырох брамаў ён загадаў высунуць наперад вазы і ўкамплектаваць іх пяхотай і драгунамі.

29 ліпеня Януш Радзівіл паслаў у Рэчыцу загад, каб брацлаўскі падкаморы Стэфан Чацьвяртынскі («з тае прычыны, што звесткі пра наступ непрыяцеля на Рэчыцу былі пустыя») прывёў як мага хутчэй у лягер пад Лоевам усе харугвы, якія нядаўна прыйшлі ў Рэчыцу, у тым ліку роты ваяводзіца парнаўскага Яна Дэнгофа і Лавянецкага. Падкаморы мусіў прывесці таксама арыштаваных рэчыцкіх мяшчанаў, якія патаемна захоўвалі для паўстанцаў «порах і рыштунак». Знойдзеныя гарматкі заставаліся ў распараджэнні ротмістра Фаленцкага.

Фаленцкаму трэба было берагчы порах, а калі б у Рэчыцу з'явіліся купцы, намеснік камэнданта гораду мусіў як мага хутчэй даслаць іх зь неабходным суправаджэннем у лягер Радзівіла.

Палявы гетман літоўскі ўжо не сумняваўся, што непрыяцель пераправіўся цераз Прыпяць, і меркаваў, што той «у Брагіне прасыхае або недзе пад Брагінам засеў». Таму князь даслаў у дзор паручніка Самуля Камароўскага

з паловай харугвы [гусарскай], а таксама з паловай князя канюшага [Багуслава Радзівіла]³¹³ і пана стражніка [Рыгора Мірскага] цэлюю і некалькі казацкіх і драгунскіх харугваў, свабодную чэлядзь чатыры атрады,

разам, напэўна, каля 1000 чалавек. Камароўскі выправіўся «ўзяць языка», а калі б палічыў сілы ворага ня надта шматлікімі, мусіў «паспрабаваць зь непрыяцелем шчасця» [г. зн. даць яму бой. — **В. Б.**].

Да пасланага раней Адама Паўловіча накіравалі пасланцоў, каб ён, раз ужо не заспеў непрыяцеля пад Рэчыцай, рушыў праз Загалье пад Брагін, г. зн. зайшоў у тыл паўстанцкіх аддзелаў. Радзівіл спадзяваўся, што такім чынам Камароўскі, які атакуе казакоў пад Брагінам, уцягне іх у бой і адкіне на харугвы Паўловіча, якія падыходзілі з поўдня.

*А калі б Пан Бог учыніў так, каб вы з абодвух бакоў пад Брагін (...) падступілі, а непрыяцель быў там, тады [ён] Божы і наш. А калі б ваша мосьць [г. зн. Паўловіч. — **В. Б.**] ужо з-пад Загалья вяртаўся да Рэчыцы, тады скіруйся назад і на Брагін, злучыўшыся з п. паручнікам [Камароўскім. — **В. Б.**] вяртайся ў лягер, — пісаў Януш Радзівіл Паўловічу³¹⁴.*

«(...) Таму сваё войска з асыярожнасці разьдзяліў на тры часткі: адправіўшы нядаўна на выведку частку з Паўловічам, а частку з Камароўскім»³¹⁵.

³¹³ Гусарскай харугвай князя Багуслава Радзівіла камандаваў Мацей Міхал Францкевіч-Радзымінскі, наваградзкі харужы.

³¹⁴ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 299; Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 97.

³¹⁵ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy... S. 93.

Крыгчэўскі пад Рэчыцай

Між тым Крыгчэўскі запыніў сваю армію «ў мілі» [каля 10 км. — В. Б.] ад Рэчыцы і накіраваўся самастойна агледзець мясцовасьць пад горадам. Ён адразу пераканаўся, што бяз моцнай артылерыі і шматлікай пяхоты штурмаваць такую ўмацаваную крэпасць, дзе, казалі мясцовыя сяляне, стаіць моцная залога лікам прыблізна 1000 жаўнераў, бессэнсоўна. Тыя самыя сяляне паведамлілі, што зь літоўскага лягеру пад Лоевам «з часткай людзей паслалі [Паўловіча. — В. Б.] на дапамогу Рэчыцы, а другі магутны атрад [Камароўскага. — В. Б.] выправілі за імі». Таму наказны гетман вырашыў не пачынаць бітвы за менш значную Рэчыцу, якая невядома чым скончылася б, а выкарыстаць часовае аслабленьне сілаў Радзівіла («па выхадзе столькіх людзей» на разьезды) і ўдарыць па ягоным лягеру пад Лоевам з поўначы, адкуль гетман не чакаў. Вярнуўшыся з разьведкі, Крыгчэўскі загадаў згарнуць лягер і хутка пайшоў уніз па Дняпры.

Казакі займаюць Холмеч

Крыгчэўскі, які зьнік з цэлай арміяй і абозам у палескай пушчы, пасьпяхова абмінуў разьезд Паўловіча і рушыў на поўдзень. За Далонкамі (?) ён выправіў моцны атрад пад Холмеч. Там князь Радзівіл, ідучы пад Лоеў, пакінуў лязарэт, а ў ім — хворых і параненых. У залозе засталася харугва коньніцы лікам прыблізна 100 чалавек на чале з ротмістрам Сакалоўскім³¹⁶ — «служкам троекага ваяводы» [Мікалая Абрамовіча]. Тамтэйшыя мяшчане, як і ў многіх іншых гарадах памежжа, спрыялі паўстанцам і «ахвотна непрыяцеля [ліцьвінаў? — Рэд.] выглядалі». Пры пасярэдніцтве мясцовага праваслаўнага бацюшкі казацкія камандзіры паразумеліся зь мяшчанамі, і тыя пад выглядам выгану быдла на пашу адкрылі браму. 29 лістапада на дамоўлены знак (удары ў царкоўныя званы) адзін з казацкіх палкоў вылецеў зь лесу і нечакана ўварваўся ў горад. Харугву Сакалоўскага пасеклі — загінуў яе камандзір і 40 вершнікаў. «Холмеч, што на роўнай адлегласьці ад Рэчыцы і нашага лягеру, — пісаў палявы літоўскі гетман, — хітрыкамі або хутчэй здрадай мяшчанаў заняты». Авалодаўшы горадам, казакі пазабівалі параненых і хворых літоўскіх жаўнераў (у асноўным пехацінцаў), што знаходзіліся ў лязарэце. Толькі аднаму вершніку і некалькім шарагоўцам з харугвы Сакалоўскага ўдалося зьбегчы. Крыгчэўскі ў горадзе «правіянту і пораху шмат узяў; а натхніўшыся гэтым посьпехам, на наш лягер замахвацца пачаў»³¹⁷. Аднак наказ-

³¹⁶ Верагодна, гэта той Сакалоўскі, пра якога Валяр’ян Трэпка [Walerian Trepka] піша ў «*Liber Chamorum*»: «сялянскі сын. Будучы на аўстрыйскай [службе], прывучыўся па-нідэрляндзку кіраваць пяхотай. Так п. [Крыштап] Радзівіл, гетман літоўскі, узяў яго на службу. На Жамойці ў мястэчку Юнішкі ажаніўся са шляхцянкай Даўгердаўнай circa [каля] 1632». Wrocław, 1995. S. 376.

³¹⁷ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 300—301, 358; Theatrum Europaeum. S. 815; Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. S. 368.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

ны гетман, узяўшы Холмеч, зрабіў памылку — раскрыў, дзе знаходзяцца ягоныя сілы.

Ацалелыя шарагоўцы прабіраліся па лясах і хмызах у бок Лоева, а Буткевіч, вершнік з харугвы Сакалоўскага, паспяхова ўцёк у Рэчыцу. Калі пачалося паўстаньне Хмяльніцкага, Буткевіч пэўны час (9 месяцаў) быў казацкім сотнікам у Брагіне, але потым «з цноты» пакінуў паўстанцаў і падаўся ў полк Валовіча ў Загальле. Добры жаўнер, ён ахвотна браў удзел у разьездах, што выпраўляліся супраць бунтаўнікоў³¹⁸.

Непакой у літоўскім лягеры

30 ліпеня а «восьмай на дзень» гадзіне ў лягер літоўскага гетмана зьявілася некалькі «недабіткаў» — шарагоўцаў, якім удалося ўцячы з Холмеча. Яны і паведамілі Радзівілу, што горад занялі казакі. Вестка пра захоп Холмеча ўстурбавала літоўскі лягер. Януш Радзівіл шукаў ворага на поўдні пад Брагінам, а казакі зьявіліся ў тыле літоўскіх войскаў, на поўнач ад Рэчыцы. Князь, чакаючы атакі непрыяцеля з поўначы, адразу накіраваў пасланцоў з казацкіх харугваў — некалькі смелых літоўскіх татарцаў на спрытных конях — да Паўловіча і Камароўскага з загадам як мага хутчэй вяртацца пад Лоеў са сваімі разьездамі. Як выявілася пазьней, гэты загад самым непасрэдным чынам перадвызначыў хаду бітвы пад Лоевам. Радзівіл даслаў у разьезд пад Холмеч ротмістра Смольскага і адразу за ім — уласную казацкую харугву на чале з паручнікам Лукашом Хадаркоўскім, якому «паволі за ёй [харугвай Смольскага. — В. Б.] ісьці загадаў». Літоўскія харугвы прыйшлі пад Холмеч, але было ўжо позна — у горадзе не было казацкіх войскаў. Тым часам занепакоены князь даслаў за сваім паручнікам казака на быстрым кані з загадам, каб Хадаркоўскі «ва ўсім асьцярожна дзейнічаў».

Позна ўвечары харугвы Смольскага і Хадаркоўскага вярнуліся ў лягер з адзіным палонным, які ўдзельнічаў у нападзе на Холмеч. Гэты чалавек, хоць і «быў ня надта абазнаным», пацьвердзіў, што ў горадзе стаяў казацкі полк колькасьцю некалькі тысячаў чалавек на чале з палкоўнікам Крычэўскім. Уласна тады ліцьвіны першы раз пачулі прозьвішча наказнога гетмана, зь якім ім давядзецца сутыкнуцца. Палонны таксама казаў, што Крычэўскі мае намер напасьці на лягер Радзівіла. У літоўскім лягеры ўзьнікла замяшаньне. Вось што піша тагачасны летапісец Твардоўскі:

*(...) Тады прыйшлі жудасныя весткі, што Крычэўскі,
Ведучы 40 тысяч, падцягваецца супраць яго [Радзівіла] пад Рэчыцу
Патаемна, каб нечакана атакаваць гетмана.
Аднак ён [Радзівіл], калі даведаўся ад палоннага,
Быў ужо ня менш гатовы [да бою з Крычэўскім]³¹⁹.*

³¹⁸ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 106.

³¹⁹ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary.... S. 93.

Палявы гетман літоўскі загадаў, каб войска ўсю ноч было ў баявой гатоўнасьці, а кавалерыя асядлала коней. Сьпехам дасыпалі лягерныя валы, закацілі гарматы і разьмясьцілі на пазыцыях харугвы пяхоты і драгунаў — фронтам на поўнач. Да раніцы 31 ліпеня лоеўскі лягер атачылі чатырма шэрагамі вазоў, зьвязаных ланцугамі³²⁰. Ліцьвіны сьцягнулі ўсе гарматы з пазыцыяў на Дняпры і завезьлі іх у лягер.

Палявы гетман літоўскі і ягоны штаб хоць і даслалі на ўсе бакі шматлікія разьезды, аднак мелі толькі ўрыўкавыя зьвесткі пра непрыяцеля, і тыя аказаліся запозьненымі і недакладнымі, а часам проста непраўдзівымі. Нічога ня ведаючы і пра намеры палкоўніка Падабайлы, які знаходзіўся на другім баку Дняпра, Радзівіл вырашыў пайсьці на хітрасьць («загадаў ужыць штуку»). Ён загадаў паслаць пад вартай на паўтары мілі ўніз па рацэ схопленнага раней Януша Рымашэўскага. Той мусіў зрабіць выгляд, што ўцёк зь літоўскага лягеру, і завабіць казакоў на гэты бераг Дняпра. Калі б яны прыплылі па яго на чоўне, іх бы схапілі жаўнеры Юшкевіча і капітана Больта. «Што *successerat* [і адбылося], але потым, папярэджаны адным чаляднікам, гэты здраднік вырваўся»³²¹.

Крычэўскі абыходзіць пазыцыі праціўніка

Аднак і на гэты раз Крычэўскі засьпеў ліцьвінаў зьнянацку — зрабіўшы вельмі імклівы пераход, ён зьявіўся там, адкуль яго не чакалі. Невядомы нямецкі афіцэр на літоўскай службе так характарызуе дзеянні кіеўскага палкоўніка: «Хуткасьць Крычэўскага, знакамітага вайскаводцы, у выкананьні атрыманых даручэньняў нястомнага, стала прычынай таго, што не хапіла часу, каб выканаць плян князя Радзівіла»³²². Наказны гетман не пайшоў наўпрост уздоўж Дняпра на Лоеў. Замест гэтага ён паскораным маршам абышоў літоўскі лягер і, пасьпяхова абмінуўшы непрыяцельскія дзоры, яшчэ ў той самы дзень, 29 ліпеня 1649 г. (або ўначы 30 ліпеня), незаўважна стаў у лесе за дзьве мілі, г. зн. за 15 км ад Лоева (паводле «Theatrum Europaeum»; за 8000 сажняў паводле «Commentarius»). Аднак спыніўся ён не на поўнач ад літоўскіх пазыцый, як меркаваў Радзівіл, а з поўдня, з боку Брагіна.

У гэтым яму ўсімі сіламі дапамагалі сяляне, стараньнем якіх ён пазьбег разьездаў Камароўскага і Паўловіча ў глыбокім маўчаньні (...) і меў час даць жаўнерам адпачынак перад бітвай»³²³,

бо разумеў, што далейшы тэмп дзеяньняў будзе залежаць ад чалавечых сілаў і конскіх цягліцаў. Казацкая армія прайшла каля 600 вёрстаў (каля 650 км) і пась-

³²⁰ Переяславський О. Лоїв. С. 52.

³²¹ Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. K. 99.

³²² Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 29.

³²³ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom..

ля шматдзённага фарсіраванага маршу па цяжкіх дарогах зьнясілілася: людзі былі стомленыя, а верхавыя коні выбіліся зь сілаў. Як магло стацца, што больш за дзесяць тысячаў чалавек і столькі ж коней прайшлі не заўважаныя ліцьвінамі? Як гэта ні дзіўна, падобныя выпадкі ў вайсковай гісторыі здараліся як раней, гэтак і пазьней (напр., пад Танэнбэргам у 1914 г.). Войска Крычэўскага дзейнічала на маланаселенай, лясістай і балоцістай тэрыторыі. Абалона Прыпяці была пакрытая вялізнымі балотамі, меншыя балоты, густа парослыя лясамі, стаялі ў рачных далінах на Дняпры. Балоцістыя рачныя абалоны, мноства ручаёў і рэчак пры адносна слабай сетцы дарог значна ўскладнялі вайсковыя апэрацыі. Тое самае можна сказаць і пра шматлікія лясы і пушчы, празь якія амаль не было дарог. Затое ўсё гэта дазваляла нават значным сілам пасьпяхова хавацца, а прыхільнае да казакоў насельніцтва ахвотна дапамагала войску, хто чым мог. Апроч таго, казакам папросту спрыяла ўдача, чаго ня скажаш пра літоўскія разьезды. А можа, літоўскія атрады дзейнічалі занадта асьцярожна і рухаліся толькі галоўнымі трактамі?

Уначы Крычэўскі асабіста накіраваўся з аддзелам у сто чалавек агледзець пазыцыі непрыяцеля: «сам разам з сотняй выбраных коней паскакаў распазнаць *situm* [месцазнаходжаньне] нашага [літоўскага. — В. Б.] лягеру і толькі на досьвітку вярнуўся ў свой табар»³²⁴. Праведзеная выведка выявіла слабы бок пляну Крычэўскага. Высьветлілася, што атакаваць лягер Радзівіла магчыма толькі пасьля фарсіраваньня малой, але непраходнай балоцістай рэчкі Лоеўкі, якая разьдзяляла лягеры праціўнікаў. Адзіная дарога вяла праз вузкую грэблю са спаленым млынам, якой сьпярга трэба было авалодаць. Аднак Крычэўскі не адмовіўся ад сваёй задумы. Ён даслаў да Падабайлы на другі бераг Дняпра ганцоў з загадам выступіць супраць Радзівіла, як толькі пачнецца бітва. Такім чынам Падабайла мусіў адцягнуць на сябе частку літоўскіх сілаў. Аднак выканаць даручэньне Крычэўскага «задняпроўскаму» палкоўніку было нялёгка — каб уступіць у бой зь ліцьвінамі, ён мусіў спачатку пераправіцца цераз Дняпро³²⁵.

На скліканай у казацкім лягеры ваеннай радзе некаторыя камандзіры выказалі сумневы, ці варта пачынаць бітву з выдатна ўзброеным і загартаваным у баях літоўскім войскам. Казацкая армія складалася галоўным чынам зь лёгка ўзброенай коньніцы, за ёю ішоў невялікі табар і каля 1000 пехацінцаў. Казацкая коньніца была хутчэй драгунскай: конь служыў зь большага для пераходаў, а не для бою. Казакі з большай ахвотай ваявалі пешкі. Як піша Вільгельм Баплян: «[Казакі] у сядле не паказваюць нічога надзвычайнага (...) калі б яны і на кані былі такія ж мужныя, як пешкі, мяркую, што былі б непераможныя». Як ужо згадвалася, у казакоў былі вельмі блягія коні, цяпер яшчэ да таго ж і здарожаныя. Напэўна, падчас пераходу казакі зьведалі значныя страты, асабліва ў ко-

³²⁴ Confessata Nieumierickiego. S. 356.

³²⁵ Ibidem. S. 357.

нях. Магчыма, іх папаўнялі канфіскаванымі сялянскімі коньмі, але гэта падрывала і так нізкую баяздольнасць коннай арміі Крычэўскага. Казакі праславіліся ўменьнем трываць усялякія нягоды: «Ад прыроды яны маюць цудоўнае здароўе (...), — піша Баплян, — няшмат хто зь іх памірае ад хваробаў, хіба што ў вельмі глыбокай старасьці. Большасць падае на полі славы, гіне на вайне»³²⁶. Але, напэўна, і сярод іх многія захварэлі ў дарозе, атрымалі раны, якія не дазвалялі рушыць далей, і г. д. Таму цяпер старшыня казацкага войска баялася, што без падтрымкі выдатнай казацкай пяхоты і артылерыі яны, хутчэй за ўсё, ня здолеець узяць добра ўмацаваны лагер, тым больш што ліцвіны мелі артылерыю. Палкоўнікі і сотнікі пачалі ўмаўляць Крычэўскага пачакаць абяцаных Хмяльніцкім падмацаваньняў — татараў і 3000 казакоў. Аднак Крычэўскаму ўдалося разьвеяць сумневы вайскаводцаў — «спакусіў іх абяцаньнем пэўнай перамогі». Да таго ж ён разьлічваў на эфэкт нечаканасьці і на хуткасьць атакі сваіх казакоў. «У хуткасьці, — казаў наказны гетман сваім палкоўнікам, — адзіная надзея нашага посьпеху, і тут адвага наша ніколі зашкодзіць ня зможа». Крычэўскі нібыта сьцьвярджаў, што, калі б запланаваная атака не ўдалася, заўсёды можна будзе шукаць надзейнага прыкрыцьця ў блізкіх лясох і на балотах, «а тады пабавімся з ворагам, які прывык ваяваць толькі ў адкрытым полі», і ліцвіны ня змогуць дасягнуць поўнага посьпеху. І ўсё ж Крычэўскі ня конча пераканаў старшыню: яны згадзіліся на нечаканую атаку непрыяцеля пры ўмове, што тая будзе праводзіцца пад покрывам цемры. Крычэўскі нібыта згадзіўся з гэтым³²⁷. Урэшце камандзіры вырашылі атакаваць ліцвінаў у ноч з 30 на 31 ліпеня 1649 г., найлепей пад раніцу, калі сон зазвычай самы глыбокі. А пакуль што казакі маглі адпачыць, каб добра падрыхтавацца да будучай бітвы. Расьсядлалі коней. Трэба было паправіць зброю, падрыхтаваць зброю да бою, паспаць і падсілкавацца гарачым. Казакі маглі паклапаціцца пра сваіх верхавых коней, перавязаць ім дробныя раны, падкаваць тых, што згубілі падковы. У бок літоўскіх пазыцыяў даслалі невялікія дазоры, якія мусілі дзейнічаць як мага асьцярожней, каб ня выдаць месца стаянкі арміі Крычэўскага.

Напэўна, апоўначы 31 ліпеня 1649 г. казацкая армія Крычэўскага пачала рыхтавацца да бою. Раніцай 31 ліпеня казакі злавілі некалькіх літоўскіх шарагоўцаў, якія выехалі зь лягеру па фураж. Палонныя пацьвердзілі, што два вялікія літоўскія разьезды, Паўловіча і Камароўскага, якія разам налічваюць 2000 чалавек, яшчэ не вярнуліся ў лягер Радзівіла. У дадатак казакі даведаліся, што ўмацаваньні вакол літоўскага лягеру яшчэ неданасыпаняны, а частку пяхоты на чале з Атэнгаўзэнам палявы гетман літоўскі пакінуў на левым беразе Дняпра, «а яшчэ сказалі ад страху, што войска [літоўскае. — В. Б.] не гатовае». Князь Януш Радзівіл меў у той момант каля 3000 жаўнераў. Міхал Крычэўскі болей не

³²⁶ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. S. 110.

³²⁷ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 303.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

вагаўся і «адразу загадаў сядць на коней коннаму ўдарнаму атраду (камуніку)», каб адразу, не спыняючыся, атакаваць літоўскія пазыцыі і ня даць ліцьвінам часу падрыхтавацца. Казацкая пяхота з табарам мелася як мага хутчэй рушыць за коньніцай³²⁸.

Наказны гетман ведаў, што «кожная хвіліна дарагая» і, калі адкласьці атаку да прыцемку, гэта скасуе ягоныя пляны: вернуцца з разьезду харугвы Камароўскага і Паўловіча, літоўскі лягер умацуюць валам і, што яшчэ горш, Радзівіл заўважыць пазыцыі казакоў. «Крыгэўскі ўзяў, — пісаў Ліпінскі, — толькі адныя гатовыя да бою лёгкія палкі коньніцы і рысцом рушыў на літоўскі лягер»³²⁹. Калі зыходзіць са звестак, прыведзеных Ежым Тэадорчыкам, то немагчыма, каб усю адлегласьць ад казацкага лягеру да Лоева, г. зн. дзьве мілі (каля 15—17 км), казакі прайшлі рысцом. Конь пад узброеным вершнікам пры фарсіраваных маршах можа прайсьці рысцом ня больш за 1000—1500 мэтраў, а потым павінен ехаць ступою ня менш як 500 мэтраў. Тады, калі конь адпачне, можна зноў ісьці рысцом³³⁰.

³²⁸ Ibidem. S. 356.

³²⁹ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 304.

³³⁰ Teodorczyk, J. Bitwa pod Gniwem (22.IX — 29.IX — 1.X.1626) // SMHW. T. XII. Cz. 2.

Кап'ёўшчык

Разьдзел X

Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г.

Атака казацкай коньніцы на грэблю

Як можна меркаваць з гравюры ў «Theatrum Europaеum», казацкая армія ішла на поўнач да Лоева лясной прасекай, расьцягнуўшыся ў доўгую калёну. Толькі каля ракі Лоеўкі лес радзее, зьяўляюцца нават цалкам адкрытыя месцы. Аднак і тут, з усходу на самым Дняпры, як і з захаду каля лягеру, лес даходзіў амаль да самай Лоеўкі. Да таго ж у тое дажджлівае лета, асабліва пасля нядаўняй ліпеньскай залевы ўся зямля, безумоўна, была размоклая, што ўскладняла дзеянні коньніцы³³¹.

Рэчка Лоеўка, правы прыток Дняпра, мела надзвычай балоцістыя берагі. Тут перад упадзеньнем у Дняпро яна ўтварала шырокую пойму. Гэтак жа шырока яна разьлівалася і непадалёк ад грэблі, па якой праходзіла практычна адзіная пераправа цераз гэтую рэчку. (Здаецца, аднак, што Лоеўка не ўяўляла зь сябе настолькі неадольнай перашкоды, каб яе нельга было фарсіраваць у іншых месцах.) А перад самой пераправай месцамі расьлі купы дрэваў.

На сьвітаныні 31 ліпеня 1649 г. князь Януш Радзівіл разам зь літоўскім стражнікам Рыгорам Мірскім і абэрштэрам Рэйнгальдам Тызэнгаўзам выехаў аглядаць працу па ўмацаваньні лягеру. Літоўскі гетман загадаў «лягер фартыфікаваць як найлепей (...) узьвесьці загадаў і валы, якія мусілі ісьці каля лягеру, і сам для дагляду за гэтай працай выехаў»³³². На той час літоўскі лягер атачылі чатырма шэрагамі вазоў, зьвязаных ланцугамі. У гэты момант да князя прыляцеў

*коньнік з харугвы пана Барчыкоўскага [Барцікоўскага] (...) які езьдзіў па жыта са свабоднай чэлядзьдзю, і сказаў, што на ўласныя вочы бачыў за паўтары мілі непрыяцеля, які наступае вялікімі сіламі*³³³.

Хутка літоўскія камандзіры заўважылі таксама чэлядзь, пасланую па фураж, якая спалохана ўцякала «з поля», а таксама некалькі дзясяткаў казакоў, якія

³³¹ Нават на карце 1952 г. бачна, што вакол Лоева — балоцістыя, гразкія мясціны, нягледзячы на правядзеньне мэлярацыйных работ.

³³² Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. T. XXI. S. 139.

³³³ Relacja zwycięstwa odniesionego nad Kozakami pod Łojowem przez X. Janusza Radziwiłła hetmana polnego W.X.L. 31 lipca 1649 roku // Kotłubaj, Edward. Życie Janusza Radziwiłła. S. 416 (далей цытуецца як: Relacja zwycięstwa pod Łojowem).

хапалі коней, што пасьвіліся перад лягерам.

Князь неадкладна выправіў літоўскага стражніка Рыгора Мірскага ў лягер, каб той усім харугвам кавалерыі «на каня сядаць загадаў (...) пасля чаго адразу харугвам зь лягеру выступаць наказваў». Сам Радзівіл, застаўшыся на перадпольлі, заняўся найважнейшай на той момант справай — умацаваньнем грэблі, галоўнай пераправы цераз раку Лоеўку³³⁴.

А дзевятай гадзіне зь лясоў маланкава вылецела казацкая коньніца лікам каля 10 000 чалавек.

Неспадзявана гэтая віхура такою процьмаю наступіла, што як вока бачыць магло, навакольныя палі былі запоўненыя ўзброеным людям, з такім імпэтам, што як толькі яны зьявілася, адразу люд безабаронны [чэлядзь] забівалі³³⁵.

Нешта падобнае піша Януш Радзівіл у лісьце да караля:

непрывяцель хутка выйшаў зь лясоў і поле перад лягерам ударным атрадам (камунікам) (...) накрыў; усё зь вялікім шумам і воклічамі, да якіх і зазвычай татарскія галасы «гала! гала!» дадаваліся³³⁶.

Казакі атакавалі, як звычайна, шырокімі лавамі, што дазволіла ім хутка адолець адлегласьць, якая аддзяляла іх ад літоўскіх пазыцый.

На правым крыле лавы Кіеўскага палка ўздоўж тракту з Брагіна хутка скіроўваліся да грэблі праз Лоеўку. На левым крыле атакавалі сотні з астатніх палкоў: Чарнобыльскага, Оўруцкага і Галоты [Брагінскага. — В. Б.]. Але, каб перашыхтавацца з расьцягнутаю маршаваю калёны ў баявую лінію, напэўна, патрабаваўся час. Аднак наўрад ці Крычэўскі стаў пыхтаваць усю сваю армію ў доўгую баявую лінію і кідаць яе ў атаку на лягер ліцьвінаў. Гэта ня мела б аніякага сэнсу, бо мэтай казакоў была толькі пераправа — грэбля каля спаленага млына. Верагодна, сотні разгортваліся ў лавы і паасобку ішлі ў атаку. Дадатковую складанасьць стваралі купы дрэваў — яны разрывалі лінію атакі казацкай коньніцы. В. Ліпінскі піша:

Ішлі сваім звычайем — адной, каб коньніца рухалася як найшпарчэй, шырокай лавай, якая пры пераходзе празь лес, што ўразаўся доўгай паласой у даліну ракі, месцамі разрывалася і здалёк здавалася беспарадкавай.

Аднак нават нашмат лепшыя коні польскай кавалерыі найхутчэйшым ходам, г. зн. наўгалоп, маглі праскакаць толькі 100 мэтраў — конь вельмі зьнясільваецца. У дадатак запарожцы, як ужо згадвалася, атакавалі па забалочаным лузе, на

³³⁴ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 368; Relacja zwycięstwa pod Łojowem. S. 417.

³³⁵ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

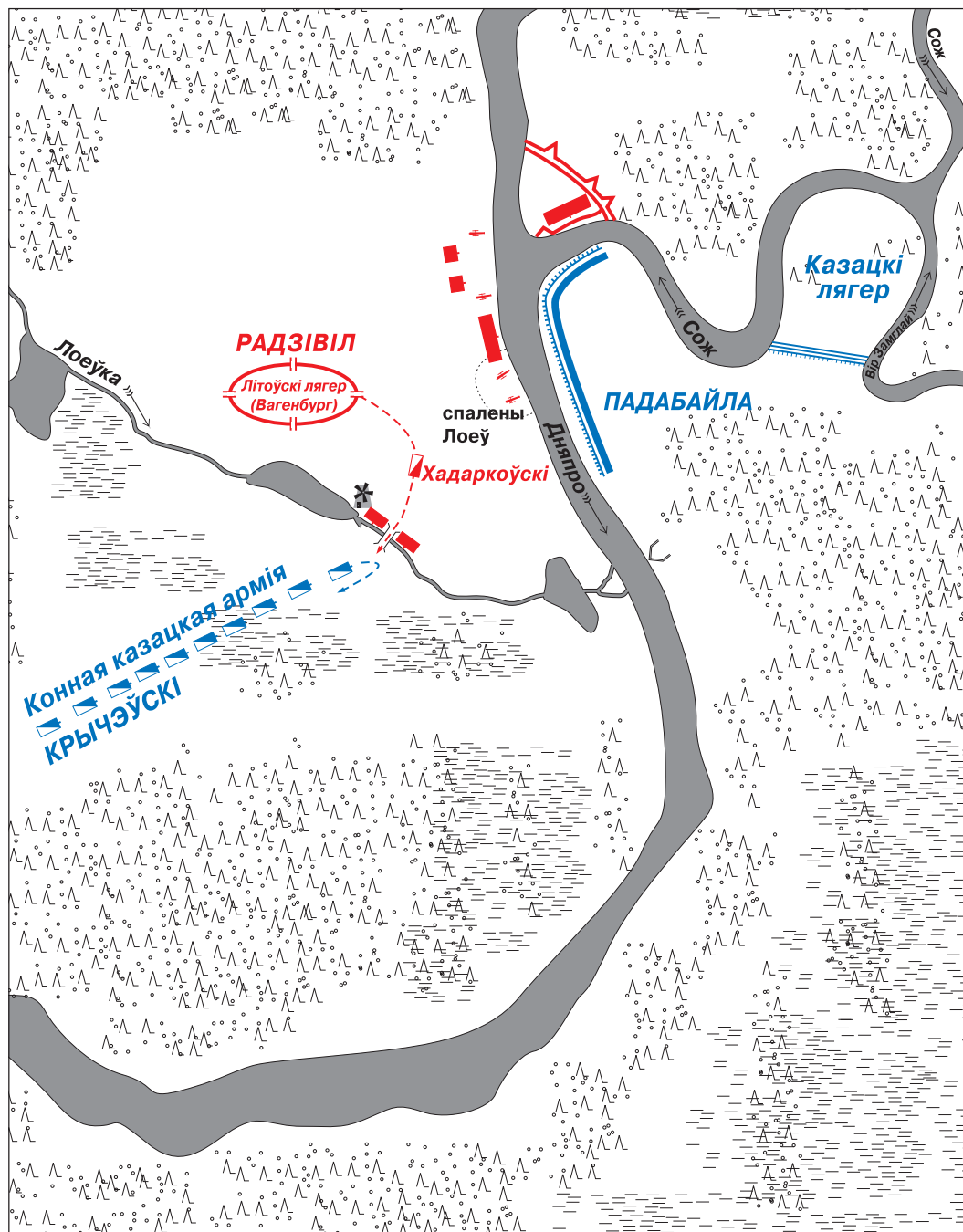
³³⁶ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 368.

якім цяжка пусьціць каня шпарчэй, ды і верхавыя коні хутчэй стамляюцца. Аднак, не зважаючы на цяжкасьці, лабавая частка Кіеўскага палка набліжалася да грэблі. Выезд на яе прыводзіў да таго, што фронт наступу быў вельмі вузкі. Вузкая грэбля цераз Лоеўку перашкаджала запароскай коньніцы атакаваць — яна не магла выкарыстаць сваёй колькаснай перавагі. Вузкі фронт наступу прымусіў казацкія лавы шыхтавацца глыбока — прыкладна ў дзесяць ці нават больш эшалёнаў. Пры гэтым большасьць соцень не магла наўпрост удзельнічаць у баі, а зьяўленьне чарговых аддзелаў астатніх казацкіх палкоў, напэўна, стварыла яшчэ большую сумятню.

Так ці іначай, але момант нечаканасьці зьнік, і палявы гетман літоўскі пасьпеў у апошнюю хвілю забясьпечыць абарону грэблі. Вайна ці бітва — гэта заўсёднае спазьненьне і мітусьня. Абараняць грэблю да падыходу галоўных сілаў з літоўскага лягеру меліся аддзелы з г. зв. «вугорскай брамы»: харугва вугорскай пяхоты на чале з капітанам Янам Юшкевічам і харугва польскай пяхоты на чале з Пятром Падлецкім — разам каля 400 пехацінцаў. Пяхота Радзівіла імгненна атачыла грэблю, а таксама пусты спалены млын побач з ёю — і казацкія шэрагі трапілі проста на літоўскія мушкеты. Роты Юшкевіча і Падлецкага накрылі казакоў сьмяротным агнём. Як звычайна, пехацінцы цэлілі перадусім у коней, але на зямлю падалі і вершнікі. Пяхота Радзівіла залпамі з агнястрэльнай зброі нанесла вялікія страты першым шэрагам казакоў, якія ішлі ў атаку. Тыя, хто ацалеў, спрабавалі адступіць, але ззаду на іх насядала рэшта Кіеўскага палка, павялічваючы сумятню. Атака казацкай коньніцы захлынулася, «вораг патрапіў у канфузію», але казакі здолелі, нягледзячы ні на што, адступіць. Тым часам дым ад мушкетаў засмужыў поле бітвы — трэба было пачакаць, пакуль ён падымецца над зямлёю. Абодва бакі скарысталіся з гэтага кароткага перапынку. Літоўская пяхота, напэўна, перазарадзіла свае мушкеты.

Між тым запарожцы, якія не адмовіліся ад намеру авалодаць грэбляй, перагрупавалі свае сілы. Некалькі соцень Кіеўскага палка хутка саскочылі з коней, і пакуль адны спрабавалі атакаваць пеша, каб выбіць літоўскую пяхоту з займаных пазыцыяў, іншыя, схапіўшы рыдлёўкі («некаторыя зь іх мелі рыдлёўкі пры сёдлах»), хацелі акапацца перад грэбляй. Відаць, акопы былі ня надта глыбокія, з г. зв. бруствэрам, разьлічаныя на стральца, які стаяў укленьчыўшы, бо толькі так можна было набіць доўгія казацкія стрэльбы. Пад прыкрыцьцём стральцоў у акопах запарожцы маглі пайсьці ў наступ на грэблю. Аднак літоўская пяхота, мабыць, пасьпела перазарадзіць мушкеты, рушыла ў контратаку і выбіла казакоў з перадполья³³⁷. Здаецца, што ў гэтай фазе бітвы казацкі вайскаводца зрабіў памылку, якой пазьней ня здолеў выправіць, — ён разьлічваў перадусім на элемент нечаканасьці і ня кінуў дастатковых сілаў, каб заняць пераправу. Магчыма, Крычэўскі не разьлічваў на гэтку хуткую рэакцыю ліцьвінаў. Прынамсі, лабавыя казацкія сотні, якія сваім наступам мусілі прадвызначыць перамогу, загразьлі

³³⁷ Theatrum Europaeum. S. 815.

11. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — I фаза

перад грэбляй. Пад мушкетным агнём праціўніка яны ня здолелі на адкрытай мясцовасьці па размоклай зямлі прасунуцца далей наперад.

Контратака літоўскай коньніцы

Зьмена тактыкі (атака сьпешанай казацкай коньніцы) няшмат чым дапамагла, бо ў той час зь літоўскага лягеру на дапамогу абаронцам грэблі падцягнулася прыдворная казацкая харугва князя Януша Радзівіла (каля 150 шабляў), якую вёў паручнік Лукаш Хадаркоўскі. Казацкая харугва Януша Радзівіла лічылася элітным аддзелам і ставілася вышэй, чым княжыя гусары, на полі бою³³⁸. Гэтая харугва толькі што вярнулася з разьезду — яе коньнікі і шарагоўцы не пасьпелі зьлезьці з коней. Цяпер князь Януш асабіста³³⁹ павёў сваіх гатовых да бою, хоць напэўна і здарожаных жаўнераў, у атаку. Гетман, падвёўшы адзел блізка да непрыяцеля, спыніўся, назіраючы за наступам. Княская рота на чале з Хадаркоўскім пайшла рысцом, а потым наўгалоп і з імпэтам наляцела на казакоў. Магчыма, яе падтрымала агнём з мушкетаў пяхота Юшкевіча і Падлецкага. Жаўнеры элітнай харугвы Януша Радзівіла апраўдалі сваю высокую рэпутацыю: яны зьмялі лабавыя казацкія шыхты, якія пешкі змагаліся за грэблю, адкінулі ад яе казакоў і нанеслі ўдар па харугвах Крычэўскага, якія стаялі ззаду і, напэўна, здрыгануліся ад імпэтнай і рашучай атакі панцырных казакоў Радзівіла. Казакі конна, стоячы на месцы, абстрэльвалі ліцьвінаў. Ліцьвіны, не зважаючы на агонь самапалаў, прабіліся ў шэрагі соцень другога эшалёну, і там Хадаркоўскі са сваімі жаўнерамі «пакрыўся непрыяцелем». Урэшце казакам Радзівіла давалося саступіць перад колькаснай перавагай праціўніка. Сам паручнік, «напалову падстэрэлены, мусіў зьехаць з поля бою». Казацкая харугва палявога гетмана бязь цяжкасьці прабілася да сваіх, панёшы пры гэтым мінімальныя страты. Дзякуючы гэтай атацы паручнік казацкай харугвы князя Януша «так доўга на сабе і сваіх затрымаў неспадзяваны казацкі напад, пакуль іншыя харугвы да справы падышлі»³⁴⁰. Апроч таго, Хадаркоўскі ачысьціў перадпольле, на якім палявы гетман мог свабодна разгарнуць свае сілы³⁴¹.

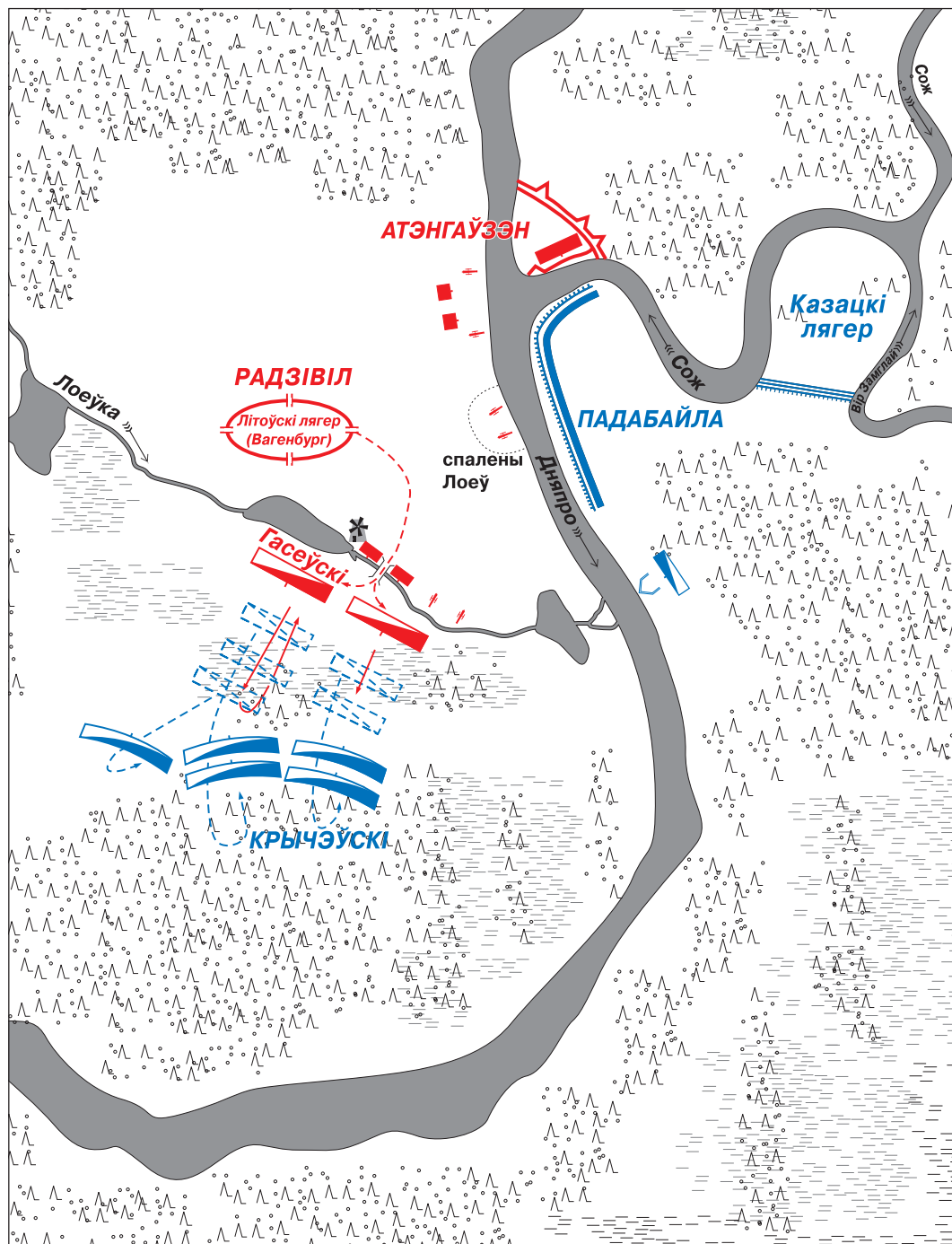
Князь Радзівіл зьдзівіў праціўніка хуткасьцю і трапнасьцю сваіх рашэньняў. Ён не дазволіў засьпець сябе зьнянацку, захаваў грэблю, здолеў прыкрыць і ўтрымаць пляцдарм. Палявому гетману літоўскаму хапіла часу, каб прывесць зь лягеру за Лоеўку свае кавалерыйскія харугвы, коні якіх усю ноч стаялі асядланыя. Пад покрывам парахавага дыму перад грэбляй першымі прыйшлі пашыхтаваныя для наступу гусарскія роты. Зьдзіўляе тое, што Радзівіл вырашыў вёсці бітву ў адкрытым полі, а не абараняцца за лініяй ракі Лоеўкі і ў лягеры. Хіба ён

³³⁸ Wisner, H. *Wojsko litewskie...* SMHW. Tom XXI. S. 105.

³³⁹ *Theatrum Europaeum*. S. 816.

³⁴⁰ Lipiński, W. *Stanisław Michał Krzyczewski*. S. 307.

³⁴¹ *Theatrum Europaeum*. S. 816.

12. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — II фаза

ужо тады разьлічваў, што дасланыя ў разьезд харугвы Паўловіча і Камароўскага здолеюць своечасова вярнуцца і ўдарыць у тыл казакоў? У наступ на правае крыло казакоў цяпер рушылі гусарскія харугвы на чале з паручнікам Паўлам Невяроўскім, які камандаваў харугвай смаленскага ваяводы Юр'я Караля Глябовіча. Хутчэй за ўсё, гэта былі роты Караля Глябовіча (150 дзідаў), Аляксандра Палубінскага (100 дзідаў), палова харугвы Януша Радзівіла (91 дзіда) і палова харугвы Багуслава Радзівіла (75 дзідаў) (другая палова харугваў Радзівілаў пайшла ў разьезд з Камароўскім), а таксама, магчыма, харугва Вінцэнта Гасеўскага (120 дзідаў)³⁴² — разам 536 дзідаў, г. зн. каля 480 гусараў. Невядома, дзе была рота Аляксандра Палубінскага (100 дзідаў), якая фігуруе ў «*Rachunku stipendiarum wojska JKM ad rationem generalnej płacy (...) 9 VIII 1650*». Магчыма, пасьпела прыйсьці з Рэчыцы рота вялікага гетмана Януша Кішкі, якую вёў Чацьвяртынскі (як згадвалася вышэй, брацлаўскі падкаморы атрымаў 29 ліпеня загад рушыць у лягер пад Лоевам разам з казацкай харугвай Дэнгофа і пяхотай Лавянецкага), але ён таксама мог пайсьці пад Брагін з атрадам Адама Паўловіча. Магла таксама падысьці харугва Адама Пагірскага (100 дзідаў). Тады колькасць гусараў складала каля 600 дзідаў³⁴³. Радзівіл прывёў зь лягеру на правы бераг Лоеўкі астатнія тры аддзелы кавалерыі. Ягонныя войскі рваліся ў бой зь ня меншым імпэтам за казакоў³⁴⁴. Справа ад іх разгортваліся казацкія і драгунскія харугвы, камандаваць якімі князь Януш Радзівіл даручыў стольніку ВКЛ Вінцэнту Гасеўскаму. На гравюры ў «*Theatrum Europaeum*» мы бачым, што літоўскія роты пашыхтаванія ў шахматным парадку ў дзьве лініі. Тактычныя прынцыпы войскаў Рэчы Паспалітай не дазвалялі атакаваць без другой лініі ўвогуле. Калі атака першай лініі ня ўдалася, яна адыходзіць, а ў наступ ідзе другая лінія. Разрывы ў лініі давалі харугвам свабодна разыходзіцца. У дадатак шахматны парадак вы-

³⁴² Харугву Гасеўскага мы бачым потым на левым флянгу; магчыма, яна апынулася там ужо ў першай фазе бітвы. Падзеі гэтай фазы баталіі пад Лоевам цяжка аднавіць, бо ў найлепш захаваных крыніцах ёсьць пропускі («*Diariuszu kancelaryjnym Janusza Radziwiłła*», у «*Liście Janusza Radziwiłła do króla Jana Kazimierza*», у пераказе Катлубая ці рапарце, зьмешчаным у «*Theatrum Europaeum*»). Апісаньне бітвы ў Кахоўскага вельмі сумбурнае. Хутчэй за ўсё, сытуацыя на полі бітвы зьмянялася вельмі імкліва. Аддзелы абодвух бакоў уступалі ў бой паступова (таксама ліцьвіны), таму нельга намаляваць статычнага вобразу бітвы, усё адбывалася надзвычай хутка і дынамічна, што было характэрна для кавалерыйскай бітвы, асабліва ў сустрэчным баі.

³⁴³ *List Janusza ks. Radziwiłła do króla o bitwie pod Łojowem* // Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 359: «Subsequenter [Потым] усе гусарскія харугвы мужа біліся». Катлубай, які ў сваёй працы абапіраўся на незахаваны дыярыюш, піша, што Павел Невяроўскі выскачыў зь лягеру «на чале некалькіх гусарскіх харугваў». Інакш лічыць Яцэк Камуда, які піша, што гэта былі «часткі гусарскіх харугваў Глябовіча і Багуслава Радзівіла, а таксама харугва Аляксандра Гілярыя Палубінскага. Разам у атаку рушылі каля 400—500 коней» (Komuda, J. *Wyprawa łojowska Janusza Radziwiłła w 1649 r.* // *Staropolska szuka wojenna XVI—XVII wieku* / Red. M. Nagielski. Warszawa, 2002. S. 125.

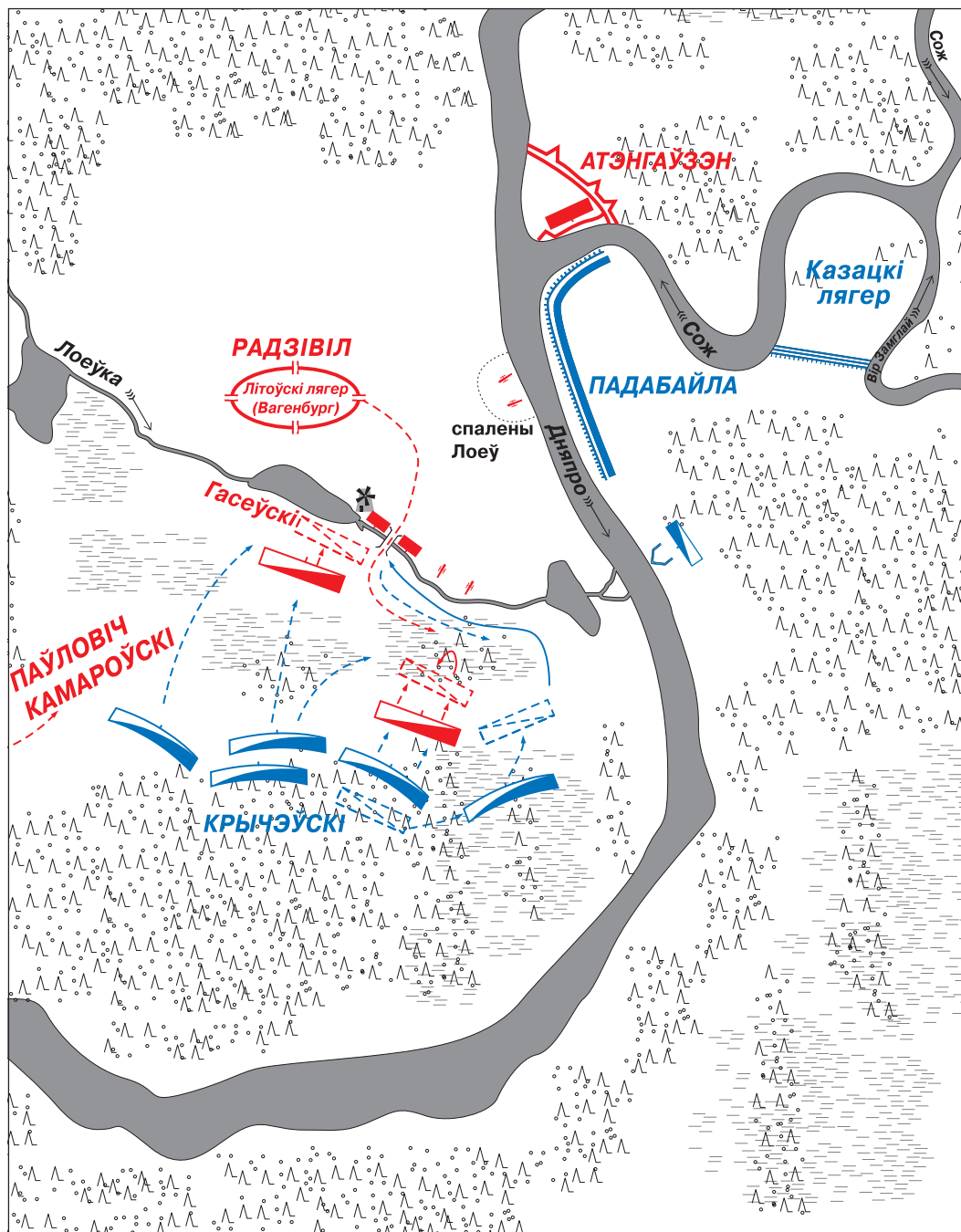
³⁴⁴ *Theatrum Europaeum*. S. 815: «weil die Seinigen nicht weniger als die Kosaken Lust gehabt zu fechten»; Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 308.

карыстоўваўся для атакі на пяхоту. Ён змушаў праціўніка страляць і спаражняць рулю, а наступная чарга атакі не давала часу перазарадзіць зброю³⁴⁵. Пад Лоевам гусары не павінны былі баяцца агню гарматаў і цяжкіх мушкетаў пяхоты. Панцыры гусараў ахоўвалі іх ад агню казацкіх самапалаў — тыя пагражалі толькі коням. Атака польскай кавалерыі нічым не нагадвала атакі сярэднявечных рыцараў. Яна нагадвала хвалі, што б'юцца аб марскі бераг. Наступ кавалерыі складаўся з кароткіх наскокаў і адыходаў. Гэта абумоўлівалася фізычнымі магчымасцямі каня — далікатнай жывёліны, якая хутка стамляецца, — а таксама тым, што трэба біць у шэрагі праціўніка галопам і захоўваць парадак у шыхце (кавалерыя магла праскакаць галопам без разрыву шэрагаў толькі невялікую адлегласць).

Першымі рушылі ў атаку гусарскія харугвы. Напэўна, і гусарам перашкаджала балоцістая глеба. Таму, мабыць, адрэзкі, на якіх коні скакалі як мага шпарчэй, былі значна карацейшыя, чым зазвычай. Згодна з распрацаванай гадамі тактыкай, верхавыя коні не зрываліся з месца ў кар'ер, але, каб зберагчы сілы, рушылі спачатку павольна, паступова набіралі хаду, набліжаючыся да непрыяцеля: спачатку ступою, потым рысцом, тады галопам, каб апошнія 20 м, што аддзяляюць ад ворага, праляцець на поўным скаку. Тады гусарскія харугвы на загад ротмістраў ці паручнікаў, «склаўшы дзіды, ударылі ў непрыяцеля, і адразу ж яго зламалі»³⁴⁶. Хоць казакі сустрэлі атаку кавалерыстаў залпам з самапалаў і пісталетаў, яны не маглі вытрымаць націску гусараў. Тыя першымі раструшчылі ў друз казацкія сотні за грэбляй. Гусары, якія скрышылі дзіды ў першай сутычцы, адкінулі іх абломкі і, схапіўшыся за шаблі і палашы, паімчалі далей. Яны натрапілі на казацкую коньніцу, што стаяла ззаду, і пачалі яе секчы. Неўзабаве, магчыма, з падтрымкаю харугваў другой лініі, гусары разьбілі Кіеўскі полк, так што амаль усё правае крыло арміі Крыжэўскага пайшло ўроссып, хаваючыся пад покрывам лесу над Дняпром. Ліцьвіны кінуліся ў пагоню за праціўнікам. Дамчаўшы да ўскрайку лесу, казакі хутка саскочылі са сваіх верхавых коней і з-за іх, а таксама з-за дрэваў пачалі страляць у ліцьвінаў, што гналіся за імі. Град куляў з самапалаў пасыпаўся на гусарскія харугвы — найперш у коней. Чалавека лягчэй забіць, таму ён таксама хаваўся за шыяй каня. Да таго ж стральцу было лёгка пацэліць у каня дзякуючы ягонаму росту. Нярэдка здаралася, што конь бязь вершніка, толькі пад сядлом, скакаў са сваім аддзелам, бо з усіх бакоў яго прыціскалі іншыя коні, і такім чынам ударная моц атакі не зніжалася, хоць вершнік ляжаў на зямлі за некалькі дзясяткаў мэтраў. Але кавалерыст без каня не ўяўляў ніякай пагрозы. Вершніку, пад якім забілі або цяжка паранілі верхавога каня і які быў ня ў стане біцца далей, падаць наступнага каня мог толькі чаляднік, пры вяртаньні харугвы. Гусарскія шэрагі пачалі ламацца. Таму ротмістры і паручнікі запынілі сваіх падначаленых, і харугвы павярнулі назад. На гэтым крыле

³⁴⁵ Teodorczyk, J. Bitwa pod Gniewem (22.IX — 29.IX — 1.X.1626) // SMHW. T. XII, cz. 2. S. 162.

³⁴⁶ [Wespazjan Kochowski] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora... S. 93.

13. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — III фаза

ліцьвінам відавочна бракавала сілаў (600 жаўнераў супраць 4000—5000 казакоў), каб цалкам разьбіць непрыяцеля. Трэба было выйсьці па-за межы дасяжнасьці казацкіх стрэльбаў, каб спарадкаваць пераблытаньня ў баі шыхты і падрыхтавацца да наступнага ўдару, тым больш што ў гэты момант Радзівіл яшчэ ня мог падтрымаць іх дадатковымі харугвамі.

У гэты час у атаку пайшло правае крыло літоўскага войска на чале зь Вінцэн-там Гасеўскім. Тут атакавалі драгунскія і некаторыя казацкія харугвы, у тым ліку зноў рушыла ў наступ прыдворная рота князя Януша Радзівіла, а таксама роты Крупскага і Мялешкі. Казакі адступілі ў суседні лясок, там, як і на сваім правым крыле, імгненна «сваім звычай» саскочылі з коней і з-за дрэваў, «як бы за акапамі засадзіўшыся», стралялі з самапалаў па жаўнерах Гасеўскага, якія на іх наступалі. Відаць, Крычэўскі пасыла паразы свайго правага крыла паскакаў на свой правы флянг, там зьбіраў сьпешаньня сотні і, «сьцягнуўшы самапальні-каў, распачаў гарачую бітву»³⁴⁷. Казакі стралянінай зблыталі шэрагі літоўскай кавалерыі. «Нямала пацярпела людзей і коней»³⁴⁸. Літоўскі стольнік атрымаў лёгкую рану ў нагу, а таксама «стрэл у пярэдняю бляху атрымаў бяз шкоды». Казакі Крычэўскага стрымалі атаку правага літоўскага крыла, і харугвы Гасеўскага адышлі на адлегласьць стрэлу з мушкету ці луку.

Дасюль страты абодвух бакоў былі невялікія — максымум дзесяць зь нечым забітых і параненых зь літоўскага боку, некалькі дзясяткаў сярод казакоў. Сапраўдная сіла кавалерыйскай атакі больш маральная, чым фізычная. Забіваць шаблямі і дзідамі малаэфэктыўна — нават выпадковая перастрэлка наносіць больш стратаў, чым конная атака. Халодная зброя можа зламаць шыхты і расьсе-яць аддзел, але не прынясе значных стратаў. «Сіла кавалерыі, — піша Джон Кіган, — заключаецца ня ў ёй самой, а ў эфэце, які выклікае атака. Чым слабейшы маральна праціўнік, тым больш эфэктыўная атака»³⁴⁹.

Крычэўскі ахоплівае флянгі літоўскай арміі

Тым часам на левым крыле гусарскія роты «далі добры адпор непрыяцелю»³⁵⁰ і, пагнаўшыся занадта далёка за сотнямі Кіеўскага палка, які ў пярэпалаху ад-ступаў, адкрылі такім чынам свой правы флянг: «бо неразумна кінуліся малой жменькай у бой на казацкія сілы, якіх было чатырнаццаць тысячаў»³⁵¹. Крычэўскі ўвесь час кантраляваў хаду бітвы, што выдатна сьведчыць пра яго каман-дзірскія здольнасьці. Убачыўшы, што гусары ў пагоні за казацкай коньніцай знач-

³⁴⁷ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom... [Wespazjan Kochowski] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. S. 105.

³⁴⁸ Kojałowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁴⁹ Keegan, John. Historia wojen. Warszawa, 1998. S. 332.

³⁵⁰ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 368.

³⁵¹ [Wespazjan Kochowski] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. T. II. S. 106.

на аддаліліся ад грэблі і Лоеўкі, ён рушыў сваім левым флянгам, каб абысьці харугвы літоўскіх гусараў, абкружыць іх і атакаваць ззаду³⁵². Гэткай думкі трымаецца ўкраінскі гісторык Крып'якевіч — як ён піша, «левае крыло казакоў пачало паволі іх браць у кола і адціскаць да вузкай грэблі»³⁵³.

Напэўна, у гэты час «частка казакоў», відаць, некалькі соцень, нейкай «таемнай сьцежкай» (магчыма, сярод зарасьнікаў і прыбярэжных балот каля Лоеўкі) падкралася блізка да літоўскай пяхоты, «якая пры млыне ў хатах білася». Апынуўшыся побач зь літоўскімі пазыцыямі, казакі кінуліся з аголенымі шаблямі на засьпетых зьнянацку пехацінцаў Юдыцкага і Падлецкага — тыя не змаглі «ўжыць стрэльбы». Аднак гайдукі не саступілі, схпіліся за шаблі і сышліся зь непрыяцелем. Разгарэўся зацятый рукапашны бой. Мабыць, казакі пачалі перамагаць, але тут «акурат у час прыбыў на дапамогу Рэйнгальд Тызэнгаўз зь нямецкай пяхотай і Нольдэ з драгунамі літоўскага стольніка [Вінцэнта Гасеўскага]»³⁵⁴. Ліцьвіны адкінулі праціўніка і здолелі абараніць пераход цераз грэблю.

Аднак атака левага казацкага крыла на адкрыты флянг гусараў прывяла да крызісу ў бітве. Як піша Каяловіч:

Казакі, якія дагэтуль яшчэ ў шыхце былі, заўважылі, што бой пад лягерам ідзе кепска, пачалі заступаць дарогу, каб адрэзаць той адзел коньніцы, які ў запале бітвы занадта далёка прайшоў. Яму пагражала немалая небяспека.

Адначасова запарожцы з арміі Крычэўскага зноў селі на коней і атакавалі ліцьвінаў сьпераду. Сілаў літоўскіх харугваў было замала, каб разьбіць нашмат большага праціўніка. Напэўна, роты, што стаялі ў шахматным парадку ў двух эшалёнах, некалькі разоў паварочваліся і атакавалі па чарзе. Пакуль адзін эшалён наступаў (магчыма, тады пачынаўся крывавы рукапашны бой ці ліцьвіны толькі наскоквалі, каб стрэліць з пулгакаў), другі адступаў праз інтэрвалы, каб спарадкаваць свае шыхты. Аднак урэшце ліцьвінам давалося адступіць перад колькаснай перавагай праціўніка. Літоўская кавалерыя зьведала вялікія страты пад казачымі атакамі з усіх бакоў і адступіла за Лоеўку. Склалася сур'ёзная сытуацыя. Сярод іншых загінуў паручнік Ян Пракульбіцкі, пад Невяроўскім забілі каня. «Разагнанае літоўскае войска ўцякала і ўжо прайгравала, ліцьвіны хацелі, атабарыўшыся, адступаць, абараняючыся, у Рэчыцу»³⁵⁵. Ня выключана, што ў літоўскіх шэрагах зьявіліся прыкметы панікі, але гэтае меркаваньне не знаходзіць пацьверджаньня ў крыніцах. Нават калі так і было, то Радзівіл і яго найбліжэйшыя камандзіры хутка яе сунялі.

³⁵² Kotłubaj, E. *Życie Janusza Radziwiłła*. S. 145.

³⁵³ Крип'якевич Иван і ін. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів, Світ. 1992. С. 577.

³⁵⁴ Kojalowicz. *Wojna przeciwko Kozakom...*

³⁵⁵ [Wespazjan Kochowski] *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora...* S. 93.

Здавалася, што князь Януш Радзівіл прайграў бітву. «Але Пан Бог, які падымае тых, хто ўпаў, прайграную ўжо бітву літоўскага войска падняў дзякуючы дробнай выпадковасці»³⁵⁶.

Атака Паўловіча і Камароўскага на тыл казакоў

Тым часам адпраўлены ў разьезд Самуль Камароўскі дайшоў да Брагіна і далей і нідзе не сустрэў непрыяцеля. Хутчэй за ўсё, раніцай 31 ліпеня ў ваколіцах Брагіну ён злучыўся з разьездам Адама Паўловіча і разам зь ім вяртаўся пад Лоеў. Калі «пачулі, як б'юць гарматы і дрыжыць зямля, зразумелі, што ліц'віны б'юцца зь непрыяцелем». У гэты момант абодва разьезды знаходзіліся прыблізна за паўмілі (каля 5 км) ад поля бітвы. Нібыта Радзівіл, пасылаючы Камароўскага, прызначыў на дзень 31 ліпеня агульны для ўсяго войска пароль: *Deo sit gloria!* [Хвала Богу!]. Паўловіч першы даведаўся ад сялян пра бітву пад Лоевам і «паведаміў Камароўскаму, які, мужны рыцар, крыкнуў сваім: на коней, браты, ідзем на *sukkurs* [дапамогу] нашым»³⁵⁷. Паўловіч і Камароўскі, не чакаючы загадаў, прынялі адзінае слушнае рашэнне, і, як выявілася пазьней, менавіта яно вызначыла лёс бітвы — іх харугвы рушылі рысцом, кіруючыся на грукат гарматаў.

У вырашальны момант бітвы, калі жаўнеры Радзівіла адступілі за Лоеўку, «з асаблівай Божай дапамогай» з поўдня з'явіліся аддзелы Паўловіча і Камароўскага, разам больш за 2000 коней, і спраўна перайшлі з маршавага парадку ў баявы. Літоўская коньніца стала ў трох эшалёнах у шахматным парадку. У першую лінію пашыхтавалі гусараў: палову харугвы князя Януша Радзівіла і князя Багуслава Радзівіла, цэлую харугву Рыгора Мірскага і, магчыма, гусарскую харугву Януша Кішкі — разам каля 300 ці 450 коней (г. зн. каля 260—400 гусараў), і, напэўна, адну ці дзве казацкія харугвы. Наўрад ці гусарскія роты, пасланыя на разьезд, былі ўзброеныя дзідамі. У другім эшалёне пашыхтаваліся астатнія казацкія і драгунскія харугвы. Апошнія гэтым разам таксама мусілі атакаваць як кавалерыя. Мабыць, чатыры атрады чэлядзі і, можа, адна казацкая ці драгунская харугва ўтваралі трэці эшалён. Верагодна, чэлядзь аб'ядналі ў адзін адзел, камандаваць якім даручылі нейкаму дасведчанаму камандзіру з гусарскай ці казацкай харугвы. (На гравюры паказаныя ня толькі афіцэры, якія вядуць харугвы ў наступ, але за кожнай ротай коньніцы па два «заплечныя» майстры, якія мусілі секчы жаўнераў, што паспрабуюць уцякаць.) Літоўскія камандзіры адразу кінулі свае роты ў атаку. Літоўскія харугвы з магутных крыкам «Ісус! Марыя!» ці «Бі! Забі!» ударылі ў тыл казацкай коньніцы (гэты момант на пляне пазначаны літарай **F**). Хоць шыхтаваньне літоўскіх харугваў для атакі заняло нейкі час, запарожцы нічога не заўважылі. Як можна меркаваць паводле гравюры, частка

³⁵⁶ Ibidem.

³⁵⁷ [Wespazjan Kochowski] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. S. 94; Theatrum Europaeum. S. 816: «alarmen und das unsägliche Ceschrey».

казацкіх соцень, нягледзячы на нечаканасць, здолела павярнуць свае шэрагі і дала залп з самапалаў, які не нанёс значных страт ліцвінам і не стрымаў іх наступу. Атака аддзелаў Паўловіча і Камароўскага вызначыла зыход бітвы³⁵⁸.

Казацкая коньніца, якую секлі шаблямі і палашамі, трапіла ў клешчы: цяпер яе атакавала ў лоб і ззаду літоўская кавалерыя. У казакоў палілі з пісталетаў і мушкетаў. На гравюры ў працы Ёгана Якуба фон Валгаўзэна «Kriegkunst zu Fuss» паказана, як гэта магло адбыцца. Як здаралася ў кавалерыйскіх баталіях, зыход бітвы вырашыўся цягам 10—15 хвілінаў. Казакі не чакалі такога павароту падзеяў і, спалохаўшыся, кінуліся наўцёкі; іх шыхты разарваліся надвое. Цяпер бітва вялася «між лесу ўперамешку з палянамі». На правым крыле атаку коньніцы агнём з мушкетаў падтрымлівала нямецкая пяхота Тызэнгаўза.

Як мяркуюе Пераяслаўскі, а таксама аўтар артыкула ў перадваеннай «Encyklopedii Wojskowej» (Отан Ляскоўскі?), агонь адкрыла таксама частка гарматаў, якія ліцвіны сплехам закацілі на пазыцыі на левым беразе Лоеўкі³⁵⁹. Гарматныя ядры выбівалі вершнікаў і коней, трапляючы проста ў іх ці аглушаючы выбуховай хваляй. Сярод запароскіх палкоў зеўралі варонкі. Аднак пацверджаньня гэтаму меркаваньню не знаходзіцца ні ў крыніцах, ні на гравюры ў «Theatrum Europaeum». Гарматы ставілі перад войскам, бо агонь нельга было везці над галовамі сваіх аддзелаў — кут пад'ёму тагачасных гармат складаў ня больш за 15°. Іван Крып'якевіч піша, што ліцвіны выкарысталі гарматы ўжо ў першай атацы на казацкую коньніцу³⁶⁰.

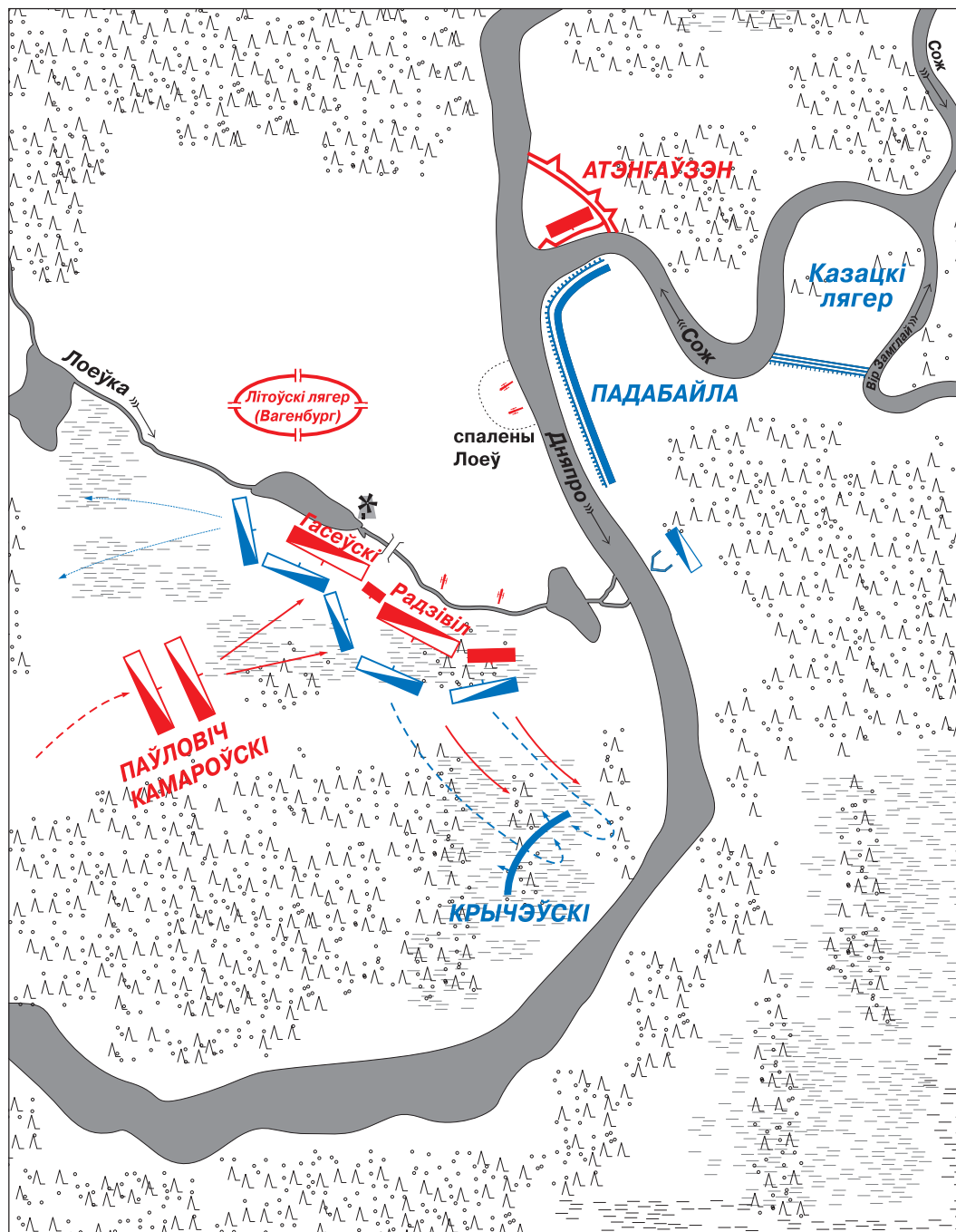
На левае крыло казакоў, якое мелася абысці правы флянг ліцвінаў, цяпер з усёю сілай зноў наступалі харугвы Вінцэнта Гасеўскага. Сярод іх былі: гусарская харугва самога літоўскага стольніка, казацкія харугвы — прыдворная палявога гетмана літоўскага, Крупскага, Мялешкі і Протаза (?), — а таксама драгунскія харугвы — літоўскага стольніка на чале з маёрам Нольдэ, Гротуса і, напэўна, іншыя. Казакі слаба супраціўляліся, напэўна, далі залп з самапалаў, які прыйшоўся пераважна па літоўскіх верхавых конях (забілі каня і пад Гасеўскім³⁶¹). Але кавалерыя ўварвалася ў іх шыхты і амаль дашчэнтну разбіла і расьсеяла запарожцаў. Вэспасіян Кахоўскі піша, што ліцвіны «найбольшую шкоду мелі ў конях». Толькі паасобныя сотні адступалі ў зарасьнікі і балоты на поўдні, блізу верхняга берага Лоеўкі, і адтуль адстрэльваліся ад непрыяцеля. Літоўскі стольнік, нягледзячы на атрыманыя раны, накіраваў добраахвотнікаў са стрэльбамі на балоты. Абышоўшы іх, тыя агнём з мушкетаў «выгналі» схаваных паўстанцаў у поле; тут на іх адразу наляцела літоўская коньніца і «высекла пад корань». На

³⁵⁸ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Lojowem. S. 368

³⁵⁹ Перяславський, О. Лоїв. С. 64; Encyklopedia Wojskowa. T. V. Эскіз бітвы пад Лоевам на с. 230.

³⁶⁰ Крип'якевич Иван і ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, Світ, 1992. С. 577.

³⁶¹ Цяжка адназначна сказаць, калі пад Вінцэнтам Гасеўскім забілі каня: падчас першай ці другой атакі. У захаваных рэліяцых абедзьве гэтыя атакі зьліваюцца паміж сабой, і цяжка вылучыць дэталі.

14. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — IV фаза

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

гравюры відаць, як драгуны ідуць праз балота і заходзяць з крыла на адзел запароскіх коннікаў, якіх атакуюць у лоб кавалерысты Гасеўскага і абстрэльваюць яго з флянгу. Як піша Радзівіл, левае крыло Крычэўскага «знішчылі і пад корань высеклі». Ліцьвіны панеслі мінімальныя страты. Загінула нібыта ўсяго толькі трое чалавек, паранілі некалькі іншых, а таксама двух паручнікаў, у тым ліку Камароўскага, «але няцяжка»³⁶². Напэўна, страты сярод шарагоўцаў былі большыя.

Затое правае крыло Крычэўскага, уцякаючы ад аддзелаў, якія вёў сам князь Радзівіл, схавалася ў лесе і пачало адступаць да Дняпра, адстрэльваючыся ад ліцьвінаў. Наказны гетман меркаваў, што яму ўдасца акапацца і дачакацца дапамогі, якую мусіў прывесці з-за Дняпра Падабайла.

На Кіеўскі полк моцна ціснула літоўская і нямецкая пяхота з драгунамі, якая прабіралася скрозь зарасьнікі і вяла залпавы агонь. Ён адыходзіў у вызначанае месца, шчыльна адстрэльваючыся. Крычэўскаму было істотна перадусім выйграць час і акапацца чым бліжэй да Дняпра, адкуль ён чакаў падмацаваньняў ад Падабайлы, і да брагінскага тракту, якім павольна падцягваўся казацкі табар.

Дайшоўшы да вызначанага месца (на пляне ў «Theatrum Euiroaeum» яно пазначанае літарай N), Крычэўскі маланкава,

максымум за чвэрць гадзіны акапаўся і кінуў магутны абоз у густым лесе, у які коньніца наша penetrare [пранікнуць] не магла (...) абгарадзіўшыся сьсечаным лесам, аплеценым гальлём, акапаўся, з трупаў людзкіх і конскіх прыкрыцьцё сабе склаўшы»³⁶³.

З-за гэтых заслонаў казакі сустрэлі ліцьвінаў градам куль. Дрэвы і зарасьнікі былі дадатковай перашкодай для кавалерыі Радзівіла — працягваць бой маглі толькі пяхота і драгуны, перастрэльваючыся зь непрыцелем. На лясістай тэрыторыі, нягледзячы на моцны агонь з ручной зброі, страты абодвух бакоў, напэўна, былі невялікія.

Група Падабайлы фарсіруе Дняпро

Палкоўнік Падабайла, даведаўшыся, што на другім беразе Дняпра ўжо вядзецца бітва, якой ён чакаў толькі ўначы, пачаў сьпехам зьбірацца на дапамогу Крычэўскаму. Падабайла падзяліў свае сілы на дзьве часткі. З адной паловаю ён застаўся ў сваім табары, каб трымаць пад пагрозай акапаньня за Сожам чатыры роты нямецкай пяхоты Атэнгаўза. А другую палову на чале з сотнікамі Антонам Маркам і кіеўскім шляхціцам Гарастаем паслаў фарсіраваць Дняпро і падтрымаць наказнаго гетмана. Пераправіліся на той бераг каля 1500—2000, паводле

³⁶² List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 368—369.

³⁶³ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 369; Relacja zwycięstwa pod Łojowem. S. 417.

іншых крыніцаў нават 3000, чалавек. Аднак апошняя лічба хутчэй за ўсё завышаная, калі ўзяць пад увагу, што ў данясеннях літоўскіх разьездаў і сьведчаньнях палонных усе сілы «задняпроўскага палкоўніка» ацэньваюцца ў 3000 чалавек. Аднак падрыхтоўка да пераправы, як і сама пераправа цераз хуткаплынны Дняпро, заняла шмат часу. Трэба прызнаць, што месца высадкі казакі абралі ўдалае — ля ўпадзеньня Лоеўкі ў Дняпро, то бок на левым крыле літоўскай арміі. Гэта добра сьведчыць пра ваенны талент Падабайлы альбо Крычэўскага.

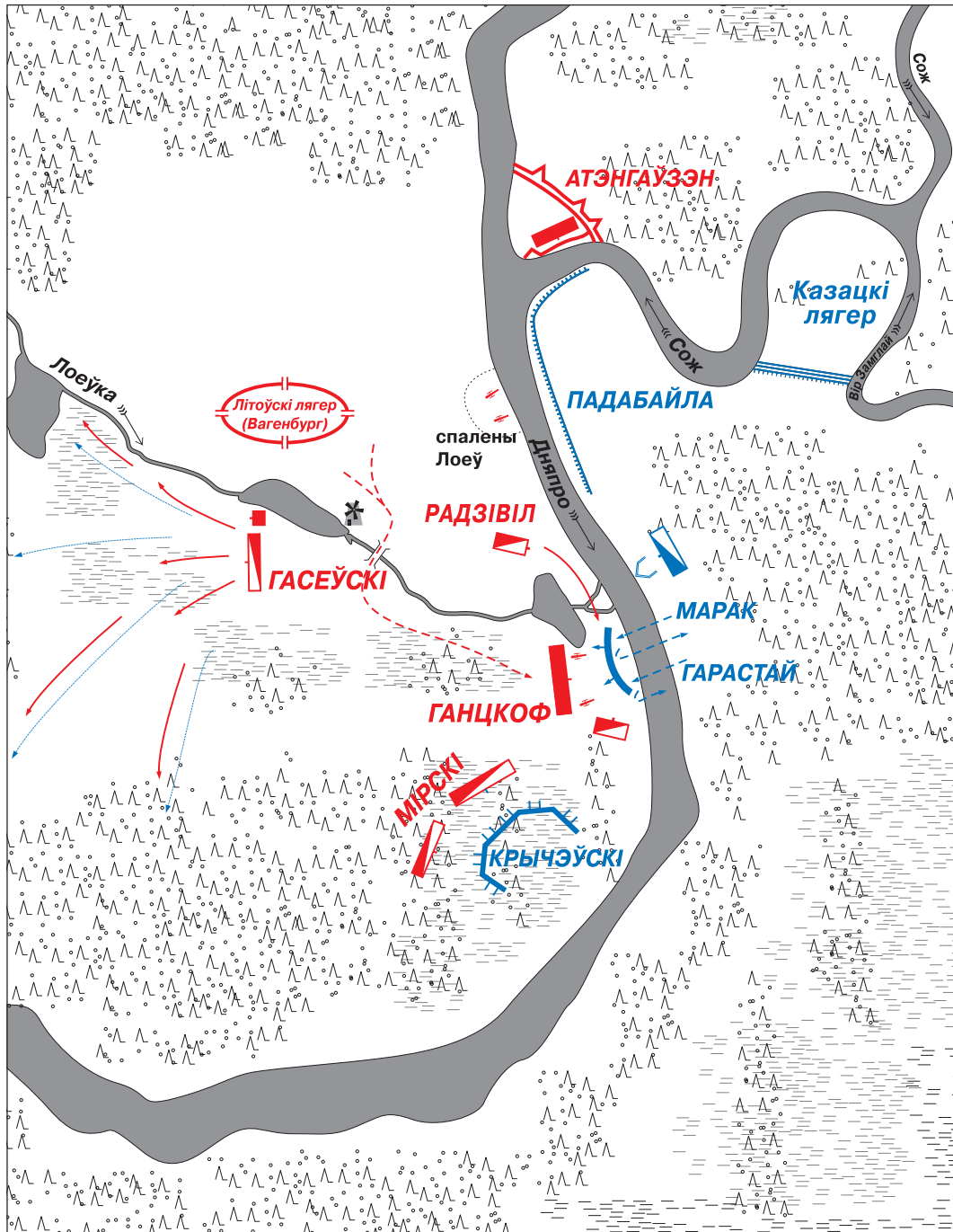
Праз прамаруджаньне зь пераправай першыя казацкія аддзелы спусьціліся на правы бераг Дняпра тады, калі зыход кавалерыйскай бітвы быў ужо вырашаны — войскі Радзівіла разьбілі і расьсеялі левае крыло казацкай коньніцы, а правае на чале з Крычэўскім у сьпехам узьведзеных акопах магло толькі абараняцца. У дадатак палкоўнік Атэнгаўз, які ўважліва сачыў за дзеяньнямі Падабайлы, загадзя папярэдзіў Радзівіла, што казацкія аддзелы рыхтуюцца да пераправы.

Першыя лодкі прысталі да берага, і Радзівіл заўважыў, што казакі з Чарнігаўскага палка пачалі падступаць да літоўскага лягеру. Тады князь адразу скіраваў да Дняпра аддзелы, што былі пад рукою. Таму перш чым пасьпелі пераправіцца ўсе аддзелы Падабайлы, на беразе зьявіліся харугвы пяхоты і драгунскія роты маёра Яспэрса, капітанаў Прыпкоўскага, Больта, Рапа, Мантгомэры, Вібэрга пад агульным камандаваньнем абэрштэрлейтэнанта Ганцкофа.

Казакі, якія ўжо высадзіліся, абкапалі выцягнутыя на бераг лодкі і сьпехам зрабілі зь іх умацаваньні, каб лягчэй было абараняцца. Ганцкоф двойчы вёў сваіх людзей у атаку і двойчы мусіў са значнымі стратамі адступіць. Быў застрэлены капітан Больт, яго паручнік і харужы харугвы князя Радзівіла, запарожцы забілі і паранілі шмат простых жаўнераў³⁶⁴. Калі пра гэта паведамлі палявому гетману літоўскаму, ён узяў з сабой некалькі харугваў коньніцы і палкавых гарматаў і пасьпяшаўся на дапамогу. Перад шанцамі Крычэўскага пакінуў «у шыхце» харугвы на чале са стражнікам Мірскім. Неўзабаве агонь з гарматаў прабіў праломы ў казацкіх шанцах. Літоўская пяхота трэці раз рушыла на штурм. Зь левага крыла, пераправіўшыся праз Лоеўку ля яе вусця (значыць, у гэтым месцы празь яе можна было пераправіцца), ударылі харугвы кавалерыі на чале з самім князем Радзівілам (гэты момант пазначаны на гравюры літарай **O**). На гэты раз непрыяцель ня вытрымаў націску і ў беспарадку кінуўся да ракі. А як большасьць лодак казакі пусьцілі на тое, каб узьвесці шанцы, яны апынуліся ў вадзе і амаль усе патанулі ў Дняпры, спрабуючы пераплыць на другі бераг. Верагодна, сотні Марка і Гарастая ўзялі для пераправы ўсе наяўныя лодкі, і таму Падабайла ня мог прыйсьці на дапамогу сваім людзям.

Як занатаваў у сваіх «Ўспамінах» вялікі канцлер літоўскі Альбрэхт С. Радзівіл, Януш Радзівіл

³⁶⁴ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 369.

15. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — V фаза

загадаў аднаму капітану ўдарыць па тых, што былі з гэтага боку і пачыналі ўжо абкопчацца валам; ён так і зрабіў. Абодва бакі люта біліся, але яны не маглі супрацьстаяць нашым і, сапхнутыя ў раку, ня маючы чоўнаў, мусіліплыць. Было іх да 3000, так што за галовамі не відаць вады. І гэтыя галовы іхнія бралі на мушку пехацінцы нашыя, якія стаялі на беразе, так што ледзьве 300 іх уратаваліся ад гэтага разгрому. Цешыла вока гэтае відовішча: столькіплыло і ў той самы час тапілася³⁶⁵.

На неаднойчы згаданай гравюры з «Theatrum Europaeum» мы бачым, як падхопленыя рачною плыньню казакі ня могуць плысьці проста; хуткія хвалі зносяць іх уніз па Дняпры. А на тым беразе, да якога дабраліся нямногія, стаяць чатыры конныя аддзелы казакоў. Невядома, чаму Падабайла не прывёў гарматаў і не паспрабаваў прыкрыць пераправу і адступленьне сваіх людзей (хоць вядома, што давялося б страляць зь ніжэйшага берагу, — вельмі цяжкая задача для тагачасных артылерыстаў).

Паэт-гісторык так апісвае гэты бой:

*Тым часам Падабайла зь яшчэ тым палком
чапляючыся за абодва берагі Дняпра
калі пачуў пра тое, што Крычэўскі блізка,
пачаў да яго прабірацца і разам з тым
перапраўляцца, дзе нізка вада. І калі б у пару зь ім злучыўся,
то, несумненна,
дадаў бы турботаў Радзівілу,
які, даведаўшыся пра яго, каб перашкодзіць яму ў пераправе
паслаў туды Ганцофа, даўшы яму у дапамогу
Прыпкоўскага з і некалькі выбраных
іншаземных ротаў³⁶⁶.*

Тым часам Крычэўскаму даводзілася надалей супраціўляцца стражніку Мірскаму, які няспынна абстрэльваў ягоныя пазыцыі, так што наказны гетман ня мог прыйсьці на дапамогу казакам Падабайлы падчас пераправы.

Разгром казацкага табару

Пасьля разгрому аддзелу Гарастая ў сумятні бітвы з казацкай арміі дээртаваў нейкі малады шляхціц «з Лідзкага павету». Яго прывялі да князя разам з тузінам схопленых у баталіі казакоў. Яны казалі Радзівілу, што вось на дапамогу кіеўскаму палкоўніку падцягваецца «брагінскім трактам» моцны казацкі та-

³⁶⁵ Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. S. 207—208.

³⁶⁶ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary... S. 93—94.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

бар з тысячай пяхоты і 4 гарматамі. Спачатку гетман ня мог паверыць, што Крычэўскі атакаваў ягонныя сілы без падтрымкі табару — так далёка адыходзілі паводзіны наказнога гетмана ад ранейшай казацкай тактыкі. Аднак калі гэтая інфармацыя пацвердзілася, Януш Радзівіл адразу кінуў Рыгора Мірскага напярэймы казацкаму табару. Літоўскі стражнік павінен быў не дапусьціць аб'яднаньня сьвежых казацкіх сілаў з Крычэўскім. У гэты час Радзівіл з астатнімі харугвамі сачыў, каб наказны гетман ня вырваўся з пасткі³⁶⁷. Як піша невядомы нямецкі афіцэр у «Theatrum Europaeum», князь «сам застаўся, каб трымаць поле, і ўважліва глядзеў, як падыходзіць вораг».

Мірскі з моцным аддзелам кавалерыі і пяхоты імгненна рушыў на поўдзень. У яго склад уваходзілі ўласная гусарская харугва стражніка, прыдворная гусарская харугва князя, татарскія харугвы Раманоўскага і Карачэвіча, драгунскія харугвы Ваймана, Нольда і полк нямецкай пяхоты Рэйнгальда Тызэнгаўза (разам каля 1000 жаўнераў). За жаўнерамі пайшоў ахвочы да здабычы натоўп свабоднай чэлядзі³⁶⁸.

За чвэрць мілі ад поля бітвы (каля 2 км) стражнік заўважыў казацкі табар. На гравюры ў «Theatrum Europaeum» ён пазначаны літарай L. На ёй паказана, што табар быў пашыхтаваны ў шэсьць шэрагаў, па тры з кожнага боку. Падчас руху дышлі і зады вазоў змацоўваліся паміж сабою ланцугамі. Часта адрэзак паміж вазамі прыкрывалі гуляй-гародамі — драўлянымі сьценамі на колах. Яны мусілі абараняць коней, якія цягнулі вазы. На вазах стаялі лёгкія гарматы і гакаўніцы. Паміж шэрагамі вазоў ішла пяхота з самапаламі, рагацінамі, косамі, пастаўленымі тарчма, сякерамі і шаблямі³⁶⁹.

Казакі, як пісаў Баплян,

праяўляюць найбольшыя здольнасьці, калі ваююць у табары пад прыкрыцьцём вазоў, бо выдатна страляюць з рушніцаў — сваёй асноўнай зброі — і цудоўна абараняюць свае пазыцыі (...) Прыгадваю (і сам гэта бачыў), як усяго толькі 200 польскіх коньнікаў разьбілі 2000 запароскіх казакоў на конях. Затое неспрэчная праўда, што пад прыкрыцьцём табару 100 казакоў не баяцца ні тысячы палякаў, ні нават тысячы татароў³⁷⁰.

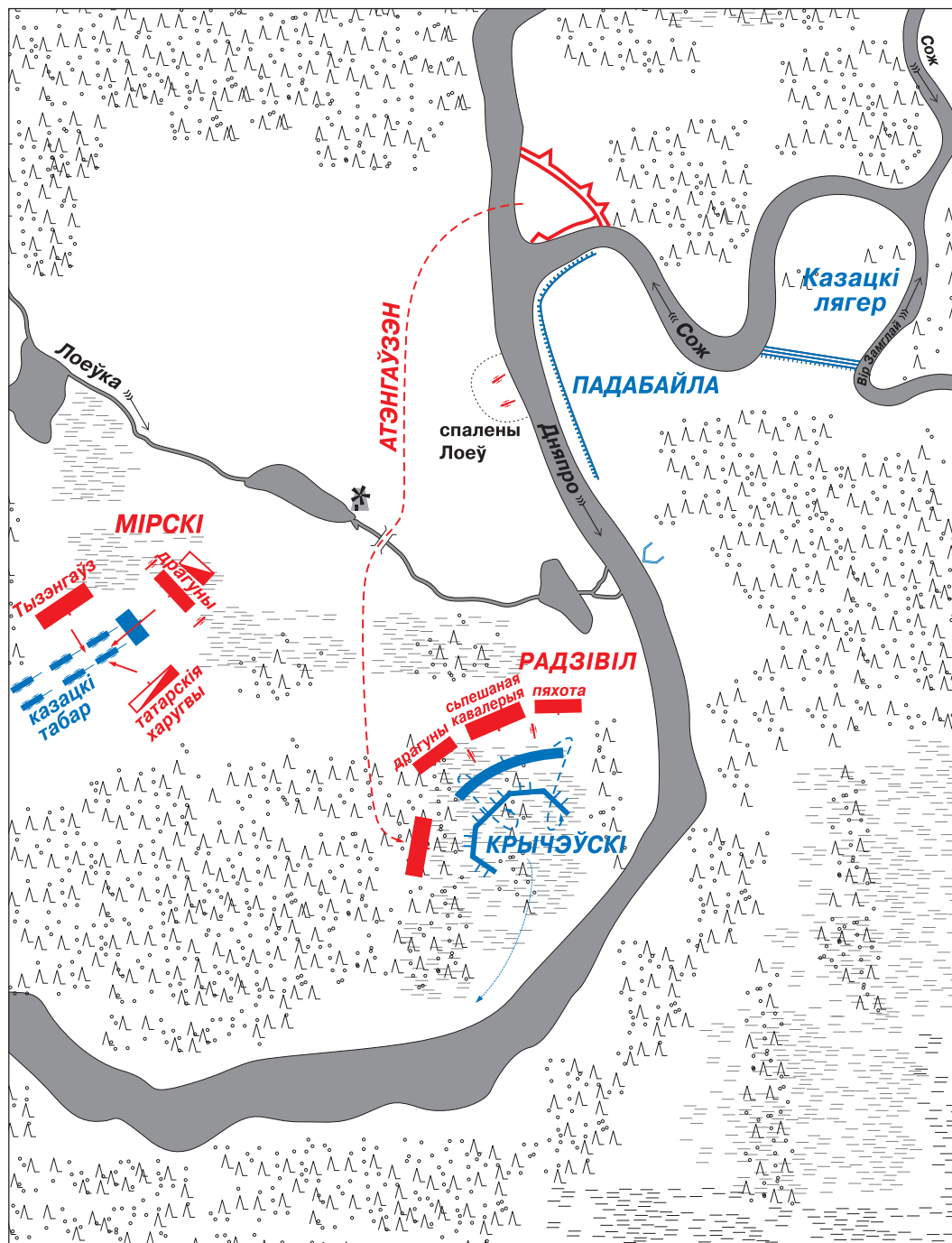
На шчасьце ліцьвінаў, казакі цяпер ня мелі часу, каб спыніць вазы і распрэгчы коней, а колы ад вазоў счапіць ланцугамі ў чатырохкутнік, які потым імгненна атачылі б ровам і невысокім насыпам — прывалкам. Такім чынам зьявілася б палявое ўмацаваньне, узяць якое надзвычай цяжка. Але гэтым разам табар ішоў

³⁶⁷ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 369; List Janusza ks. Radziwiłła do króla o bitwie pod Łojowem. S. 360.

³⁶⁸ Тамсама.

³⁶⁹ Theatrum Europaeum. S. 819. Як піша А. Пераяслаўскі, калёна запароскай пяхоты на гэты раз рушыла перад табарам (с. 70).

³⁷⁰ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. S. 110.

16. Бітва пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г. — VI фаза

хутка, «сьпяшаючыся нязьмерна», каб як мага хутчэй злучыцца са сваім вайскаводцам, бо ўжо прыйшлі весткі пра бітву наказнога гетмана зь ліцьвінамі. Напэўна, таму яны і яны не паставілі перад табарам конныя аддзелы варты.

Мірскі добра падрыхтаваўся да сутычкі зь непрыяцелем і паставіў свае аддзелы ў «вельмі адпаведным месцы». На правым крыле — полк нямецкай пяхоты ў шасьці шэрагах, з кап'ёўшчыкамі ўсярэдзіне і мушкетэрамі на флянгах. На левым крыле — татарскія харугвы, а ўперадзе, на гасьцінцы — драгуны, напэўна, сьпешаныя. Мабыць, Мірскі (ці нехта зь нямецкіх афіцэраў зь яго атачэньня) хутка выставіў некалькі палкавых гарматаў. Гэта быў рэдкі манэўр на тагачасных палях бітвы, варты найлепшых заходнеэўрапейскіх узораў³⁷¹.

Калі непрыяцельскі табар дайшоў да месца, нямецкія мушкетэры і, магчыма, драгуны далі па іх залп з мушкетаў. Запарожцаў атакавалі з трох бакоў аддзелы Мірскага: нямецкая пяхота Тыэнгаўза рушыла на штурм з правага крыла, а драгуны і кавалерыя ў лоб і зь левага крыла. Пад націскам коньніцы і найперш пяхотнага палка Тыэнгаўза, што наступаў на запарожцаў шчыльнымі шэрагамі доўгіх і вострых пікаў, якіх не маглі перабіць казацкія шаблі, ліцьвіны ўварваліся ў абоз³⁷². Не прайшло і паўгадзіны, як ліцьвіны апынуліся паміж вазоў і выразалі казацкую пяхоту. Тады «свабодная чэлядзь з драгунамі» кінуліся рабаваць табар і «вялікае мноства здабычы ўзялі». Толькі нешматлікім паўстанцам удалося ўцячы ў блізкі лес³⁷³.

Апошні бой Крыгчэўскага

Крыгчэўскі, пачуўшы гукі бітвы на поўдні, вакол табару, вырашыў прабіцца праз аслабленае, як ён слухна меркаваў, адыходам частак Радзівіла кола і падтрымаць сваю пяхоту, якая падцягвалася. Крыгчэўскі выйшаў з-за ўмацаваньняў і вывеў сваіх людзей у контратаку, але не прасунуўся далёка. Толькі «паказаўшыся зь лесу», ён апынуўся «насупраць пашыхтаваных харугваў». Палявы гетман літоўскі стаяў на полі ў баявым парадку: на левым крыле ў яго была вугорская пяхота Юшкевіча і польская Падлецкага, на правым — драгуны капітана Донавая, якія толькі што падышлі, па цэнтры стаяла некалькі сьпешаных харугваў коньніцы, сярод іх і рота «самога князя гусарская». У дадатак на дапамогу падцягнуліся з прыдняпроўскага лягеру сьвежыя сілы — нямецкая пяхота Атэнгаўзэна і некалькі палкавых гармат, якія палявы гетман літоўскі, разьбіўшы паслашня Падабайлам з-за Дняпра аддзелы, адразу забраў сабе.

³⁷¹ Так мяркуе А. Пераяслаўскі, хутчэй за ўсё, на падставе ня вельмі яснага апісаньня з «Theatrum Europaeum», што «з гарматаў моцна стралялі». Украінскі аўтар сьцьвярджае, што абоз разарвалі толькі пасля другой атакі, якому папярэднічаў агонь з палкавых гарматаў, які разарваў ланцуг вазоў (с. 70).

³⁷² Theatrum Europaeum. S. 819.

³⁷³ List Janusza ks. Radziwiłła do króla o bitwie pod Łojowem. S. 360.

Напэўна, Крычэўскі павёў сваіх людзей у атаку; прынамсі так можна меркаваць на падставе сьведчаньняў, што «вылецела зь лесу нямерана схаваных дагэтуль казакоў, каб бараніць вазы». Аднак калі казакі падышлі на адлегласьць стрэлу, немцы і ліцьвіны адкрылі моцны агонь з мушкетаў, аркебузаў і гарматаў. Запарожцы адказалі залпамі з самапалаў. У густым дыме ішла вострая перастрэлка. Казакі не маглі даць рады выразнай агнявой перавазе літоўскіх войскаў, і «ўсе іх намаганьні» наблізіцца, каб сысьціся ўрукапашную і прымусіць ліцьвінаў адступіць з поля бою, «былі дарэмныя»³⁷⁴. Магчыма, немцы Атэнгаўза вялі агонь на хад з падтрымкай пастаўленых на схіле гарматаў. Казакі з Кіеўскага палка падалі пад градам ядраў па адным або па некалькі, забітыя ці параненыя. Крычэўскаму давялося адступіць перад гэтай баявой перавагай аж да ўскрайку лесу. Там яго працягвалі няспынна атакаваць літоўскія жаўнеры, і наказны гетман адышоў да саміх акупаў, каб спарадкаваць свае шыхты. Зьнішчыўшы казацкі табар, князь Януш Радзівіл мог цяпер скіраваць усе свае сілы супраць рэшткаў войска кіеўскага палкоўніка.

У Каяловіча маем такія радкі пра наказнога гетмана:

*...Але калі бачыць,
як сам Радзівіл ідзе сярод іх,
і спустошаны абоз перад сваімі вачыма,
чатыры забраныя гарматы і
каля іх як сякуць люд ягоны,
у той жа лес першы ўцякае
дзе ўжо бачыць, што няма іншага ратунку,
як зноў вярнуцца назад і зрабіць вал
з трупаў забітых і коней.
Адтуль моцна бароніцца, трапна страляючы*³⁷⁵.

На зыходзе дня пачалася апошняя, вырашальная і, як выявілася, самая цяжкая фаза бітвы. Ацалелых казакоў Кіеўскага палка, якія бараніліся сярод целаў сваіх вершнікаў і трупаў коней, шчыльна сыціснула літоўскае войска. На апошні штурм, які, меркавалася, мусіў паставіць канчатковую кропку ў бітве, рушылі ўсе аддзелы нямецкай і польскай пяхоты. Да атакі далучылася і лягерная чэлядзь. Калі Тызэнгаўз зь немцамі пры падтрымцы палкавых гарматаў рушыў у наступ на казацкі абоз, з уласнага жаданьня яго падтрымалі кавалерыйскія харугвы: «Гусары дапамагалі — харугвы князя ягамосьці з чаляднікамі сваімі і харугвы (...) смаленскага ваяводы [Юр'я Караля Глябовіча]»³⁷⁶ на чале з Крыштапам Катоўскім, каб дабіць праціўніка.

³⁷⁴ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁷⁵ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatory... S. 94—95.

³⁷⁶ Wisner, H. Wojsko litewskie... SMHW. Tom XXI. S. 97; List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 370.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Больш за дзьве гадзіны штурмавалі, але не маглі даць рады з магутным абозам, на вялікае дзіва так artificiose [па-майстэрску] і трывала за момант зробленым³⁷⁷.

Дрэвы і зарасьнік пакрываў парахавы дым, зьмяншаючы бачнасьць і ўскладняючы камандаваньне.

Бой быў надзвычай зацяты. Тройчы атакавалі запэцканья порахам літоўскія жаўнеры і «тройчы былі адбітыя» агнём з самапалаў³⁷⁸.

Тамсама пан Катоўскі, вершнік мой [г. зн. князя Януша Радзівіла. — В. Б.], мужна войска ведучы, упаў, падстрэлены ўжо на вале непрыцельскім, а па яго раненьні члядзь узрушылася [адступіла. — В. Б.] і пяхота сумелася, бо не ставала куляў.

Пяхота да вечара выстраліла ўсе набой (кожны мушкетэр меў пры сабе 20—30 набояў). У артылерыі засталася ўсяго толькі пара бочак пораху. Падчас апошняй атакі былі параненыя найлепшыя афіцэры: Прыпкоўскі, Рап, Вэхман, Юшкewіч, Болът і іншыя. Кулявыя раны атрымалі больш за сто ніжэйшых афіцэраў, унтэр-афіцэраў і пехацінцаў³⁷⁹.

Далейшы бой у цемры ня меў сэнсу. Правае крыло казакоў было разбітае, і літоўскія харугвы гналіся за імі, пакуль хапіла сілаў. А вось левае крыло Крычэўскага хавалася ва ўзьведзеных у лесе ўмацаваньнях. Радзівіл не зьбіраўся атакаваць гэтых шанцаў уначы, разумеючы, што

зьнясіленым жаўнерам трэба было пільнавацца, каб ня даць ніякай перавагі казакам, звыклым да лесу і прывучаным да начных засадаў³⁸⁰.

Палявы літоўскі гетман загадаў спыніць бітву — ён хацеў наступнага дня дабіць казакоў Крычэўскага, якія засталіся без правіянту, рыштунку і коней. Ліцьвіны адступілі ў свой лягер. Там

сабралася ўсё войска перад намётам гетмана, як каталікі, так і эвангелісты каля сваіх сьвятароў, усе ўрачыста ўпалі на калені і прасьпявалі Te Deum laudamus [Цябе, Божа, хвалім], які сам гетман пачаў сьпяваць³⁸¹.

³⁷⁷ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 370.

³⁷⁸ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁷⁹ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 370; Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁸⁰ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁸¹ Theatrum Europaeum. S. 820.

На загад князя падпалілі пустыя хаты паблізу поля бітвы, і рэшту лодак, якімі перапраўляліся казакі Падабайлы, каб асьвятлялі поле перад літоўскім лягерам. Хаты гарэлі ўсю ноч. На перадпольлі засталіся толькі разьезды: гусарская харугва Вінцэнта Гасеўскага, рэйтары Юр'я Тызэнгаўза і гетманская пяхота на чале з Атэнгаўзам. На полі бітвы чулася толькі жудаснае іржаньне параненых коней і перадсьмяротныя стогны казакоў (ліцьвіны, напэўна, сабралі сваіх параненых і аддалі пад апеку лекараў). Напэўна, нягледзячы на забарону гетмана, на полі кружлялі, як сыцярыянікі, чаляднікі ды іншая набрыдзь, што ідзе з кожным войскам, рабуючы забітых і параненых.

Усю ноч з казацкага лягеру даносіліся гучныя крыкі. Ліцьвіны думалі, што гэта запарожцы сварацца між сабою, як бывала пасья кожнай прайгранай баталіі, калі зазвычай даходзіла да зьмены вайскаводцы. Пад раніцу ўсё сыціхла. На сьвітаныні зь літоўскага лягеру выехаў на выведку ротмістар Смольскі са сваімі татарами. Ён адразу паведаміў князю праз ганца, што ў лягеры Крычэўскага пуста! Гетман неадкладна даслаў Мірскага з адной харугвай, «каб даць яму знаць, што гэта было»³⁸², а за ім пагналася грамада чаляднікаў і абозных, заўсёды гатовых да рабунку. У лягеры не знайшлі нікога, апроч некалькіх параненых. Сярод іх быў і сам Крычэўскі, а таксама малады шляхціц, сын літоўскага войскага Базыль Шапка Хатэльскі — яму гарматным ядром адарвала нагу, і празь некалькі гадзінаў ён памёр. Крычэўскі ляжаў на насілках. Ён атрымаў агнястрэльныя раны ў бок і ў галаву (пад вока). Яго калаціла. На загад князя Радзівіла ім заняўся прыдворны лекар Адам Фрайтаг, які спрабаваў уратаваць Крычэўскаму жьцьце³⁸³ або, як піша князь Радзівіл, вярнуць здароўе настолькі, каб той мог сьведчыць «пра задумы і дзеі Хмяльніцкага»³⁸⁴. Аднак усе захады лекараў не далі вынікаў, і 3 жніўня Крычэўскі памёр.

Калі ўбачылі, што яму ўжо недалёка да сьмерці, спыталіся, ці хоча паклікаць рускага папа. Ён адказаў: «Сарака (папоў) ня хопіць».

Таму некаторыя згадалі пра каталіцкага, але ён зноў, што лепей кубак вады. Потым зь енкам ірваў на сабе валасы і шмат разоў паўтараў: «Ці ж гэта можна было 30 000 чалавек загубіць?» Хутчэй распач, чым рана, прынесла яму сьмерць. Кажуць, што гаварыў таксама: «Гэта мне трэба было паланіць Радзівіла, а адбылося наадварот»³⁸⁵. Перад сьмерцю Крычэўскі трызыніў у ліхаманцы, што чакае падыходу праз тыдзень 30 000 казакоў і 15 000 татароў, якіх яму абяцаў Хмяльніцкі.

³⁸² Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. S. 208.

³⁸³ Wisner, H. Wojsko litewskie..., SMHW. Tom XXI. S. 83.

³⁸⁴ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 370.

³⁸⁵ Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. S. 208.

Альбэрт Віюк Каяловіч піша, што ад узятых у палон казакоў ліцьвіны даведаліся, што дасланья наперад казацкія разьезды пачулі, як зь літоўскага лягеру выяжджаюць на варту харугвы Гасеўскага, Тызэнгаўза і Атэнгаўза, а ў той самы час вяртаўся ў лягер «зь іншага боку» Паўловіч. Тады казакі падумалі, што літоўскія войскі рыхтуюцца да начной атакі на ўмацаваньня ў лесе пазыцыі Кіеўскага палка. Казацкія разьезды хутка вярнуліся ў свой лягер і спалохалі сваіх палчнікаў «фальшывай весткай». Усе казакі табару «ў поўным беспарадку задалі лататы, кінуўшы ня толькі шыхты, харугвы, але і самога вайскаводцу»³⁸⁶. Выстаўленым вартаваць свой лягер літоўскім аддзелам не хапала сілаў, каб ня даць уцячы недабітым казацкім войскам. У дадатак жаўнеры Атэнгаўза, напэўна, вельмі стаміліся ў бітве, якая працягвалася цэлы дзень, і не заўважылі казакоў або не хацелі ўцягвацца ў начны бой. Аднак у апошнім выпадку незразумела, чаму яны не паведамлілі гетмана пра паніку ў казацкім лягеры. Так ці іначай, казакі ўцяклі са свайго ляснага табару незаўважана і безь перасьледу. Магчыма, іх вывелі мясцовыя сяляне.

Прычыны, зь якіх Крывчэўскага пакінулі казакі, дагэтуль застаюцца загадкай. Украінскія гісторыкі сьцьвярджаюць, што наказны гетман сам прыняў такое рашэньне. Вячаслаў Ліпінскі піша:

Калі ноч агарнула цёмным покрывам поле бітвы, калі воі, зьнясіленыя цяжкай бітвай, якая доўжылася цэлы дзень, пачалі гучна патрабаваць ад гетмана выратавальнай парады, ён ужо не адказаў рэзкім, як раней, баявым загадам, не затрымаў рашучым гетманскім словам сваіх жаўнераў на месцы, але дазволіў пакінуць лягер. І ўзялі казакі свайго палкоўніка на рукі, асьцярожна наклалі яго на насілку, ва Украіну з сабой занесьці хацелі. Але як толькі акопы прайшлі, правадыр раптам загадаў пакінуць у полі насілку і разьвітаўся з казацкімі шэрагамі. Далей з уцекачамі ісьці не хацеў. Бо, можа, згадаў у ліхаманцы, што Радзівіл кінецца за ім у пагоню, і ён — напалову ўжо труп, для сваіх вояў толькі перашкода — накліча на іх галовы няшчасьце. І ад шэрагаў, якія хутка рушылі ўначы, да яго даляцеў стары-стары казацкі вокліч: «Няхай твая галава за ўсе нашы галовы, Гетмане!» — і нарадзілася ў ім цьвёрдая думка, што правадыр павінен ня толькі гетманстваваць, але і ахвяраваць сабою. Бо, можа, (...) шкада яму было акупаў, у якіх засталася яго жаўнерская слава, і адчуў, што ня можа адысьці жывы з поля бітвы, дзе біўся за дарагую сэрцу справу»³⁸⁷.

Аднак больш верагодна, што нейкія слугі, якім даручылі апекавацца параненым кіеўскім палкоўнікам, падумалі, што ён ускладняе ім уцёкі, і кінулі насілку на зямлю. Як піша Каяловіч,

³⁸⁶ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁸⁷ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 317—318.

казаки паклалі яго [г. зн. Крычэўскага] на насілкі, але хутка ўва ўсё большым прырэпалаху і паніцы пакінулі на дарозе³⁸⁸.

Падобную вэрсію выклаў ананімны аўтар аповеду пра бітву, зьмешчанага ў «Theatrum Europaeum». Ён сьцьвярджаў, што казаки не забралі Крычэўскага «з сабой праз адсутнасьць сэрца або часу». Затое Самуль Твардоўскі піша так:

*Калі настала цёмная ноч, пад яе завесай
[Крычэўскі] убачыў, што ўсё страчана
І абкружаны з усіх бакоў [літоўскай] вартай,
Якая запаліла вакол агні, каб бачыць уцекачоў,
[Крычэўскі] не забараняе нікому ўцякаць.*

Разьбітыя запарожцы ўцякалі ўздоўж Дняпра ў бок Чарнобыля і Кіева. Камандаваньне над ацалелымі казакамі пераняў Яўстах Пешка. (Праз чатыры гады ён узначаліў Кіеўскі полк.) На полі бітвы засталіся сотні трупаў. Ліцьвіны знаходзілі іх пазней на балотах, лугох і ў лясах. Сьцяпан Падабайла з рэшткамі свайго палка адступіў за раку Сож³⁸⁹.

Жаўнеры Радзівіла прывялі ў лагэр схопленых у лясах пераважна параненых казацкіх палонных, якія ў папярэдні дзень біліся на левым, разьбітым крыле кавалерыі Крычэўскага, у лагэры ці ў дапаможных аддзелах Падабайлы за Дняпром. Іх было няшмат, каля сотні, у тым ліку багата старшыны і шляхты. Сярод іх былі Ян Неўмярыцкі, шляхціц з-пад Оўручу са старога баярскага роду³⁹⁰, пісар Оўруцкага палка і Мікалай Бруцяцкі, пісар палкоўніцкай сотні таго самага палка, якіх адразу ўзялі на допыт. Пры Неўмярыцкім знайшлі дакумэнты і багатую карэспандэнцыю ягонага палка³⁹¹.

Разасланьня літоўскія разьезды паведамлялі пра сотні забітых, што ляжалі на палёх і ў навакольных лясах. Літоўскія крыніцы ацэньваюць колькасьць палеглых у некалькі тысяч. Палявы гетман літоўскі неадкладна загадаў пахаваць трупы. Конная армія Крычэўскага перастала існаваць.

Аўтар «Літопису Самовидця» згадвае баі на літоўскім фронце адным сказам: «У той самы год [1649] літоўскае войска пад Загальлем і Хвойнікамі разьбіла Кіеўскі полк з Крычэўскім»³⁹².

Таксама няшмат даведваемся з ваеннага данясеньня маскоўскага ваяводы з Пуціўля:

³⁸⁸ Kojalowicz. Wojna przeciwko Kozakom...

³⁸⁹ Serczyk, W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. S. 226—227.

³⁹⁰ Litwin, H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648. Warszawa, 2000. S. 21. Ё. 25.

³⁹¹ Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 314; Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego. Wrocław, 1840. S. 72.

³⁹² Літопис Самовидця. С. 59.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

*Как гетман Б. Хмельницкий пошёл к бою [на Збараж], послал от себя в тую пору двух полковников с Черкасы к городу Лоеву для бережения прихода от Радзивила (...) И под городом Лоевом был бой большой (...) И Радзивиловы люди черкас побили*³⁹³.

Заканчэньне

Палявы гетман літоўскі неадкладна перадаў каралю ліст, у якім падрабязна апісаў бітву пад Лоевам. Посьпех князя Януша Радзівіла, як піша Генрык Віснэр, «быў посьпехам заходнеэўрапейскага ваеннага мастацтва»³⁹⁴. Іншай думкі трымаецца Яцэк Камуда, сьцьвярджаючы, што

*сустрэчны бой вялікіх масаў пад Лоеўкай, маланкавыя акружальныя манэўры Радзівіла, дзеяньні моцных аддзелаў Паўловіча і Камароўскага ня маюць нічога супольнага з заходнеэўрапейскімі прынцыпамі ваеннага мастацтва*³⁹⁵.

Аднак гэтае меркаваньне ня ўлічвае зьменаў, што адбыліся ў Заходняй Эўропе ў часе трыццацігадовай вайны, калі ўзрасла роля коньніцы, і звычайна ў перамога ў бітве залежала ад кавалерыі, выстаўленай на флянгах. Дастаткова згадаць, як увайшоў у дзеяньне Папэнгайм у бітве пад Лютцэнам. Няма сумневаў, перамога ліцвінаў абумоўлівалася наступнымі чыннікамі:

– лепшае камандаваньне князя Януша Радзівіла: ён кіраваў тым, што вайскоўцы называюць «хаосам поля бітвы». Палявы гетман літоўскі ўвесь час пільна сачыў за хадою бітвы (а працягвалася яна надзвычай доўга як для бою дзвюх пераважна кавалерыйскіх армій). Ён удала перакідваў аддзелы на небясьпечныя адрэзкі. Радзівіл здолеў хутка прыстасавацца да новай сытуацыі, калі бітва пачала ісьці іначай, чым ён сабе гэта ўяўляў, хутка распрацаваў новы плян баталіі, натхніў сваіх жаўнераў, правёў такія зьмены, якія прынеслі яму перамогу;

– гетман меў вельмі добрых афіцэраў сярэдняга зьяна (Мірскі, Паўловіч, Камароўскі);

– літоўская кавалерыя адназначна пераўзыходзіла казацкую коньніцу, якую на гэты раз не падтрымлівалі татары. Харугвы літоўскай кавалерыі ўступалі ў бой некалькі разоў, часта проста з ходу. Іх перакідвалі на розныя адрэзкі бітвы, яны выдатна манэўравалі. Кожныя дзесяць дзён і нават часцей яны выпраўляліся ў разьезды — асабліва рухавымі былі харугвы літоўскіх татараў. Згаданыя вартасці датычаць усіх родаў коньніцы. Гусарыя ня толькі адважна атакавала, але і — рэдкая зьява — сьпешвалася, каб падтрымаць сваю пяхоту і драгунаў;

³⁹³ Цыт. пав.: Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 289—290. S. 3.

³⁹⁴ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 77.

³⁹⁵ Komuda, J. Wyprawa łojowska Janusza Radziwiłła w 1649 r. S. 128.

- выдатная пазыцыя літоўскай пяхоты нацыянальнага і іншаземнага найму;
- славуная «кропля пчасьця», неабходная ў кожнай баталіі, але зазвычай шанцуе найлепшаму вайскаводцу і жаўнеру.

Казацкая армія перастала існаваць. Князь Радзівіл адразу пасля бітвы пісаў, што загінула да 7000 чалавек, хоць, напэўна, гэта перабольшаная лічба. За наступныя некалькі дзён у чатырох супольных магілах пахавалі 2700 казакоў. Напэўна, гэтая лічба ўключае і памерлых ад ранаў пасля заканчэння бітвы. Было страчана таксама шмат коней: «найвялікшую мелі шкоду ў конях, штурмуючы засекі Крывчэўскага»³⁹⁶. Паводле «Рээстру падстрэленых і пакалечаных», складзенага 27 ліпеня 1650 г. у Вільні, кавалерыя мела 64 параненых. Аднак невядома, ці ў гэты пералік уключаныя ўсе параненыя, бо прозьвішчы падавалі гетману прадстаўнікі паасобных харугваў. Паводле гэтага пераліку, найвялікшую ўзнагароду за атрыманьня раненьні здабыў паручнік казацкай харугвы Януша Радзівіла Хадаркоўскі — 800 злотых. Ротмістрам прызначылі па 400 злотых. Шэсьць гусараў атрымалі па 200—250 злотых, двое рэйтараў — па 150 злотых, а жаўнеры казацкай харугвы — ад 90 да 200 злотых. Татары, у тым ліку паручнік татарскай харугвы Абрагамовіч, атрымалі ў кампэнсацыю за раны па 50 злотых. Затое ў драгунскіх і пяхотных харугвах узнагароду атрымалі толькі афіцэры і унтэр-афіцэры, і тое ў памеры ад 30 да 50 злотых³⁹⁷. Пададзеная вышэй колькасць палеглых і памерлых ад ран літоўскіх жаўнераў, здаецца, адпавядала рэчаіснасьці. Людзі, як правіла, ад прыроды ня схільныя забіваць, таму падчас непасрэдных сутычак праціўнікі ўвогуле несьлі невялікія страты. Так было і ў тагачасных, і ў ранейшых бітвах. Толькі калі адзін з бакоў адступаў з поля бою, а яго жаўнераў ахоплівала паніка і яны кідаліся наўцёкі, у тых, хто атакаваў, абуджаўся дух агрэсіі, і яны бязьлітасна зьнішчалі шэрагі ўцеклых. Гэта фактычна агульнае правіла, бо калі праціўнік выяўляе страх, у чалавека расьце адвага і жаданьне забіваць. Тады пераможаны бок нясе найвялікшыя страты. Ужо грэцкі паэт VII ст. да н. э. Тыртэй пісаў:

*З тых, што з адвагай чакаюць у самкнутым шэрагу,
гатовыя рушыць наперадзе і біцца ў рукапашным баі,
няшмат хто гіне, затое тых, хто за імі, яны ўратуюць.
Калі ж чалавек баіцца, страх адымае мужнасьць.
Ніхто ніколі ня зможа пралічыць усяго
ліха, якое чакае чалавека, калі яго пакрые ганьба.
Страшна, калі ў сьпіну чалавека, што ўцякае з бою,
ззаду нехта нанясе ўдар падчас нешчаслівай бітвы;
Сапраўды вусьцішна бачыць, калі труп падае ў пыл
з ранай у сьпіне, нанесенай дзідаю ззаду.*

³⁹⁶ [Wespazjan Kochowski] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Т. II. S. 108.

³⁹⁷ Паводле: Wisner, H. Rzeczpospolita Wazów. Warszawa, 2004. S. 142.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Хоць Міхал Крґчэўскі атрымаў у літоўскім лягеры клапатлівую дапамогу лекараў, ён памёр 3 жніўня 1649 г. Як згадвалася, прычынаю сьмерці казацкага правадыра былі ня толькі раны, але і роспач ад паразы.

Падобна, князь Радзівіл

загадаў прыкладаць усе стараньні (...) да яго лячэньня, каб атрымаць ад яго, як вялікага языка, патрэбныя звесткі і перасьцярогі пра задумы і дзеі Хмяльніцкага, і папярэдзіў, аднак нішто не дапамагло, бо ўласна пры выхадзе абозу сканаў вельмі прыгожа, бо калі ў яго спыталі, ці хоча папа, адказаў: «Тут трэба трыццаць папоў». Дык, можа, каталіцкага ксяндза? «Лепей вядро халоднай вады». І, уздыхаючы ды речы сабе валасы, ingeminabat [стагнаў]: «Ці ж гэта можна было 30 000 чалавек загубіць?»³⁹⁸.

А вось што піша пра апошнія хвілі жыцця наказнога гетмана ананімны аўтар спавешчання пра лоеўскую бітву ў «Theatrum Europaeum»:

Гэты Крґчэўскі здаўся князю надзвычай важным госьцем, і таму князь даручыў усяляк ім апекавацца, бо спадзяваўся, што на гэтым або наступным сойме ня будзе мець для Яго Каралеўскай Мосьці лепшага дарунку за васьм гэтаў. Але Крґчэўскі атрымаў стрэл пад правае вока, і раны не ўдалося залячыць, так што на трэці дзень бяз споведзі і намашчэньня аддаў дух. Перад ськонам шмат разоў паўтараў: «Вось справядлівасьць? Ці гэта жарт? Амаль трыццаць тысяч людзей пагубіць?» Выкрыкваў таксама ў гарачцы: «Вы, туркі, вы, татары, біце, біце, не шкадуйце нікога». Дзіўна таксама было бачыць, наколькі ён самаўпэўнены, бо пры здабытых конях і ў саміх палонных за пасам знайшлі мноства шнуркоў, вярвак і рамянёў, якімі казакі хацелі вязаць пераможаных ліцьвінаў і вёсьці іх у пятах. Аднак ласка Ўсьмагутнага Бога, а таксама пільнасьць і стараньні гетмана не дапусьцілі гэтага, а таксама мужнасьць жаўнераў, якіх было меней нават за тры тысячы, але яны адважыліся сысьціся з трыццацьцю тысячамі казакоў і іх войска ўшчэнт разьбілі, іх вазы, правізію і іх правадыра схпілі³⁹⁹.

Трэба заўважыць, што калі тагачасная мэдыцына няблага давала рады з ранаў ад халоднай зброі, то была практычна бездапаможнай перад агнястрэльнымі ранаў. Часам выкарыстоўваліся вельмі дзіўныя лекавыя сродкі — напрыклад, рану магло заліць гарачым алеем!

На загад князя Крґчэўскага пахавалі ў асобнай труне і паставілі крыж, які бачыў яшчэ ў міжваеннае дваццацігодзьдзе ўкраінскі гісторык А. Пераяслаўскі. Ён прыводзіць зроблены на крыжы надпіс: *Kriczewius Cosacorum rebellium Dux* [Крґчэўскі, правадыр збунтаваных казакоў]. Сабе пераможца, палявы гетман

³⁹⁸ Relatia o zniesieniu Krzyczewskiego pułkownika kijowskiego // Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. S. 363.

³⁹⁹ Theatrum Europaeum. S. 820.

літоўскі князь Януш Радзівіл, узяў асаблівы трафэй — «простую драўляную лыжку і просты нож», якія належалі Крычэўскаму⁴⁰⁰.

Трэба прызнаць, што С. М. Крычэўскі выявіўся годным праціўнікам. Ён выдатна ведаў моцныя і слабыя бакі літоўскай арміі, бо шмат гадоў служыў у войску Рэчы Паспалітай. Сваімі дзеяннямі ён здолеў уразіць Радзівіла, хоць і прайграў яму. Падначаленыя яму казакі змагаліся надзвычай упарта і мужна. Яны зазналі паразу, але не далі разьбіць сябе да канца. У прынцыпе падчас бітвы ліцвіны знішчылі толькі іх правае крыло. Левае, якім камандаваў сам наказны гетман, аказвала гераічны супраціў і збольшага бясъпечна адышло з поля бою пад покрывам ночы.

Януш Радзівіл перадаў здабытыя казацкія штандары каралю. 1 кастрычніка іх прадстаўляў Яну Казімеру вершнік Сякера.

*...Сам [Крычэўскі] акрамя загубленых
пярэдніх прапараў і сьцягоў, якіх сто каралю
і ўсяму бліжэйшаму на той час сойму
прэзэнтаваў Радзівіл, у галаву паранены
і толькі ў лягер жыўцом прынесены,
душу там аддаў⁴⁰¹.*

У выніку перамогі лоеўская пераправа апынулася ў руках ліцвінаў. Тым ня менш, Міхал Крычэўскі дасягнуў сваёй мэты — палявы гетман літоўскі ня вырашыўся перайсьці Дняпро і рушыць у глыб Украіны. Як Радзівіл тлумачыў у лісьце Мікалаю Абрагамовічу, ён меў ня больш за тры бочкі пораху. Гэтае рашэньне супярэчыла выразнаму і некалькі разоў паўторанаму загаду Яна Казімера, які пісаў 13 ліпеня (Януш Радзівіл атрымаў ліст 5 жніўня), «каб войска нашае, пакладаўшы залогі ў казацкія гнёзды, ішло на Кіеў». Апроч нястачы пораху, важнейшымі аказаліся весткі пра набліжэньне чарговых казацкіх аддзелаў. Гэта сьведчыць пра слабасьць выведкі сілаў праціўніка — у Літве, як і ў Кароне, ня ўмелі здабываць важнай інфармацыі, верылі ў паўсюдна распусканыя фальшывыя весткі, выгадныя непрыяцелю. Князь Радзівіл адназначна верыў, мала таго, на падставе атрыманай інфармацыі ня мог ня верыць, што неўзабаве трэба чакаць чарговага наступу новай казацкай арміі. Да таго ж нельга забывацца: зазвычай пасля пераможнай бітвы як жаўнерамі, так і іх камандзірамі авалодвае своеасаблівае псыхалагічнае і фізычнае расслабленьне, адолець якое маглі ў гісторыі вайскавай справы толькі нешматлікія выдатныя вайскаводцы.

У выніку амаль адразу пасля бітвы, 3 жніўня, Радзівіл выдаў унівэрсалы Берасьцейскаму, Менскаму, Амсьціслаўскаму, Смаленскаму і Віцебскаму ваяводзтвам, а таксама Гарадзенскаму, Слонімскаму і Ваўкавыскаму паветам (бачна, яко-

⁴⁰⁰ Wisner, H. Janusz Radziwiłł... S. 122.

⁴⁰¹ Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy... S. 95.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

му вялікаму абшару Літвы, на думку Радзівіла, пагражалі казакі) унівэрсалы, у якіх паведамляў, што

Крычэўскі і вязьні (...) аднагалосна fatentur [прызнаюцца], што некалькі дзясяткаў тысяч казакоў (...) чакаюць максымум праз тыдзень,

а таксама, што павялічвала пагрозу, татарскіх чамбулаў⁴⁰². Між тым у літоўскім лягеры складвалася не найлепшая сытуацыя. Не ставала грошай і ежы: «правіянту такі страшэнны недахоп, што коньніца, якая ў возе запасу ня мае, і пяхота ўся ад голаду амаль штодзённа падае», — пісаў Радзівіл каралю. Становішча ўскладнялася і тым, што навакольныя вёскі пуставалі, палі былі незасеяныя, бо сяляне пайшлі да паўстанцаў. Спробы пасылаць чэлядзь «на воласьць» па правізію звычайна канчаліся трагічна, бо шмат іх гінула ад рук паўстанцаў. У такой сытуацыі князь вырашыў адступіць пад Рэчыцу і «паставіць лягер у такім месцы, зь якога будзе найбольш зручна непакоіць непрыяцеля разьездамі і не пусьціць яго ў Вялікае Княства Літоўскае»⁴⁰³.

Літоўскае войска пачало адступленьне. Спачатку 5 жніўня з Лоева выправіліся вазы (кожны воз меў сваё месца ў страі — «вазы кожнай харугвы адправіліся паводле рээстру», — які адпавядаў строю харугвы), потым 6 і 7 жніўня — жаўнеры. Па прыходзе ў Рэчыцу пачалі будаваць умацаваны лягер паводле пляну, распрацаванага капітанам артылерыі Крыштапам Эйгірдам. Яго эскіз паказаны на гравюры, зьмешчанай у «Theatrum Europaeum». Збудаваны тады лягер будзе аж да 1654 г. галоўным бастыёнам літоўскіх войскаў, якія дзейнічалі супраць казакоў. Князь, апынуўшыся перад дылемай: перамагчы частку сілаў ворага ці пакінуць край без прыкрыцця, вырашыўся на абарону, тым больш што яго падвялі павятовыя войскі. Аршанскі стараста Друцкі-Горскі ўжо 14 ліпеня зноў пісаў у лісьце да Радзівіла «пра віну (...) павятовых харугваў, і гэта з той прычыны, што грамадзяне не дазволілі даваць болей грошай на жаўнера (...)». Мала таго, Ян Казімер аслабіў Літву, паклікаўшы да сябе харугву Берасьцейскага ваяводства, якая павінна была прыкрываць край.

Умацаваўшы лягер, князь даслаў разьезды, каб здабыць звесткі пра ворага. 12 жніўня на дапамогу Чачэрску скіраваўся літоўскі стольнік Вінцэнт Гасеўскі, які вёў каля 700 чалавек (гусарская харугва Гасеўскага — 120 коней, яго ж драгуны — 150 порцый, рэйтарскі карнэт Ганццофа — 120 коней, 2 казацкія харугвы, напэўна, каля 200 шабляў, а таксама некалькі дзясяткаў рэйтараў Тызэнгаўза).

Літоўскае войска змяншалася, бо жаўнеры гінулі і атрымлівалі раненьні ў шматлікіх сутычках. Маральны дух Радзівілавага войска падаў, пашыралася дэзэртэрства, нават з гусарскіх харугваў. 14 жніўня дайшло да масавага дэзэртэрства. «Некаторы лік гусараў, а зь імі шмат чэлядзі (...) уцяклі». Незразумела, у

⁴⁰² Wisner, H. Janusz Radziwiłł... S. 112—113.

⁴⁰³ List Janusza Radziwiłła z obozu pod Łojowem. S. 371.

чым прычына гэтых паводзінаў — цяжкія ўмовы побыту, жаданьне рабунку ці страх перад новай бітвай. Князь, даведаўшыся пра самавольны выезд гусараў, накіраваў за імі ў пагоню тры татарскія харугвы: Карцэвіча, Дзяная Раманоўскага і Іслама Смольскага. 15 жніўня прывялі трох уцекачоў з харугвы Глябовіча, аднаго з харугвы Гасеўскага. Іх асудзілі на сьмерць, але ўсё ж такі гетман паддаўся просьбам афіцэраў і зьлітаваўся зь іх, хоць і толькі на месцы экзэкуцыі⁴⁰⁴.

Літоўскі стольнік вярнуўся 25 жніўня з палонным, які пацьвердзіў інфармацыю пра набліжэньне падмацаваньняў.

2 верасьня ў бок Мазыра выправіўся навадворскі харужы Мацей Францкевіч-Радзымінскі з 500 вершнікамі. 6 верасьня ён вярнуўся ў лягер, прывёўшы Васіля Пісарэнку, казака з Канеўскага палка. Васіль Пісарэнка засьведчыў, што

Хмель даслаў у падмацаваньне задняпроўскім палкам 2 палкі. Адзін Ільлі Багачэнкі (...) 4000, усё сяляне, 5 гарматаў маюць, кожную на 4 конях вязуць (...) Другі полк Гараскаў мае 3000, усе конныя, гарматы ня маюць. Абодва пад Лоеў мусілі ісьці, каб злучыцца з Падабайлам ды іншымі⁴⁰⁵.

Настрой у літоўскім войску зьмяніўся толькі пасля 9 верасьня, калі ўзяліся будаваць мост цераз Дняпро. У гэты дзень вярнуўся з дазору Адам Пагірскі. Ён натрапіў пад Лоевам на казацкага палкоўніка Сілуяна Мужылоўскага, які ехаў зь весткай пра заключаны пад Зборавам 19 верасьня 1649 г. мір. Пра тое самае пісаў 1 верасьня Ян Казімер. Тады Радзівіл вызначыў харугвам месца пастою, дзе яны мусілі чакаць платы, і 24 верасьня выехаў зь лягеру. Камандаваньне войскам Вялікага Княства Літоўскага князь перадаў наваградзкаму харужаму Мацею Радзымінскаму.

Дзейнасьць князя падчас кампаніі 1649 г. атрымала агульнае прызнаньне. У Чыгірыне «на князя Ягамосьць Радзівіла, палявога гетмана, Хмяльніцкі злаваўся і вельмі пагрозьліва» пра яго казаў⁴⁰⁶. Справаздачу пра сваю выдатную перамогу Радзівіл зрабіў на варшаўскім сойме. 21 сьнежня,

калі [палявы літоўскі] гетман пачаў казаць пра вайну ад яе першых крокаў, тлумачыў свае ўчынкі аж да апошняй перамогі, Божай рукой здабытай над казакамі, калі зямля была засланая цэламі іх і іхняга правадыра Крычэўскага. Адразу таксама кінуў пад каралеўскія ногі шмат харугваў,

здабытых пад Лоевам⁴⁰⁷. Сойм аддаў яму ў спадчыннае ўладаньне Невель, Себеж і Краснае, чаго дарэмна дамагаўся пасля смаленскай перамогі Крыштап

⁴⁰⁴ Н. Wisnerjanusz Radziwiłł... S. 122—123.

⁴⁰⁵ Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. S. 78.

⁴⁰⁶ Wisner, H. Janusz Radziwiłł... S. 123—124.

⁴⁰⁷ Radziwiłł, A. S. Pamiętniki. S. 231.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Радзівіл. А Ян Казімер дадаў князю вялікае Барысаўскае староства ў Беларусі. Апроч таго, князь Януш Радзівіл атрымаў 30 000 польскіх злотых. Палявы гетман літоўскі прасіў караля, каб «цяжкія намаганні, праца і страты» ягоных жаўнераў былі адпаведным чынам ўзнагароджаныя.

Камісія Сойму, скліканая ў наступным годзе, вырашыла ўзнагародзіць жаўнераў, якія бралі ўдзел у пераможных баях 1649 г. Апроч належнага заробку, яны павінны былі атрымаць тры кварталы задарма, г. зн. дадатковае ўзнагароджанне, роўнае тром квартальным выплатам. Самуль Камароўскі атрымаў 10 000 флярэнаў на Сухавічы і Насовічы ў Мазырскім павеце. Узнагароджаныя былі таксама Герман Ганцкоф, Юры Тызэнгаўз і вайсковы судзьдзя Марцін Чуоўскі. Ян Донавай з сынам атрымалі шляхецкую годнасьць.

* * *

Улетку 1649 г., — піша Анджэй Рахуба, — Януш Радзівіл правёў адну з найбольш выдатных у сваёй гетманскай кар’еры ваенных кампаній. Згодна з жаданьнем караля, ён распачаў у чэрвені наступ супраць казацкіх сілаў і пасля перамог над групамі Ільлі Галоты пад Загальлем і Главацкага пад Рэчыцай мог скіравацца на Кіеў. Спалоханы Хмяльніцкі сьпехам выправіў супраць ліцьвінаў моцную армію Станіслава Міхала Крычэўскага, каб ён перашкодзіў іх пераправе на левы бераг Дняпра, але ягонае войска, нягледзячы на вялізную колькасную перавагу, было цалкам разьбітае. Аднак увогуле Хмяльніцкі мог адчуваць сябе пераможцам, бо Радзівіл спыніў наступ і дайшоў толькі да Рэчыцы, нягледзячы на шматразовыя загады Яна Казімера працягваць рухацца на Кіеў, што магло б адцягнуць казацка-татарскія сілы на ўсход⁴⁰⁸.

Як на мяне, Ян Казімер прапанаваў выдатны плян наступу на тыл войскаў Хмяльніцкага ў кіеўскім напрамку. Але пасля аблогі часткі войска Кароны пад Збаражам і безвыніковай бітвы пад Зборавам літоўскія войскі не маглі прасоўвацца далей. Цяпер Хмяльніцкі мог перакінуць значныя сілы (ня выключана, з падтрымкай арды) на поўнач і прыкрыць сваю сталіцу. Разам з тым войску Януша Радзівіла бракавала сілаў, каб без падтрымкі войскаў Кароны біцца з ворагам, значна большым лікам. Ліцьвіны стаміліся ў цяжкіх баёх, кавалерыя, напэўна, страціла мноства коней, а ацалелыя былі зьняможаныя; шмат зь іх пагублялі падковы, паабдзіралі хрыбты і пабілі ногі. Жаўнеры, як ужо згадвалася, галадалі, а ў лягеры не ставала правізіі, фуражу, рыштунку і пораху. Людзкіх страт было няшмат, затое мноства параненых і хворых. Колькасны склад харугваў далёка не адпавядаў лічбам попісаў. На хуткае іх папаўненьне разьлічваць не выпадала. Гэтаксама, зрэшты, як і на значныя падмацаваньні, тым болей што шляхта ВКЛ не згаджалася выпраўляць свае павятовыя войскі за межы ваяводзтваў.

⁴⁰⁸ Епока «Ogniem i mieczem». Warszawa, 2001. S. 150.

Нельга было разьлічваць і на паспалітае рушаньне. Пра тое, што кароль загадаў літоўскім войскам далучыцца да ягоных сілаў, згадвалася вышэй. Напэўна, маральны дух ліцьвінаў узьняла пераможная бітва пад Лоевам, але ў цяжкіх, галодных умовах ён хутка ўпаў, што прывяло да масавых дэзэртэрстваў. Ужо ў лягеры пад Рэчыцай літоўскае войска сутыкнулася зь непрыхільным і проста варожым стаўленьнем мясцовага насельніцтва. Калі б войска пайшло на поўдзень, было б яшчэ горш. Здаецца, што ў 1649 г. Януш Радзівіл зрабіў тое, што мог, і зрабіць больш было немагчыма. У 1651 г. склалася зусім іншая сытуацыя. Пасьля пераможнай бітвы пад Берасьцецкам войскі Кароны рушылі на ўсход. Таму Радзівіл, разьбіўшы прыкрыцьцё Падабайлы, мог рушыць на поўдзень, заняць Кіеў і злучыцца з войскамі гетманаў Кароны.

* * *

Генрык Сянкевіч так піша ў рамане «Агнём і мячом»:

За паразы, нанесеныя Хмяльніцкім войску Кароны, казакі заплацілі паразамі ў Літве. Налажыў галавой Паўмесяц, стары і дасьведчаны камандзір, і дзікі Нябаба, і магутнейшы за іх абодвух Крычэўскі, які не староствы і ваяводзтвы, ня годнасьці і пасады, а кол за бунтаўніцтва зарабіў. Здалося, што на ім нямецкая кроў, пралітая ў рукаве Дняпра, кроў Фліка і Вэрнэра, калі ён трапіў уласна ў рукі нямецкага палка Радзівіла і, на шчасьце, яго, зь цяжкай агнястрэльнай ранай, адразу пасадылі на кол, на якім, няшчасны даходзіў яшчэ цэлы дзень, перш чым панурую душу аддаў. Такі быў канец таго, хто дзякуючы мужнасьці і ваеннаму таленту мог стаць другім Багданам Хмяльніцкім, але ненасытная прага багацьця і славы штурхала яго на шлях здрадаў, фальшывага сьведчаньня і страшэнных, вартых самога Крываноса забойстваў.

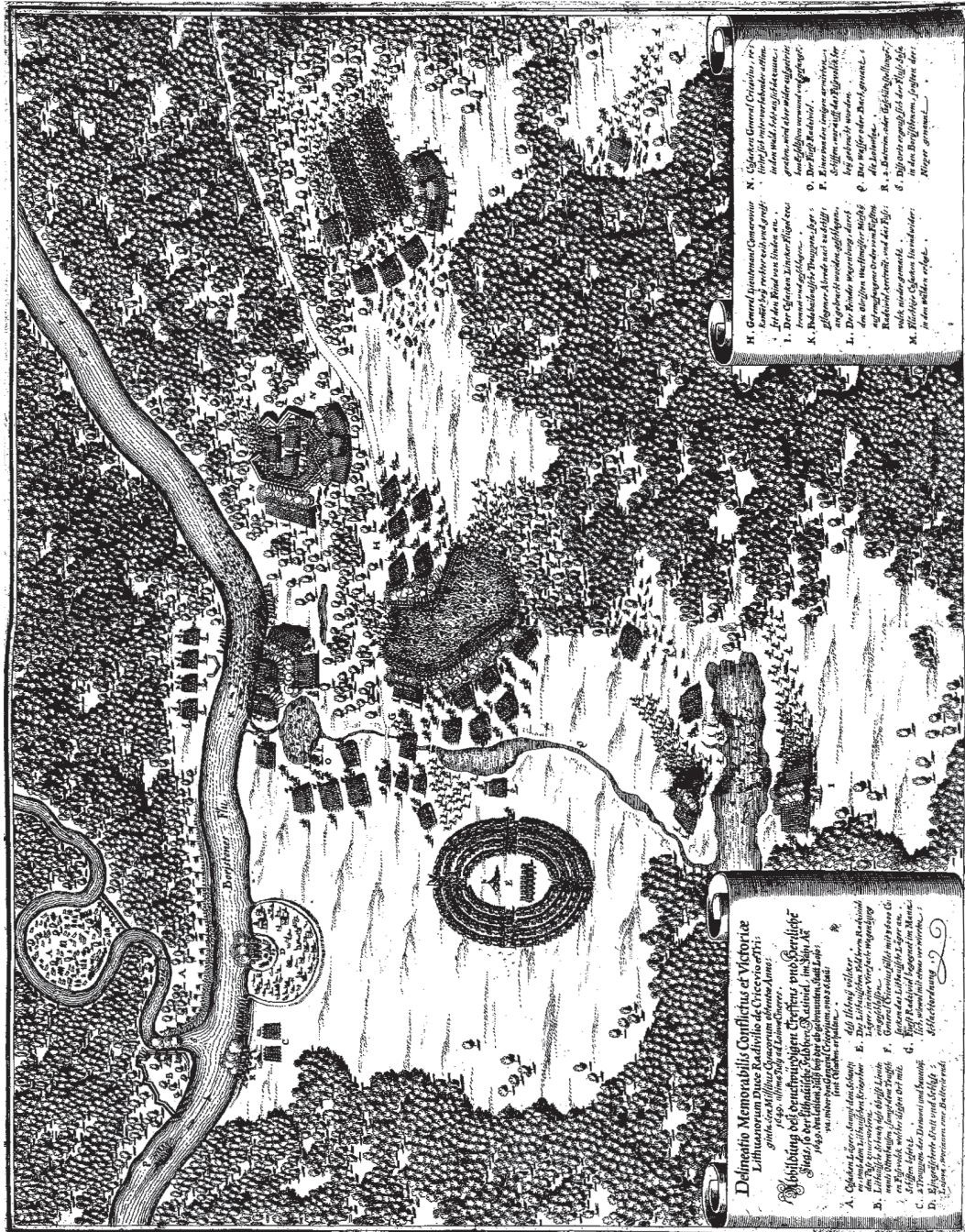
Зь ім, з Паўмесяцам і з Нябабам дваццаць тысяч малайцоў наладзілі галоўнамі на полі бітвы ці патанулі ў балотах Прыпяці; таму вялікі страх праляцеў, як віхура, над буйнай Украінай, бо ўсім здалося, што пасьля вялікіх перамог прыходзіць час такіх разгромаў, якія пад Саланіцай і Кумейкамі зазналі будучыя бунтаўнікі⁴⁰⁹.

Вялікі пісьменьнік Генрык Сянкевіч у сваім рамане падае гэтыя зьвесткі зь літоўскага фронту канца лістапада 1648 г., калі да Міхала Валадыеўскага і Ануфрыя Заглобы, якія ехалі з Замосьця ў Збараж, дайшла навіна «пра вялікія паразы казакоў ад літоўскіх войскаў». Польскі ляўрэат Нобэлеўскай прэміі зблытаў храналёгію падзеяў, што, зрэшты, заўважалі яшчэ раней (напр., гісторык Альгерд Гурка), бо бітва пад Лоевам адбылася больш як праз паўгоду. Аднак пісьменьнік выдатна перадае атмасфэру тых дзён.

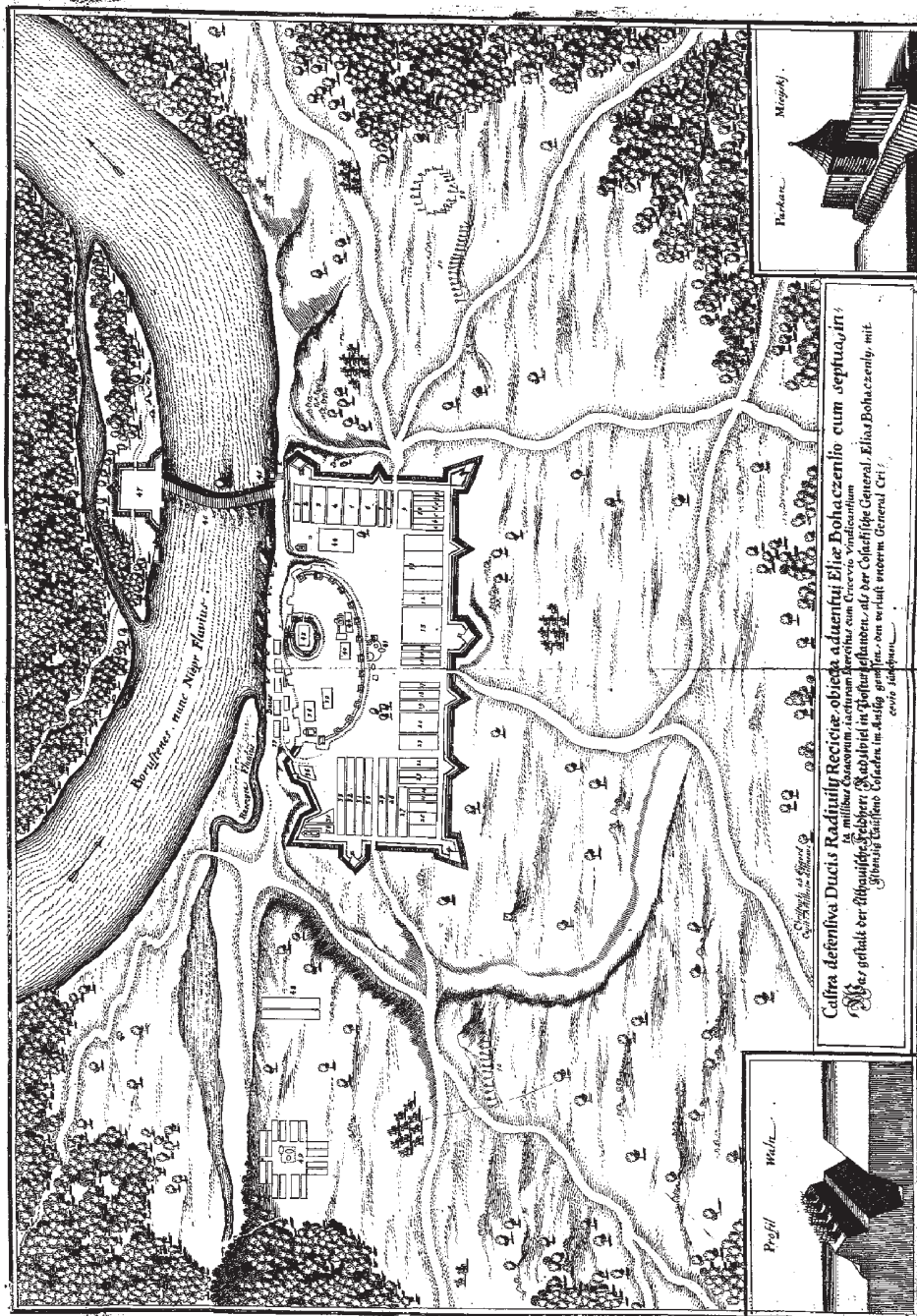
⁴⁰⁹ Sienkiewicz, Henryk. *Ogniem i mieczem*. Warszawa, 1956. Т. II. S. 204—205.

* * *

На заканчэньне я хацеў бы яшчэ ў некалькіх словах згадаць пра даробак украінскіх гісторыкаў, якія займаюцца разгляданымі праблемамі. Шмат публікацыяў на гэтую тэму зьявілася асабліва пасля 1990 г., у тым ліку багата клясычных твораў украінскіх і расейскіх гісторыкаў пачатку XX ст., напрыклад, М. Грушэўскага. На жаль, з засмучэньнем трэба сьцьвердзіць, што дасьледчыкі з усходу надзвычай рэдка карыстаюцца з даробку польскай навукі. Іх публікацыі грунтуюцца ў пераважнай большасьці на ўкраінскіх працах і крыніцах. Зь іншага боку, яны маюць над намі тую перавагу, што амаль усе ўкраінскія крыніцы і большасьць клясычных гістарычных працаў выдадзеныя друкам або перавыдадзеныя, яны дасяжныя таксама ў інтэрнэце на адрасе: <http://litopys.narod.ru/>. У сусьветным сьцеіве можна знайсці таксама апісаньне паасобных бітваў, якія вялі казацкія войскі. Найвялікшы недахоп гэтых опусаў у тым, што яны некрытычна грунтуюцца на ўкраінскіх крыніцах, а таму ў іх часам зьяўляюцца ўвогуле фантастычныя звесткі датычна колькасьці войскаў Літвы і Кароны, ужо даўно ўдакладненыя польскімі гісторыкамі.

Абарончы лягер, які князь Радзівіл паставіў у Рэчыцы, калі казацкі генэрал Ілья Багачэнка падцягваўся зь сямюдзсяцьцю тысячамі казакоў, каб адпомсцьці за паразу генэрала Крычэўскага. Выва і інфармацыя з кнігі «Theatrum Europaeum».

Виява выкапмнага бою і цудоўнай перамогі, якую здабыў вялікі гетман літоўскі Радзівіл у 1649 годзе, у апошні дзень ліпеня, каля папялішча Лоева над Крычэўскім і трыццаццю шасцю тысячамі казакоў. Виява і інфармацыя з кнігі «Theatrum Europaeum».

БІБЛІЯГРАФІЯ

КРЫНІЦЫ

1. Diariusz działań wojennych na Litwie od 30 stycznia 1649 roku. Бібліятэка ПАН у Кракаве. Rkps. 1017.
2. Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła. Аpxiў Радзівілаў. Дział VI. AGAD w Warszawie.
3. Документы об освободительном движении украинского народа 1648—1654 гг. Киев, 1965.
4. Grabowski, Ambroży (wyd.). Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845.
5. Grabowski, Ambroży (wyd.). Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1840.
6. Jemiołowski, Mikołaj. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648—1679). Warszawa, 2000.
7. [Kochowski, Wespazjan]. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.... T. I. Poznań, 1840.
8. [Kochowski, Wespazjan]. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. (wyd. K. Wł. Wójcicki). T. II. Warszawa, 1846.
9. [Kojałowicz, Albert Wijuk]. Wojna przeciwko Kozakom Zaporozkim w latach 1648 i 1649 przez Alberta Wijuk Kojałowicza, tłumaczenie z rękopisu łacińskiego z Archiwum ks. ks. Radziwiłłów w Nieświeżu wydał i przypisami opatrzył Edward Kotłubaj. Бібліятэка ПАН у Кракаве. Rkps. 1056.
10. [Maskiewiczowie, S. i B.K.]. Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. (wyd. A. Sajakowski). Wrocław, 1961.
11. [Michałowski, Jakub]. Jakuba Michałowskiego Wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna. (wyd. A. Z. Helcel). Kraków, 1842.
12. Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630—1707) / Pod red. Andrzeja Rachuby. — Warszawa, 2003.
13. Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. Wrocław, 1842.
14. Radziwiłł, Ałbrycht Stanisław. Pamiętniki do dziejów w Polsce (1647—1656). T. III. Przełożyli i

opracowali Adam Przyboś i Roman Żelewski. Warszawa, 1980.

15. Самовидця літопис, видання підготував Я.І. Дзира, Київ, 1971.
16. Rerum in M. D. Lithuaniae per tempus rebellionis Russicae gestarum Commentarius. Elbingae, 1655.
17. Theatrum Europaeum. T. VI, (wyd. 2). Frankfurt am Main, 1663.
18. Twardowski, Samuel. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza tocząca się. Kalisz, 1681.

ГІСТАРЫЧНЫЯ ДОСЬЛЕДЫ

1. Czaplinski, Władysław. Głosa do Trylogii. Wrocław, 1974.
2. Encyklopedia Wojskowa. Warszawa, 1936. T. V, артыкул: Łojów.
3. Franz, Maciej. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI—XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń, 2002.
4. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Red. naczelny Mirosław Nagielski. Warszawa, 1995.
5. Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia, praca zbiorowa. Warszawa, 1972.
6. Kaczmarczyk, Jan. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988.
7. Korzon, Tadeusz. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. II. Kraków, 1912.
8. Kosman, Marcei. «Ogniem i mieczem», prawda i legenda. Poznań, 1999.
9. Kotłubaj, Edward. Galeria nieświeżska portretów radziwiłłowskich. Wilno, 1857.
10. Kotłubaj, Edward. Życie Janusza Radziwiłła. Wilno, 1857.
11. Kubala, Ludwik. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1924.
12. Lipiński, Wacław. Stanisław Michał Krzyczewski z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648—1649). Kraków, 1912.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

13. Mała Encyklopedia Wojskowa. Warszawa, 1970. T. II.
14. Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. oznań 1965.
15. Nowak, Tadeusz. Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce. Warszawa, 1965.
16. Nowak, Tadeusz. Polska technika wojenna XVI—XVIII w. Warszawa, 1970.
17. Nowak, Tadeusz M.; Wimmer, Jan. Historia oręza polskiego. Warszawa, 1981.
18. Perejaślawski, O. Loiv. Kalisz, 1935.
19. Podhorodecki, Leszek. Sicz zaporoska. Warszawa, 1978.
20. Polski Słownik Biograficzny.
21. Rachuba, Andrzej. Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648—1667 // Od armii komputowej do narodowej (XVI—XX w.). Praca zbiorowa pod redakcją Zbigniewa Karpusa i Waldemara Rezmera. Toruń, 1998.
22. Serczyk, Władysław Andrzej. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998.
23. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ, 1995.
24. Staropolska sztuka wojenna XVI—XVII wieku. Prace ofiarowane profesorowi Jaremi Maciszewskiemu. Pod redakcją Mirosława Nagielskiego. Warszawa, 2002.
25. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego.
26. Studia i materiały do historii wojskowości.
27. Tomkiewicz, Władysław. Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933.
28. Wasilewski, Tadeusz. Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984.
29. Widacki, Jan. Książ Jarema. Katowice, 1984.
30. Wimmer, Jan. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965.
31. Wimmer, Jan. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655—1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655—1660. Warszawa, 1973.
32. Wisner, Henryk. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648—1655 // Rocznik Białostocki. T. XIII. Białystok, 1979.
33. Wisner, Henryk. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku. Cz. I—III // Studia i materiały do historii wojskowości. T. XIX (1973). T. XX (1976). T. XXI (1978).
34. Wisner, Henryk. Janusz Radziwiłł 1612—1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Warszawa, 2000.
35. Wisner, Henryk. Rzeczpospolita Wazów. Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dyplomacja. Varia. Warszawa, 2004.
36. Wójcik, Zbigniew. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1960.
37. Wójcik, Zbigniew. Wojny kozackie w dawnej Polsce // «Dzieje narodu i państwa polskiego». Kraków, 1989.
38. Wójcik, Zbigniew. Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 1997.
39. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. T. II. Warszawa, 1966.
40. Z dziejów Ukrainy / Pod red. Wacława Lipińskiego. — Kijów, 1912.

З польскай мовы пераклаў Антон Кузьміч паводле:

Biernacki, Witold. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie 1648—1649.

Wydawnictwo Inforteditions, 2006.

Рэдакцыя «ARCHE» складае падзяку выдавецтву «Inforteditions» за дазвол на перадрук ілюстрацыяў з арыгінальнага польскага выдання.

ПАВАЛ АБРАМОВІЧ

Памінкі па мастацкім слове

Замежныя літаратары бываюць у нашай краіне гады ў рады, таму сустрача зь імі — сьвята для беларускага чытача. Падзеяй у жыцці літаратурнай Беларусі абяцала стаць і анансаваная на пачатку года ў незалежных СМІ прэзэнтацыя кнігі прозы сучаснага ўкраінскага пісьменьніка Аляксандра Ірванца, выдадзенай па-беларуску, з удзелам аўтара.

Колькі гадоў таму А. Ірванец ужо наведваў Менск, і ўражаньне, якое падчас выступу ў ПЭН-цэнтры зрабіў на мяне гэты таленавіты, энэргічны і вясёлы чалавек, які падобна свайму літаратурнаму герою, пісьменьніку Шлойму Эцірвану (раман «Роўна/Ровно»), курьў цыгарэты *Gauloises*, было прыемным і запамінальным. Больш з Ірванцом я не сустракаўся, хіба што толькі завочна — як з пэрсанажам аўтабіяграфічнай кнігі Юрыя Андруховіча «Таямніца», выдадзенай у 2007 г.

І вось 16 студзеня на ўправе БНФ, у невялічкім памяшканьні зь цьмянымі завэдзганымі лямпамі пад столлю і непрыбранай пасья сьвятаў елкаю, якая,

сумна пахіліўшыся, стаяла ў куце, мусіла адбыцца чарговая сустрэча беларусаў зь пісьменьнікам. Месцы ў «прэзэдыюме» за абшарпаным сталом, упрыгожаным кнігамі А. Ірванца, занялі перакладчык ягоных твораў — пісьменьнік Уладзімер Арлоў, кнігавыдавец Зьміцер Колас і новаабраны старшыня БНФ, перакладчык Лявон Баршчэўскі. Прайшлі і селі на драўляныя крэслы ў першых шэрагах Андрэй Хадановіч, Віктар Жыбуль, Вера Бурлак, Павал Севярынец, Стэфан Эрыксан — кіраўнік аддзяленьня амбасады Швэцыі ў Менску, заўзяты аматар беларускага слова. Журналісты сьціснулі ў руках дыктафоны і фотакамэры.

Чаканьне зацягнулася. Некаторыя з прысутных пачалі пазіраць на гадзіннікі, кідаць позіркі на дзьверы. Ірванца ўсё яшчэ не было. І тады У. Арлоў, адчуўшы нэрвовасьць, якою набрыняла паветра, зразумеў: марудзіць больш нельга. Бязь ценю ўсьмешкі на твары ён сумна і ціха мовіў, што «ні сёньня, ні заўтра Аляксандр Ірванец ня ўвойдзе ў гэтыя дзьверы». Прызнаюся, пасья гэ-

Павал Абрамовіч — крытык, сталы аўтар «*ARCHE*».

тых словаў я цалкам сур'ёзна вырашыў, што А. Ірванец памёр. Але потым, зразу-меўшы чорны гумар У. Арлова (ён якраз казаў пра вірус, які зваліў з ног украінскага літаратара), з палёгкаю ўздыхнуў і пасміхнуўся. Што ж, нават бяз аўтара «Оды грыўні» і «Очаміры» сустрэча з чытачамі мела шанец адбыцца.

Я памыліўся.

Гэтая прэзэнтацыя была ўсім, чым заўгодна, толькі не літаратурнай вечарынай, прысьвечанай выбітнаму зўрапейскаму пісьменьніку-постмадэрністу, чые творы перакладаліся на ангельскую, нямецкую, французскую, польскую, харвацкую, казаскую і іншыя мовы сьвету.

Пасьля абвесткі, зробленай У. Арловым, слова ўзяў Л. Баршчэўскі. Ён пачаў здалёк, а менавіта з канстатацыі таго, што людзі сёння мала чытаюць, а маладыя наагул знаёмяцца з такімі шэдэўрамі, як «Война и мир», па сьціслых пераказах, што друкуюць камэрцыйныя выданні. Потым Л. Баршчэўскі «пераскочыў» на дзейнасьць Беларускага калегіюму, абвясціўшы, што ўстанова жыве і чакае новых студыёўсаў. Сваё досыць доўгае і цымянае выступленьне перакладчык «Дона Карласа, інфанта Гішпанскага» і «Ўсіх нашых дзяцей з Булербю» скончыў аповедам пра ўласную дзейнасьць на пасадзе кіраўніка БНФ. Л. Баршчэўскі, у прыватнасьці, абвясціў, што цяпер літаратурныя вечарыны на Машэрава, 8, будуць адбывацца рэгулярна. Аўдыторыя млява паапладзіравала.

Пасьля слова ўзяла таямнічая «пані Алеся» з Украіны (прысутным жанчыну не прадставілі). Зь яе эмацыйнага выступу мы даведаліся, што ў Беларусі і Украіны супольная гісторыя, і таму

нашыя краіны «назаўсёды разам».

«Якога д'ябла я тут сяджу?» — хацелася распачна ўсклікнуць мне ўслед за Шлоймам Эцірванам, які ў часе свайго знаходжаньня ва ўсходнім *Ровно*, абласным цэнтры Сацыялістычнай Рэспублікі Ўкраіны (СРУ), трапіў на паседжаньне мясцовага Саюзу пісьменьнікаў.

Пасьля пані Алесі выступіць запрасілі нейкага дзядка, якога У. Арлоў назваў жаўнерам Украінскай паўстанцкай арміі. Аднак той, выйшаўшы наперад, словы гэтыя абвергнуў, сказаўшы, што ён, канечне, быў бы рады пазмагацца супраць савецкай улады ў шэрагах УПА, але не паспеў — занадта быў малады. Затым стары пачаў нетаропка апавядаць пра сваю маладосьць, паказваць сямейныя фатаздымкі.

Тое, што адбывалася тым студзенскім вечарам у цэнтры беларускай сталіцы, нагадвала мне ці то культурніцкае мерапрыемства ў савецкім клюбе, ці то трагікамічны фарс, ці то главу з «Роўна/Ровно». Сьвята літаратуры не атрымалася. Яго разьезла іржа палітыканства, атруціў дух безжыцьцёвасьці і нудоцтва, скавала нежаданьне абмяркоўваць зь іншымі ўласную творчасьць. На жаль, такое ўсё часьцей адбываецца на беларускіх літаратурных імпрэзах, яны ўсё больш ператвараюцца ў памінкі па мастацкім слове.

... Ня ў стане больш слухаць усё гэта, а таксама чуць сьмяшкі філэзафа А. і пээта Н., якія сядзелі за маёй сьпінаю ля сьцяны і, варочаючыся як мядзьевазі ў бярогах, кпілі з выступоўцаў, я сьшоў.

Дзякуй Богу, ніхто не імкнуўся перахапіць мяне, як небаракі Эцірвана, і прымусова вярнуць на «сьвята літаратуры».

Зьмест «ARCHE» за 2007 год

1. **Рудкоўскі, Пётра.** Хто забіў беларускае адраджэньне? // № 3 (54). С. 5—15. Бібліягр. у падрадж. заўвагах. **Рэц. на:** Адамянц, Александр. Конец «возрожденческого проекта» в Беларуси // <http://n-europe.eu/content/?p=1200>; Pershai, Alexander. Questioning the Hegemony of the Nation State in Belarus: Production of Intellectual Discourses as Production of Resources // Nationalities Papers. Vol. 34. № 5 (November 2006). P. 623—635.

2. Як зрабіць з Лукашэнкі Вароніна: Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE» [24 лютага 2007 г.] / Удзел бяруць Аляксандар Адамянц, Мікалай Кацук, Уладзімер Лабковіч, Дзяніс Мельянцоў, Аляксандар Мілінкевіч, Віталь Сіліцкі, Аляксей Янукевіч // № 5 (56). С. 5—9.

АНАЛІТЫКА

3. ***Анціпенка, Алесь.** Структурныя зрухі мэдычнага поля // № 4 (55). С. 43—46*.

4. **Анціпенка, Алесь.** Эрозія сацыяльных кантрактаў як фактар палітычных пераменаў // № 10 (61). С. 40—43.

5. **Банс, Валеры; Ўолчык, Шэран Л.** Зрынуць дыктатараў: Хто стаіць за электаральнымі рэвалюцыямі ў посткамуністычнай Эўразіі? / Пер. з анг. А. Т. // № 3 (54). С. 59—66.

6. **Віданавя, Ірына.** Апантанія надзеяй: Беларуская моладзь пасля выбараў 2006 г. // № 10 (61). С. 5—12.

7. **Вік, Ганс-Георг.** Як выйсьці зь беларускага тупіка? / Пер. зь ням. Алеся Пяткевіча // № 1—2 (53). С. 10—25. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

8. ***Вэнэсуэла: рэвалюцыя Уга Чавэса:** [Аналіт. даклад Crisis Group] / Пер. з анг. Алеся Мартынава // № 12 (63). С. 19—59.

9. ***Гайдук, Кірыла.** «Кактэйль» з прыватызацыі і даўгоў: рэцэпт для пазьбяганьня даўгавой пасткі? // № 11 (62). С. 13—17.

10. **Гансэн, Імке.** Прастора беларускага палітычнага дыскурсу і ягоныя візуальныя ды пэрфармацыйныя элемэнты // № 4 (55). С. 51—60. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

11. **Гаўсотэр, Тобіяс; Німан, Арнэ; Шрац, Аляксандар.** Палітыка Эўрапейскага Зьвязу да Беларусі: Прастора для манэўру і варыянты палітыкі / Пер. зь ням. Сяргея Богдана // № 9 (60). С. 68—77. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

12. **Крывой, Яраслаў.** Ці дапамогуць эўрапейскія санкцыі беларускім прафсаюзам? / Пер. з анг. Сяргея Богдана // № 9 (60). С. 56—67. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

13. **Матэль, Аляксандар.** Постваймарская Расея — выклік для Эўропы // № 7—8 (58—59). С. 78—85.

* — тэксты, пазначаныя *, былі надрукаваныя неклясычным правапісам.

14. ***Мельянцоў, Дзяніс.** Ці возьмуць Беларусь у ГУАМ? // № 10 (61). С. 34—39. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
15. **Пікулік, Аляксей.** Наколькі рацыянальны беларускі аўтарытарызм? // № 4 (55). С. 47—50. **Рэц. на:** North, Douglass Cecil. Understanding the Process of Economic Change. — N.J.: Princeton University Press, 2005; Pierson, Paul. Increasing Returns, Path Dependence and the Study of Politics. — Florence: European University Institute, 1997.
16. ***Роўда, Уладзімер.** Апазыцыйнае лідэрства і тэхнічнае кіраўніцтва: Прынцыпы і плятформы «апазыцыйнага парламэнту» // № 6 (57). С. 10—15.
17. **Рудкоўскі, Пётра.** Пра канкардат, вяртаньне Кандрусевіча і этнічныя чысткі ў беларускім Касцёле // № 10 (61). С. 21—28. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
18. ***Сіліцкі, Віталь.** Што супольнага паміж Ніязавым і Кастра, альбо Чаму дыктатуры перажываюць дыктатараў // № 1—2 (53). С. 5—9.
19. **Сіліцкі, Віталь.** «A Do-Nothing Congress» — «Кангрэс, які нічога ня робіць» // № 6 (57). С. 5—9.
20. ***Сіліцкі, Віталь.** Выжывае мацнейшы: Аўтарытарная рэакцыя пасля каляровых рэвалюцыяў у краінах былога СССР: унутрыпалітычныя і міжнародныя аспекты / Пер. з анг. Алеся Мартынава // № 7—8 (58—59). С. 40—77. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
21. **Сіліцкі, Віталь.** Беларусь: анатомія прэвэнтыўнага аўтарытарызму // № 10 (61). С. 44—69. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
22. ***Стоўнэр-Ўайс, Кэтрын.** Чаму Расея спаўзла да аўтарытарызму? / Пер. з анг. Алеся Мартынава // № 12 (63). С. 10—18.
23. ***Усаў, Павал.** Дэмакратычнае вяртаньне да мінулага: Выбары і грамадзянскае занявольне ў Расеі // № 12 (63). С. 5—9.
24. **Ўілсан, Эндру.** Беларусь паміж «каляровай рэвалюцыяй» і «контррэвалюцыйнай тэхналогіяй» // № 3 (54). С. 53—58. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
25. **Ўілсан, Эндру.** Украінскі шлях да свабоды: крызісы, кампрамісы і новыя выбары / Пер. з анг. Наталкі Харытанюк // № 10 (61). С. 29—33.
26. **Ўэй, Лукан Элан; Лявіцкі, Стывэн.** Дынаміка прымусу пры аўтакратычных рэжымах пасля «халоднае вайны» (друкуецца зь невялікімі скарачэньнямі) / Пер. з анг. Сяргея Богдана // № 7—8 (58—59). С. 86—104. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
27. Ці можна быць больш прарасейскім за Лукашэнку: Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE» [2 чэрвеня 2007 г.] / Удзел бяруць Кірыл Коктыш, Ігар Лялькоў, Рыгор Костусеў, Аляксей Янукевіч, Павал Севярынец, Аляксандар Алесін, Валер Карбалевіч, Дзяніс Мельянцоў // № 6 (57). С. 16—21.
28. **Чавусаў, Юры.** Сцэнары парламэнцкіх выбараў-2008 // № 11 (62). С. 5—12. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
29. **Чубрык, Аляксандар.** Новая эканамічная палітыка старога аўтарытарнага рэжыму // № 10 (61). С. 13—20. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
30. **Чуліцкая, Тацяна.** Адзіная думка аналітыка Суздальцава // № 4 (55). С. 35—42. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.
31. **Ярабiк, Балаш; Рабальяцi Аластар.** Дыялэг з д'яблам: Аб стасунках Эўразьвязу зь Беларуссю / Пер. з анг. М. П. // № 4 (55). С. 23—34. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

АПЫТАНЬНЕ

32. *Каму належыць спадчына ВКЛ? / Удзел бяруць Алесь Белы, Зiгмас Зiнiквявiчус, Вячаслаў Насевiч, Ёнас Трынкунас; Падрыхтаваў Аляксей Дзермант // № 10 (61). С. 116—127.

ВЫБАРЫ 2007

33. **Быкоўскі, Паўлюк.** Апазыцыя ў мясцовых выбарах: ні ўдзел, ні байкот // № 3 (54). С. 23—28. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

34. Даніна каляндарнай абраднасьці: мясцовыя выбары 2007: Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE» [28 студзеня 2007 г.] / Удзел бяруць Уладзімер Мацкевіч, Уладзімер Лабковіч, Паўлюк Быкоўскі, Андрэй Казакевіч, Алесь Міхалевіч, Дзяніс Мельяноў // № 3 (54). С. 29—33.

35. ***Казакевіч, Андрэй.** Мясцовыя выбары 2007: з пазыцыі ўлады // № 3 (54). С. 16—22.

36. **Усаў, Павал.** Мясцовыя выбары ці самарэкрутацыйная кампанія ўладаў? // № 3 (54). С. 34—37.

ГІСТОРЫЯ

37. ***Белы, Алесь.** Як разьмежаваць Літву ад Русі? // № 10 (61). С. 128—145. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

38. ***Браўн, Энтані Н.** Плянаваньне статусу моваў у Беларусі: Дасьледаваньне пісьмовага дыскурсу ў публічных месцах / Пер. з анг. Вольфа Рубінчыка // № 12 (63). С. 109—126: іл. Бібліягр. у падрадк. заўвагах і ў канцы артыкула.

39. ***Бэмпарад, Эліса.** Ідышысцкі экспэрымэнт у савецкім Менску / Пер. з анг. Вольфа Рубінчыка // № 11 (62). С. 61—77. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

40. ***Васькоў, Уладзімер.** Каталіцтва ва ўсходняй Гомельшчыне // № 12 (63). С. 127—147: іл. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

41. ***Вашкевіч, Андрэй.** Нашы сыягі над Заходняй // № 4 (55). С. 78—90: іл. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

42. **Гардзіенка, Алэг.** Граблі міталягізацыі // № 3 (54). С. 67—73. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

43. ***Грох, Міраслаў.** Ад этнічнай групы

да мадэрнай нацыі: чэскі прыклад / Пер. з анг. В. Р. // № 1—2 (53). С. 162—173.

44. **Грох, Міраслаў.** У нацыянальных інтарэсах: Патрабаваньні й мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. у параўнаўчай пэрспэктыве / Пер. з чэск. А. Карцеля // № 6 (57). С. 159—188. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

45. **Грох, Міраслаў.** У нацыянальных інтарэсах: Патрабаваньні й мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. у параўнаўчай пэрспэктыве: [Працяг] / Пер. з чэск. А. Карцеля // № 7—8 (58—59). С. 114—186. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

46. **Грох, Міраслаў.** У нацыянальных інтарэсах: Патрабаваньні й мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. у параўнаўчай пэрспэктыве: [Заканчэньне. Пачатак № 6, 7—8 (57, 58—59)] / Пер. з чэск. А. Карцеля // № 10 (61). С. 146—203. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

47. ***Грынфэльд, Лія.** Нацыяналізм і сьвядомасьць / Пер. з амэрык. Уладзімера Паўловіча // № 1—2 (53). С. 147—161.

48. **Казакевіч, Андрэй.** Палітычная геаграфія Беларусі // № 4 (55). С. 91—100. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

49. **Камінскі, Анджэй Суліма.** Сутыкненьне Захаду і Ўсходу пад Воршай і Віцебскам: Аб антыімперскай візіі беларускай гісторыі // № 4 (55). С. 16—22.

50. Кароткі нарыс беларускага пытаньня / Падрыхт. да друку і камэнт. Алесь Пашкевіч, Андрэя Вашкевіча, Андрэя Чарнякевіча // № 11 (62). С. 104—421: іл. Бібліягр. і камэнт. у падрадк. заўвагах.

51. ***Катлярчук, Андрэй.** Па навуку ў Галяндью: Студэнты зь Вялікага Княства Літоўскага ва ўнівэрсытэтах Нідэрляндаў XVII—XVIII стст. // № 11 (62). С. 422—428. Бібліягр. у падрадк. заўвагах і ў канцы артыкула.

52. **Латышонак, Алэг.** Мой рэйтынг эўрапейскіх нацыяў на пачатку XX стагодзьдзя // № 5 (56). С. 82—86.

53. **Латышонак, Алэг.** Студэнты зь Вялікага Княства Літоўскага перад рэк-

тарскім судам Кракаўскага ўнівэрсытэту ў 1469—1536 гг. // № 6 (57). С. 153—158. Бібліягр. у падрадк. заўвагах і ў канцы артыкула.

54. **Латышонак, Алег.** Беларускі нацыяналізм і сутыкненне цывілізацыяў / Пер. з анг. Сяргея Петрыкевіча // № 7—8 (58—59). С. 105—113. Бібліягр. у падрадк. заўвагах і ў канцы артыкула.

55. ***Латышонак, Алег.** Крэва — Верх — Белая Русь // № 11 (62). С. 429—434. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

56. **Макмілін, Арнольд.** Прыгажосць у малым: Вывучэнне «меншых» моваў ва ўнівэрсытэце на прыкладзе беларускай (прамова прэзідэнта Асацыяцыі сучасных гуманітарных даследаванняў, Лёндан, 17 сакавіка 2006 г.) / Пер. з анг. Алеся Мартынава // № 4 (55). С. 109—120.

57. **Пашкевіч, Алесь; Вашкевіч, Андрэй; Чарнякевіч, Андрэй.** Кароткая прадмова да «Кароткага нарысу беларускага пытання» // № 11 (62). С. 93—103. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

58. ***Рубінчык, Вольф.** Пасляслоўе перакладчыка: Экспэрымэнт, які вырас на костках гэбраістаў [да артыкула Э. Бэмпарад «Ідышысцікі экспэрымэнт у савецкім Менску»] // № 11 (62). С. 77—80. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

59. **Сідарэвіч, Анатоль.** Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада // № 9 (60). С. 192—218. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

60. **Скінэр, Барбара.** Грамадзкія каштоўнасьці ўніяцкай царквы ў XVIII ст. // № 4 (55). С. 101—108. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

61. **Сьяшыньскі, Войцех.** Барацьба дзяржаўных органаў зь беларускай дывэрсійнай дзейнасьцю на паўночна-ўсходніх землях міжваеннай Польшчы (1920—1925) / Пер. з польск. Антона Кузьміча // № 1—2 (53). С. 114—146. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

62. ***Сьміт, Этані.** Гісторыя і лёс нацыі: адказы і ўдакладненьні / Пер. з анг.

Вольфа Рубінчыка // № 1—2 (53). С. 174—185. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

63. ***Ўілсан, Эндру.** Украіна і Расея пасля Памаранчавай рэвалюцыі / Пер. з анг. Алеся Мартынава // № 11 (62). С. 81—92. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

64. **Шнаркевіч, Язэп.** Успаміны з майго жыцьця і працы / Падрых. да друку Андрэя Антонова // № 12 (63). С. 148—178.

ГОРАДНЯ ПАД УДАРАМ

65. ***Вашкевіч, Андрэй.** Падмуркі чакаюць свайго часу // № 9 (60). С. 20—36: іл.

66. ***Гардзеў, Юры.** Гарадзенскія эсэ / № 9 (60). С. 37—55: іл. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

67. ***Стурэйка, Сьцяпан.** Хамства ў камяні: Горадня пад ударам савецкай ідэнтычнасьці // № 9 (60). С. 5—19: іл.

ГУТАРКА

68. **Ірванец, Аляксандар.** «Больш за ўсё на сьвеце я не люблю сур'ёзнасьці»: Зь вядомым украінскім пісьменьнікам, «падскарбіем» «Бу-Ба-Бу» гутарыць літаратурнаўца Марыя Мартысевіч // № 7—8 (58—59). С. 217—221.

69. ***Казько, Віктар.** Наша літаратура амаль цалкам нэкрафільская: Гутарка зь пісьменьнікам / Гутарыў Алесь Аркуш // № 10 (61). С. 204—215.

ДЗЕНЬ ВОЛІ

70. **Сіліцкі, Віталь.** Разьвітаньне зь Мілінкевічам // № 4 (55). С. 5—12.

71. **Усаў, Павал.** Дыялёг моцнага са слабым // № 4 (55). С. 13—15. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

ДОПІСЫ

72. **Капаховіч, Мікола.** Заўвагі да меркаваньняў беларускай эліты // № 12 (63). С. 237—239.

КРЫТЫКА

73. **Акопаў, Карэн.** Гегелеўская ідэя беларускай дыктатуры // № 9 (60). С. 78—85. **Рэц. на:** Lallemand, Jean-Charles; Symaniec, Virginie. Biélorussie. Mécanique d'une dictature. — Paris: Les Petits Matins, 2007. — 254 p.

74. **Бацюкоў, Аляксей.** Палемічныя праекцыі вялікага Лімітрофа // № 10 (61). С. 81—95. **Рэц. на:** Не-империя: Великое княжество Литовское в польской исторической памяти: Интервью с Иеронимом Гралея // Ab Imperio. 2004. № 4; Вилимас, Дарюс. Великое княжество Литовское: стереотипы исторической памяти в Литве // Ab Imperio. 2004. № 4; Вырский, Дмитрий. Великое княжество Литовское как исторический опыт: случай Украины // Ab Imperio. 2004. № 4; Марзалюк, Игорь. Великое княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов: от средневековья к постмодерну // Ab Imperio. 2004. № 4; Филюшкин, Александр. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого княжества Литовского // Ab Imperio. 2004. № 4.

75. ***Гапава, Алена.** Жанчыны застаюцца пад кантролем, альбо Ці могуць прыгнечаныя гаварыць? // № 10 (61). С. 96—102. **Рэц. на:** Жанчыны выходзяць з-пад кантролю: Беларускае жаночае апавяданьне / Наталка Бабіна, Вольга Бабкова, Зося Баброўнік і інш. — Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2007. — 248 с. — (Кнігарня «Наша Ніва»).

76. **Ёфэ, Грыгоры.** Дробныя сакрэты запозьненага нацыяналізму / Пер. з анг. W. R. // № 11 (62). С. 42—48. **Рэц. на:** Булгаков, Валер. История белорусского национализма. — Вильнюс: Институт белорусистики, 2007. — 331 с.

77. **Жыбуль, Віктар.** Гісторыя і сучаснасьць крывавага тунэлю сьмерці // № 10 (61). С. 70—80. **Рэц. на:** Маракоў, Л. Ахвяры і карнікі. — Мінск, 2007. — 440 с.; Маракоў, Л. Непамяркоўныя. Трэцяя спроба: Апавяданні. — Мінск, 2007. — 260 с.

78. ***Казакевіч, Андрэй.** Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм // № 7—8 (58—59). С. 5—22. **Рэц. на:** Булгаков, Валер. История белорусского национализма. — Вильнюс, 2006.

79. **Кіштымаў, Андрэй.** Падвядзеньне вынікаў або зьвядзеньне рахункаў // № 7—8 (58—59). С. 23—30. **Рэц. на:** Петриков, П. Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е — начало 2000-х годов). — Минск: Белорусская наука, 2007 с.

80. **Кунтэр, Б'ёрн.** Правал заходняга пляну дэмакратызацыі Беларусі / Пер. з ням. Сяргея Богдана // № 3 (54). С. 42—52. **Рэц. на:** Вік, Ганс-Георг. Як выйсьці зь беларускага тупіка? // № 1—2 (53). С. 10—25.

81. **Марплз, Дэйвід Р.** Сіла і слабасьць беларускага аўтарытарызму / Пер. з анг. V. K. // № 4 (55). С. 66—77. **Рэц. на:** Ioffe, Grigory. Understanding Belarus: The Questions of Language // Europe-Asia Studies. Vol. 55. № 7. 2003. P. 1009—1047; Ioffe, Grigory. Understanding Belarus: Belarusian Identity // Europe-Asia Studies. Vol. 55. № 8. 2003. P. 1241—1272; Ioffe, Grigory. Understanding Belarus: Economy and Political Landscape // Europe-Asia Studies. Vol. 56. № 1. 2004. P. 85—118; Karp, Marek. Białoruska ucieczka od wolności // Gazeta Wyborcza. 1997. 26—27 lip.

82. **Мартысевіч, Марыя.** З адкрытым забралам і сталёвым кордам // № 6

- (57). С. 64—68. **Рэц. на:** Жанчыны выходзяць з-пад кантролю: Беларускае жаночае апавяданьне / Наталка Бабіна, Вольга Бабкова, Зося Баброўнік і інш. — Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2007. — 248 с. — (Кнігарня «Наша Ніва»).
83. **Мацкевіч, Уладзімер.** Сіняя кніга Сяргея Іванавіча // № 6 (57). С. 77—81. **Рэц. на:** Костян, С. На стыке тысячелетий. — Мозырь: ООО МД «Белый ветер», 2004.
84. **Мельянцоў, Дзяніс.** Клясычныя рэчы, якія сёння ня маюць ніякага сэнсу / / № 3 (54). С. 40—41. **Рэц. на:** Potocki, Rodger. Flawed Election... and Parties // <http://www.tol.cz>. Posted on 5 February 2007.
85. **Мельянцоў, Дзяніс.** З чаго складаецца «каляровая рэвалюцыя» // № 6 (57). С. 28—38. **Рэц. на:** Reclaiming Democracy. Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe / Joerg Forbrig and Pavol Demeš (eds.). — Bratislava: German Marshall Fund of US and Erste Foundation, 2007.
86. **Мельянцоў, Дзяніс.** Няпэўная будучыня беларускага інтэрнэту // № 10 (61). С. 110—115. **Рэц. на:** Інтернет и выборы: Президентские выборы 2006 г. в Белоруссии (и их значение). — Б. м.: Инициатива «Открытая сеть», 2006.
87. **Пацюпа, Юры.** Павукі ў слоіку // № 6 (57). С. 39—63. **Рэц. на:** Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы. — Мінск: Сучаснае слова, 2004. — 480 с.
88. **Пашкевіч, Алесь.** Пратэстантызм і беларускі нацыяналізм у міжваеннай Польшчы // № 5 (56). С. 42—56. **Рэц. на:** Пратэстанцкая царква і беларускі нацыянальны рух на пачатку XX стагоддзя: Артыкулы і ўспаміны / Уклад. А. Латышонка, С. Акіньчыца. — Мінск: Кнігазбор, 2006. — 208 с.
89. **Пікулік, Аляксей.** Ідэалёгія беларускай дзяржавы: функцыяналізм і т'юнінг // № 5 (56). С. 57—65. **Рэц. на:** Pszeworski, Adam. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991; Рубинов, Анатолий. Тупики крестового похода за демократию // Советская Белоруссия. 2006. 27 окт.
90. **Рудкоўскі, Пётра.** Пра рэлігійны дагматызм таварыша Рубінава // № 1—2 (53). С. 64—74. **Рэц. на:** Рубинов, Анатолий. Наука и общество // Советская Белоруссия. 2006. 12 дек.
91. **Рудкоўскі, Пётра.** Мітычнае маўчаньне пра Беларусь // № 5 (56). С. 10—25. **Рэц. на:** Акудовіч, Валянцін. Код адсутнасці: Асновы беларускай ментальнасці. — Мінск: Логвінаў, 2007.
92. **Рудкоўскі, Пётра.** Аптымістычная трагедыя польскасці ў Беларусі // № 6 (57). С. 69—76. **Рэц. на:** Gawin, Tadeusz. Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności: 1988—2005. — Białystok, 2006.
93. **Рудкоўскі, Пётра.** Бацька і матка беларускай мікраімперыі // № 7—8 (58—59). С. 31—39. **Рэц. на:** Андреевко, Антон. Новые крестоносцы // Рэспубліка. 2007. 15 чэрвеня.
94. ***Садоўскі, Пётра.** Слоўнік пераходнага перыяду // № 5 (56). С. 26—41. **Рэц. на:** Нямецка-беларускі слоўнік = Deutsch-belarussisches Wörterbuch: Больш за 50000 словаў / Пад рэд. Мікалая Кур'янкi. — Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2006. — 976 с.
95. **Саўка, Зьміцер.** Вярблюд на трасянцы. Улады ўзяліся рэгуляваць тое, чым яны й ня думалі карыстацца // № 1—2 (53). С. 32—42. **Рэц. на:** Бібліягр. у падрадкаў заўвагах.
96. ***Саўка, З. Ф.** Правілы леваяпісу, або Што нас чакае, калі новая рэдакцыя «Правілаў беларускага правапісу і пунктуацыі» стане афіцыйным дакумэнтам // № 1—2 (53). С. 43—63: іл. **Рэц. на:** Бібліягр. у падрадкаў заўвагах.
97. **Сідарэвіч, Анатолю.** «Гітлер ранен

и бежал»: Беларуская штодзённасць пачатку апошняй вайны // № 11 (62). С. 33—41. **Бібліягр.** у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны (22 июня — август 1941 г.): Документы и материалы. — Минск: НАНРБ, 1996.

98. ***Сіліцкі, Віталь.** Частка формулы, якая мела вынікама Лукашэнку // № 1—2 (53). С. 26—31. **Рэц. на:** Кравченко, Пётр. Беларусь на распутье, или Правда о Беловежском соглашении: Записки дипломата и политика. — Москва: Время, 2006. — 456 с.

99. **Сіліцкі, Віталь.** Паміж кліентурай і апазыцыяй // № 3 (54). С. 38—39. **Рэц. на:** Potocki, Rodger. Flawed Election... and Parties // <http://www.tol.cz>. Posted on 5 February 2007.

100. **Усаў, Павал.** Што трэба беларусам ад Эўразьвязу // № 4 (55). С. 61—65. **Рэц. на:** Ambrosio, Thomas. The Political Success of Russia-Belarus Relations: Insulating Minsk from a Color Revolution // *Demokratyzatsiya*. V. 14. № 3 (Summer 2006). P. 407—434.

101. **Усаў, Павал.** Канец «канца гісторыі» // № 10 (61). С. 103—109. **Рэц. на:** Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего / Под ред. С. А. Караганова. — Москва: Культурная революция, 2007.

102. **Хотарн, Джэфры.** Страта для бэйсболу / Пер. з анг. Б. У. // № 12 (63). С. 60—66: іл. **Рэц. на:** Tariq, Ali. Pirates of the Caribbean: Axis of Hope. — London: Verso Books, 2006. — 244 p.; Raby, Diana L. Democracy and Revolution: Latin America and Socialism Today. — London: Pluto, 2006; Venezuela: Hugo Chavez's Revolution. Latin America Report No. 19 // <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4674&l=1>.

103. **Чуліцкая, Тацяна.** Радасныя сумневы ў існаваньні беларусаў // № 6 (57). С. 22—27. **Бібліягр.** у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Тимофеев, Алексей. Новей-

шая белорусская история // Россия в глобальной политике. 2007. 15 марта; Лопшина, Александра. Политическое сотрудничество Украины и Беларуси в рамках СНГ. Ч. 1 // http://www.ia-centr.ru/public_details.php?id=575; Фадеев, Александр. Прогноз развития экономики Белоруссии остается неясным // <http://www.materik.ru/index.php?section=analytics&bulid=168&bulsectionid=18505>.

104. **Чуліцкая, Тацяна.** Экспэртныя акулярны Масквы // № 11 (62). С. 18—25. **Рэц. на:** Коктыш, Кирилл. Беларусь: зарождение политики // <http://deerlake.livejournal.com/118149.html#cutid1>; Коктыш, Кирилл. Перестановки в КГБ Беларуси — это в первую очередь кадровый размен // <http://www.polit.ru/news/2007/07/18/koktysh.html>; Коктыш, Кирилл. За переустройство Венесуэлы // <http://nmnby.org/pub/0707/18j.html>; Суздальцев, Андрей. Задание на осень 2007 // <http://politoboz.com/node/212>.

105. ***Шлык, Аляксандар.** Малая канстытуцыя інэртнай апазыцыі // № 11 (62). С. 26—32. **Бібліягр.** у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Праект Канстытуцыйнага закону аб сістэме і паўнамоцтвах дзяржаўнай улады і мясцовага самакіраваньня (Малая Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь) / Уклад. Мечыслаў Грыб, Валеры Фадзееў, Гары Паганяйла, Сяргей Альфер, Міхаіл Пастухоў. — Менск, 2007.

ЛІТАРАТУРА

106. **Андруховіч, Юры.** Лірыка: [Welcome to My Foolish Dreamland; The Very Best of Tabloids; Back in USSR; Glory to the Camels; Without You-2; In Memory of Deep Purple; Just in Between] / Пер. з укр. Андрэя Хадановіча // № 1—2 (53). С. 186—192.

107. **Анціпенка, Алес; Спрынчан, Аксана.** Дарога і шлях: SMS-п'еска з антрактам-размовай па тэлефоне // № 4 (55).

С. 219—226.

108. **Бахарэвіч, Альгерд.** Пазаўчора; Цёплыя рэчы, халодныя рэчы: [Апавяданьні] // № 6 (57). С. 189—200.

109. Беларуская сытуацыя — пераадоленне несупадзенняў: Гутарка зь перакладчыкам **Адамам Паморскім** / Гутарыла Марыя Мартысевіч // № 5 (56). С. 110—118.

110. **Вайцяшомак, Марыя.** Рэлігія саду: [Апавяданьне] // № 11 (62). С. 455—463.

111. **Воранаў, Віталь.** Плошча: Адна бяздзёя ў шматлікіх дзёях // № 11 (62). С. 452—454.

112. **Вэсас, Тар’ей.** Лядовы палац: Раман / Пер. з нованарвэск. Яна Максіюка // № 5 (56). С. 137—220: іл.

113. ***Гарачка, Усевалад.** Сьвята вайны // № 4 (55). С. 206—218.

114. **Джэфэрс, Робінсан.** Дэраш / Пер. з анг. Хрысьціны Грамаатовіч // № 9 (60). С. 222—231.

115. ***Дзьмітрыеў, Дзьмітры.** і!: [Вершы: «але!...»; «— ім, кіттам шматлікім...»; «камасутра-арт у самак?...»; «не, яна...»; «асте...»; «а ты — міліцыя?...»; «Арбузікі з ЗУБРа...»; Урад Удару] // № 3 (54). С. 232—234.

116. **Дзьмітрыеў, Дзьмітры.** 69: [Вершы: «адзежа?...»; «а ја — п’у! јунaja!!»] // № 7—8 (58—59). С. 192—193.

117. **Дзьмітрыеў, Дзьмітры.** Амбіграмы // № 11 (62). С. 446—448.

118. **Жаромскі, Стэфан.** Табу: [Апавяданьне] / Пер. з польск. Алесі Сёмухі // № 11 (62). С. 464—469.

119. **Жыбуль, Віктар.** Мікрахірургія слова, альбо Пачатак беларускай амбіграматыкі // № 11 (62). С. 449—451.

120. **Знаткевіч, Аляксей.** Чорныя кветкі; Справядлівы суд; Да жыдоўскага пытаньня [Апавяданьні] // № 10 (61). С. 223—227.

121. **Калета, Радаслаў.** Вершы: [Размова; Жанчына й мужчына; Закаханы Картэзіі; Вяртаньне дадому] // № 6

(57). С. 201—202.

122. **Калета, Радаслаў.** Вершы: [Люзіяністы; Канец старой казкі; Рэўнасьць; Нічога благога; Каханьне найлепшае; Пра аднаго такога; Пратэрмінаваны эротык; «пісаць такім чынам...»] / Пер. з польск. Марыі Мартысевіч // № 12 (63). С. 228—232.

123. **Крывал (Krywal).** Калі б я быў гэбэшнікам: [http://krywal.livejournal.com] // № 3 (54). С. 220.

124. **Максіюк, Ян.** Трохі пра жыцьцё і творчасць Тар’ей Вэсаса // № 5 (56). С. 126—136: іл. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

125. **Максіюк, Ян.** Робінсан Джэфэрс / № 9 (60). С. 219—221.

126. **Мартысевіч, Марыя.** Апісаньне ландшафту сучаснай беларускай паэзіі: Картаграфічны этуд // № 5 (56). С. 119—125. Бібліягр. у падрадж. заўвагах.

127. **Нордбрант, Генрык.** Вершы: [Калі мы расстаемся з табою; Куды б мы ні ехалі; Пад ветразямі; Мэтро; Горад скрыпачоў; Прагмата; Хлусьня; Сон аб задняй плячоўцы; Сон аб распачы; Сон аб маці; Афіцыянт; 14 гадзін] / Пер. з дацк. Яна Максіюка // № 7—8 (58—59). С. 194—205.

128. **Пацюпа, Юрась.** Пралегамэны да фармальнага пазнаньня лірыкі // № 12 (63). С. 179—227.

129. **Прахаська, Тарас.** Увабраць горад: [Апавяданьне] / Пер. з укр. Ціны Давыдчук // № 7—8 (58—59). С. 206—216.

130. **Топал, Філіп.** Карла Залатара падарожжа на Корсыку: [Апавяданьне] / Пер. з чэск. Веранікі Бяльковіч // № 1—2 (53). С. 193—215.

131. **Топэраф, Сэм.** Тарантул: [Апавяданьне] / Пер. з анг. Кацярыны Крывашэйцавай // № 1—2 (53). С. 216—222.

132. **Хадановіч, Андрэй.** Чэмпіянат сьвету па акынскай паэзіі: [Вершы: Гадзіны гвалту; Самсон; Плакалі, знаём!; Справядзача; Чэмпіянат сьвету па акынскай паэзіі; Смачна есьці!; Пра твае і мае майткі; Полтэргайст; Поры году; Парная лічба] //

№ 3 (54). С. 221—231.

133. **Хадановіч, Андрэй.** Несымэртныя сны: [Вершы: Зялёная гарбата; «покуль надвор’е хваліце покуль з гораду валіце...»; Несымэртныя сны; Падводныя сны; «у нэце заторы сыгналам песна і вузка...»; Выпускнікам Ліцэю-2007; «у той губэрні ўсё менш табе незнаёмых павегаў...»; Ich liebe] // № 7—8 (58—59). С. 187—191.

134. **Хадановіч, Андрэй.** Паводле: [Вершы: По матывах; Яшчэ адзін спосаб убачыць шпака; Пост; «Ноч. Вуліца. Ліхтар пад левым...»; «Вось і лета дайшло...»; Музэй дзяўчатаў] // № 10 (61). С. 216—222.

135. **Шымборска, Віслава.** Лірыка: [Голас у абарону парнаграфіі; Дзье малпы Брэйгеля; Фатаздымак 11 верасня; Тэарыст, ён назірае; Сыпіс; Багіня плод-насыці эпохі палеаліту; Нічога двойчы] / Пер. з польск. Сяргея Прылуцкага // № 6 (57). С. 203—208.

МОВА

136. **Верабей, Кастусь.** Да артыкула «Крывіцкі лексыкон» Ю. Пацюпы // № 9 (60). С. 191.

137. **Пацюпа, Юры.** Крывіцкі лексыкон: Слоўнік-дэтэктыў // № 3 (54). С. 159—219.

138. ***Саўка, З. Ф.** Правілы левапісу, або Што нас чакае, калі новая рэдакцыя «Правілаў беларускага правапісу і пунктуацыі» стане афіцыйным дакумэнтам: [Працяг. Пачатак № 1—2 (53), рубрыка «Крытыка»] // № 3 (54). С. 112—158. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

139. ***Саўка, З. Ф.** Правілы левапісу, або Што нас чакае, калі новая рэдакцыя «Правілаў беларускага правапісу і пунктуацыі» стане афіцыйным дакумэнтам: [Заканчэньне. Пачатак № 1—2, 3 (53, 54)] // № 4 (55). С. 149—192: іл. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

ПАКАЗЬНІК

140. Зьмест «АРСНЕ» за 2006 год / Падрыхтавала Тацяна Вабішчэвіч // № 1—2 (53). С. 230—239.

ПАЛЕМІКА

141. ***Анціпенка, Алесь.** Незалежная беларуская прэса на мяжы зьнікнення: што значыць такая сытуацыя? // № 1—2 (53). С. 89—94. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

142. **Балахонаў, Сяргей.** WC-літаратура альманаху «Тэксты» // № 6 (57). С. 209—213.

143. **Бацюкоў, Аляксей.** Найноўшае ліцьвінства як праект карэкцыі сучаснасьці // № 12 (63). С. 67—72. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

144. ***Белы, Алесь.** Доўгая сьмерць славянскай Літвы: Да дыскусіі пра беларускую гісторыю і беларускую ідэнтычнасьць // № 12 (63). С. 73—82. Бібліягр. у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Булгаков, Валер. Історія беларускага нацыяналізму. — Вільнюс, 2006. — 331 с.; Казакевіч, Андрэй. Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм // АРСНЕ. 2007. № 7—8; Булгакаў, Валер. Злыя дэманьы беларускай гісторыі / АРСНЕ. 2007. № 9.

145. **Булгакаў, Валер.** Злыя дэманьы беларускай гісторыі // № 9 (60). С. 97—178. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

146. **Вэнцлава, Томас. Катлярчук, Андрэй.** Ці можна пісаць пра Літву і забывацца пра Беларусь? Тры праекты «Міцкевіч», распачатыя ў мадэрны той час / Пер. з польск. і анг. Сяргея Богдана / № 1—2 (53). С. 95—99. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

147. **Ёфэ, Грыгоры.** Беларусь: дзяржава, але яшчэ ня нацыя / Пер. з анг. V. K. / № 4 (55). С. 193—205. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

148. **Ёфэ, Грыгоры.** Беларускае нацы-

ятварэнне ў прызьме апошніх прэзыдэнцкіх выбараў / Пер. з анг. Т. П. // № 6 (57). С. 214—225. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

149. **Ёфэ, Грыгоры.** Нацыятварэнне ў Беларусі — апошнія слова / Пер. з анг. Т. П. // № 6 (57). С. 231—233.

150. **Лаўроўская, Грына. Катлярчук, Андрэй.** Вакол аднаго Берасьця: Рэпліка Грыны Лаўроўскай і адказ Андрэя Катлярчука // № 1—2 (53). С. 100—108. Бібліягр. у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Kotljarchuk, Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. — Södertörns högskola, 2006.

151. **Марплз, Дэйвід Р.** Выбары і нацыятварэнне ў Беларусі — камэнтар да артыкула Грыгорыя Ёфэ [«Беларускае нацыятварэнне ў прызьме апошніх прэзыдэнцкіх выбараў»] / Пер. з анг. Т. П. // № 6 (57). С. 226—231.

152. **Надэльман, Ітан.** Найлепшы шлях у барацьбе з наркаманіяй: забароны ці легалізацыя? / Пер. з анг. Наталкі Харытанюк // № 12 (63). С. 83—88.

153. **Пацюпа, Юрась.** Правапісны сымптом моўнай хваробы // № 11 (62). С. 49—60. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

154. ***Пашкевіч, Аляксандар; Чарнякевіч, Андрэй.** Лягічна незьвязаная гісторыя // № 9 (60). С. 86—96. Бібліягр. у падрадк. заўвагах. **Рэц. на:** Кобрын, М. У. Беларускі нацыянальны рух: 1917—1920. — Мінск: Беларускае выдавецкае таварыства «Хата», 2004. — 96 с.; Mironowicz, J. Recenzja na Kobryn Michail. Bielaruski nasyjanalny ruch: 1917—1920, Minsk 2004, ss. 96 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2006. № 26. S. 303—306.

155. ***Пікулік, Аляксей.** Чатыры крызісы беларускай апазыцыі // № 1—2 (53). С. 109—113.

156. **Рудкоўскі, Пётра.** «Хлопчык-ідыёт» сярод «сьмецьця» Гайдэгера, або Як Бабкоў пасунуўся да межаў абсурду // № 1—2 (53). С. 79—88. Бібліягр. у пад-

радк. заўвагах.

157. **Чарняк, Віктар.** Канчатковы вынік такой стратэгіі — сьмерць: Заўвагі да артыкула Ітана Надэльмана [«Найлепшы шлях у барацьбе з наркаманіяй: забароны ці легалізацыя?»] // № 12 (63). С. 89—91. Бібліягр. у падрадк. заўвагах.

158. **Шпарага, Вольга. Рудкоўскі, Пётра.** Фрагмэнты абмеркаваньня аналізу Пётры Рудкоўскага «Хто забіў беларускае адраджэньне» («ARCHE» 3/2007) на сайце <http://www.n-europe.eu> // № 5 (56). С. 221—227.

ПРЭЗЭНТАЦЫЯ

159. **Палескі, Янаў.** Каталёг беларускага народнага глупства / Пер. з расейск. // № 5 (56). С. 76—81. **Рэц. на:** Беларусь: ни Европа, ни Россия: Мнения белорусских элит / Под ред. В. Булгакова. — Варшава: Изд-во «ARCHE», 2006. — 268 с.

160. **Роўда, Уладзімер.** Эўрапейская альтэрнатыва для краіны паганскага бога // № 9 (60). С. 179—184. **Рэц. на:** Беларусь: ні Эўропа, ні Расея: Меркаваньні беларускіх эліт. — Варшава: Выд-ва «ARCHE», 2006. — 268 с.

161. **Сіліцкі, Вігаль.** Дылемы выбару / № 5 (56). С. 66—75.

РЭЦЭНЗІІ

162. **Абрамовіч, Павал.** Краіна мёртвых паэтаў // № 1—2 (53). С. 223—226. **Рэц. на:** Калосьсе: Літ.-маст. альманах. 2006. № 1 (10).

163. **Абрамовіч, Павал.** Ненатольны вядзьмак А. Казлоў // № 3 (54). С. 238—239. **Рэц. на:** Казлоў, А. С. Юргон: раманы, апавесці, апавяданні. — Мінск: Маст. літ., 2006. — 255 с.

164. **Абрамовіч, Павал.** Я — сьведка // № 4 (55). С. 230—232. **Рэц. на:** Мудроў, Вінцэсь. Альбом сямейны / Радзьё Свабод-

ная Эўропа. — Радые Свабода, 2007. — 232 с.: іл. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).

165. **Абрамовіч, Павал.** Вытрымаць атаку шчасся // № 5 (56). С. 232—235. **Рэц. на:** Керэт, Э. Кіроўца аўтобуса, які хацеў стаць Богам / Пер. зь іўрыту П. Касцюкевіча. — Менск: выдавец І. Логвінаў, 2007. — 200 с.

166. **Абрамовіч, Павал.** «Бум-Бам-Літ» як сэксанд-хэнд // № 6 (57). С. 234—237. **Рэц. на:** Барысевіч, Юрась. Тактыка і стратэгія альтэрнатыўнай літаратуры // Тэксты. 2007. № 3.

167. **Абрамовіч, Павал.** Зроблена рукамі Наталкі Бабінай // № 10 (61). С. 237—239. **Рэц. на:** Бабіна, Н. Крыві не павінна быць відна. — Мінск: І. П. Логвінаў, 2007. — 220 с. — (Кнігарня «Наша Ніва»).

168. **Абрамовіч, Павал.** «Трупы зарыты на ўстаноўленную глыбину»: Праўда і выдумка шляху Беларусі да свабоды // № 11 (62). С. 470—473. **Рэц. на:** Арлоў, У. Імёны свабоды / Радые Свабодная Эўропа. — Радые Свабода, 2007. — 576 с.: іл. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).

169. **Абрамовіч, Павал.** Казкі сьмерці і жыцьця // № 12 (63). С. 235—236. **Рэц. на:** Глобус, Адам. Казкі. — Мінск: Логвінаў, 2007. — 200 с.

170. **Акудовіч, Валянцін.** Сьмерць — геніяльны суаўтар // № 7—8 (58—59). С. 233—234. **Рэц. на:** Белавокі, Андрусь. Лесьвіца ў нябёсы з адной прыступкі. — Менск: Выдавец І. Логвінаў, 2007.

171. **Бразаўскас, Арунас.** Джэнтэле пра Бацьку // № 9 (60). С. 232—235. **Рэц. на:** Шевцов, Ю. В. Об'ядненая нацыя. Феномен Беларусі. — Москва: Европа, 2005. — 256 с.

172. **Булаўскі, Уладзімер.** КаКа, або Каравы каравяк // № 5 (56). С. 228—231. **Рэц. на:** Калярвая карова: Анталогія дзіцячай польскай паэзіі / Пер. з польск. і ўклад. І. Кур'ян. — Мінск: выдавец І. Логвінаў, 2007. — 348 с.

173. **Воранаў, Віталь.** Краіна жывых ілжэсьведчаньяў // № 10 (61). С. 228—230. **Рэц. на:** Pałyga, Artur. Kołchoz imienia Adama Miczkiewicza. Reportaże z Białorusi. — Bielsko-Biała: Wydawnictwo Buffi, 2005. — 160 s.

174. **Жбанкоў, Максім.** Інтэлігент як здохлы сабака: Зацемкі на палёх кніжкі, якой няма // № 3 (54). С. 235—237. **Рэц. на:** Мацкевіч, Владимир. Вызывающее молчание. — Москва: ООО «Вариант», 2007. — 240 с.

175. **Жбанкоў, Максім.** «pARTisan»: хованкі з канцэптам: Спроба прыватнай культур-дывэрсіі // № 4 (55). С. 227—232. **Рэц. на:** pARTisan: Альманах сучаснае беларускае культуры. 2002—2006. №№ 1—4.

176. ***Жукоўскі, Даніла.** Дрындушкі Свабоды // № 11 (62). С. 474—477. **Рэц. на:** Арлоў, У. Імёны свабоды / Радые Свабодная Эўропа. — Радые Свабода, 2007. — 576 с.: іл. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).

177. ***Жукоўскі, Даніла.** Нечаканае сьвятло сіценскага навакольля // № 12 (63). С. 233—234. **Рэц. на:** Севярынец, Павал. Лісты зь лесу. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007. — 314 с. — (Кнігарня «Наша Ніва»).

178. **Куманецкі, Гары.** Пяты «pARTisan» // № 7—8 (58—59). С. 235—237. **Рэц. на:** pARTisan: Альманах сучаснае беларускае культуры. 2007. № 5.

179. **Макарэвіч, Сяргей.** Настольная кніга для нацыяналіста // № 7—8 (58—59). С. 238—240. **Рэц. на:** «Ня бойцеся ахвяраў і пакут!»: Дакумэнты і матэрыялы пра дзейнасць мядзельска-смаргонскага антыкамуністычнага падзем'я (1948—1950 гг.) / Уклад. Міхася Чарняўскага. — Вільня: Наша будучыня, 2006. — 153 с.; Чарняўскі, Міхась. Як пошуг маланкі: Расціслаў Лапіцкі. — Мінск: Тэхналогія, 2006. — 71 с.

180. **Нікалюк, Сяргей.** Эфэкт «QWERTY» ў гісторыі беларускага нацыя-

- налізму // № 10 (61). С. 234—236. **Рэц. на:** Булгаков, Валер. История белорусского национализма. — Вильнюс: Институт белорусистики, 2007. — 331 с.
181. **Пяткевіч, Аляксей.** Ці была ў беларусаў польская сьвядомасьць? // № 10 (61). С. 231—233. **Рэц. на:** Булгакаў, Валер. Гісторыя беларускага нацыяналізму. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006.
182. ***Сакалоўскі, Уладзімер.** Беларуская Біблія ў нямецкім выкананьні // № 1—2 (53). С. 227—229. **Рэц. на:** Biblia ruska, vyložena doktorom Franciskom Skorinoju (Prag, 1517—1519): Kommentare; Apostol (Winia, 1525): Facsimile und Kommentare / hrsg. von Hans Rothe und Friedrich Scholz. — Paderborn — München — Wien — Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002. — 1048 s.; Evanhalije in der Übersetzung des Vasil Tjarinski um 1580: Faksimile und Kommentare / hrsg. von Heorhi Halenčanka. — Paderborn; München [u.a.]: Schöningh, 2005. — 231 s.
183. **Сідарэвіч, Анатоль.** На пераломе жалеа і песняў // № 9 (60). С. 236—237. **Рэц. на:** Танк, Максім. Збор твораў: У 13 т. Т. 1—4. — Мінск: Беларуская навука, 2006—2007.
184. **Харэўскі, Сяргей.** Без узроставак абмежаваньняў // № 4 (55). С. 233—235. **Рэц. на:** Мудроў, Вінцэсь. Альбом сямейны / Радзьё Свабодная Эўропа. — Радзьё Свабода, 2007. — 232 с.: іл. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).
188. **Аркуш, Алесь.** Недазьяты Быкаў // № 12 (63). С. 103—108.
189. **Аўраменка, Васіль.** Самагубства і эўтаназія // № 12 (63). С. 92—98.
190. **Баркоўскі, Павал.** Сымбалічны пурпурава-салатавы парадак: Беларусь = Народны Прэзыдэнт // № 3 (54). С. 96—101.
191. **Бекус, Нэлі.** Амстэрдам, або Пра горад майго досьведу // № 9 (60). С. 185—190.
192. **Гапова, Алена.** Пошук сэнсу перанесеных пакут // № 5 (56). С. 87—92. **Рэц. на:** Библиягр. у падрадж. заўвагах. **Рэц. на:** Улицкая, Людмила. Даниэль Штайн, переводчик. — Москва: Эксмо, 2006; Гапова, Елена. Женщины на краю Европы. — Минск: Пропилей, 2003.
193. **Гапеева, Вольга.** Літаратура мужчынскага роду // № 4 (55). С. 129—136. **Рэц. на:** Библиягр. у падрадж. заўвагах.
194. **Ловінк, Гетр.** Блогі і падзеньне ўлады традыцыйных мэдыяў / Пер. з анг. V. K. // № 4 (55). С. 121—128.
195. **Лявончык, Аляксей.** Аўганскія згадкі // № 3 (54). С. 82—95: іл.
196. **Маршэ, Дэйвід Р.** Ці ёсьць у Беларусі беларусы? // № 5 (56). С. 93—96.
197. ***Місевіч, Віктар.** Мяжа чалавечае годнасьці // № 12 (63). С. 98—102.
198. **Рабчук, Мікола.** Украіна: сутыкненьне цывілізацыяў // № 5 (56). С. 97—99.
199. **Рорці, Рычард.** Дэмакратыя і філязофія / Пер. з анг. V. K. // № 7—8 (58—59). С. 222—229.
200. ***Садоўскі, Пётра.** Блізкароднасны «культуралізм»: ці бясьпечны ён? / № 4 (55). С. 137—148.
201. ***Садоўскі, Пётра.** Хрысьціянства, палітыка і «дабудова» нацыі // № 6 (57). С. 82—107. **Рэц. на:** Библиягр. у падрадж. заўвагах. **Рэц. на:** Севярынец, Павал. Нацыянальная ідэя. Фэнаманалёгія Беларусі. — Рыга: Ontis, 2007; Weidenfeld, Werner. Die Europäische Verfassung verstehen. Verlag Bertelsmann Stiftung. — Gütersloh, 2006;

 ЭСЭІСТЫКА

185. ***Акудовіч, Валянцін.** Яны проста гуляюць (Наконт моладзевага супраціву) / № 1—2 (53). С. 75—78.
186. ***Акудовіч, Валянцін.** Вялесавіцкая лекцыя // № 6 (57). С. 145—152.
187. **Андэрсан, Пэры.** Расейская «кіраваная дэмакратыя»: Саюз моцнага кулака і вострага розуму / Пер. з анг. Р. Д. // № 5 (56). С. 100—109. **Рэц. на:** Библиягр. у падрадж. заўвагах.

Акудовіч, Валянцін. Дыялогі з Богам. — Мінск: Логвінаў, 2006.

202. **Севярынец, Кастусь.** 13 км — мой шчаслівы чортаў тузін // № 3 (54). С. 102—111.

203. **Тарас, Валянцін.** Цярушынкi сьмецьця на чыстай падлозе: Нататкі пра пераклад // № 11 (62). С. 435—445. **Рэц. на:** Мілаш, Чэслаў. Іншага канца сьвету ня будзе: Выбраныя творы / Уклад. і рэд. Андрэй Хадановіч; Пер. Лявона Баршчэўскага, Яўгена Бурага, Юрася Бушлякова, Алега Мінкіна, Алеся Разанава, Міколы Раманоўскага, Андрэя Хадановіча, Алеся Чобата, Яна Чыквіна. — Wrocław: Kolegium Europu Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2006. — 352 s.; Гуканне паэзіі Усходу: Пазькі: пазычаў Рыгор Барадулін / Рэд. А. Сакалоўская; пер. Р. Барадуліна; уклад. У. Завальнюка, А. Сакалоўскай. — Мінск, 2007. — 312 с.

204. **Цеплякоў, Аркадзь.** Марсэльезай супраць сацыяльнага блюзу: Француская нацыянальная тоеснасьць у люстры прэзыдэнцкіх выбараў // № 6 (57). С. 138—144.

205. **Чавусаў, Юры.** Бэтонныя агаро-

джы са сьлядамі ад куляў // № 3 (54). С. 74—81: іл.

206. ***Чыжэўскі, Кшыштаф.** Малы нью-ёркскі паэтычны слоўнік / Пер. з польск. Сяргея Петрыкевіча // № 6 (57). С. 108—137. Бібліягр. у канцы артыкула.

IN MEMORIAM

207. **Баркоўскі, Павал.** Рычард Макей Горці (1931—2007) — іронік і рамантык салідарнасьці // № 7—8 (58—59). С. 230—232.

208. **Макмілін, Арнольд.** Гай Пікарда (20 ліпеня 1931 г. — 20 красавіка 2007 г.) / Пер. з анг. А. Б. // № 9 (60). С. 238—239.

209. **Рублеўская, Тацяна.** Ідэальнае забойства рэчаіснасьці [памяці Жана Бадрыяра] // № 4 (55). С. 236—239.

210. ***Садоўскі, Пётра.** ...як сама Расія [памяці Барыса Ельцына] // № 5 (56). С. 236—239.

Падрыхтавала Тацяна Вабішчэвіч

SUMMARY, No. 1–2 (64–65), 2008

In his «**About Our Own and Strangers**» McGill University (Montreal, Canada) doctorate student **Rashed Chowdhury** reasons about the issue of relations between religious and ethnic groups by the example of Belarus and Canada through the prism of the criminal case against the former *Zhoda* newspaper editor A. Zdvižkoŭ, who was convicted by Belarusian Justice for 3 years of imprisonment for reprinting depictions of Mohammad, seen as anti-Islamic, from the Danish newspaper *Jyllands-Posten*. The facts testifying to intolerant attitude towards the groups can be found in both the societies, however only the Belarusian authorities make use of religious antagonisms, pursuing their political goals.

In «**Pharaoh's Trial, Pharisaim and Power**» political scientist and doctorate student at EHU (Vilnia) **Siarhiej Bohdan** reflects on the strikingly harsh verdict on the former *Zhoda* editor A. Zdvižkoŭ, trying to answer the question of the origins of Islamophobia in Belarus. According to S. Bohdan, it penetrates not only from the West, but also from the East (Russia). Instead of settling down anti-Islamic moods Zdvižkoŭ's case can conversely aggravate the problem partly also due to the judiciary system which is under total control by the executive power in Belarus.

ARCHE's Round Table «**Business, Power and Control**» was caused by and devoted to the unheard-of increase in political activity of individual entrepreneurs and their employees this January which resulted in blocking traffic on the major street in Miensk and a long-term strike.

In his «**Is Putin's Russia Fascist?**» Rutgers Professor of political science, **Alexander J. Motyl**, puts the question directly: is Putin's Russia merely authoritarian or does it indeed constitute a variant of fascism? While not precluding the possibility of a return to democracy, Motyl argues that Russia today, with its concentration of power in the hands of one leader and his party and the curtailment of civil and human rights, does indeed approximate a fascist state.

Žmicier Karaciejeŭ, Budapest Central European University undergraduate, in his «**What Can Turn Belarus to Europe: Limited Co-operation in Economy and Power Engineering or Nationbuilding?**» presents a critique on the

article by Dr. Tomas Janeliūnas (*Lithuanian Foreign Policy Review*. № 18. 2006. P. 131—156) from the Vilnius University (Lithuania), devoted to the necessity of EU policy change towards Belarus that can otherwise be absorbed by Russia. The author tries to show the impossibility of the orientation change from Russia to EU giving a number of good reasons, such as, e. g., Belarusian Soviet-like economy and mentality of the «elite», petty mutual interest between Belarus and the EU, etc. Consequently the only real EU policy towards Belarus can be an unclear promise of membership like it was the case with Turkey.

V. K. in her essay «**Lest the Mocking-Bird Should Become a Parrot...**» enters into a controversy with Valancin Taras (Taras, Valancin. Bits of Waste on the Clean Floor. Some Notes on Translation // ARCHE. 2007. No. 11), emphasizing the inadmissibility of the Soviet practice of translating a foreign text into Belarusian from the Russian word for word translation.

«**Khmelnysky's Uprising: Military Operations in Lithuania in 1648—1649**» by Polish historian **Witold Biernacki** is an in-depth study into the combat between the army of the Grand Duchy of Lithuania and Khmelnysky's rebels on the territory of today's southern Belarus. The Belarusian reader gets the first ever publication in Belarusian, which presents such a scrupulous look into the war events of the past.

This edition is concluded by ARCHE'2007 contents and a short remark by literary critic **Pavał Abramovič** — «**Commemoration For the Dead Artistic Word**». The article is devoted to the unsuccessful presentation of the Belarusian translation of Oleksander Irvanets' book of prose «Rivno-Rovno».

У НАСТУПНЫХ НУМАРОХ

АЛЕСЬ ПАШКЕВІЧ

Плянка для беларускіх гісторыкаў новага пакалення?

ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ

Беларусь: дэвіянтны выпадак сыстэмнай трансфармацыі?

ПАВАЛ УСАЎ

Тры канцэпцыі беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці

ПЭР РУДЛІНГ

Вялікая Айчынная вайна ў сьвядомасці беларусаў

УЛАД НАВІЦКІ

Інтэграцыя праз дэзынтэграцыю

ГЕРХАРД ЗІМОН

Прадэмакратычныя народныя рухі ў Грузіі, Сэрбіі ды Украіне

ЛАРЫ ВУЛЬФ

Уніяцкая Царква і падзелы Польшчы:
Самазахаваньне канфэсіі ў век асьвечанага абсалютызму

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Культ

ARCHE 3 2008